Raftul Denisei

„O operă fascinantă."
Le Monde

Ludmila Ulițkaia

Daniel Stein, traducător

roman

HUMANITAS fiction

Cuprins

PARTEA ÎNTÂI
1. Decembrie 1985, Boston Ewa Manukian
2. Ianuarie 1986, Boston Esther Hantman
3. 1959-1983, Boston Din însemnările lui Isaac Hantman
4. Ianuarie 1946, Wroclaw Ephraim Tsvik către Avigdor Stein
5. 1959, Napoli, Port Mergellina Daniel Stein către Władysław Klech
6. 1959, Napoli Lui Avigdor Stein din partea lui Daniel Stein
7. Pliant turistic Vizitați Haifa
8. 1996, Galileea, moshav Nof A-Galil Din discuția Ewei Manukian cu Avigdor Stein
9. 1981, Haifa Daniel către Alon
10. Noiembrie, 1990 Din discuțiile fratelui Daniel Stein cu elevii din orașul Freiburg
11. August 1986, Paris Pawel Kociński către Ewa Manukian
12. 1986, Boston Din jurnalul Ewei Manukian
13. Ianuarie 1986, Haifa Scrisoarea Ritei Kowacz către Pawel Kociński
14. Iunie 1986, Paris Scrisoarea lui Pawel Kociński către Ewa Manukian
15. Aprilie 1986, Santorini Scrisoarea Ewei Manukian către Esther Hantman
16. 1960, Akko Din jurnalul lui Julien Sommier
17. 1963, Haifa Scrisoarea lui Daniel Stein către Władysław Klech

18. 1959-1983, Boston Din însemnările lui Isaac Hantman
19. Februarie 1964, Ierusalim Scrisoarea Hildei Engel către preotul Daniel Stein
20. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii
21. Iunie 1965, Haifa Avizierul aflat în parohia arabă a bisericii catolice Adormirea Maicii Domnului din Haifa
22. 1964, Haifa Scrisoarea lui Daniel Stein către Władysław Klech
23. Ianuarie 1964 Materiale din ziarele israeliene
24. Iulie 1964, Haifa Scrisoare de pe muntele Carmel către Superiorul Ordinului Fraților Desculți ai Preasfintei Fecioare Maria din Provincia Liban
25. 1996, Galileea, moshav Nof A-Galil Înregistrarea pe bandă de magnetofon a convorbirii Ewei Manukian cu Avigdor Stein
26. August 1965, Haifa Daniel Stein către Władysław Klech
2006, 3.01. Moscova Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici
PARTEA A DOUA
1. Septembrie 1965, Haifa Scrisoarea Hildei Engel către mama sa
2. 1961, Kfar Tabor Grażyna către Viktoria
3. Aprilie 1965, Haifa Daniel Stein către Władysław Klech
4. Decembrie 1965, Cracovia Din scrisoarea lui Władysław Klech către Daniel Stein
5. Septembrie 1966, Haifa Din scrisoarea Hildei către mama ei
6. Septembrie 1966, Haifa Biletul găsit de Hilda în aceeași seară în geanta ei

7. 1996, Haifa Din discuția Ewei Manukian cu Hilda
8. Decembrie 1966 Înregistrarea discuției cu fratele Daniel la biserica Sf. Ilie la Izvor
9. Decembrie 1966 Notă informativă
10. Iunie 1967 Din scrisoarea Hildei către mama ei
11. 1967, Ierusalim Însemnările Hildei
12. 1967, Haifa Scrisoarea lui Daniel Stein către Władysław Klech
13. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii
14. 1987, Redford, Anglia Scrisoarea Beatei Semionovici către Marysia Walewicz
15. Decembrie 1987, Boston Din jurnalul Ewei Manukian
16. Aprilie 1988, Haifa Scrisoarea Ewei Manukian către Esther Hantman
17. Aprilie 1988, Boston Din scrisoarea Estherei Hantman către Ewa Manukian
18. Aprilie 1988, Haifa De la Ewa Manukian către Esther Hantman
19. 1988, Haifa Caseta trimisă de Rita Kowacz lui Pawel Kociński
20. 1988, Haifa Rita Kowacz către Pawel Kociński
21. Mai, 1988 Din jurnalul Ewei Manukian
22. 1996, Galileea Avigdor Stein către Ewa Manukian
23. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii
24. 1967, Haifa Din jurnalul Hildei
25. Mai 1969, Haifa Moussa către Hilda
26. 1969, Haifa Din jurnalul Hildei
27. 1959-1983, Boston Din însemnările lui Isaac Hantman

28. Mai 1969, Înălțimile Golan Daniel Stein către Władysław Klech
29. Mai 1969, Haifa Hilda către mama ei
30. Iunie 1969, Haifa Predica fratelui Daniel la sărbătoarea Cincizecimii
31. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel cu elevii
31. 1972 Din jurnalul Hildei
33. 1972, Dubravlag-Moscova Din corespondența purtată de Gershon Shimes cu mama lui, Zinaida Henrikovna Shimes
Iunie, 2006 Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici
PARTEA A TREIA
1. 1976, Vilnius Dosar din arhiva secției raionale a KGB
2. Ianuarie 1978, Vilnius Din scrisoarea Teresei Benda către Valentina Ferdinandovna Lintse
3. Mai 1978, Vilnius Din scrisoarea Teresei către Valentina Ferdinandovna
4. 1978, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna
1978, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna
6. 1978, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna
7. 1978, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna
8. 1979, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna
9. 1984, Haifa Extrase din ziarul Yedioth Haifa Rubrica „Scrisori de la cititori”
10. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii
11. 1970 Din jurnalul Hildei
12. 1970, Haifa Scrisoarea Hildei adresată mamei sale
13. 1972, Haifa Hilda către mama ei

14. 1973, Haifa Hilda către mama sa
15. 1972, Haifa Enoriașa Kasia Kohen din parohia bisericii Sf. Ilie la Izvor către soțul Ethan din SUA
16. 1973, Haifa Daniel Stein către Emmanuel Leroux din Toulouse
17. 1973, Toulouse Emmanuel Leroux către Daniel Stein
18. 1973, Haifa Panoul cu anunțuri la biserica Sf. Ilie la Izvor
17. 1973, Toulouse Kasia Kohen către Ethan Kohen
20. 1976, Rio de Janeiro Dina către Daniel Stein
21. 1978, Zihron Iakov Scrisoarea Olgăi Isaakovna către Daniel Stein
22. Martie 1989, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman
23. 1989, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman
24. 1989, Berkeley Alex către Ewa Manukian
25. 1989, Ierusalim Restauratorul Iosif către Esther Hantman
26. 1959-1983, Boston Din însemnările lui Isaac Hantman
27. 1972, Ierusalim Prof. Neuhaus către prof. Hantman
28. Martie 1990, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman
29. Ianuarie 1990, Haifa Rita Kowacz către Ewa Manukian
30. 1990, Haifa Rita Kowacz
31. 1990, Haifa Din scrisoarea Ritei Kowacz către Agnes Widow la Ierusalim
32. 1970, Haifa Scrisoarea lui Daniel Stein către nepoata sa Ruth
33. 1981, Kfar Saba Teresa către Valentina Ferdinandovna

34. 1980, Ierusalim Maica Ioana către preotul Mihail la Tișkino
35. 1981 Teresa către Valentina Ferdinandovna
36. Aprilie 1982, Ierusalim Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino
37. 1982, satul Tișkino Părintele Mihail către maica Ioana
38. 1983, Ierusalim Fiodor Krivțov către părintele Mihail din Tișkino
37. 1982, Kfar Saba Teresa către Valentina Ferdinandovna
40. 1982, Haifa Conversația dintre Daniel și Efim Dovitas
41. 1983, Kfar Saba Teresa către Valentina Ferdinandovna
42. 1983, Moscova Valentina Ferdinandovna către Teresa
43. 1984, Haifa Hilda către mama sa
44. 1984 Referat
45. 1984 Către starețul mănăstirii Stella Maris din partea secretarului Patriarhatului Ierusalimului
46. 1984 Către Cardinalul Rokhaus, Prefectul Sfintei Congregații pentru Doctrina Credinței, din partea preotului Laurenis, general al Ordinului Carmeliților Desculți
47. 1984, Haifa Din discuția lui Daniel cu Hilda
48. Din biografia Papei Ioan Paul II
49. 1984, Haifa Din jurnalul Hildei
50. 1996, Haifa, Nof A-Galil, Galileea Din discuția Ewei cu Avigdor

8 iunie, 2006, Moscova Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici

PARTEA A PATRA

1. 1984, Kfar Saba Teresa către Valentina Ferdinandovna

2. Februarie 1985, Beersheba Telegramă trimisă de Efim Dovitas Valentinei Ferdinandovna
3. Martie 1985, Beersheba Teresa către Valentina Ferdinandovna
4. 1985 Din revista Russkii Put' ed. Paris-New York, „Lecturi despre Lectură", Andrei Belov, ed. Poisk, Munster
5. 1985, Ierusalim Maica Ioana către p. Mihail la Tișkino
6. Aprilie 1985 Notă adresată de Efim Dovitas lui Nikolai Ivanovici Laiko
7. 1 Aprilie 1985 Document 107-M
8. 1984, Hebron Din scrisoarea lui Gershon Shimes adresată mamei, Zinaida Henrikovna
9. 1984, Moscova Zinaida Henrikovna către fiul ei, Gershon
10. 1985, Hebron Gershon Shimes către Zinaida Henrikovna
11. 1987, Moscova Zinaida Henrikovna către fiul său, Gershon
12. 1987, Hebron Shimes Gershon către Zinaida Henrikovna
13. 1989, Moscova Zinaida Henrikovna către fiul său, Gershon
14. 1990, Hebron Gershon către Zinaida Henrikovna la Moscova
15. Decembrie 1987, Haifa Din jurnalul Hildei
16. 1988, Haifa Din jurnalul Hildei
17. 1991, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman
18. Decembrie 1991, Haifa Rita Kowacz către Pawel Kociński
19. Ianuarie 1992, Ierusalim Ewa Manukian către Esther Hantman
20. Noiembrie 1991, Ierusalim Ruvim Lakisz către Daniel Stein

21. 1984, Ierusalim Inodor Krivțov către părintele Mihail la Tișkino
22. 1988, Ierusalim Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino
23. 1988 Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino
24. 1 august 1992, Ierusalim Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino
25. 1992, Ierusalim Telegrama trimisă de Nadejda Krivoșeinaia părintelui Mihail la Tișkino
26. Ianuarie 1992, Ierusalim Lakisz către toți participanții
27. 4 August 1992, Haifa Din jurnalul Hildei
28. Iulie 1992, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman
29. Septembrie, Haifa Avizierul din casa parohială
30. August 1992 În avionul Frankfurt-Boston Din discuția Ewei cu Esther
31. August 1992, Berkeley Ewa către Esther
32. August 1992, Redford, Anglia Beata Semionovici către Maria Walewicz
33. Septembrie 1992, Tel Aviv Naphtali către Esther
34. 1994, Beersheba Teresa către Valentina Ferdinandovna
35. 1994, Moscova Valentina Ferdinandovna către Teresa și Efim
36. 1995, Beersheba Efim Dovitas către Valentina Ferdinandovna
37. 1995, Beersheba Efim Dovitas către Patriarhul Latin al Ierusalimului
38. Textul așa-numitei pomeniri (liturghii) a Cinei Mântuitorului, alcătuit de fratele Daniel Stein pentru comunitatea evreilor creștini din Haifa

39. Noiembrie 1990, Freiburg Ultima discuție cu elevii
40. 1994, Haifa Din jurnalul Hildei
Iunie 2006, Moscova Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici
PARTEA A CINCEA
1. 1994, Israel Din ziare
2. 25 Februarie 1994, Hebron Din procesul-verbal al interogatoriului lui Gershon Shimes
3. Martie 1994, Kfar Shaul Spitalul de Psihiatrie. Din discuția Deborei Shimes cu doctorul Freudin
4. Concluzia psihiatrului
5. Concluzia psihiatrului
6. 1994, Kfar Shaul Spitalul de Psihiatrie. Circulară
7. 1994, Kfar Shaul În atenția poliției. Departamentul: Persoane Dispărute
8. 1995 Din jurnalul Hildei
9. 1995 Scrisoarea lui Veniamin Shimes către mama sa, Debora
10. 1994, Haifa Discuția lui Daniel cu Hilda
11. 1994 Convorbire telefonică
12. 1995 Panoul cu anunțuri din casa parohială
13. 1996, Galileea, Nof A-Galil Din discuția lui Avigdor Stein cu Ewa Manukian
14. 1995, Hebron Comisariatul de poliție
15. 1995, Hebron Comisariatul de poliție
16. Noiembrie 1995, Haifa Din scrisoarea Hildei către mama sa
17. 1 Decembrie 1995, Ierusalim Din ziarul Hadașot Ha-Ariv
18. 1996, Haifa Din discuția Hildei cu Ewa Manukian
Iunie 2006 Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici

19. Decembrie 1995, Ierusalim, Haifa
20. Decembrie 1995, Haifa Biserica Sf. Ilie la Izvor
21. 14 Decembrie 1995 Împrejurimile Dumranului - biserica Sf. Ilie la Izvor
Iulie 2006, Moscova Ludmila Ulițkaia către Elena Kostiukovici
Postfață

Destinul excepţional al lui Daniel Stein, eroul Ludmilei Uliţkaia, este inspirat de acela al unui personaj real, pe numele său Oswald Rufeisen, născut în Polonia în 1922 şi mort în Israel în 1998. Aidoma lui, Daniel Stein este un evreu polonez care supravieţuieşte Holocaustului lucrând ca traducător, atât pentru Gestapo, cât şi pentru NKVD, şi salvând viaţa a sute de oameni. Aidoma lui, după război, se converteşte la catolicism, devenind preot, intră în Ordinul Carmeliţilor Desculţi şi emigrează în Israel. Aidoma lui, „evreul-catolic" clădeşte aici o biserică în care slujeşte în spirit ecumenic, fără a respecta întocmai canoanele. De aceea, el intră în conflict deopotrivă cu autorităţile ecleziastice şi cu propriii conaţionali. Şi tocmai această pendulare a eroului între oameni şi comunităţi măcinate de conflicte ireconciliabile e urmărită de autoare, prin vocile unei extraordinare galerii alcătuite din personaje pline de viaţă, care scriu şi vorbesc despre el. Provenind din Lituania, Polonia, Germania sau Rusia, din America, Franţa sau Israel, supravieţuitori ai ghetourilor, lagărelor naziste şi gulagului sau prizonieri ai conflictelor violente dintre arabi şi israelieni au acest lucru în comun: viaţa lor s-a intersectat la un moment dat cu viaţa lui Daniel Stein, care le-a tradus tuturor credinţa în termenii toleranţei şi iubirii de oameni.

LUDMILA ULIȚKAIA

DANIEL STEIN, TRADUCĂTOR

Traducere din rusă de GABRIELA RUSSO
Titlul original: *Perevodcik*, 2006

Humanitas, 2011

Versiune ebook: v1.0, mai 2019

Mulțumesc Dumnezeului meu, că vorbesc în limbi mai mult
decât voi toți; dar în Biserică voiesc mai bine să grăiesc
cinci cuvinte cu mintea mea, ca să învăț și pe alții,
decât zeci de mii de cuvinte într-o limbă străină.

1 Corinteni 14, 18–19

PARTEA ÎNTÂI

1. Decembrie 1985, Boston
Ewa Manukian

Dintotdeauna sunt înghețată ca un sloi. Chiar și vara la plajă, sub soarele dogorâtor, frigul nu-mi iese din oase. Probabil pentru că m-am născut în pădure, iarna, și primele luni mi le-am petrecut în mâneca descusută de la șuba mamei. Ca să spun așa, eu nu trebuia să supraviețuiesc, și dacă e cineva pentru care viața e un dar, atunci aceea sunt eu. Numai că nu știu dacă un asemenea dar mi-a fost de folos.

La unii oameni memoria intră în funcțiune foarte devreme. La mine începe la doi ani, din vremea orfelinatului catolic. Întotdeauna am socotit că e important să știu ce s-a întâmplat cu mine în toți anii aceia despre care nu-mi amintesc nimic. Am aflat câte ceva de la Vitek, fratele meu mai mare. Dar era prea mic pe atunci, și amintirile lui, lăsate mie moștenire, nu recompun tabloul complet. În spital fiind, a umplut o jumătate de caiet de școală – mi-a povestit ce-și aducea aminte. Noi nu știam pe atunci că mama e-n viață. Fratele meu a murit de septicemie la șaisprezece ani, până să se întoarcă mama din lagăr.

În acte locul nașterii mele poartă numele Emsk. În realitate, ăsta e orașul unde am fost zămislită. Mama a fugit din ghetoul din Emsk în august 1942; era însărcinată în luna a șasea. Cu ea era fratele meu de șase ani. M-am născut la o sută de kilometri de Emsk, într-o pădure de nepătruns, într-o așezare ascunsă a evreilor fugiți din ghetou – și-au găsit acolo adăpost până la eliberarea Bielorusiei, în august 1944. Era un detașament de partizani; de fapt, nu era vorba de niciun fel de detașament, ci de trei sute de evrei care încercau să rămână în viață într-o zonă ocupată de nemți. Îmi imaginez că bărbații cu puști își apărau mai degrabă bordeiele locuite de femei, bătrâni și

câțiva copii rămași în viață, decât luptau împotriva nemților.

Tatăl meu, așa cum mi-a povestit mama mulți ani mai târziu, a rămas în ghetou și a murit acolo – toți cei care locuiau în ghetou au fost împușcați la câteva zile după evadare. Mama mi-a spus că tata a refuzat să plece, socotind că evadarea nu face decât să-i înrăiască pe nemți și să grăbească represaliile. Mama, însărcinată cu mine, l-a luat pe Vitek și a fugit. Din cei opt sute de locuitori ai ghetoului, doar trei sute hotărâseră să evadeze.

În ghetou fuseseră mânați locuitorii din Emsk și evreii din satele învecinate. Mama nu era de prin părțile locului, dar nu fusese o întâmplare că nimerise acolo. O trimiseseră din Lvov ca agent de legătură. Era o comunistă înrăită. Pe Vitek îl născuse în 1936, în închisoarea din Lvov. Îl făcuse cu un tovarăș din partid, iar pe mine cu alt bărbat pe care-l întâlnise în ghetou. N-am cunoscut în viața mea o femeie care să aibă atât de puțină stofă de mamă ca ea. Cred că fratele meu și cu mine ne-am născut numai pentru că lipseau mijloacele de prevenție și abortivele. Când eram tânără, o uram – pe urmă, mulți ani am fost cuprinsă de o uimire rece, și până în ziua de azi abia dacă suport să vorbesc cu ea. Slavă Domnului că se întâmplă foarte rar.

De câte ori o întreb ceva despre trecut, se zbârlește toată și începe să urle: în ochii ei am rămas pentru totdeauna o mic-burgheză apolitică. Asta și sunt. Numai că am născut un copil și știu clar că atunci când apare un copil, viața femeii e la cheremul lui. Mai mult sau mai puțin. Numai că nu și a mamei. Obsesia ei e partidul.

Cu o lună în urmă am cunoscut-o pe Esther Hantman. O bătrână străvezie, atât de minunată, foarte albă, cu părul cărunt, vopsit în nuanțe albăstrui. Este prietena lui Karin, au lucrat împreună într-o asociație de binefacere. Karin îmi vorbise cu mult timp înainte despre această Esther,

dar eu nu m-am arătat deloc interesată. Când a împlinit cincizeci de ani, cu puțin timp înainte de Crăciun, Karin a aranjat o întâlnire, și atenția mi-a fost imediat atrasă de Esther. Se deosebea prin ceva anume de mulțimea de oameni, dintre care jumătate îmi erau necunoscuți. Petrecerea era cu mult mai animată decât una obișnuită la americani: mulți polonezi, câțiva ruși și o pereche din Iugoslavia. Prezența slavilor la petrecerea americănească se făcea simțită în mod plăcut, din când în când se auzeau cuvinte rostite în polonă.

În rusă și-n polonă mă exprim la fel de liber, iar în engleză vorbesc cu accent polonez, fapt care i-a atras atenția lui Esther, în timp ce schimbam câteva cuvinte în limitele unei flecăreli mondene.

— Din Polonia? a întrebat ea.

Întrebarea asta mă pune întotdeauna într-o mică încurcătură: mi-e greu să răspund – în loc să răspund laconic, mă lansez într-o poveste lungă și încâlcită cum că mama s-a născut la Varșovia, iar eu m-am născut în Bielorusia, că nu știu cu cine am fost făcută, că anii copilăriei mi i-am petrecut în Rusia, că am ajuns în Polonia abia în 1954, că pe urmă am plecat din nou în Rusia să învăț, că de acolo m-am mutat în RDG și că numai după aceea m-am stabilit în America…

Dar nu știu de ce, de data asta am spus ceva ce nu spun niciodată:

— Sunt de loc din Emsk. Din Czarna Puszscza.

Bătrâna a oftat încetișor:

— Când te-ai născut?

— În 1942. Nu-mi ascund niciodată vârsta, știu că arăt mai tânără, că lumea nu-mi dă patruzeci și trei de ani.

M-a strâns ușor în brațe și a început să-și scuture coafura argintie, tremurând bătrânește:

— Vai, Doamne! înseamnă că ai scăpat cu viață! Nebuna aia te-a născut în bordei, soțul meu te-a ajutat să vii pe lume… Iar pe urmă, nu-mi amintesc exact, mi se pare că nu s-a împlinit nici

măcar luna, când ea și-a luat copiii și a plecat nu se știe unde. Au încercat toți s-o convingă să rămână, dar n-a ascultat de nimeni. Erau siguri că vă înhață pe drum sau în primul sat… Mare e Dumnezeu! Ai scăpat cu viață!

În momentul acela ne-am trezit afară, în vestibul. Pur și simplu nu ne puteam desprinde una de cealaltă. Am luat din cuier șubele – a fost nostim, șubele erau la fel, groase, din blană de vulpe, în America arătau aproape indecent. A reieșit pe urmă că și Esther suferă de frig…

Am plecat amândouă la ea – locuiește în centrul Bostonului, pe Commonwealth Avenue, într-un cartier minunat, la zece minute de mine. Cât timp am mers cu mașina – eu la volan, ea alături – am fost cuprinsă de un sentiment ciudat: mi-am dorit toată viața să am lângă mine o persoană în vârstă, înțeleaptă, care să mă conducă, de care să pot asculta, căreia să mă supun bucuroasă, și n-am avut parte niciodată de o ființă ca asta. La orfelinat domnea, bineînțeles, o disciplină de fier, dar era cu totul altceva. Întotdeauna am fost de partea celor mai în vârstă – nu i-am socotit oameni cu capul pe umeri nici pe mama, nici pe soții mei, nici pe prieteni. Iar bătrâna asta avea ceva care te făcea să accepți totul, orice ți-ar spune…

Am intrat în locuința ei. A aprins lumina – rafturile cu cărți începeau din vestibul și ajungeau până în fundul apartamentului. Mi-a surprins privirea:

— E biblioteca răposatului meu soț. Citea în cinci limbi. Sunt o sumedenie de cărți despre artă. Trebuie să găsesc pe cineva, să le las pe mâini bune…

În clipa aceea mi-am adus aminte ce-mi spusese Karin: Esther e văduvă, nu are copii, e destul de bogată și foarte singură. I-au murit aproape toate rudele în timpul războiului.

Iată ce mi-a povestit Esther: o văzuse pe mama pentru prima oară în ghetoul din Emsk, când

începuseră să-i adune acolo pe evreii din împrejurimile orașului – până atunci doar evreii din oraș se aflau acolo. Veniseră de bunăvoie, ca să zic așa, deoarece, cu puțin timp înainte să se stabilească în ghetou, fusese un masacru cumplit în oraș – îi adunaseră în piața mare, între biserica catolică și biserica ortodoxă, și-i măcelăriseră. Lichidaseră o mie cinci sute de suflete, iar cei rămași în viață fugiseră în ghetou.

Nu era un vechi ghetou obișnuit, în care unul sau câteva cartiere erau locuite de evrei încă din Evul Mediu. În Emsk, din contră, oamenii își părăsiseră locuințele din oraș și se mutaseră într-un castel distrus pe jumătate, care aparținuse unui cneaz. Încercuiseră castelul cu sârmă ghimpată și puseseră paznici. Nici măcar nu era clar la început cine păzește pe cine și împotriva cui. Polițiștii erau bieloruși din partea locului, nemții considerau că paza nu-i de demnitatea lor. Se știa cum merge treaba cu bieloruși, îi plăteau. Îi plăteau pentru orice. Pentru bani făceau rost și de arme.

Esther mi-a spus:

— Mama ta nu era din părțile locului. Era destul de frumoasă, dar foarte aspră. Avea cu ea un băiat mic. Mi-am amintit numele ei de familie. Kowacz. Așa-i?

Pur și simplu m-am cutremurat: urăsc numele ăsta. Știu precis că mama avea un alt nume. Kowacz era un fel de nume conspirativ sau dat de partid, înscris în actele false. Cu ele și-a trăit jumătate din viață. Dacă m-am măritat, am făcut-o, într-o oarecare măsură, și ca să scap de numele ăsta conspirativ. I-am șocat pe toți: evreica din Polonia se mărită cu un neamț! E adevărat că Erich era și el comunist, din RDG, – altfel nu-l acceptau să-și facă studiile în Rusia. De altminteri, acolo ne-am și cunoscut.

M-am uitat la Esther așa cum se uită copilul la o acadea: uite că o femeie cum e ea, blândă și liniștită, elegantă după moda europeană –

îmbrăcată cu o bluză de mătase, pantofi italienești, dar nimic din toate astea nu-ți sar în ochi, nu are nimic din șicul simplist al americanilor – ar putea fi foarte bine mamă, mătușă, bunică. Și-mi spune „fetițo”…

Fără s-o presez în vreun fel, mi-a povestit următoarele:

Ghetoul avea o organizare internă solidă, avea propria administrație și, în afară de asta, avea o persoană învestită cu autoritate – ilustrul rabin Schirman, om foarte învățat, și, vorbea lumea, evlavios în adevăratul sens al cuvântului. Esther și soțul ei, evrei polonezi, amândoi medici, se mutaseră în ținuturile acelea cu câțiva ani înainte de război. Isaac Hantman, soțul lui Esther, era chirurg, iar ea medic dentist. Adică nu chiar medic, dar avea studii serioase de specialitate – terminase școala de stomatologie la Frankfurt. Nu erau niște liber-cugetători, erau evrei normali, puteau să aprindă lumânări sâmbăta, dar puteau foarte bine și să plece sâmbăta la un concert în orașul vecin. Evreii din partea locului îi considerau străini, dar se duceau la ei să se trateze. Când Germania a anexat Polonia, Isaac i-a spus imediat soției că totul s-a sfârșit și că trebuie să plece de acolo – oriunde. Se gândea chiar și la Palestina. Dar cât timp s-au gândit cântărind lucrurile și despicând firul în patru, s-au trezit sub nemți, în ghetou…

Ședeam amândouă în salonul din apartamentul acela foarte frumos, mobilat europenește – după moda veche și, după părerea mea, cu mult gust. Nivelul de civilizație al stăpânilor casei era, evident, cu mult deasupra nivelului meu – simt întotdeauna lucrul ăsta, pentru că mă întâlnesc destul de rar cu așa ceva. Casă bogată. Gravuri, nu postere. Mobila nu era de serie și se vedea clar că fusese adunată bucată cu bucată. Pe un dulăpior foarte scund se afla o minune de ceramică din Mexic – copacul vieții sau ceva în genul ăsta.

Esther ședea în fotoliul adânc cu picioarele strânse sub ea, așa cum fac slujnicele, cu pantofii scoși – albăstrui, din piele de șarpe. Sunt detalii pe care le înregistrez întotdeauna. Nu degeaba spunea mama că sunt mic-burgheză. Orfelinatul, casa de copii – simt un fior rece pe șira spinării când îmi amintesc de ele. Sărăcia înspăimântătoare i se părea mamei normală. Poate că și-n lagărele staliniste se simțise destul de bine. În schimb, eu după ce am ieșit cu greu din rândul orfanilor săraci lipiți pământului, eram în stare să sărut o biată ceașcă, un prosop, un ciorap. În primul nostru an petrecut la Berlin, în Prenzlaur Berg, Erich și-a mai luat o slujbă ca eu să-mi pot cumpăra lucruri: îmbrăcăminte, veselă, de toate… Își dădea seama că așa mă vindec de trecut… Treptat, pasiunea asta a început să-mi treacă. Dar, chiar și acum, în America, distracțiile mele preferate sunt vânzările la mâna a doua, mărfurile cu preț redus, piața de vechituri… Grișa, actualul meu soț, privește toate astea cu îngăduință: vine și el din Rusia, a crescut printre oameni înfometați… Și fiul meu, Alex, născut în America, adoră să cumpere lucruri. Suntem adevărați „consumiști”. Esther pare să înțeleagă totul.

— Condițiile din ghetou ni s-au părut groaznice, pur și simplu nu văzuserăm ceva mai rău. Nu știam pe atunci de lagărele de concentrare, de dimensiunile asasinatului care cuprinsese toată Europa.

Esther zâmbea în timp ce povestea toate astea și avea ceva neobișnuit în expresia feței – o anume distanță, amărăciune și încă ceva greu de sesizat: înțelepciune, de bună seamă. Da, vorbeam în polonă, era o încântare pentru mine.

— Cât ați stat în ghetou? am întrebat-o.

— Mai puțin de un an. Din toamna lui 1941. Am ieșit de acolo la 11 august 1942. Pe urmă încă doi ani la Czarna Puszscza, la detașamentul de partizani. Ne-am dus zilele în bordeie până a venit

eliberarea. Tabăra de partizani era ca o familie. Din trei sute am rămas în viață o sută douăzeci. Erau șase copii cu noi. S-au mai născut doi în pădure. Tu și încă un băiețel, dar acela a murit. Dar ei care au ieșit cu copii din ghetou au reușit să-i îngrijească și să-i păzească până la sfârșitul războiului.

— De ce a plecat mama de la Czarna Puszscza?

Am pus întrebarea al cărei răspuns îl știam din spusele mamei, dar mai știam că mama minte. Nu, nu minte. Pur și simplu nu pot să cred ce spune. Din acest motiv, era important să aflu ce va spune Esther. Doar era un om normal.

— Am încercat s-o facem să se răzgândească. Țin bine minte că Isaac s-a arătat indignat că primejduiește viața copiilor dacă părăsește adăpostul. Ea nici măcar n-a catadicsit să răspundă. În general vorbind, singurul om cu care comunica în ghetou era Naum Bauch, electricianul.

Așa am aflat numele de familie al tatălui meu. Mama nu-l rostea niciodată. Înseamnă că dacă ea ar fi o femeie normală, eu aș fi Ewa Bauch. Interesant.

— Povestiți-mi despre el, am rugat-o.

— Nu l-am cunoscut prea bine. Era inginer, pare-mi-se, învățase meserie de unul singur.

Stătea nemișcată, cu spinarea dreaptă, ca o aristocrată. Și nu gesticula așa cum fac evreii.

— Isaac mi-a spus că, înainte de război, îl chemase o dată pe acest Bauch la spital să repare nu știu ce aparat. În ghetou avea o situație privilegiată. Ca și Isaac de altfel. Câțiva evrei lucrau în oraș, aveau permise. Isaac dădea consultații la spital. Bauch lucra și el în oraș. În ghetou, mama ta și Naum locuiau împreună. Într-o odăiță din aripa stângă a castelului. Castelul era pe jumătate distrus. Ne-au mânat acolo și ne-am apucat să-l reconstruim. La început am cumpărat de toate, până și materiale de construcție. Eram

conduși de Judenrat. Totul s-a terminat cum nu se poate mai rău. Treburile stăteau cam așa: Judenratul îi plătea cu bani pe polițiștii bieloruși. Era printre ei un ticălos, nu-i mai știu numele, un comandant de prin părțile locului care promisese că acțiunile – înțelegi tu ce fel de acțiuni, da? – nu-i vor atinge pe locuitorii ghetoului cât timp îl vom plăti pe el. În vremea aceea începuseră să-i nimicească în masă pe evreii din sate. Știam lucrul ăsta. Judenrat scăpase un timp dând mită. Iar canalia aia, chiar dacă ar fi vrut să facă ceva, oricum n-ar mai fi putut. Ne jecmănea pur și simplu. În plus, bani nu mai avea nimeni la vremea aceea. Femeile își vindeau verighetele, erau ultimele lor podoabe. Am dat și eu verigheta. Nu știu toate amănuntele, dar ele nu mai au acum nicio importanță. Unora li se părea că viața poate fi răscumpărată. Așa că atunci când au propus evadarea, au făcut un fel de adunare generală, și a ieșit scandal: jumătate au fost pentru evadare, jumătate împotrivă. Cei care s-au opus credeau că asupra celor rămași după evadare se vor abate persecuții cumplite… înțelegi cum vine asta, deja nu mai era vorba de persecuții… Printre organizatorii evadării erau combatanți curajoși, adevărați, oameni disperați, dornici să lupte… Îi ajutau cei din oraș. Stabiliseră legătura cu partizanii. Nu știam toate amănuntele astea. De fapt, totul fusese organizat de un evreu, un flăcăiandru, îi spuneau Dieter. Lucra ca traducător la Gestapo. Nu știu cum reușise să ascundă că e evreu. L-au prins pe urmă, dar s-a priceput să fugă. Odată, era chiar la sfârșitul războiului, a venit la noi în tabără, la Czarna Puszscza. Lupta în detașamentul rus de partizani. Îl trimiseseră la noi cu o vacă. Poate că o cumpăraseră sau poate că o făcuseră dispărută… L-au rugat pe unul de la noi, un măcelar, să facă din ea salam. Ai noștri l-au recunoscut pe Dieter, s-au bucurat, cineva a adus niște basamac. Dieter s-a așezat pe o buturugă și a

început să vorbească despre Cristos. Ai noștri nu făceau decât să-și arunce priviri unii altora: nimic nu era mai absurd în momentul acela decât să vorbești despre Cristos. Cred că Dieter își cam pierduse mințile. Închipuie-ți că între timp se botezase, ne-a arătat nu știu ce fel de iconițe. Era greu să-ți închipui că el organizase evadarea. La începutul anului 1945, după eliberare, am plecat împreună cu el în Polonia cu primul tren. Mi-a spus pe urmă cineva că după război s-a făcut preot catolic…

În ghetou, în noaptea dinaintea evadării, s-a iscat un conflict violent, au ajuns chiar să se încaiere. Rabinul Schirman, om foarte bătrân, trecut bine de optzeci de ani, a încercat să-i potolească. Avea cancer de prostată, Isaac îl operase când se afla încă la castel. Închipuie-ți ce fel de operație, îi pusese un cateter… Rabinul s-a cățărat pe scaun, au tăcut toți, și el a spus că rămâne acolo, că nu pleacă nicăieri. Să rămână cine n-are putere să plece. Iar cine are putere, s-o facă. Isaac a spus să plecăm, și am plecat. Mama ta a plecat cu băiatul, iar Naum a rămas. Nimeni nu știa că e însărcinată. Știa numai Isaac, pentru că fusese cu puțin timp înainte la el și-l rugase s-o ajute să avorteze, iar el o refuzase: termenul era depășit.

Esther și-a clătinat capul cu părul îngrijit coafat:

— Uite că a avut dreptate. A venit pe lume o fată așa de grozavă. Și a scăpat cu viață…

Esther arăta extrem de vlăguită, în plus, ora era înaintată. Am plecat. Ne-am înțeles să ne mai vedem. Mă încerca un sentiment ciudat – am vrut mereu să aflu tot ce s-a întâmplat atunci, să știu mai multe despre tatăl meu. Iar acum mă cuprinsese brusc teama: tare mult voiam să știu și-n același timp să NU știu. Îmi târâm trecutul de atâta amar de vreme! Mă rupsesem de el doar în ultimii ani, odată cu venirea lui Grișa pe lume. Parcă nu mai eram nici Ewa, fetița mică de la

orfelinatul din Zagorsk, nici fetișcana de la casa de copii din Uniunea Sovietică, toate erau doar imagini dintr-un film văzut de mine cândva. Și uite că se ivea ocazia să aflu tot ce s-a întâmplat. Totuși nu-mi puteam imagina ce o determinase pe tânăra femeie, mamă a doi copii, să-i dea la orfelinat… Mi se părea că este aici ceva ce nu știu.

2. Ianuarie 1986, Boston
Esther Hantman

Îmi părea că la vârsta mea nu mai am cum să întâlnesc oameni noi. În primul rând, îmi irosesc vacanțele pentru cei morți și o fac cu tot dragul. În al doilea rând, în America sunt mulți oameni de calitate, dar experiența lor de viață n-are nicio valoare – face din ei niște ființe banale și cam de mucava. Pe lângă toate astea, bănuiesc că însăși vârsta construiește un soi de carapace, molesind reacțiile noastre emoționale. Moartea lui Isaac a scos la iveală în ce măsură depindeam de el. Și cât depind încă. Nu sufăr de singurătate, dar observ cum ea mă împresoară ca o ceață. În timp ce treceam prin stările astea destul de dureroase pentru mine, a apărut deodată Ewa. Am simțit că soarta mi-a scos-o în cale. Uite o femeie tânără care poate să-mi fie fiică. Bine ar fi să pot vorbi despre asta cu Isaac. Se pricepea să spună întotdeauna ceva la care nu mă așteptam, ceva care să mă înțepe, cu toate că împărtășeam aceleași idei. Ce-ar spune despre fetița asta? E de mirare cum de ne-am întâlnit. Și mai de mirare e că a venit vorba despre Czarna Puszscza. Mama ei, această Kowacz, era de-a dreptul un monstru. Isaac credea că e spioană sovietică. Spunea mereu că evreii sunt un popor de apucați: îi încadra în același tip psihologic atât pe evreii exaltați, în special pe hasizi, cei cu pălării de mătase, cu caftane ridicole, cu ciorapi cârpiți și răscârpiți, cât și pe evreii-comisari ai poporului, comuniști zeloși și cekiști.

La a doua noastră întâlnire, Ewa a spus ceva asemănător despre mama ei, deși într-alt fel. Mă surprinde totodată că nu are niciun fel de rafinamente intelectuale, măcar o pregătire cât de cât. Se vede că e o natură puternică, e sinceră, așa e firea ei: vrea cu orice preț să afle adevărul, chiar

și despre ea. Îmi pune o mie de întrebări, e curioasă la culme, a rămas într-o zi până la două noaptea, și, cum a reieșit pe urmă, soțul a bănuit-o că-l înșală sau ceva în genul ăsta. E măritată a treia oară, ultimul soț a emigrat din Rusia, e mai tânăr cu zece ani. Spune că e un matematician de succes.

În conversațiile noastre ajungem inevitabil la domeniul care era atât de important pentru Isaac. Făcea mereu glume pe seama preocupărilor lui, spunea că nu există pe lume măcar un singur talmudist care să cugete atât de mult la Dumnezeu cum cugeta el, un materialist necredincios.

După vârstă, ea ar putea fi copilul nostru. Doar ne aflam și noi în pădure atunci, dar nu noi am adus-o pe lume, ci alții. Isaac spunea că în secolul XX absența copiilor în familie e un dar din ceruri pentru evrei, așa cum fusese numărul mare de copiii în vremurile de demult… N-a vrut copii niciodată. Pentru că n-am putut să-i avem? Nu puține lacrimi mi-au curs în tinerețe din cauza căsătoriei irosite în zadar. El mă consola: natura ne-a făcut să fim dintre cei aleși, suntem scutiți de robia procreării. Parcă presimțea ce viitor ne aștepta.

Când am ieșit din ghetou și ne-am trezit la Czarna Puszscza, în pădure, mi-a spus: ai vrea să avem trei copii în situația asta? I-am răspuns sincer că nu. Am părăsit Europa după procesul de la Nürnberg – Isaac a făcut parte din grupul experților, era medic, deținut în ghetou și partizan. După proces, am avut posibilitatea plecăm în Palestina cu un an înainte de crearea Israelului.

Ewa îmi pune atâtea întrebări, încât m-am hotărât să citesc însemnările lui Isaac din anii aceia. De fapt, el scria o carte, dar o făcea printre picături, tot amânând-o pentru mai târziu. A murit în somn la șaptezeci și nouă de ani. Nu-l ajunsese încă bătrânețea, era puternic și energic, nu apucase să iasă la pensie. Cartea a rămas neterminată.

Ewa mă bombardează cu întrebările despre Bauch, tatăl ei: „Poate că-n hârtiile soțului dumitale există ceva despre tata? Dacă mă pomenesc din senin că am frați și surori? Sunt un copil de pripas, toată viața am dus dorul familiei, înțelegi cum vine asta, Esther?”

Hârtiile lui Isaac sunt puse într-o ordine desăvârșită, însemnările sunt rânduite pe ani. Mi-e cam frică să le ating. Ewa mi-a spus că e gata să mă ajute să le triez – însemnările făcute după război le nota în polonă, iar la sfârșitul anilor cincizeci, trecuse la engleză. Am refuzat – nu pot să dau însemnările pe mâini străine. Și, fiindcă tot veni vorba, evenimentele din anii patruzeci au fost consemnate mulți ani mai târziu. Și nu în Israel, ci când era deja în America, adică după 1956, când îl invitaseră să lucreze aici.

M-a uimit încă un lucru din cele povestite de Ewa: când avea trei luni, a ajuns, împreună cu fratele ei, la orfelinat. La momentul acela, mama lor făcea parte din organizația Gwardia Ludowa, participa la lupte, pe urmă a fost trimisă în lagărele staliniste și eliberată în 1954, când Ewa avea unsprezece-doisprezece ani. Vitek, fratele Ewei, n-a apucat întoarcerea mamei din lagăr. La vremea aceea, Ewa era deja o micuță catolică.

E foarte frumoasă. După cum arată, aparține mai degrabă tipului sefard: părul negru, bogat, fața slabă, fără nimic în exces, ochii de orientală sadea, fără să fie languroși, arde în ei flacăra. Ca ai lui Isaac.

3. 1959–1983, Boston
Din însemnările lui Isaac Hantman

Mă preocupă de mult timp tema libertății individuale. Mi s-a părut întotdeauna că e bunul cel mai de seamă. Poate că am reușit în lunga mea viață să fac câțiva pași în direcția libertății, dar lucrul pe care n-am izbutit să-l birui și de care nu m-am putut elibera a fost naționalitatea. Nu pot să încetez să fiu evreu. Evreitatea este obsedantă și autoritară, este cocoașa blestemată și darul minunat, ea îți dictează logica și felul cum gândești, te ține încătușat, te ține înfășat în scutece. E ca sexul, n-ai cum să scapi de ea. Evreitatea îngrădește libertatea. Mi-am dorit mereu să ies din granițele ei – am ieșit, am mers încotro m-au purtat pașii, am urmat alte căi zece ani, douăzeci, treizeci, dar la un moment dat mi-am dat seama că n-am ajuns nicăieri.

Evreitatea este mai cuprinzătoare decât iudaismul, asta fără nicio îndoială. Secolul XX cunoaște o întreagă pleiadă de savanți-ateiști evrei, dar în camerele de gazare ei au fost duși laolaltă cu confrații lor religioși. Prin urmare, sângele s-a dovedit a fi un argument mai puternic pentru lumea din afară. Orice ar spune evreii despre ei că sunt, de fapt, li se dă o definiție venită din afară: evreu este acela pe care neevreii îl socotesc evreu. Acesta e motivul pentru care nu s-a făcut niciun rabat pentru evreii creștinați: au fost și ei supuși exterminării. Participarea mea la procesul de la Nürnberg m-a durut mai tare decât șederea în ghetou și la partizani. Vizionarea a kilometri de peliculă filmată de nemți în lagărele de concentrare și de aliați după eliberare mi-a zdruncinat conștiința de european: n-am mai vrut să rămân un european din Europa Centrală, așa că am plecat cu soția în Palestina. Am plecat acolo ca

să fim evrei. Dar pentru asta nu eram destul de obsedat de ideile fixe ale evreilor.

Războiul din 1948 nu mi-a dat răgaz să-mi frământ prea tare mintea, dar după ce s-a terminat – pentru o scurtă perioadă! – am simțit cum rănile produse de gloanțe și de schije, amputările și intervențiile de chirurgie plastică pentru arsuri îmi provoacă depresie. Unde erau rezecțiile de stomac, operațiile de extragere a calculilor biliari, cum să mai dai peste o banală operație de apendicită sau o ocluzie intestinală, unde erau bolile cuminți din vremurile de pace? M-am apucat de chirurgie cardiacă.

Palestina se clătina din temelii, statul sionist se transforma într-un simbol religios, evreii în israelieni, arabii – într-un anume sens – în evrei. Mi s-a făcut greață de ideea națională – oricum era ea interpretată.

Ce este esențial în conștiința de sine a evreului? Activitatea intelectuală în sine. Agnostic și ateist, picat în Israel când eram deja uluit, am făcut ceva de care fugisem în tinerețe, când refuzasem să accept tradițiile păstrate în familie. Refuzul de atunci m-a rupt de ai mei. Tata nu m-a iertat. M-a blestemat cu tot cu medicina mea. Pe urmă, toată familia a pierit în camerele de gazare.

Tata ar fi fost foarte mulțumit dacă, atunci când m-am copt la minte, m-aș fi arătat dornic să studiez obiectul acela pe care de două milenii copiii evrei îl studiază începând de la cinci ani: Tora. Tot ceea ce-mi stârnise plictiseala și-mi uzurpase dreptul la copilărie se dovedea acum interesant din cale-afară.

La puțin timp după ce am ajuns în Palestina, am început să frecventez seminariile de istorie a evreilor, ținute la universitatea din Ierusalim de profesorul Neuhaus. Erau niște seminarii captivante. Neuhaus, un strălucit erudit, nu privea istoria evreilor ca pe un fragment al istoriei universale, ci ca pe un model al întregului proces

istoric mondial. În pofida acestui demers complet străin mie, seminariile erau, în felul lor, pline de conținut.

Am descoperit că, pentru un profesor, agerimea minții, priceperea de a pune întrebări, de a le întoarce pe dos și chiar de a le desființa nu sunt mai puțin importante decât substanța însăși a învățării. Am înțeles atunci că-n esența ei, cunoașterea de sine a evreului înseamnă șlefuirea minții și lucrul constant la dezvoltarea gândirii, că toate fac la un loc conținutul vieții. Tocmai lucrul constant la dezvoltarea gândirii a avut drept rezultat apariția unora ca Marx, Freud, Einstein. Rupte de substratul religios, mințile acestea s-au mișcat mai repede și au câștigat mai mult în calitate.

Într-adevăr, putem considera istoria contemporană (am în vedere istoria creștină) ca o continuare logică (Neuhaus o consideră metafizică) a ideilor iudaismului în lumea europeană. Este extrem de interesant cum se întâlnesc în acest punct ideile înțelepților creștini și evrei. În treacăt fie spus, chirurgul are nevoie de minte ascuțită nu mai puțin decât de mâini iscusite.

Exact în vremea aceea, am făcut un pas important, fiind influențat în parte de aceste cursuri care au ținut doi ani – m-am consacrat chirurgiei toracice care mă interesase încă dinainte de război. Pot să spun, cu ocazia asta, că mă atrăgea inima nu numai ca subiect medical… Îmi închipuiam mai degrabă că în „acest instrument miraculos, creat de artistul suprem”, după expresia lui Leonardo da Vinci, se află o taină. O taină de nepătruns, precum originea lumii și a vieții… Da, e greu să-ți închipui cum face față organul acesta de dimensiuni nu prea mari, care, deși e format dintr-un mușchi elastic, este totuși o bucată de carne delicată și ușor de rănit, deci cum face el față unei sarcini deloc simple, pompând de-a lungul multor ani milioane de tone de sânge, transmițând

energia necesară menținerii vieții până-n cele mai mici celule ale corpului omenesc. Pentru mine, esența metafizică a activității cardiace stătea tocmai în acest paradox. Asta însemna că inima nu este o pompă sau nu este o simplă pompă care acționează mecanic, că ea funcționează în virtutea unor legi superioare și nu a unor legi strict mecanice. Presupunerea mea vagă era susținută și de faptul că vedeam foarte clar că există o proporție de aur în raportul dintre elementele care alcătuiesc structura inimii și modul ei de funcționare. Așadar, chirurgia cardiacă reprezenta pentru mine, într-o mare măsură, încercarea de a înțelege și de a-mi explica această taină. Observațiile mele asupra inimii bolnave mi-au furnizat material prețios, făcându-mă să înțeleg cum ruperea armoniei divine duce la declinul activității cardiace și, în final, la moarte. Am ajuns la concluzia că intervenția chirurgicală directă în structura și funcționarea inimii trebuie să ducă la refacerea proporției, la reconstituirea „curbei divine" atât de caracteristică unei structuri cardiace sănătoase, vizibilă în toate câte le-a înfăptuit natura, fără nicio excepție – în volutele scoicilor, în fosilele moluștelor, în galaxiile spirale. O vedem în lucrările arhitecților și pictorilor – în rotunjimea vechilor piețe italiene, în compoziția tablourilor celebre. În rest, nu-mi rămâne decât să-l citez tot pe Leonardo da Vinci: „Cu cât vei vorbi mai mult despre inimă, cu atât mai tare vei semăna confuzie în mintea celui care te ascultă."

În Israel treburile noastre mergeau foarte bine. Am ajuns șeful secției de chirurgie cardiacă într-o clinică excelentă. Esther și-a deschis un cabinet stomatologic particular. Lucrurile s-au aranjat bine. Am cumpărat o casă în minunatul sat arab Ein Karem, părăsit de locuitori în 1948. În fața noastră se deschidea priveliștea munților Iudeii, o încântare pentru ochi.

Odată a fost adus în secție un tânăr arab cu o rană de cuțit în regiunea inimii. Am reușit să-l salvăm. Medicul își iubește bolnavii aflați în stare disperată, aduși de pe lumea cealaltă, tot atât de mult pe cât îl iubesc aceștia. M-am împrietenit cu flăcăul. A reieșit că familia lui fugise din Ein Karem, părăsind casa și vechea grădină la puțin timp după ce începuse Războiul de Independență. Nu i-am spus că locuiesc în Ein Karem. N-am fost în stare. La ce bun?

Într-una din zile, am urcat cu Esther la mănăstirea surorilor Sionului din Ein Karem. Munții Iudeii stăteau culcați în fața noastră ca niște turme de cămile adormite.

Pe atunci, mai trăia starețа de nouăzeci de ani care și-a amintit de întemeietorul mănăstirii, Pierre Ratisbonne, un evreu botezat, venit din Franța. S-a apropiat de noi și ne-a invitat să cinăm cu ea. Cina era frugală, pregătită cu legume din grădina de zarzavat a mănăstirii. Ne-a întrebat în ce casă locuim. Ne-a spus că-i ține minte pe foștii stăpâni ai casei. Și pe mulți alții. E adevărat că nu-și amintea de tânărul care nimerise pe masa mea de operație, dar își amintea bine de bunicul lui, care ajutase mănăstirea săpând grădina de zarzavat… La vremea aceea, noi transformaserăm casa veche, era prima noastră casă, a mea și a lui Esther, o iubeam foarte mult. Seara ne-am întors acasă și Esther s-a pus pe plâns. Soția mea nu-i plângăcioasă de felul ei.

În tinerețe voiam să nu fiu evreu, ci european, pe urmă a fost invers, n-am vrut să fiu european, ci evreu. În momentul acela nu mai voiam să fiu nimic. Și iată că după zece ani de stat în Israel, când s-a ivit propunerea de la americani, am mai făcut o încercare să mă despart, dacă nu de evreitate, măcar de pământul evreilor – m-am mutat la Boston. Atunci, în 1956, începuseră operațiile pe cord deschis, mă interesau foarte mult și aveam ceva idei în legătură cu asta.

America mi-a plăcut, mi-a mers la inimă cantitatea ei de libertate pe metrul pătrat. Dar și aici, în casa veche, construită în stil englezesc, în cea mai liberă țară din lume, noi trăim pe pământul care a aparținut cândva triburilor Wampanoag sau Pequot.

De altfel, nu mai există de mult un loc pe pământ unde evreul să se simtă la el acasă în sensul deplin al cuvântului.

Au trecut mulți ani, și am înțeles că sunt la fel de neliber pe cât eram în tinerețe. Acum au început să mă preocupe obsedant nu numai practica chirurgicală curentă, ci și experimentele, încălcând constant una dintre cele șapte porunci date lui Noe, adresate nu numai evreilor, ci lumii întregi: să nu fii crud cu animalele. Sărmanele mele primate… Ele n-au nicio vină că sistemul lor circulator seamănă atât de mult cu cel al omului.

Poate că asta e trăsătura definitorie a evreității: să ții morțiș la o idee.

Agitație febrilă. Îmi amintesc de Dieter Stein, tânărul acela extraordinar care organizase evadarea din ghetou. A început să lucreze la Gestapo pentru că era devotat unei idei: să salveze oamenii din ghearele diavolului. Pe urmă s-a creștinat ca să-i mai salveze o dată din ghearele diavolului. M-am întâlnit ultima oară cu el în trenul devastat, care ne ducea la Cracovia. Am stat cu el noaptea pe platforma vagonului și mi-a spus că se duce acolo să intre într-o mănăstire.

Nu m-am abținut și l-am întrebat:

— Ca să salvezi oamenii?

Arăta de șaptesprezece ani, un băiețandru evreu, slab, mic de statură. Cum de putuseră nemții să-l confunde cu un polonez? Avea un zâmbet de copil.

— Cam așa ceva, pane doctor. Dumneavoastră m-ați salvat ca eu să-L pot sluji pe Dumnezeu.

În clipa aceea mi-am adus aminte că garantasem pentru el în fața partizanilor ruși. Memoria le izgonește pe toate cele cărora nu poate face față.

Altfel cum aș mai putea trăi, dacă aș ține minte toate materialele studiate în timpul procesului de la Nürnberg?

4. Ianuarie 1946, Wroclaw
Ephraim Tsvik către Avigdor Stein

Avigdor! Știi că am dat de Dieter încă din 1945? Trăiește! Dar stă într-o mănăstire! Nu mi-a venit să-mi cred urechilor când am aflat că Dieter s-a dus la mănăstire. Eram împreună în Akiva, eram sioniști, ne pregăteam să plecăm în Israel, și acum, poftim, ce să vezi! E la mănăstire! N-am rămas mulți în viață după război, el a avut noroc! Ca să facă ce? Să intre la mănăstire? Cum s-a zvonit că se află la Cracovia, m-am dus acolo. Eram sigur – și nici acum n-am prea mari îndoieli – că ăia l-au momit cu vreun șiretlic să se ducă acolo. Îți spun drept că mi-am luat arma cu mine, pentru orice eventualitate – am un Walter grozav, trofeu din război.

La douăzeci de kilometri de Cracovia am dat de mănăstirea asta a carmeliților.

Nu mă lasă să intru – șade un portar, moș bătrân, și nu vrea în ruptul capului să mă lase. Îl amenințț cu pistolul, îmi dă voie să intru, mă duc drept la stareț – acolo mai stă unul de lemn Tănase, e o cameră de primire, ceva în genul ăsta. Scot iar pistolul. Ce s-o mai lungesc, apare starețul – bătrân, cărunt, bine clădit. Intrați, pane – mă poftește în cabinet.

Mă așez și pun pistolul pe masă. Înapoiați-mi-l pe prietenul meu, Dieter Stein, îi zic. El zice: Vă rog, poftim. Numai puneți-vă pistolul undeva și așteptați zece minute.

Într-adevăr, după zece minute vine Dieter. Nici tu rasă de călugăr, nimic, numai un halat de lucru, mâinile îi sunt murdare. Ne-am îmbrățișat, ne-am pupat de mai multe ori.

Am venit să te iau, îi zic. Mergi cu mine. El zâmbește: nu. Ephraim, m-am hotărât să rămân aici.

— Ai înnebunit, ce ai? îl întreb.

Văd cum starețul stă la masa lui uriașă și zâmbește. Îmi vine să turbez – parcă râde de mine! De ce-i așa de sigur că n-am să-l iau pe Dieter?

— Zâmbiți? mă apuc să strig. L-ați ademenit pe flăcăul ăsta cumsecade și zâmbiți? Sunteți meșteri la tras pe sfoară! De ce vă trebuie el? Evrei vă mai lipseau!

Iar el zice: Nu reținem pe nimeni, tinere. Nu silim pe nimeni. Dumneata ai venit cu pistolul. Dacă prietenul dumitale vrea să plece, n-are decât să plece.

Iar Dieter stă și zâmbește ca un prost. Ce prost, zău, pe cuvântul meu! Mă răstesc și la el:

— Du-te, ia-ți catrafusele și haidem!

El dă din cap. Mă prind imediat că l-au otrăvit cu ceva sau i-au făcut farmece.

— Haide! Nu te ține nimeni! Aici nu-i locul evreului!

Și văd imediat, Avigdor, că schimbă priviri între ei – starețul cu Dieter. Cum că aș fi nebun, cam așa ceva. În fine, ce să-ți mai spun. Am stat acolo trei zile. Sigur că Dieter e nebun, Avigdor, dar nu în sensul pe care obișnuim să-l dăm cuvântului. Ceva s-a amestecat în capul lui. De purtat se poartă foarte normal – nu mănâncă ierburi, dar în capul lui e curată nebunie, adică din motive de Dumnezeu. Era așa un băiat normal, și camarad, și cu scaun la cap, și, în general, nu puteai spune nimic rău despre el, întotdeauna gata să-i ajute pe toți, și pe ai lui, și pe străini, și principalul e că a supraviețuit! Și acum, poftim!

Ne-am despărțit după trei zile. Mi-a spus că a hotărât să-l slujească pe Dumnezeu atât timp cât mai are de trăit. De ce pe Dumnezeul LOR? Ce, noi n-avem Dumnezeu? Așa că n-am reușit să-l conving că poate să-l slujească pe Dumnezeu unde poftește, nu neapărat într-o mănăstire catolică. Avem douăzeci și trei de ani, suntem de aceeași vârstă. Poate să ajungă doctor, profesor, și cine știe în ce fel mai poate sluji?

Ce să-ți spun, îmi pare rău de băiat, Avigdor. Vino încoace, poate că de tine ascultă. Adu-i fotografii din Palestina, nu știu ce să spun, poate că-l convingi. La urma urmei, dacă iubește atât de mult poporul evreu, de ce-l abandonează de dragul străinilor?

Deocamdată mă așez la Wrocław, nu știu cum o să meargă treaba mai departe, până una alta am renunțat la ideea plecării în Palestina. Vreau să construiesc o Polonie nouă. E atâta ruină și sărăcie, cu asta trebuie luptat, țara trebuie ridicată. Salutări soției tale.

Al tău,
Ephraim Tsvik

5. 1959, Napoli, Port Mergellina
Daniel Stein către Władysław Klech

…fără toiag de pelerin, doar o desagă. Opt zile am împărțit traiul cu ceilalți la internatul mănăstirii. Ne sculam cu toți la patru pentru rugăciune, pe urmă – la sala de mese cu frații călugări. După masa de dimineață, economul îmi dădea ceva sarcini pe care le îndeplineam cum mă tăia capul. Așa am dus-o o săptămână, toți îl așteptau pe episcop, și eu îl așteptam: îmi promiseseră bani de drum pentru Haifa. Nu aveam bani deloc. Într-o dimineață, economul îmi spune: să te duci în excursie la Pompei. Am ajuns în stație, m-am urcat în autobuz și am pornit. Drumul e fermecător, aproape de nesuportat: golful Napoli, Capri – totul strălucește. Sărmana noastră Polonie – n-a avut parte de nimic, nici de mare caldă, nici de soare. Aici e belșug de vegetație și de pește. Să vezi piața de pește, ce încântare să vezi cât sunt de frumoși peștii și tot soiul de alte făpturi, toate din mare. E adevărat că unele sunt înspăimântătoare, dar cele mai multe sunt ciudate. La Pompei am avut ghinion la început – era interzis accesul în partea orașului unde se fac săpături, muzeul era închis, funcționarii erau în grevă. Ia uite, îmi zic, ce țară minunată e Italia, un miracol. Să văd eu o grevă la castelul Wawel din Cracovia! Așa că n-am ajuns în orașul vechi. Totuși mă plimb prin împrejurimile orașului distrus și mă uit la Vezuviu – munții au contururi atât de delicate, nu-ți inspiră deloc groază –, și nu poți să-l bănuiești că s-a arătat atât de perfid acum două mii de ani. Bani am cât să-mi iau biletul de întoarcere și o pizza bianca, adică o bucată de pâine. Merg prin orașul nou și văd o biserică. Construcție modernă, nu are nimic deosebit ca arhitectură. Căldura e teribilă la amiază, mă gândesc să intru, să mă odihnesc la

răcoare. Biserica se numește Santa Maria del Rosario.

Ah, Władek, și acum începe povestea inventată parcă special pentru mine – văd în biserică colecția *ex voto*. Asta înseamnă dovezi de recunoștință ale celor pentru care s-a săvârșit miracolul, ca răspuns la rugăciunile adresate Maicii Domnului. Știm prea bine că, de regulă, sunt mici sculpturi de argint care înfățișează organele vindecate – mâini, picioare, urechi. Aici nici vorbă de așa ceva, atârnă doar niște desene mititele, făcute de copii și părinți cu mâini stângace și recunoscătoare. E desenat un incendiu din care e scos un copil – desenele sunt făcute de copil, de tatăl lui și de pompier. Trei desene. Un soldat din Primul Război Mondial care s-a legat că, dacă se întoarce viu, se însoară cu o orfană – și e ilustrată toată povestea: uite-l pe soldat rugându-se în focul războiului, uite-l că vine acasă, starețа mănăstirii îi aduce fata. Pe urmă fata se îmbolnăvește și e gata să moară, și fostul soldat se roagă Maicii Domnului s-o vindece, sunt desenați împreună cu fiul lor de cinci ani care a făcut desenul… Un șofer care a avut un accident la munte, într-o trecătoare, și s-a salvat, îi dăruiește Maicii Domnului carnetul de conducere, iar altul îi oferă decorațiile de război. Câtă bunătate și câtă recunoștință!

Și asta nu-i totul – iese o călugăriță și povestește că lăcașul acesta există mulțumită strădaniei unui om cu numele de Bartolo Longo. Era sărac, dar primise învățătură și administra treburile unei văduve bogate din Napoli. Lui Bartolo i s-a înfățișat Maica Domnului și i-a poruncit să construiască aici o biserică. El i-a spus că e sărac, și atunci Fecioara l-a întrebat dacă are o liră. El avea o liră. Și atunci ea i-a spus că aceasta va fi biserica săracilor, că el trebuie să strângă câte o liră pentru biserică. De la săraci, de la bogați, nu are importanță – câte o liră de la fiecare. El a început să strângă, dar tot nu era de ajuns, și atunci

văduva pentru care lucra a adăugat banii lipsă. În curând s-au căsătorit și au întemeiat aici o casă pentru orfani – unde și-a găsit logodnica soldatul recunoscător. Apoi au mai înființat un azil de bătrâni. Locul a căpătat puteri binefăcătoare – mulți s-au vindecat de boli, au primit pomeni de tot felul. Bartolo Longo e declarat „slujitorul Domnului”. Asta-i prima etapă în vederea canonizării.

Când am ieșit din biserică tuna, începuse o furtună violentă. Venea dinspre Vezuviu, tunetele și fulgerele erau așa de puternice, încât mi-a trecut prin minte gândul că el atrage atenția asupra lui, cel din trecut…

M-am întors la Napoli, iar a doua zi dimineața a venit episcopul și mi-a dat bani de drum. Am plecat în port și mi-am cumpărat bilet pentru vapor. Pleacă la Haifa peste trei ore. Și iată-mă scriindu-ți rândurile astea – tu n-ai vrut să plec, socoteai că trebuie să stau acolo unde mi-e locul. Poate că ai dreptate, dar eu simt că locul meu este în Israel, și uite o dovadă că-i așa – totul mi-a fost prielnic chiar din prima clipă a călătoriei. Intuim întotdeauna dacă mergem de-a curmezișul sau răspundem chemării. Dumnezeu cu tine, Władek! Plecăciune părintelui Kazimierz. Îți scriu când ajung.

Daniel

6. 1959, Napoli
Lui Avigdor Stein din partea lui Daniel Stein

TELEGRAMĂ

VINO PE 12 IULIE ÎN PORT LA HAIFA. DANIEL

7. Pliant turistic *Vizitați Haifa*

Orașul Haifa se întinde generos pe coastele și la poalele renumitului munte Carmel din Biblie. În comparație cu alte așezări din țară, Haifa este un oraș tânăr, întemeiat în epoca romană. În secolul al XI-lea, în vremea cruciaților, a cunoscut o perioadă scurtă de înflorire, iar la sfârșitul secolului al XIX-lea era un mic sătuc arab. La un moment dat, Haifa a fost centrul imigrației ilegale; o mare parte dintre evreii repatriați la începutul secolului al XX-lea au sosit în Palestina prin portul ei maritim.

Perla Haifei este muntele Carmel. Acesta este un masiv lung de 25 de kilometri. Punctul cel mai înalt al lanțului muntos atinge 546 metri. Terenurile sunt extrem de roditoare, în Antichitate pantele erau acoperite cu viță-de-vie și livezi.

În vremurile străvechi populația păgână din locurile acestea considera Carmelul ca fiind lăcașul lui Baal, iar pe creasta muntelui s-au descoperit urme ale unui cult păgân. Tot aici fenicienii se închinau lui Hadad, o divinitate a locului. Vespasian, împăratul roman, îi aducea jertfă lui Jupiter pe muntele acesta, aici se aflau altarul și templul lui Zeus Carmel.

Carmelul este venerat de credincioșii a trei religii monoteiste. Muntele acesta are faima că e locul unde a trăit prorocul Ilie. Conform legendei, de aici s-a ridicat la cer.

Carmelul este locul vechilor mănăstiri. Se consideră că primele mănăstiri au fost înființate aici încă din timpurile precreștine de către evreii nazirei, precursorii sihaștrilor creștini.

Odată cu triumful creștinismului, a apărut aici o întreagă rețea de mănăstiri. Cruciații au găsit mănăstiri bizantine în anul 1150; ele existau de multă vreme.

În zilele noastre, cea mai importantă și mai cunoscută mănăstire este mănăstirea catolică a Ordinului Carmeliților Desculți. Ea se află pe munte din secolul al XIII-lea. A fost distrusă și reconstruită de multe ori. Are înfățișarea actuală de la începutul secolului al XIX-lea. Se înalță pe versantul sud-vestic al muntelui, la înălțimea de 230 de metri.

Nu departe de mănăstire se află clădirea care adăpostește farul. Deasupra intrării este așezată statuia Madonei. Edificiul acesta se numește Stella Maris – steaua călăuzitoare a marinarilor.

Coborând muntele de la stația de metrou Gan a-Em, se ajunge la unul dintre cele mai importante obiective turistice ale Haifei – templul Bahá'i aflat pe teritoriul așa-numitelor Grădini persane. Templul acesta este centrul mondial al religiei Bahá'i. Întemeietorul și profetul religiei Bahá'i El-Bah (Said Ali-Muhammad Shirazi) a fost considerat apostat și executat de către autoritățile iraniene în anul 1850. Rămășițele pământești ale profetului se odihnesc în templul Bahá'i. Acum, în lume, numărul adepților religiei Bahá'i este de câteva sute de mii.

Ei consideră că religia lor a asimilat tot ce e mai bun din iudaism, islamism și creștinism. Esența învățăturii lor își găsește expresia în cuvintele: „Pământul este o singură țară, și toți oamenii sunt cetățeni ai acestei țări". Sunt interesante câteva dintre preceptele Bahá'i: un singur Dumnezeu, o singură religie, unitatea oamenilor, căutarea neîncetată a adevărului, armonia între știință și religie, refuzul prejudecăților, al dogmelor și superstițiilor.

Haifa este al doilea oraș din Israel, după Tel Aviv, ca putere industrială.

Portul din Haifa este principalul port al țării. Construcția lui a început în 1929 și s-a terminat în 1933. Aici se găsește o mare uzină constructoare de nave. În plus, odată cu extinderea rețelei de cale

ferată din timpul mandatului britanic, Haifa a devenit nodul feroviar al Palestinei.

La Haifa funcționează singura linie de metrou din țară, dată în funcțiune în 1959. Linia are șase stații cu totul – de la poalele lui Carmel până la stația finală Gan a-Em, Grădina Maicii Domnului, aflată chiar pe masivul central al Carmelului. Lângă stația de metrou se află minunatul parc cu Grădina Zoologică și Muzeul de Istorie Antică.

În oraș se află cel mai vechi institut politehnic din țară, Tehnion, înființat în 1912.

Haifa are muzee de istorie și de artă. Muzeul municipal are trei secții – artă veche, etnografie și artă modernă. Mai pot fi vizitate Muzeul Muzicii, Muzeul Imigrației Ilegale și Muzeul Marinei.

Pe promontoriul Carmelului se găsesc săpăturile arheologice de la Tel-Shikmon (Colina Sicomorului). Pe locul săpăturilor au fost găsite vestigiile unor clădiri și construcții din vremea regelui Solomon până în vremea seleucizilor (secolul al II-lea î.e.n.).

Aici se poate ajunge și cu autobuzele nr. 43, 44 și 47.

În vizitarea orașului se pot face rezervări pentru excursii turistice cu ghizi experimentați, cunoscători a mai multe limbi.

8. 1996, Galileea, moshav Nof A-Galil
Din discuția Ewei Manukian cu Avigdor Stein

(Înregistrarea audio a fost descifrată de Ewa după vizita ei la familia Avigdor și Milka Stein)

Prima casetă

AVIGDOR: Hai, dă drumul magnetofonului! Dar n-am mare lucru de spus!

EWA: Am memorie proastă, mă tem să nu uit ceva cât de cât important. După ce am discutat cu Daniel la Emsk, am ajuns la hotel și mi-am notat totul într-un caiet ca să nu-mi scape vreun cuvânt.

AVIGDOR: Ei, poate că a meritat pentru unul ca fratele meu. Dar cu mine, ce să notezi? Fiindcă veni vorba, Daniel mi-a povestit despre tine când a venit din Bielorusia. Fetița pe care au băgat-o în mâneca șubei! Așa deci, ce voiai să afli de la mine?

EWA: Totul. De unde sunteți de fel, din ce familie vă trageți cum ați trăit înainte de război… Și de ce era el așa de…

AVIGDOR: Ai venit tocmai din America să mă întrebi despre familia noastră? O să-ți povestesc, bineînțeles. Uite că n-am cum să-ți spun însă de ce era el așa cum era. M-am gândit și eu mult la treaba asta. De mic copil, nu era ca toți ceilalți. La început mă gândeam că era deosebit pentru că spunea întotdeauna „da”. Când îl rugau ceva, era gata mereu să spună „da”. Pe urmă, când ne-am reîntâlnit aici, am văzut că știe să spună și „nu”. Așa că nu despre asta e vorba. Ca să fiu sincer, nu l-am înțeles. Era singurul din familia noastră care se purta așa. Cât despre familie, era dintre cele mai obișnuite, locuia în sudul Poloniei, adică pe bucata de pământ care a trecut din mână în mână, aparținând pe rând Austro-Ungariei, Poloniei,

făcând parte cândva din cnezatul Galiției. Eu și fratele meu ne-am născut într-un sat prăpădit, cu populație amestecată, polonezi și evrei.

Tata, Elias Stein, era evreu cu armata făcută, așa ceva era posibil numai în Austro-Ungaria. Profesa iudaismul, mergea la sinagogă și era în relații cu coreligionarii lui, punea preț pe învățământul și educația laice, deși el nu avusese parte de ele, vorbea curent germana și spunea despre cultură că aceasta înseamnă cultura germană. Fusese soldat și-i plăcea tare mult lucrul ăsta. Soldatul evreu Elias Stein apucase să slujească în trei armate: începuse ca soldat în armata austriacă, luptase în Primul Război Mondial în armata germană și își sfârșise cariera militară cu un grad ofițeresc mic în armata polonă. Avea decorații din toate cele trei armate în care avusese prilejul să slujească, și acei opt ani petrecuți în serviciul militar îi considera ca fiind cei mai frumoși ani din viața lui. Păstrase ultima lui uniformă – de subofițer – în dulap, ca pe o relicvă, și și-o luase cu el în ziua de 2 septembrie 1939, când ne aflam în mulțimea refugiaților care încercau să scape de ocupația germană.

Părinții mei s-au căsătorit în 1914, înainte de Primul Război Mondial, într-un moment de oarecare relaxare a serviciului militar. Mama era o rudă de departe a tatei. Asemenea căsătorii cu pețitul între rude erau acceptate și în comunitatea evreiască. Mama era fată cu carte – reușise să fie primită la o școală de funcționari în administrație.

S-au căsătorit târziu. Acum, după ce a trecut atâta vreme, cred că se iubeau, dar erau foarte diferiți ca fire. Mama era mai mare cu doi ani decât tata, împlinise deja treizeci de ani, adică era fată bătrână – după obiceiurile din timpul și locurile acelea, oamenii își măritau fetele nu mai târziu de șaisprezece ani. Mama avea ca zestre – moștenită de la o mătușă – o casă și o cârciumă. Avusese afacerea ei până să se căsătorească. E adevărat că-i adusese un câștig neînsemnat și că

trudise mult – a scos-o greu la capăt –, dar s-a hrănit toată viața cu iluzia ridicolă că poziția socială a familiei se datorează averii ei: majoritatea celor din jur erau mult mai săraci. La vremea aceea nu știa că-și alesese un soț lipsit total de simț practic.

Tatălui meu nu-i plăcea să muncească la cârciumă, îi plăcea să stea în preajma oamenilor cultivați, inteligenți, iar aici nu avea parte decât de niște țărani polonezi beți. N-a vândut votcă prea mult timp, a început Primul Război Mondial, și a plecat să lupte. Mama s-a întors la negustorie, și tata la artilerie. S-a păstrat o fotografie a lui din anii aceia – un brav soldat cu mustață, într-o uniformă militară dichisită. Privește mândru.

La 1918 totul se schimbase: războiul fusese pierdut, satul părinților se afla acum în Polonia. Era ca și cum toți se mutaseră dintr-o Austrie civilizată, vorbitoare de germană, într-o Polonie săracă și înapoiată. Toată viața tata a înclinat spre nemți. Din polonă trecea cu plăcere în germană. În casă aproape că nu vorbeau idiș, limba evreilor polonezi.

În 1922 s-a născut fratele meu mai mare. Îl făcuseră târziu, dar nu era ultimul. La doi ani după aceea m-am născut eu. Ne-au dat nume evreiești conform tradiției – Daniel și Avigdor, dar în acte figuram cu nume ariene nobile – Dieter și Wilfried. Au fost numele noastre de copii, așa ne spuneau la școală. Fratele meu s-a întors la vechiul lui nume când a devenit călugăr, iar eu când am ajuns în Palestina.

Familia o ducea greu. Mama se învârtea toată ziua prin gospodărie și cârciumă. Mai târziu, tata a cumpărat o prăvălie – cârciuma îi stătuse ca o piatră pe inimă. Prăvălia asta a fost prima din șirul eșecurilor lui într-ale negustoriei. Tot ce întreprindea se ducea de râpă, dar, în primii ani, mama s-a hrănit probabil cu iluzia talentului de om întreprinzător al soțului ei. Pe urmă a devenit clar

că singurul lucru care îi reușea de minune erau datoriile.

În anii aceia, noi îl adoram pe tata și petreceam cu el o groază de timp. Avea un trecut de războinic romantic, ne povestea mereu despre slujba militară. Rolul de soldat a fost unul dintre cele mai bune roluri din viața lui. I se părea că mașina de război germană este culmea perfecțiunii și ne ținea, nouă, niște puști neștiutori, cuvântări înflăcărate despre Bismarck și Clausewitz. Nu avea cum să vadă falimentul nimicitor al militarismului german: era prea prins în angrenajul acestui mecanism perfect, la un loc cu cele șase milioane de coreligionari ai lui. Tot așa n-a reușit, pare-se, să scape de ultima lui iluzie despre superioritate culturii germane. Îl citea pe Goethe și-l adora pe Mozart.

Acum, când am depășit de mult timp vârsta la care părinți mei au murit în lagărele de concentrare, înțeleg mai bine care au fost relațiile între ei – prilej de emoții și nervi. Tata aparținea acelui gen de oameni pe care Sholem Aleikhem îi numește „aerieni”, „visători”. În mintea lui se învălmășeau idei cu sutele, dar niciuna dintre inițiativele lui nu avea succes. Construia castele de nisip care se prăbușeau unul după altul, și din cauza asta avea crize de nervi și își pierdea entuziasmul.

Și, cum mama avea o fire puternică, se iscau mereu conflicte. Tata îi cerea să-l ajute luând bani cu împrumut de la vecinii mai bogați sau de la surorile ei. Ele chiar l-au ajutat câteodată să iasă din tot soiul de încurcături. Părinții noștri se certau des, dar, cu toate astea, erau o pereche unită, certurilor furtunoase le urmau împăcările, și cred că mamei i se făcea milă de tata.

Nu știm cum și-au sfârșit zilele. În lagărele morții. Asta știm precis.

EWA: Când v-ați despărțit de părinți?

AVIGDOR: La 3 septembrie 1939. Ne-am despărțit pe drumul înțesat de mulțimea refugiaților. Toți am presimțit că ne despărțim pentru totdeauna. Dieter avea șaptesprezece ani, iar eu cincisprezece. Și pe noi ne aștepta despărțirea – aproape douăzeci de ani.

Îmi adoram fratele: n-a fost niciodată vreo umbră de concurență între noi. Poate pentru că el se purta cu mine așa cum se poartă un frate mai mare. Se juca cu mine, mă îngrijea, mă ocrotea. Deși diferența de vârstă era de aproape doi ani, ne-au dat la școală în același timp. Dacă școală se putea numi – o școală poloneză pentru copiii țăranilor. Copilași de toate vârstele stăteau înghesuiți într-o singură încăpere. Nivelul era mai mult decât modest, dar am învățat să citim și să scriem. Nu primeam educație religioasă – la vremea aceea nu mai exista heder[1] în sat: nu erau în tot ținutul mai mult de douăzeci de familii evreiești. Și copii erau puțini. Rămăseseră cimitirul evreiesc și sinagoga. Acum știu că nu mai e nimic.

EWA: Ați fost acolo?

AVIGDOR: Ce să fac acolo? Nu mai sunt nici mormintele. Copilăria e copilărie: râul, pădurea, jocurile. Viața adulților era foarte grea – după război a venit criza.

EWA: Ce vă amintiți din anii aceia?

AVIGDOR: Era vremea migrației. Se mutau toți – și polonezi, și evrei – în orașe. Satele rămâneau pustii. Începuse marea emigrație a evreilor: unii, mai pragmatici, plecau în America, alții, atrași de sionism, în Palestina. Dar toate astea aproape că nu priveau familia noastră: mama se ținea tare pe poziție cu cârciuma ei, de parcă era cine știe ce palat moștenit din moși-strămoși.

Avea două idei mărețe: să-și păstreze proprietatea și să ne învețe carte. Cu atât mai mult cu cât se vedea clar că Dieter e foarte dotat. Aptitudinile lui au ieșit la iveală foarte devreme. În copilărie semănam foarte bine unul cu celălalt,

eram ca gemenii, dar fratele meu se făcea remarcat prin talentele lui. N-am simțit niciodată că e un lucru supărător, cu atât mai mult cu cât aveam și eu micul meu talent – mă pricep și la lemn, și la fier. Uite, și aici, în Israel, deși n-am studii înalte, mă pricep la utilajele pentru agricultură. Chiar și acum, când se strică ceva, dau toți fuga la mine. Cu toate că sunt deja pensionar. Aici știu rostul lucrurilor, sunt în moshavul ăsta din prima zi.

EWA: Moshavul e totuna cu kibbutzul?

AVIGDOR: Moshavul e o asociație a proprietarilor de pământ, iar kibbutzul e socialism curat, totul e colectivizat ca-n colhozurile sovietice. Nu mă întrerupe, am uitat unde am rămas… Da, despre Dieter… Deși aici am uitat de mult numele lui nemțesc. Daniel, Daniel… Ce să spun, când a împlinit șapte ani, l-a luat la ea o mătușă dintr-un orășel vecin, ca să poată merge la o școală evreiască bună.

Școala era una excepțională – în toată Polonia răsăriteană nu exista ceva asemănător. Era ultimul model austro-ungar de instituție de învățământ. În primul rând, școala era laică, și nu religioasă, în al doilea rând, predarea se făcea în limba germană. De fapt, era considerată școală evreiască pentru că era ținută cu banii evreilor și majoritatea profesorilor erau evrei.

Pe vremea aceea, limba de predare era foarte importantă. Învățământul german era considerat ca fiind mai bun decât cel polonez, ca să nu mai vorbim de idiș sau de ebraică, în care se preda la școlile evreiești. În ciuda aptitudinilor lui lingvistice remarcabile, Daniel știa prost idiș. Probabil că soarta a avut grijă… Treaba e că vorbea fără accent evreiesc. Când a început să vorbească limbi străine, avea un pronunțat accent polonez. Chiar și limba ivrit, pe care o învățase foarte repede, o vorbea minunat, citea cărți pe care eu nu știu cum să le țin în mână, nici titlul nu-l pot

citi – până și ivrit vorbea cu accent polonez. N-o să mă crezi, dar eu pronunț mai bine. Fără accent.

După patru ani, fratele meu a terminat școala primară. Îl aduceau acasă numai vara, iarna nu venea prea des. Pe atunci nu exista cale ferată – nu străbați patruzeci de verste cu piciorul – cât despre cai, tata ba se ducea undeva cu treburi, ba îi folosea la muncă. A încercat să facă negoț cu lemne sau cam așa ceva… nu i-a mers. Pentru mine era sărbătoare când venea fratele meu acasă. Îmi povestea atâtea lucruri! Mă gândesc câteodată că golurile din cunoștințele mele s-au umplut, într-o oarecare măsură, tocmai datorită discuțiilor cu el. Se pricepea să vorbească simplu și pe înțeles despre lucruri complicate.

Pe urmă a avut din nou noroc cu școala: l-au primit la școala de stat Józef Piłsudski. Era socotită cea mai bună din oraș. Aici primeau și copii evrei. Se preda în polonă, catolicii și evreii se despărțeau numai la disciplinele religioase.

MILKA: Poate că faceți o pauză să vă servesc masa. Am pregătit totul.

AVIGDOR: Da, foarte bine. Să te ajut?

MILKA: Nu-i nevoie, mutați-vă doar, ca să pot așeza fața de masă.

Caseta a doua

EWA: Oh, mâncare evreiască! Supă cu kneidleh[{2}]! Gâturi de gâscă umplute!

MILKA: În America evreii mănâncă mâncare din asta?

EWA: Numai câteva familii. Am o prietenă mai în vârstă ca mine, ea gătește. Nu-mi place să gătesc.

AVIGDOR: Cum, nu gătești deloc?

EWA: Practic, deloc. Soțul meu e armean, i-a plăcut întotdeauna să gătească și, când invităm oaspeți la masă, pregătește și acum de unul singur tot felul de mâncăruri armenești.

AVIGDOR: Ei, da! Bucătăria armenească e cu totul altceva, e cam la fel cu cea arăbească.

MILKA: Mâncați! Mâncați!

EWA: Nu, vă asigur că nu-i așa. Au feluri de mâncare turcești, e adevărat. Dar bucătăria armenească e mult mai rafinată. Și mai gustoasă. Dar mirosul ăsta de mâncare evreiască îl simt ca venind de acasă. Am un fel de memorie genetică, memoria originii mele. Am crescut prin orfelinate, nu m-a hrănit nimeni cu supă…

AVIGDOR: Unde ne-am oprit?

EWA: Ați început să povestiți de școala Piłsudski. Dar aș vrea să știu ce e cu organizația asta, Akiva, în care ați intrat.

AVIGDOR: Despre toate la timpul lor, Ewa. Acolo, la școală, mai învățase… Asta ar trebui să te intereseze, pentru că știința deprinsă acolo i-a fost de mare folos pe urmă lui Daniel. Ascultă…

La școală, evreii erau în minoritate, bineînțeles, dar fratele meu a avut noroc pentru că învăța în aceeași clasă cu vărul nostru. Atitudinea față de evrei era absolut normală. Poate că mă-nșel, dar am crezut întotdeauna că antisemitismul e invers proporțional cu nivelul cultural și intelectual. În grupa în care învăța fratele meu erau copii din familiile poloneze cele mai cultivate din oraș. Oricum, nici el, nici vărul nostru primar nu erau nevoiți să se bată ca să-și apere demnitatea. În general, Daniel nu sărea la bătaie, nu-i stătea în fire. La drept vorbind, nici eu n-am remarcat ceva special, deși învățam într-o școală profesională, un fel de școală de meserii, unde copiii erau mai săraci. Cred că Daniel a făcut cunoștință cu antisemitismul prima oară atunci când nu l-au primit la cercetași. A suferit mult. Nici azi nu știu dacă era o regulă generală a organizației sau pur și simplu conducătorul ei nu voia să-l primească pentru că era evreu. Cert e că pe Daniel l-au respins. Era o lovitură pentru el. Avea mulți

prieteni polonezi. N-aș putea spune că erau și foarte apropiați.

Dar un prieten al lui polonez, fiul unui ofițer de cavalerie, i-a făcut un mare serviciu fără să-și dea seama. Tocmai asta-i povestea pe care voiam s-o spun. Tatăl flăcăului, i-am uitat numele, era colonel în armata polonă, avea în grijă manejul în care Daniel și colegii lui de clasă făceau echitație de două ori pe săptămână. Lui Daniel îi plăcea grozav sportul ăsta de aristocrați, deloc evreiesc. L-a practicat câțiva ani, a devenit un excelent călăreț. Poate că tocmai iscusința asta în ale echitației i-a salvat viața câțiva ani mai târziu.

Vara, înainte să treacă în ultima clasă, Daniel s-a întors acasă în vacanță, și tot în anul acela am devenit foarte apropiați. Diferența de vârstă între noi nu se mai făcea simțită deloc. Aveam noi interese comune, iar în discuțiile din familie a apărut o temă nouă – Palestina. Am intrat în Akiva, organizația sionistă a tineretului, ne duceam la cerc aproape în fiecare seară. Totul era aproape ca la cercetași: sport, marșuri, popasuri peste noapte în mijlocul naturii, școală a rezistenței și a devotamentului. Diferența consta în aceea că Akiva era o organizație evreiască – și politică, și de cultură generală. Ne învățau ivrit, istoria și tradițiile evreilor. În Akiva sionismul nu avea nimic religios: iudaismul nu interesa pe nimeni. Ne erau prezentate tradițiile evreilor, adică felul lor de trai și principiile morale, a căror bază filozofică erau: altruismul, pacifismul și toleranța, disprețul față de câștigul obținut ușor. Erau lucruri simple, dar foarte captivante. Deveniseră filozofia noastră de viață. În orice caz, în Akiva nu-și găseau locul nici șovinismul, nici anticomunismul. Sionismul avea o puternică tentă socialistă, ea se simte și azi în Israel. N-am ajuns întâmplător în moshav, m-a atras ideea că evreul ia în stăpânire pământul și trăiește din roadele muncii lui. Trăiesc aici de când am venit în Israel, din anul 1941. În ziua de azi,

nu-i mai poți ține cu forța pe tineri. Copiilor mei nici măcar nu le-a trecut prin cap să rămână aici. Cum au crescut, au și plecat. Iar cel mai mic, Alon, a plecat de acasă la paisprezece ani.

Akiva a devenit o a doua casă pentru noi. Plecam dimineața și ne întorceam seara. Încercam un sentiment nou – eram parte dintr-un grup unit prin valori comune. Bineînțeles că mulți camarazi, de-o vârstă cu noi, încercau sentimentul ăsta al unității participând la slujbe religioase, dar asta nu era problema noastră. Deși la vârsta potrivită, la treisprezece ani, trecuserăm prin Bar Mițvá – știi măcar ce-i asta? –, examenul și sărbătoarea majoratului. Dar nu ne-a impresionat prea tare nici pe mine, nici pe fratele meu. Pur și simplu așa era obiceiul. Mama ținea să nu încălcăm tradiția.

Lecțiile primite la Akiva ne-au lărgit orizontul cultural. Concepția părinților despre viață ni se părea acum provincială – grija lor se reducea la pâinea cea de toate zilele. Ni se părea că profesorii noștri sunt exponenții celor mai înalte valori.

Eu și fratele meu visam să plecăm în Palestina, în timp ce părinții noștri nu erau prea entuziasmați de idee. Simțeau că, la vârsta lor, nu mai sunt capabili de o asemenea faptă eroică precum cucerirea unor pământuri noi. Ne dădeam seama că sunt prea bătrâni pentru o asemenea schimbare în viața lor și nu voiam să-i lăsăm singuri, fără ajutor la bătrânețe. În plus, nu erau bani. Pe vremea aceea autoritățile britanice autorizau imigrarea evreilor în limitele unei cote anuale, dar cereau o garanție în bani celor care intrau pe teritoriul aflat sub mandatul lor. Tinerii sub optsprezece ani primeau certificat pe gratis, așa că pentru noi ușile erau deschise.

În 1938 ne-a venit ideea ca unul dintre noi să plece, iar celălalt să rămână cu părinții. Printre variantele de plecare a fost și înscrierea lui Daniel la universitatea din Ierusalim. Ideea nu era rea, având în vedere rezultatele lui remarcabile. Dar și

în cazul ăsta era nevoie de ceva finanțe. Deși certificatele pentru tinerii până-n optsprezece ani erau gratuite, biletul costa scump, mai trebuiau plătite și studiile. În plus, fratele meu mai avea de învățat un an întreg și avea deja șaptesprezece ani. Surorile mamei au hotărât atunci să-și ajute nepotul și să strângă banii necesari – au făcut chetă trecând pe la toate rudele. În timpul ăsta, el a trebuit să facă un efort și să treacă examenele ca extern. A primit diploma de maturitate cu un an înaintea colegilor lui de clasă.

Se termina o viață, începea alta. Dar nu era deloc viața aceea la care visau toți. A venit 1 septembrie 1939 – Germania a invadat Polonia.

MILKA: Nu puteți să mâncați și să discutați în același timp?

AVIGDOR: Eu am mâncat deja!

MILKA: Tu ai mâncat, dar farfuria Ewei e plină!

EWA: Povestiți-mi cum v-ați întâlnit după atâția ani. Câți ani nu v-ați văzut?

AVIGDOR: Optsprezece ani, din 1941 până în 1959. Ne-am întâlnit? Da, ne-am întâlnit… Am venit în port cu noaptea-n cap. De unul singur, am făcut-o special. Milka trebuia s-o nască pe Noemi dintr-un moment într-altul, Shulamita era mică de tot. Ruth s-a rugat să vină cu mine, dar i-am cerut să aibă grijă de mama ei. Era cea mai mare, avea opt ani. Doream ca prima noastră întâlnire să fie între patru ochi. La drept vorbind, nu prea eram stăpân pe mine – dacă-mi venea să plâng? Corespondam de mult timp cu el, din 1946, ne povesteam multe. El nu știa atunci că părinții noștri muriseră în 1943. Mi s-a părut tare ciudat că, odată ajuns în Polonia, n-a pornit să-i caute. Chiar nu pricep. Se gândea, probabil, că nu mai erau în viață, iar dacă mai trăiau, se temea că-l fac să-și ia gândul de la catolicismul ăsta al lui. Dar hotărârea era deja luată, și tot n-a încercat să-i caute. Ciudat fel de a gândi. Și pe mine m-a căutat

abia după un an. Prietenul nostru a reușit să afle unde e, a încercat să-l ia de acolo. N-a ieșit nimic. Și ce-a urmat? N-am plecat în Polonia. N-am vrut. El n-a putut pur și simplu să vină în vizită în Israel. E mai rău să fii călugăr decât soldat. Soldatul are măcar permisie sau își face stagiul militar și gata. În ce-l privește pe Daniel, nici vorbă de răgaz, a alergat, a tot alergat cu crucea lui… Nici măcar nu vreau să-mi amintesc. Mai târziu o să-ți arăt mormântul, asta-i altă poveste.

Și, cum spuneam, stau și aștept vaporul. Nu erau prea mulți cei care veniseră să întâmpine pasagerii, în anii aceia evreii soseau cu avionul. Mai rar pe mare.

Vaporul acostează. Venea de la Napoli. Văd imediat că printre cei veniți să întâmpine pasagerii e unul în sutană. Am ghicit imediat că-l așteaptă pe fratele meu. S-a pus pasarela și lumea a început să treacă pe ea – erau turiști, bineînțeles. Pe el tot nu-l văd. Pe urmă apare. Fratele meu! În sutană! Cu crucea! Nu mă așteptam la altceva, doar știam de treisprezece ani că e călugăr. Și cu toate astea nu-mi venea să cred. El nu m-a zărit imediat. Caută prin mulțime, spre el se îndreaptă călugărul acela. Dau fuga să i-o iau înainte. Fratele meu se apropie de călugăr, își spun ceva, și-l văd cum se întoarce către mine.

„Rămân peste noapte la tine, iar dimineață plec la mănăstire…”, îmi zice.

Ne-am îmbrățișat – oh, sângele meu! Același sânge, același miros! Cu barbă – așa nu-l văzusem niciodată! Când ne-am despărțit avea nouăsprezece ani, acum era bărbat în toată puterea cuvântului. Și mi s-a părut că se făcuse tare frumos. De ce râzi, Ewa? Bineînțeles că am izbucnit în plâns. Mă gândesc: bine că n-am luat-o pe nevastă-mea. Prost mai sunt, îmi zic, și ce prost! Lasă-l să fie ce-o fi, ori popă, ori diavol – de ce s-o țin morțiș pe-a mea? Important e că suntem în viață!

Ne urcăm în mașină și pornim. Văd că citește toate indicatoarele și scoate câte un geamăt de fiecare dată. Ajungem la locul unde drumul se bifurcă, o săgeată spre Akko, alta spre Meghido. El îmi zice: „Doamne, unde am nimerit? Până la Armaghedon sunt 35 de kilometri. Îți dai seama?” Eu îi răspund: „Îmi dau prea bine seama, Dieter. Acolo locuiește o prietenă a Milkăi, mergem des în vizită la ea.”

Iar el râde: „Meghido! Nu înseamnă nimic în nicio altă limbă. Numai în ivrit!” îmi zice: „Să mergem acolo!” Îmi vin în fire imediat și mă apuc să protestez. Îi zic: „Nu, toată familia te așteaptă acasă. Milka n-a ieșit din bucătărie de două zile.” El încremenește deodată. Zice: „Îți dai seama ce-ai spus? Ai spus că familia mă așteaptă… Nu m-am gândit niciodată că pot să am o familie…”

Îi zic: „Da’ noi ce-ți suntem? Altă familie n-ai, tu ai vrut să fie așa.”

Râde și zice: „Bine, fie, să vedem ce-i cu familia asta.” Nu l-am dus în altă parte de data asta, ci direct acasă. Pe vremea aceea nu locuiam în casa de acum. Aveam o căsuță mică de tot exact pe locul ăsta, fără niciun fel de confort. Există și acum, o folosim ca dependință, e chiar în spatele casei. Toți copiii noștri au crescut acolo. În anii cincizeci treaba nu mergea prea bine în cooperativa noastră, abia la începutul anilor șaizeci ne-a mers din plin. Aveam una dintre cele mai bune cooperative din tot Israelul, da…

Ajung cu Daniel acasă. Milka și copiii se bulucesc în jurul lui, fetița noastră îi aduce flori. Ce flori în iulie? Dogoarea distrusese totul de mult. Shlomo, vecinul nostru, plecase de dimineață la optsprezece kilometri de noi. E acolo o stațiune floricolă. Adusese lalele, e floarea noastră națională. Crezi că-n Biblie regele David a cântat psalmi despre alte flori decât astea? Văd că fetițele mele se lipesc de el, asta înseamnă că totul e-n ordine. Ei da, crucea îi atârnă pe piept, lucru

ciudat, desigur, dar pot s-o suport și pe asta. În Akiva ne-au învățat ce înseamnă toleranța religioasă. De mulți ani trăiesc aici la un loc cu arabii, și ei tot creștini. Știi că printre arabii din partea locului sunt mai mulți creștini decât musulmani? Acum relațiile sunt încordate, înainte aveam mulți muncitori arabi; un băiat, Ali, a trăit în familia noastră, era mai mare decât copiii mei. Acum a plecat de aici…

Și uite așa, Ewa, intră în casă spunând „Șalom”. Se apropie de masă, rostește binecuvântarea în ivrit. Nu-și face cruce, nimic de felul ăsta… Iar eu n-am decât un gând, să nu mă apuce plânsul. Milka aduce supiera din bucătărie, și-n clipa asta lui Daniel îi vine să plângă, și plânge. Plâng și eu. Dacă fratele meu mai mare plânge, înseamnă că pot și eu… Observ că nu s-a schimbat deloc. Acum, după ce a mai trecut vremea, pot să spun: da, nu se schimbase deloc.

Mă-nțelegi, eu sunt ateu. Religia nu m-a interesat niciodată, nici Dumnezeu nu m-a interesat! Și toate discuțiile astea – există Dumnezeu, nu există Dumnezeu. Unii au dovezi că Dumnezeu există, alții că nu. Cele șase milioane de evrei băgați în pământ sunt, după mine, dovada cea mai bună că nu există niciun fel de Dumnezeu. Admit, desigur, că e treaba fiecăruia să gândească ce vrea despre Dumnezeu. Dar fratele meu, dacă are atâta nevoie de Dumnezeu, de ce l-a ales pe cel creștin? Și, în general, câți Dumnezei sunt: unul, doi, patru? Dacă tot e să aleagă, e logic ca evreul să aleagă pe Dumnezeul evreilor. Îți spun sincer, când îmi amintesc ce s-a întâmplat atunci… prin ce se deosebește Dumnezeu de diavol?

Fratele meu a fost așa un om, așa un om! Om fără prihană. Între altele, umbla la început în odăjdiile astea, pe urmă și le-a scos, umbla ca toți oamenii. Îi plăcea mult să se îmbrace cu hainele purtate de mine până se făceau ferfeniță. Nu-i plăceau hainele noi. Dacă îi dădeai ceva nou, îl

făcea cadou cuiva. Uite ultima noastră fotografie. Cu un an înainte să moară. Fata mea cea mare era aici, ea ne-a fotografiat. Nu, ăsta sunt eu, iar ăsta el. Semănăm, dar se vede o deosebire, bineînțeles. E o mare deosebire. Ia loc, te rog, Milka aduce ștrudelul.

EWA: În ce relații au fost copiii cu unchiul lor atât de ciudat?

AVIGDOR: Relații, zici? Îl adorau, se juca cu ei – ba era căluț, ba elefant, ba câine. Erau patru, muncă, griji, înțelegi cum vine asta, noi nu prea ne jucam cu ei. Când venea Daniel era sărbătoare. Dacă li se întâmpla ceva important, alergau la el, Milka se simțea chiar puțin jignită.

MILKA: Nici pomeneală. Nu mă simțeam jignită! I-am fost chiar recunoscătoare când s-a întâmplat povestea asta cu Alon.

EWA: Ce poveste?

AVIGDOR: Adu scrisorile alea, Milka. Vreau să i le arăt Ewei. Alon e fiul nostru cel mic. Totdeauna a fost o fire voluntară. La șaisprezece ani a hotărât să se mute la sora lui. L-am întors chiu, cu vai din drum. Apoi s-a înscris să învețe într-un asemenea loc, că noi aproape nu-l mai vedem acum. De patru ani nu l-am văzut. Nu știm unde se află, cu ce se ocupă. Știm numai că e în străinătate. Și că e în viață. Și că, dacă se prăpădește, ministerul nostru ne va aduce la cunoștință. Uite, citește-le, Ewa, citește acum. Nu ți le dau acasă.

9. 1981, Haifa
Daniel către Alon

Te felicit, dragă Alon! La șaisprezece ani ai făcut prima faptă de băiat copt la minte, plecând de acasă la sora ta. Lucrul ăsta îl fac toți mai devreme sau mai târziu – pleacă de la părinți. Tu ai făcut-o însă într-un fel anume – nu pentru că te-ai căsătorit și ai hotărât să-ți întemeiezi o familie, și nici pentru că ai plecat să înveți sau să lucrezi. Tu ai plecat pentru că părinții nu te înțeleg, și, în general, pentru că nu-ți convin ideile lor. În ce situație ai pus-o pe sora ta? Ea te iubește, desigur, îți oferă adăpost, dar, vezi tu, nu se simte în largul ei în fața părinților. E ca și cum ar aproba gestul tău, ceva în genul ăsta.

Să știi că ai dreptate – e greu să trăiești fără să te înțelegi cu cei din familie. Dar aici e vorba, dragul meu Alon, despre o chestiune de reciprocitate, ei nu te înțeleg pe tine, tu nu-i înțelegi pe ei. În general, în lumea noastră sunt probleme grele cu înțelegerea: în mare, nimeni nu înțelege pe nimeni. Aș spune chiar că adesea oamenii nu se înțeleg pe ei înșiși. Uite, să-mi spui, de exemplu, de ce i-ai spus mamei tale că nu e-n stare să înțeleagă decât găinile din ferma ei? De ce i-ai spus tatălui tău că înțelege viața mecanic – că înțelegerea lui se limitează la felul cum funcționează carburatorul și cutia de transmisie? Trebuia să spui neapărat o asemenea prostie?! Milka își înțelege găinile. Simte ce le trebuie. Când a fost epizootia și au murit toate găinile din preajmă, găinile ei au rămas în viață. De secole lumea crede că numai farmecele pot feri găinile de astfel de molime, iar mama ta – doar cu înțelegere – a avut grijă de cinci mii de păsări. O asemenea înțelegere din partea Milkăi e un dar care nu se întâlnește pe toate drumurile.

Ce ai cu carburatorul și cutia de transmisie? Astea-s mecanisme complicate, iar tatăl tău le înțelege în profunzime și chiar a inventat atâtea mașinării mici, toate piesele alea ciudate pe care le pune la tractorul lui. Dacă ar fi fost negustor și ar fi știut să-și vândă micile lui invenții, ar fi fost de mult timp om bogat! Are mintea brici, e făcut pentru tehnică, iar tu socotești, după cum se pare, că ăsta-i lucru mărunt, neînsemnat! Omul e legat de lumea plantelor și animalelor, chiar și de cosmos, tocmai printr-o înțelegere de felul ăsta. E o înțelegere de ordin superior, și nu inferior.

Ca să-ți spun drept, mi-ai atins coarda sensibilă – mă gândesc de-o viață la lucrul ăsta: de ce e atâta lipsă de înțelegere în lume? La toate nivelurile! Bătrânii nu-i înțeleg pe tineri, tinerii pe bătrâni, nu se înțeleg unul pe celălalt nici vecinii, nici profesorii și elevii, șefii și subalternii, statele nu-și înțeleg propriile popoare, iar popoarele nu-și înțeleg conducătorii. Nu există înțelegere între clase – asta a inventat-o Marx, că unele clase sociale trebuie neapărat să le urască pe altele. Se întâmplă chiar și atunci când oamenii vorbesc aceeași limbă. Dar când vorbesc limbi diferite? Cum poate un popor să înțeleagă alt popor? Se urăsc din neînțelegere. Nu mă apuc acum să-ți dau exemple, sunt sătul până-n gât.

Omul nu înțelege natura (mama ta e o excepție, ea își înțelege găinile!), nu înțelege ce-i spune natura cât se poate de limpede, că face rău pământului, îl face să sufere, că aproape îl distruge. Și lucrul cel mai important, omul nu-l înțelege pe Dumnezeu, nu înțelege că El încearcă să-i dea semne prin textele arhicunoscute, prin miracole, revelații, prin calamitățile naturale care se abat asupra omenirii din când în când.

Nu știu de ce-i așa. Poate că pentru omul din ziua de azi mai important decât să „înțeleagă” e să „învingă”, să „stăpânească”, să „consume”. La urma urmei, amestecul limbilor s-a petrecut, spune

legenda, pe vremea când oamenii s-au adunat să construiască turnul până la ceruri – adică e limpede că n-au înțeles nimic, că și-au stabilit un obiectiv iluzoriu, imposibil de atins și absurd…

De unde am pornit? Te felicit cu ocazia zilei tale de naștere! Hai să ne vedem! Am pregătit un mic cadou pentru tine. Sună la biserică. Hilda îți va spune unde și când mă poți găsi. Sau dă-mi o întâlnire!

Al tău unchi,
Daniel

1983, Haifa
Daniel către Alon

Dragă Alon! Acum doi ani am avut cu tine o discuție lungă despre lipsa de înțelegere. Atunci conflictul cu familia s-a rezolvat foarte ușor, noi l-am uitat repede. De data asta te rog să te pui în locul părinților tăi, în special în locul mamei, și să înțelegi de ce nu pot găsi în ei puterea să te susțină, să se bucure de alegerea pe care ai făcut-o, să fie entuziasmați că ești acceptat într-o asemenea școală specială, la care se intră greu. La vârsta ta, noi toți trei – părinții tăi și cu mine – ne-am pomenit prinși în vâltoarea celui mai infam război. Eu, după cum știi, am fost traducător la Gestapo, mama ta a fost agent de legătură în lagărul din Varșovia, iar tatăl tău a ajuns în Palestina după ce opt luni a străbătut anevoie multe țări prinse în război. Vreau să-ți spun că războiul, întocmai ca închisoarea sau boala grea, e o mare nenorocire. Oamenii suferă, îi pierd pe cei apropiați, își pierd mâinile, picioarele și altele de tot felul, și, cel mai important, nimeni nu se face mai bun de pe urma lui. Să nu crezi când ți se spune că războiul îi călește pe bărbați, că după război oamenii se schimbă, o iau în direcția bună. Mai degrabă se întâmplă așa: cei buni, care erau așa și înainte, nu se înrăiesc, dar în general, războiul și închisoarea

fac din oameni neoameni. Spun asta ca tu să înțelegi de ce niciunul dintre noi n-a sărit în sus de bucurie că intri la școala asta specială, care nu pregătește simpli militari, ci soldați dintre cei mai deosebiți – spioni sau sabotori, nici nu știu cum să-i numesc. În tinerețe am intrat în contact cu tot felul de militari – nemți, ruși, polonezi, și-n toți acești ani m-am bucurat de un singur lucru: că am fost traducător, că, orice s-ar spune, am ajutat oamenii să se înțeleagă între ei și n-am împușcat pe nimeni.

Părinții tăi au vrut să ai o profesie liniștită, de inginer sau programator, așa cum voiai și tu până nu demult. Îi înțeleg. Dar te înțeleg și pe tine – vrei să-ți aperi țara. Israelul se aseamănă cu Olanda: acolo se află un dig de protecție care oprește marea să se năpustească asupra pământurilor joase (Neederland), și fiecare olandez, chiar și un copil, e gata să astupe cu degetul lui gaura făcută în dig. Așa e și cu Israelul – numai că în locul mării se află lumea arabă, pregătită să inunde mica noastră țară.

Te-ai așteptat ca înscrierea ta la școală să-i bucure grozav pe părinți, iar ei mai degrabă s-au amărât, pentru că te iubesc mult și se tem pentru viața ta. În ce mă privește, Alon, voi face ceea ce știu să fac – mă voi ruga pentru tine. Salut!

Al tău unchi,
Daniel

1983, Negev
Alon către Daniel

(rânduri scrise pe o ilustrată înfățișând deșertul Negev)

Unchiule! N-am nimic împotrivă să te rogi pentru mine, dar mi nu-i presant. Întrucât o mulțime de oameni revendică rugăciunile tale, poți să mă pui ultimul pe listă.

Al tău,

Alon

1983

Daniel către Alon

(rânduri scrise pe o ilustrată înfățișând înălțimile Golan)

Alon! Te-am pus ultimul – după pisică.

Unchiul Daniel

10. Noiembrie, 1990
Din discuțiile fratelui Daniel Stein cu elevii din orașul Freiburg

M-am născut în sudul Poloniei și până la șaptesprezece ani nu m-am îndepărtat de casă mai mult de patruzeci de kilometri. În schimb, prima călătorie pe care am fost silit s-o fac a durat mulți ani și a început în ziua invadării Poloniei de către trupele germane. Vă voi povesti despre pribegia mea. Ea a însemnat pentru mine aproape același lucru cu ceea ce a însemnat pentru poporul evreu să rătăcească patruzeci de ani prin deșert. Am părăsit Polonia în 1939, la începutul lui septembrie, și m-am întors în 1945. Eram un copil când am plecat, și m-am întors adult. În anii războiului, fără să străbat distanțe mari, am nimerit ba în vestul Ucrainei, care fusese până atunci estul Poloniei, devenind apoi parte a URSS, ba în Lituania independentă, ocupată de ruși, apoi de nemți, ba în Bielorusia, care făcuse parte din Polonia și a fost apoi ocupată de nemți.

Târgul din sudul Poloniei unde m-am născut nu era nici oraș, nici sat. Locuitorii lui erau polonezi și evrei. Panica a început a doua zi după izbucnirea războiului.

Până la granița cu Cehia erau cu totul o sută de kilometri; din partea aceea se apropia vertiginos armata germană. O mulțime imensă de oameni se îndrepta spre nord. Familia noastră și-a adunat în grabă calabalâcul și l-a încărcat într-o șaretă. Nu aveam cai, fratele meu și cu mine ne-am înhămat la șaretă, iar tata o împingea, din spate. Părinții noștri erau oameni în vârstă, în plus, mama era bolnavă, așa că am așezat-o în șaretă. Viteza cu care ne deplasam era de tot râsul. Rudele ne-au ajuns din urmă după câțiva kilometri, ne-am mutat în căruța lor cu cai. Am încărcat în căruță numai strictul necesar.

Am în fața ochilor imaginea asta: drumul plin de căruțe, mulțimea oamenilor mergând pe jos, toți abătuți, fugind de nemți, dar neștiind încotro s-o ia. Spre nord, spre est… Tata era foarte deprimat, ar fi preferat să rămână pe loc. Slujise în armata germană în timpul Primului Război Mondial, și cele două medalii legate într-o batistă se aflau în buzunarul dinăuntru al hainei lui. Uniforma militară, păstrată în dulap timp de douăzeci de ani, rămăsese printre lucrurile aruncate de-a valma în șaretă. Tăcea încruntat. Așa se întâmpla mereu când trebuia să se supună deciziilor mamei. Ea insistase să fugim. Planul ei era să ajungem la Cracovia, și de acolo s-o luăm spre est. Tatei nu-i plăcuse ideea, ar fi preferat să rămână sub nemți.

Din săptămâna aceea mi-a rămas în minte câte griji ne-am făcut tot timpul cu caii. Am dus-o rău cu apa. De-a lungul drumului, fântânile fuseseră golite, iar în apropierea gârlelor peste care dădeam din întâmplare, oamenii stăteau la coadă să adape animalele. Nu aveai de unde să cumperi fân, mi se rupea inima văzând cum se chinuiesc mârțoagele noastre. Căluții ăștia de țară nu semănau defel cu caii voinici și bine îngrijiți pe care ni-i dădeau pentru exerciții la manejul regimentului de cavalerie. Când am ajuns la Cracovia, i-am deshămat și mi-am luat rămas-bun de la ei. I-am lăsat chiar pe stradă, nu departe de gară, nădăjduind că-i vor lua niște oameni buni.

A fost foarte greu să ne urcăm în tren. Am petrecut în gară două zile și două nopți și abia într-a treia zi am reușit să ne suim într-un vagon de marfa. Era ultimul tren care a plecat din Cracovia. Au bombardat gara după câteva ore. După o zi și o noapte de mers, am nimerit în plin bombardament. Trenul n-a avut de suferit, dar au fost distruse șinele, iar noi am luat-o pe jos. Cred că n-am făcut cu el mai mult de două sute de kilometri. Aproape că n-am văzut oameni de-ai locului – satele fuseseră părăsite, multe fuseseră distruse.

Mulțimea imensă a fugarilor – e uimitor cum atâta amar de oameni încăpuseră într-o singură garnitură de tren – s-a înșirat de-a lungul căii ferate distruse. După câteva ore de mers, am aflat că orașul V., către care ne îndreptam, fusese deja ocupat de nemți. Nu reușiserăm s-o luăm înaintea armatei germane. Tata bodogănea: v-am spus eu… v-am spus…

Am hotărât să ocolim orașul: în sate nu erau nemți, se instalau numai în orașele mari. Ne-am abătut din drum și am amenajat o tabără într-o pădurice. Eu și fratele meu aveam experiență – în Akiva ne pregătiseră pentru cucerirea de noi pământuri, așa că am făcut pentru părinți o copertină mică și un loc unde să se odihnească, am aprins un foc și ne-am apucat să fierbem un terci din ultimele crupe rămase.

Cât timp a fiert mâncarea, părinții au tras un pui de somn. Pe urmă s-au trezit și i-am auzit cum discută în șoaptă. Tata spunea: așa-i, așa-i, ai dreptate…

Mama a scos din geantă patru linguri de argint, cadoul de nuntă de la mătușa noastră, le-a șters cu batista și ne-a dat fiecăruia câte una. Ne-am așezat pe pământ și am mâncat cașă cu lingurile de argint din ceaunul plin de funingine. A fost ultima noastră masă în familie. În timp ce mâncam, mama ne-a spus că a venit timpul să ne despărțim, că ei sunt prea bătrâni ca să meargă cu noi mai departe.

— O să vă fim o piedică pe drum. Am hotărât să ne oprim aici. Ne întoarcem acasă, a spus mama.

— Nemții nu ne vor face niciun rău, am slujit în armata germană, ei țin seama de asta. Nu vă faceți griji în privința noastră, a spus tata.

— Iar voi faceți tot posibilul să ajungeți în Palestina. Asta ar fi lucrul cel mai bun. Sunt sigură că aici vă iau la muncă sau născocesc ei ceva și mai rău, a spus mama.

Umbla zvonul că nemții îi vor lua cu forța pe tineri ca să-i pună în fața tancurilor în timpul

ofensivei.

Părinții stăteau unul lângă altul, atât de mici și de bătrâni, și atât de demni – nici urmă de lacrimi, niciun fel de tânguieli.

— Doar atât să-mi promiteți: că nu vă veți despărți, oricare ar fi condițiile, a adăugat mama.

Apoi a spălat cu migală într-un rest de apă cele patru linguri, a mai adăugat alte două din geantă, le-a șters din nou cu batista și, le-a admirat. Mama iubea lingurile astea – erau un sprijin pentru ea, îi întreținea respectul pentru propria-i persoană.

— Luați-le; chiar și-n vremurile cele mai rele, pentru o lingură de argint ți se dă o bucată de pâine…

Tata și-a scos solemn portmoneul – îi plăceau, la fel ca mamei, obiectele de calitate, mult peste veniturile lor modeste. Ne-a dat bani. Cred că era tot ce le mai rămăsese. Pe urmă și-a scos ceasul și mi l-a pus la mână.

Mai târziu mi-am pus întrebarea: de ce i-am ascultat cu atâta smerenie? Doar eram deja băieți mari – eu aveam șaptesprezece ani, iar fratele meu cincisprezece, ne iubeam mult părinții. Cred că era un obicei adânc înrădăcinat acela de a ne supune, nici măcar nu ne trecea prin cap că putem să nu le dăm ascultare, să facem cum ne taie capul.

La 11 septembrie 1939, ne-am despărțit de părinți. Când au plecat la drum în direcția de unde tocmai sosiserăm, m-am trântit în iarbă și am plâns vreme îndelungată. Apoi ne-am adunat calabalâcul, eu mi-am pus rucsacul – aveam unul pentru amândoi –, fratele meu a luat traista, și am pornit lăsând soarele în spatele nostru.

Am rătăcit pe drumuri câteva zile, am înnoptat în pădure – nu aveam pic de mâncare, ocoleam satele, ne temeam de toți. Până la urmă am înțeles că trebuie să ne găsim de lucru. Ne-a primit o familie de țărani ucraineni, ne-am angajat să strângem recolta de cartofi. Am lucrat pe câmp o săptămână – nu pe bani, ci pentru masă și casă.

Când am plecat, stăpâna ne-a dat ceva alimente, și am pornit-o spre est. Nu aveam niciun plan în minte, știam doar că trebuie să plecăm departe de nemți.

Ziua următoare am întâlnit soldați ruși. După cum se pare, ieșiserăm din zona ocupată de nemți. A fost ceva cu totul neașteptat. La vremea aceea nu înțelegeam nimic din politică. Nici acum – nu sunt prea lămurit. Știam despre pactul de neagresiune încheiat între Germania și URSS, dar nu știam despre împărțirea Europei de Est prevăzută într-un capitol secret al pactului, conform căruia Letonia, Estonia, estul Poloniei (adică vestul Ucrainei și vestul Bielorusiei) și Basarabia îi reveneau Rusiei, iar vestul Poloniei și Lituania îi reveneau Germaniei. Conform documentului ăstuia, Lvovul trecuse la Rusia. De asemenea, nu știam că Polonia capitulase, că Rusia își mutase granițele conform înțelegerii dintre Stalin și Hitler, alipindu-și din nou o parte din teritoriile primite după împărțirea Poloniei în 1795.

Am ajuns pe jos la Lvov. Orașul ne-a uluit – nu mai văzuserăm asemenea orașe mari, cu case frumoase, cu străzi largi. Am ajuns la locul unde era piața, unde se vindeau și se cumpărau de toate. Aici am avut noroc, ne-am întâlnit cu prietenul nostru, Aaron Schtam, și el membru al Akivei. Era mai mare decât noi, era dintre băieții care visau să ajungă în Palestina. Am descoperit că mulți băieți din Akiva se adunaseră aici, sperând să ajungă într-o țară neutră, de unde se mai putea pleca în Palestina. Cum Lituania era încă țară neutră, am hotărât să ajungem la Vilnius. Treaba asta cerea mult timp: înainte de toate, liderii sioniști trebuiau să organizeze puncte de transbordare pe drumul spre Palestina, lucru foarte complicat în condițiile în care Europa era în război. Trebuiau găsite drumuri ocolitoare și rute sigure.

Grupul tinerilor a rămas împotmolit la Lvov.

Fratele meu și cu mine am pornit imediat să căutăm de lucru. Făceam câte un ciubuc din când în când și cu totul întâmplător. Fratele meu se descurca mai bine decât mine – își găsea câte ceva de lucru ba la vreun hotel, ba la vreo brutărie. Mama avusese dreptate: am făcut rost de o pâine țărănească, rotundă și mare, în schimbul uneia dintre lingurile de argint.

Situația era foarte încurcată în Lvov. Aveam impresia că trăim pur și simplu un coșmar. Fugari din Polonia erau câtă frunză și iarbă, în majoritate evrei. Mai târziu, după toate nenorocirile războiului, nu ni s-a mai părut că e așa de rău la Lvov: nimeni nu ne fugărea pe stradă, nu ne aresta, nu ne împușca…

Cum-necum am scos-o la capăt: am închiriat în cinci o magazie într-o suburbie, la Janov, aproape de cimitirul evreiesc. Ne adunam seara, ne făuream vise gândindu-ne la viitor, cântam. Eram foarte tineri, nu aveam nici experiență suficientă, nici prea multă imaginație ca să prevedem tot ce ne aștepta.

Iarna a venit devreme. În noiembrie totul era acoperit cu zăpadă. În timpul acesta, membrii Akiva s-au împărțit în grupe ca să treacă granița care, în momentul acela, separa Rusia de Lituania. La început granița fusese păzită superficial, dar situația s-a schimbat în iarnă, grănicerii au început să facă ravagii. Au reținut câteva grupuri, au arestat câțiva cunoscuți de-ai mei și i-au trimis în Siberia.

Eram conducătorul unui grup de tineri cu care am trecut granița în zona orașului Lida. Am ajuns acolo cu trenul, ne-a întâmpinat o călăuză, promițându-ne să ne treacă granița noaptea. Am luat-o prin pădure, nici urmă de drum, am căzut în zăpada înaltă până la genunchi, eram înghețați bocnă – nu aveam haine călduroase. Eram la capătul puterilor; credeam că am trecut deja granița, dar am fost prinși și duși la închisoarea

locală, de unde am fost eliberați dimineața, după ce am dat toți banii pe care-i mai aveam. Pe urmă ne-a întâmpinat aceeași călăuză și ne-a trecut granița pe o potecă bătătorită, fără niciun fel de alte complicații. Mi s-a spus pe urmă că fusese vorba de o șmecherie: călăuza noastră își punea la treabă prietenii din miliția locală ca să câștige și ei un ban muncit. Era om cinstit în felul lui, ar fi putut să dispară pur și simplu și să ne lase baltă… Lingurile de argint rămase au trecut în posesia milițienilor. În general vorbind, eu am avut noroc.

A avut noroc și fratele meu: a trecut granița cu un alt grup de tineri, i-au arestat lituanienii, dar, văzând că au acte poloneze, le-au dat drumul – fratele meu le-a spus că toți locuiesc în Vilnius. Lituanienii analfabeți nu s-au prins despre ce-i vorba.

Ne-am bucurat că am ajuns în Lituania: credeam că mai trebuie să facem doar un dram de efort ca să ajungem în Palestina. Eram fericiți că din Lvov, orașul ocupat de ruși, am nimerit în orașul lituanian Vilnius. Adică era lituanian doar din punct de vedere geografic, mai mult de jumătate din populație era alcătuită din evrei și polonezi.

11. August 1986, Paris
Pawel Kociński către Ewa Manukian

Dragă Ewka! Refuzul tău de a-mi citi cartea m-a surprins teribil. La început m-am simțit jignit, pe urmă am înțeles că faci parte dintre aceia care nu vor să știe nimic despre trecut ca să-și păstreze echilibrul în prezent. Am mai cunoscut astfel de oameni. Dacă acceptăm să ștergem trecutul din memoria noastră și să ne ferim copiii de grozăviile acelor ani, vom fi vinovați în fața generațiilor viitoare. Experiența Holocaustului trebuie să intre în conștiința oamenilor – fie și numai pentru a cinsti memoria celor care au murit. Ideologiile de masă îi scutesc pe oameni să-și pună probleme de morală, chiar eu în tinerețe am fost exponentul unei asemenea ideologii, iar mai târziu, nimerind pe teritoriul ocupat de fasciști, am fost victima ei.

Pe vremea aceea, luptam la partizani în Carpați, iar mama ta lupta în Bielorusia. Nu știam pe atunci că ideologia, prezentându-se ca fiind mai presus de morală, va deveni în mod inevitabil o ideologie criminală.

După război am adunat materiale despre țara care n-a figurat niciodată pe harta Europei – Idișland. E țara oamenilor care vorbesc limba idiș. Am adunat materiale despre istoria evreilor care au participat la mișcarea de rezistență pe teritoriile Idișlandului – în Polonia, Bielorusia, Ucraina, Lituania și Letonia. Am publicat toate documentele acestea în diferite reviste de istorie. Tema tezei mele de doctorat este istoria mișcării muncitorești – doar am trăit în Polonia, în anii de după război. Cartea despre care-ți vorbesc nu este o monografie științifică, ci cuprinde amintirile mele din vremea aceea și mărturiile unor oameni pe care i-am cunoscut personal. Noi, bătrânii locuitori ai acestui continent devastat, atâția câți am mai rămas, ne cunoaștem dacă nu după numele

mic, măcar după numele de familie. Cu mama ta sunt prieten din primii ani de viață, locuiam în aceeași casă, chiar pe strada Krochmalna, care a devenit cunoscută lumii întregi datorită lui Janusz Korczak. Crede-mă, Ewka, numele mamei tale va fi scris cu litere mari în istoria acestor vremuri.

Nu-ți cer să-mi citești toată cartea, dar am făcut copii xerox după câteva pagini pe care, la vremea respectivă, le-am procurat cu greu din arhive. Acolo se vorbește despre evenimente petrecute cu puțin timp înainte ca tu să te nești. Tu singură te-ai plâns că mama ta nu vrea să-ți povestească nimic. Te porți fără milă cu Rita, dar nu știi câte a trebuit ea să îndure. Vreau ca tu să știi lucrul ăsta. Te îmbrățișez.

Al tău,
Pawel

1956, Lvov
Copii xerox din arhiva NKVD
(Cartoteca nr. 4984)

ORDIN NR. 01/1 CĂTRE ÎNCHISOAREA ORAȘULUI LVOV (Brygidki) din 5 oct. 1939

Să fie eliberați toți deținuții cu termene de executare a sentinței din motive politice și care sunt membri ai partidelor și organizațiilor socialiste poloneze. Alăturăm lista a 19 oameni.

Numele și prenumele directorului închisorii, căpitan NKVD, Rakitin A.M.

Semnătura
Data: 5 octombrie 1939

AUTOBIOGRAFIE

Eu, Rita Kowacz (Dwoire Brinn), m-am născut Ia 2 septembrie 1908, într-o familie săracă de evrei din Varșovia. În anul 1925 m-am înscris la școala superioară Muha-Skoczewska, ca să devin

educatoare. Din nefericire, multele arestări și întemnițări nu m-au lăsat să-mi termin studiile.

În 1924, învățând încă la școala superioară, am intrat în rândurile tineretului revoluționar, în organizația Grins.

În 1926 am intrat în KSM (Komsomolul polonez) și am organizat cercul de învățământ la unul dintre spitalele din Varșovia.

În 1927 am devenit secretarul comitetului raional din Wola, o suburbie a Varșoviei. Fiind cooptată ca secretar al organizației de bază a tineretului, am participat la ședințele Partidului Comunist din Polonia. În timpul disensiunilor, al divergențelor de opinie dintre bolșevici și menșevici, i-am susținut pe menșevici.

În luna martie 1928 am fost reținută și arestată în timpul demonstrației muncitorilor de la uzina Pocisk și condamnată la doi ani de închisoare. Am executat pedeapsa la închisoarea Serbiei din Varșovia și la închisoarea din orașul Lomza.

Am fost eliberată în luna martie 1930. Am intrat în comitetul regional al KSM și am devenit secretarul secției de luptă împotriva războiului.

În octombrie 1930 m-am mutat la Łódź și am înființat un cerc de învățământ într-un spital. La Łódź am fost secretarul comitetului raional și membru al comitetului regional.

În ianuarie 1931 am fost din nou arestată și am primit o condamnare de trei ani. Am executat pedeapsa în închisoarea din orașul Sieradz, unde am fost secretarul organizației comuniste a deținuților. După eliberarea mea în anul 1934, am devenit activist de partid – la început am fost secretarul comitetului din Częstochowa, apoi al comitetului din Łódź.

În noiembrie 1934 am fost arestată, dar am fost eliberată după două luni.

În ianuarie 1935 am intrat în KPZU (Partidul Comunist al Ucrainei de Vest). Am devenit

secretarul KSM din orașul Lvov și din raioanele învecinate (Drohobycz, Stanislaw și Stryi).

În septembrie 1936 am fost arestată din nou. Am fost condamnată la zece ani de închisoare. În noiembrie 1936 l-am născut pe fiul meu, Witold, în închisoarea Brygidki.

În aprilie 1937 am fost mutată împreună cu fiul meu la închisoarea Fordon de lângă Varșovia. În ambele închisori am condus organizația comunistă.

În ianuarie 1939 am fost mutată din nou la închisoarea Brygidki din Lvov, de unde am fost eliberată după venirea Armatei Sovietice.

Rita Kowacz

CERERE

Către organizația de partid a orașului Lvov

Având în vedere eliberarea Poloniei de Est și cedarea acestor teritorii Uniunii Sovietice, considerând că locuitorii primesc în mod automat cetățenia sovietică, eu, Rita Kowacz, membră a KSM (Komsomolul polonez) din anul 1926, vă rog să mă primiți în rândurile Partidului Comunist (b)

Semnătura

Data: 5 octombrie 1939

Anexez lista persoanelor dispuse să confirme cele spuse de mine și, ca vechi tovarăși de partid, să mă recomande pentru intrarea în rândurile Partidului Comunist (b):

1. Antek Wozek (Svinoboi)
2. Antek Elster
3. Marian Maszkowski
4. Julia Rustiger
5. Pawel Kociński

12. 1986, Boston
Din jurnalul Ewei Manukian

În timp ce-i povesteam lui Esther despre copilăria mea, am avut surpriza să descopăr ceva nou despre mine. Esther e un om extraordinar: aproape că nu comentează, nu pune întrebări, dar simpla ei prezență degajă atâta bunăvoință, atâta inteligență, încât simt că devin parcă mai deșteaptă și mai dezghețată.

Cu Grișa se întâmplă exact pe dos: este atât de mult înaintea mea din punct de vedere intelectual, încât mi se leagă limba în prezența lui și, în general, mi-e frică să nu spun vreo prostie. În schimb, în pat cu el, sunt stăpâna absolută, sunt mai dezinhibată la așternut. Descoperirea mea – rezultată din relația cu Esther – e că amintirile mele sunt mai profunde decât îmi închipuiam și pot fi reevaluate. Asta înseamnă că nu sunt valori constante: sunt variabile, se pot schimba. Uluitor!

Nu despre cum se transformă amintirile e vorba acum, ci despre fapte. Mare lucru nu știu: știu din acte că sora Elżbieta ne-a adus la orfelinat pe mine și pe fratele meu. Orfelinatul fusese înființat de Wanda Wasilewska, amanta lui Stalin – aproape nimeni nu-și mai amintește acum de numele acestei scriitoare comuniste poloneze –, pentru copiii polonezilor uciși chiar de Stalin. Nu s-ar fi făcut nimic fără Wanda, deși, oficial, Crucea Roșie mondială patrona orfelinatul, iar, în secret, acesta se afla sub protecția Bisericii Catolice poloneze. Nu știu cum am ajuns noi la sora Elżbieta. Știu doar că ne-a adus la ea o altă femeie și că asta se întâmpla în anul 1943. Nu împlinisem încă trei luni, iar Witek avea șase ani. Cum ne-au trecut granița – nici asta n-am de unde să știu. Poate că oficial, cu acte de la Crucea Roșie, poate că ilegal. Ultima variantă e aproape imposibilă – cu doi copii evrei! Deși prin locurile acelea oamenii de la

țară trec granița de când lumea, o iau pe cărări ascunse prin păduri și prin mlaștini.

Orfelinatul polonez se afla la Zagorsk. Nu știu de ce tocmai orășelul acesta – un micuț Vatican rusesc, se numea înainte Lavra Troiței Sfântului Serghei – fusese ales ca loc pentru orfelinat. Nici măcar nu mai am pe cine să întreb acum. Poate că mai trăiesc în Polonia călugărițele care au avut atunci grijă de noi. După război, în 1946, au mutat orfelinatul în Varșovia și se pare că există și acum. Am ajuns acolo pentru a doua oară în anii cincizeci, când mama m-a adus la Varșovia. Așa a fost să fie.

Primele mele amintiri din copilărie sunt cupolele uriașe ale bisericilor, sirenele locomotivelor, pâinea albă, cacao, un fel de pastă dulce, daruri americane. Crucea Roșie ne aproviziona, iar călugărițele nu știau să fure. Eram cea mai mică, fetițele se jucau cu mine, mă purtau în brațe. Și, lucrul cel mai important – îl aveam pe fratele meu bun cu mine, prima iubire din viața mea. Era foarte frumos. Păcat că nu mi-a rămas nicio fotografie. Până s-o întâlnesc pe Esther, el a fost singurul pe care l-am perceput ca fiind mai mare și mai înțelept. A murit în 1953, la șaisprezece ani.

În 1947, când orfelinatul s-a întors în Polonia, pe mine, pe Witek și pe alți câțiva ne-au lăsat într-o casă de copii din URSS. Pe nimeni nu interesa soarta noastră. Mama era încă în lagăr, iar rude care să ne ducă grija nu aveam. Mare fericire că eu și cu Witek am rămas împreună, că nu ne-au despărțit. Am rămas la Zagorsk. Witek vorbea cu mine în polonă. În șoaptă. Când am revenit în Polonia mai târziu, am vorbit în șoaptă mult timp. Amuzant. Îmi spunea mereu: trebuie neapărat să ne întoarcem în Polonia. N-am iubit pe nimeni atât de mult cum l-am iubit pe el. Și el ținea mult la mine. În anii următori, când am devenit școlăriță, mă conducea la școala de fete, apoi se ducea la

școala de băieți. Prima zi de școală mi s-a întipărit în minte în toate amănuntele: ne-au dat uniforme maronii și șorțulețe albe, el mă ținea de mână. Celelalte fetițe veniseră cu mamele și bunicile, eu îl aveam pe fratele meu. Simțeam, fără să-mi dau seama de ce, că sunt mai ceva decât ele. Și tare mă mai mândream!

În afara limbii poloneze, mai era un secret pe care mi l-a dezvăluit Witek când ne aflam la casa de copii din URSS. Mi-a spus că suntem evrei. Dar a adăugat că el crede în Dumnezeul catolic. Nu știu dacă a fost botezat. Îmi spunea că trebuie să ne rugăm, că Maica Domnului ne ocrotește, că are grijă de orfani. Mă rugam ei, iar Fiul ei nu mă interesa câtuși de puțin. Cred că toate astea i le băgaseră-n cap călugărițele. Când a murit Witek, m-am rugat ca el să învie, dar asta nu s-a întâmplat. După moartea lui, relațiile mele cu Fecioara Maria s-au deteriorat. Am încetat să mă rog. Pe urmă mi-a apărut în vis: n-a fost ceva deosebit – m-a mângâiat pe cap, și ne-am împăcat.

Mama n-a știut nimic de noi în toți anii ăștia. N-a știut că Witek trăia, n-a știut că a murit. Ea a făcut parte dintr-un detașament de partizani, pe urmă a luptat, pe urmă a stat în lagărele staliniste. I-au dat drumul abia în 1954, la un an după moartea lui Stalin. Și după moartea lui Witek.

Întâlnirea mea cu mama s-a petrecut într-un spital: m-am îmbolnăvit de scarlatină și m-au internat într-un spital din Moscova. A venit direct în salon. Era urâtă. Prost îmbrăcată. Slabă. Nici prin cap nu mi-a trecut că-n clipa aceea îi era frică să n-o apuce plânsul. În schimb eu am izbucnit în plâns – eram dezamăgită. Mama a făcut formele și am plecat în Polonia. A fost îngrozitor. Cea mai mare nenorocire din viața mea. Ea nu mă iubea, iar eu pur și simplu o uram. Nu știam nimic despre împrejurările în care ne părăsise. O străină pentru mine, la înfățișare nu se deosebea cu nimic de educatoarele rusoaice, rupte de oboseală, și de

infirmierele ursuze. Și eu, care mi-o închipuiam blondă, într-o rochie de mătase cu ditamai umerii și cu bucle deschise la culoare, scăpate din spelca frumoasă.

Să nu te sperii, Esther. Nu mi-am pierdut mințile. Am trecut printr-un curs de psihanaliză. Copilul avea pur și simplu nevoie de o mamă. De o mamă normală. Dar ea vorbea numai despre politică, numai despre comunism. Se închina lui Stalin, spunea – după atâția ani de lagăre comuniste – că moartea lui este o lovitură uriașă pentru toată lumea progresistă. Așa spunea: „lumea progresistă”.

Am făcut cunoștință la Varșovia cu lumea asta progresistă – cu câțiva tovarăși comuniști din ilegalitate scăpați teferi. Cel mai simpatic dintre ei era Pawel Kociński. Până și acum am relații foarte bune cu el. Un om drăguț, mi-e foarte apropiat. A făcut războiul într-un detașament de partizani evrei, în Carpați. Din trei sute de oameni au rămas în viață doi. A ieșit din proprie inițiativă din partid în 1968, când Gomułka s-a apucat să-i scoată cu forța pe evrei din Polonia.

Convingerile mamei n-au fost influențate nici de lagărele, nici de închisorile în care a stat mai bine de zece ani – mai întâi în Polonia, apoi în Rusia. Mă bătea la cap cu ideile ei, dar organismul meu avea o capacitate de rezistență extraordinară, îi țineam piept la tot ce spunea: n-o auzeam.

Am stat cu ea la Varșovia un an de zile. N-a scos-o la capăt cu mine. Mă purtam groaznic. Aveam treisprezece ani, vârstă de coșmar. M-a dat din nou la orfelinat, același care fusese cândva la Zagorsk, iar acum îl mutaseră la Varșovia. Anul acela a fost pentru mine un an deosebit – mă duceam împreună cu alte fetițe din orfelinat la biserica catolică. În jurul nostru, numai călugărițe – tăcute, severe, era suficient să arunce o privire ca să se potolească protestele, să nu mai vorbim de actele de nesupunere. Cu mama mă luptam,

călugărițelor mă supuneam pur și simplu, fără să fac niciun efort. La puțin timp după aceea, m-am dus la biserică și m-am botezat. A fost dorința mea, nimeni nu m-a obligat. Bineînțeles că un făcut-o, în parte, pentru că îmi uram mama.

Mă duceam la toate slujbele, mă rugam ore întregi stând în genunchi. La vremea aceea, catolicii erau persecutați zdravăn, iar eu eram pornită împotriva ticăloșiei lumii ăsteia – probabil că era aceiași pornire care făcuse din mama o comunistă, iar mie îmi îndreptase pașii spre biserică. Nu aveam prietene printre colegele de clasă: eram o jidoavcă împuțită, în plus, eram o catolică ferventă. Pentru o minte normală, lucrurile astea nu se împacă. Îmi petreceam mult timp în catedrala cea mare. Nu era o biserică oarecare, ci o catedrală imensă, avea amvon, și în lunile acelea toți erau ocupați cu pregătirile pentru învestirea noului episcop. În subsolurile catedralei se aflau înșirate cavourile episcopilor, preoților și călugărilor – șiruri întregi cu date și nume începând din secolul al XV-lea.

Mă rugam la fiecare cavou – cu înfocare, în transă. Viața de deasupra mea dispăruse, nu voiam să mai ies afară. Pentru ce mă rugam? Iată o întrebare interesantă. Acum aș spune că mă rugam ca viața să se schimbe. Atunci, la cei treisprezece-paisprezece ani ai mei, mă rugam ca nimic din ce era acolo, în subsol, să nu existe, ca totul să fie altfel. Probabil că eram foarte aproape de nebunie, dar nu-mi dădeam seama de asta. Poate că m-au ocrotit mormintele acelea?

Văzându-mi zelul, călugărițele mi-au rezervat un rol important la ceremonia care se apropia – trebuia să țin pernuța pe care se afla cununa de spini – *korona cierniowa*… Ziua aceea mi-a rămas întipărită în minte pentru toată viața. Catedrala era plină de lume, ardeau mii de lumânări, călugării agitau cădelnițele de la care venea un miros uluitor. Mirosul ăsta mă poartă întotdeauna cu

gândul înapoi, la perioada scurtă când credeam cu disperare. Stăteam în genunchi, cu mâinile întinse, și țineam cununa de spini a lui Cristos. Îmi înțepeniseră mâinile – două bucăți de gheață. Sub genunchi simțeam nodurile din covorul de in care acoperea dalele de piatră. Mă dureau. Pe urmă n-am mai simțit durerea, nici picioarele. M-am ridicat cu tot cu cunună și am plutit spre altar. I-am dat-o episcopului îmbrăcat în aur și am auzit cântarea îngerilor. Mă aflam departe de toți, dar eram una cu toți. Un călugăr m-a luat cu blândețe de mână. Cununa stătea culcată pe altar. Nu știu ce s-a întâmplat cu mine, mă gândesc că asta e credința.

Credința m-a părăsit de pe o zi pe alta – nu m-au lăsat la prima comuniune. Nu aveam rochie albă. Când mama a venit să mă vadă la orfelinat, am implorat-o să-mi cumpere nenorocita aia de rochie. A refuzat categoric. Iar preotul nu m-a lăsat să vin într-o rochie obișnuită. Călugărițele mă iubeau și mi-ar fi găsit cu siguranță o rochie, dar m-am jenat să le rog. Îmi era rușine. Eram o fetiță orgolioasă.

Toate fetițele au avut parte de împărtășanie, numai eu nu. Și am plecat, iar Dumnezeul meu și credința mea au rămas în biserică.

Am petrecut un an în orfelinat, pe urmă m-a luat mama la ea, încercând încă o dată să-și construiască o familie cu mine alături. Trecea printr-o perioadă grea – în 1956 a început destalinizarea în rândul comuniștilor. S-a certat cu toți prietenii, numai bunul Pawel Kociński o vizita uneori, dar de fiecare dată totul se termina cu țipetele ei în timp ce-l dădea pe ușă afară. În anul acela mi s-a făcut milă de ea pentru prima oară – rămăsese singură și era de neclintit ca o stană de piatră. Tocmai atunci mi-am făcut primii prieteni. Mai precis, nu era vorba de prieteni, ci de o poveste de dragoste cu un chitarist, un cântăreț de jazz. Toți anii ăștia au fost foarte complicați, dar anul 1958 mi-a rămas în minte ca unul foarte

fericit. Abia împlinisem șaisprezece ani. Dacă e cineva de la care am primit o brumă de educație, aceștia sunt catolicii. Eram într-o dilemă. Am rezolvat urgent dilema în care mă găseam: între Fecioara Maria și chitarist, am ales chitaristul fără să stau pe gânduri. Dragostea a fost năvalnică și n-a ținut mult. Pe urmă am mai avut câțiva iubiți. Mama nu spunea un cuvânt. În ultima clasă m-am hotărât să plec. Nu aveam decât o singură ieșire – să plec în Rusia. Mama m-a ajutat pentru prima și singura dată în viață. Și-a folosit relațiile, am primit o trimitere la studii la Moscova, la Academia de Agronomie. Îi spuneau Timiriazevka. Nimeni nu m-a întrebat ce aș vrea să studiez. Acolo erau locuri, așa că am plecat.

Am locuit la căminul pentru studenți străini, majoritatea erau din țări democrat-populare. În anul al doilea m-am căsătorit cu Erich. Nu m-am întors niciodată în Polonia. Mama a rămas acolo până în 1968. Atunci au avut loc mari frământări în toată Europa, ele au cuprins și Polonia. După ce tulburările au fost înăbușite, în Polonia au început arestările, concedierile, iar în partidul lor s-a declanșat campania împotriva revizioniștilor și sioniștilor. Gomulka i-a dat afară pe evrei – rămăseseră destui în partid, și, după câte înțeleg, toți erau prosovietici. Pe mama au dat-o afară fără să țină seama de marile servicii, așa le socotea ea, pe care le făcuse partidului. S-a luptat până la sfârșit, a înaintat ceva reclamații, cereri. A făcut congestie cerebrală.

A plecat în Israel, pe care-l ura din tot sufletul la vremea aceea. Sunt deja optsprezece ani de când trăiește la Haifa, într-o casă de bătrâni. Este erou de război și victimă a represaliilor staliniste, are pensie și condiții de viață decente. O vizitez o dată pe an. E o bătrână uscată, își târăște piciorul, ochii îi ard ca altădată. Strâng din dinți și stau acolo trei zile. Am încetat s-o urăsc, dar n-am învățat s-o iubesc. Mi-e milă de ea, asta da.

Nu întreabă niciodată de nepot. Odată, când Alex avea șase ani – cât avea Witek când ea ne-a dat pe mâini străine –, l-am dus acolo, m-am gândit că o să se îmbuneze cât de cât. S-a apucat să-i spună cum a luptat ea în război. Alex a rugat-o să-i arate pușca automată. I-a spus că a predat arma când s-a terminat războiul. Alex n-a mai găsit nimic interesant la ea. În general, e un băiat, minunat, blând, iubește mult animalele.

Tot atunci, în 1968, Pawel Kociński a plecat la Paris. Lucrează la Sorbona, la un institut pentru studiul evreilor. A ieșit din partid. În schimb, mama mea n-a vrut. Pe ea au dat-o afară. A găsit cu cale chiar și aici, în Israel, să scrie o scrisoare cu rugămintea să fie reprimită în partid.

Acum cinci ani m-am întâlnit cu Pawel la Paris. Scrie un studiu despre istoria contemporană și se plânge că fiul lui a devenit troțkist. Nostim…

13. Ianuarie 1986, Haifa
Scrisoarea Ritei Kowacz către Pawel Kociński

Pawel! Țin totuși să te anunț că mi-am schimbat adresa. Numărul camerei mele nu mai este 201, ci 507. În rest, nicio schimbare. Locuiesc în același azil de bătrâni. Asta în cazul că-ți vine deodată pofta să-mi scrii. Cu toate că nu știu ce ne-am putea spune. Când ai fost în Israel în 1971, n-ai socotit necesar să mă anunți măcar, nu mai vorbesc de faptul că ai fi putut să vii să mă vezi. De văzut n-ai ce vedea, bineînțeles. Sunt șchioapă, arțăgoasă și rea. Fiica mea îmi subliniază mereu asta – exact așa spune: de ce ești atât de rea?

Săptămâna trecută, o fată de aici, de la sala de mese – au dat-o urgent afară! –, mi-a spus că sunt rea. M-am gândit și am găsit că sunt rea. Ăsta-i adevărul. Am adunat în mine multă supărare, așa este, dar spune și tu, Pawel, doar ai fost martor la toate prin câte am trecut și, după câte îmi amintesc, mi-ai fost prieten, ia spune-mi: viața a fost dreaptă cu mine? Ești singurul care o ține minte pe mama – știi bine că și-a dăruit toată dragostea fratelui meu, iar pe mine n-a putut să mă vadă-n ochi. Tu ai fost martor, toată strada știa treaba asta. Am fost o fată frumoasă, și primul bărbat pe care l-am iubit la nebunie, m-a înșelat plecând la Helenka, fosta mea prietenă, care îmi purta pică dinainte. Câtă scârbă mi-a făcut că s-a dus tocmai la dușmanca mea… Îți amintești? Trădările au venit una după alta. Când m-au băgat la închisoare la Lvov, în 1935, crezi că nu știu cine ne-a înfundat pe toți? Abia după război, când lucram la secția specială din NKVD, mi-au arătat documentele: Schwartzman i-a trădat pe toți, era un provocator, despre mine a scris separat, aruncând toată vina asupra mea.. Eram agent de legătură, el însă m-a încondeiat, făcându-mă

căpetenia comuniștilor. Sigur că da, chiar am fost căpetenia comuniștilor. Acum, când au trecut atâția ani și au pierit atâția dintre ai noștri, încearcă și tu să te gândești: cine a mai rămas credincios partidului? Numai cei care au pierit și eu. Pe tine nu te pun la socoteală – tu ai plecat din partid, ai trădat și te-ai schimbat. Stai la Sorbona și povestești despre cât de greșite sunt ideile comuniste, în loc să vorbești despre greșelile conducătorilor de atunci. Eu am rămas aceeași, și nimeni nu mă va schimba. În ochii mei ești un trădător ca toți ceilalți. Dar ești singurul care mă poate înțelege. Nici măcar fiica mea nu mă înțelege. E pur și simplu uluitor, câteodată spune aceleași lucruri pe care mi le spunea mama. Ewa n-a văzut-o niciodată, dar mă învinuiește de egoism și cruzime, așa cum făcea ea. Aceleași cuvinte. Am vrut eu ceva pentru mine personal? N-am avut nimic niciodată, nu mi-a trebuit nimic. Am mers toată viața într-o singură pereche de pantofi – când mi s-a rupt, mi-am cumpărat una nouă. Am avut o singură rochie și două perechi de chiloți! Și mi se reproșează mie că sunt egoistă! Ewa, când locuiam la Varșovia, îmi spunea că sunt o mamă îngrozitoare, că nicio mamă pe lumea asta n-ar fi făcut ce am făcut eu – asta când i-am dat la orfelinat… Mi s-a rupt inima atunci, dar am făcut-o pentru viitorul lor. Ca ei să trăiască într-o lume dreaptă. I-am trimis ca să-i salvez, știam că altfel îi nenorocesc.

Multă vreme n-am știut nimic despre ei, am aflat că sunt în viață abia după război, dar n-am reușit să ajung la ei pentru că am lucrat mai întâi la NKVD, făceam muncă secretă, iar pe urmă m-au închis din nou. Iarăși am fost trădată. Ăsta-i ghinionul vieții mele – am fost mereu înconjurată de trădători. Și tu ai fost un trădător. Când ai plecat la Helenka. A fost cea mai mare nenorocire din viața mea, pe urmă nu mi-am mai dăruit inima nimănui, niciodată. Ești de două ori trădător,

pentru că ai plecat și de la Helenka, și nu știu pe câte altele le-ai mai părăsit. În sensul ăsta, toți bărbații sunt trădători. După ce ai plecat, treaba asta nu m-a mai interesat deloc, am rezolvat-o pentru totdeauna, despărțind-o în două: una-i iubirea, alta-i fiziologia. În general, bărbatul nu merită să fie iubit. E adevărat că nici femeia. Mi-am dăruit iubirea cauzei, și nu bărbaților. Partidul are și el păcate, acum înțeleg că a făcut și el greșeli. Dar una din două: sau partidul își recunoaște greșelile și se îndreaptă, sau încetează să mai fie partidul căruia i-am dăruit inima, iubirea și viața mea. Nu voi regreta niciodată că am spus „da”.

Îmi vine să râd când mă uit la Ewa – duce o viață fără griji, e ușuratică, zboară din bărbat în bărbat, e fericită de fiecare dată, pe urmă e nefericită și nu i se face silă din asta. Când se plictisește, pleacă în vacanță, sau își schimbă apartamentul, sau își cumpără un geamantan de boarfe. Când vine să mă vadă, nu-și pune aceleași haine. Vine cu două geamantane pentru trei zile!

Când încerc să-i spun ceva, începe să urle. Nu-i mai spun nimic de mult timp. Sunt vinovată pentru toate, chiar și pentru moartea lui Witek! Dar ce puteam să fac pentru ei, când treceam linia frontului cu o pușcă automată, cu o conservă de carne și cu o cutie de chibrituri? Ce puteam să fac pentru ei, când stăteam trei zile și trei nopți în nămeții de zăpadă, așteptând trenul militar ca să-l deraiem? Nu înțelege nimic, cu toate geamantanele ei cu boarfe cu tot! Vine în Israel, crezi că stă cu maică-sa? Nici vorbă. Ba se duce la Chineret, ba îi vine pofta să se ducă la vreo mânăstire! Așa stă treaba, are neapărat nevoie de Fecioara Maria, în timp ce propria ei mamă stă de luni întregi singură cuc!

Te gândești că nu știu să comunic cu oamenii și că din pricina asta n-am niciun fel de anturaj. Așa crezi, sunt sigură. Trebuie să-nțelegi că locuiesc în

cea mai bună casă din tot Israelul, că aici toți, fără excepție, sunt burghezi, adică bogătași și bancheri pe care i-am urât toată viața. Din cauza unora ca evreii ăștia există antisemitismul! Toată lumea îi urăște, și bine face! Doamnele și domnii ăștia! Aproape că nu sunt oameni normali aici. Doar în câteva camere stau oameni normali, lor le plătește statul, sunt câțiva care au participat la război, invalizi din războaiele de pe aici, eroi din rezistență. Și pe mine mă plătește Israelul. De ce? Eu am nevoie de Polonia! Poloniei mi-am dedicat toate forțele, am luptat în Polonia, am trăit de dragul viitorului ei, iar ea m-a izgonit! M-a trădat.

Pe scurt, Pawel, iată planul meu. Vreau să te văd. Nu-i prea important, dar anul ăsta împlinesc 78 de ani, amândoi suntem din același loc, ne cunoaștem de când ne-am născut. Așa că vino, dacă vrei să-ți iei rămas-bun de la mine.

Am dreptul o dată pe an la un bilet de tratament la sanatoriu, la băile de nămol de la Marea Moartă. Dacă te hotărăști să vii, vino în decembrie. Voi fi acolo. Nu ne dau, bineînțeles, bilete de tratament în sezon. Sunt pe gratis, desigur. Sau, facem altfel, vii în decembrie, închiriez o cameră pentru tine pe banii mei, și rezolvăm totul pe urmă. Tu plătești doar biletul. E adevărat că-n sanatoriul ăsta, spectacolul nu-i dintre cele mai vesele – sunt o mulțime de invalizi în cărucioare, de altminteri, și eu sunt în cărucior. Primăvara, când e sezonul bun, se tratează aici numai bogătanii veniți din toată lumea, cum altfel? Invalizii, eroii și tot felul de alte ciurucuri nu sunt lăsați să vină, pentru că ar strica impresia generală. A trecut viața, Pawel, și lumea nu s-a făcut mai bună. Înțelegi cum vine asta.

Scrie-mi din timp. Dacă Ewa are de gând să vină, nu vreau să se întâmple în același moment. Fii sănătos!

Rita

14. Iunie 1986, Paris
Scrisoarea lui Pawel Kociński către Ewa Manukian

Dragă Ewa! Abia m-am întors din Israel, i-am făcut o vizită Ritei. Mi-e tare rușine că n-am făcut-o mai devreme, că am așteptat scrisoarea ei disperată. Știindu-i firea, îmi închipui cât a costat-o s-o scrie.

În primul rând, trebuie să te liniștesc în privința mamei: nu-i merge prea rău. Îmbătrânește, ca noi toți, dar e tot așa de vehementă și neînduplecată, tot așa de devotată și cinstită. Cinstită până la prostie. În viața mea n-am întâlnit pe vreunul în stare să-și scoată urgent cămașa de pe el și să i-o dea primului om întâlnit în cale. E complicat să-ți fie mamă, dar la fel de complicat e să-ți fie prietenă în condițiile unei vieți cât de cât normale. Dar, în condiții inumane, în fața morții, nu există om mai bun ca ea. Două zile și două nopți a cărat în spate un tovarăș de-al ei rănit; el murea și o ruga să-l împuște, iar ea l-a târât până la bază, unde a murit după un ceas. Cine e-n stare să facă așa ceva?

Ești o scroafa, Ewka! Fă-ți timp și du-te să-i faci o vizită bătrânei! E o femeie de fier, nu-ncape vorbă, dar găsește-ți un moment să mângâi pe cap diavolița asta neînduplecată. Nu-ți pune mintea cu ea. Ea este cum este. O evreică groaznică, o adevărată evreică, cu pumnii strânși, agitându-i de câte ori vede că se face o nedreptate. Neînduplecată și dârză ca strămoșii noștri, intră-n foc – și a intrat! – de dragul unei idei. Și-i disprețuiește pe toți cei care nu vor să intre-n foc.

Pe mine, de exemplu. M-am lăudat ca prostul că am primit un premiu pentru cartea despre mișcarea de partizani din Idișland și mi-a aruncat în cap o găleată de lături. Adică, vezi Doamne, vând pe bani trecutul nostru sfânt… Cartea a fost deja

tradusă în engleză și germană. Faci rău că n-o citești – sunt acolo câteva cuvinte și despre mama ta. O să ți-o trimit totuși. Poate că va veni o vreme când ți se va părea interesantă. În ce limbă preferi, în engleză sau în germană? În polonă nu va ieși niciodată.

Israelul mi-a produs, ca întotdeauna, o impresie puternică. Nu mai fusesem la Haifa, mi-a plăcut orașul foarte mult. Mai mult decât Tel Avivul. Tel Avivul e întins și plat ca farfuria, fără o istorie deosebită, în schimb, Haifa are multe straturi de istorie, e 1 aproape ca Ierusalimul.

Rita s-a mutat într-o altă cameră, din balconul ei ai o priveliște extraordinară a întregului golf Haifa. Se vede și Chisonul. Acolo e o zonă industrială, se înalță niște turnuri de răcire, depozite, e un loc cam de rahat. De sus însă nu se văd depozitele. M-am dus acolo interesat de istorie. Fiindcă ești o fată complet neinstruită din punctul de vedere al evreilor, nu știi deloc *mamme loșn,* adică idiș, și fiindcă nu te-ai uitat prin Biblie, asta mai mult ca sigur, în vreme ce eu am apucat să merg la heder și să primesc o brumă din învățătura evreilor, îți spun ceva despre locurile astea: chiar aici, lângă apa învolburată a Chisonului, în secolul al IX-lea înaintea erei noastre, în anii domniei regelui Ahab și a reginei Izabela, care încuraja cultul zeului Baal și al uneia dintre soțiile lui, Așera, s-a întâmplat ceva deosebit. Profetul Ilie, apărător înverșunat al credinței în Dumnezeul unic, a pregătit un fel de întrecere. Le-a propus preoților, slujitorii păgâni ai lui Baal, să coboare focul din cer și să ardă jertfele așezate de ei pe altar. Ei și-au implorat îndelung zeii, dar nu s-a întâmplat nimic. În schimb, Ilie a așezat pe altarul Dumnezeului unic animalul jertfit, a stropit cu apă și altarul, și jertfa, și lemnele, s-a rugat, și focul a coborât din cer. Ai noștri au învins. Ilie a poruncit să fie omorâți în bătaie toți slujitorii păgâni – 400 de profeți ai lui Baal și 450 de profeți ai Așerei. Ceva ce s-a și

făcut numaidecât, chiar în locul acela. Poporul s-a întors la Dumnezeu, iar leșul Izabelei a fost dat câinilor.

Așa înțelegeau dreptatea strămoșii noștri.

M-am urcat pe urmă pe muntele Carmel. Se înnoptase deja când am ajuns la porțile mănăstirii carmelite Stella Maris. Coborâm din mașină – m-a adus un om foarte drăguț, un doctor din Rusia care lucrează la un azil de bătrâni și în aceeași clipă se oprește lângă noi o rablă de mașină, ciocănită toată cu dalta, și coboară din ea un bărbat mititel, într-un pulover lăbărțat și cu o pălărie de paie cu borurile pleoștite. Un călugăr de la mânăstire. Se apucă să ne povestească, zâmbind bucuros, despre lucrurile demne de văzut la lumina zilei din locul acela. Îi mulțumim, pornim, și doctorul îmi spune pe drum că e un călugăr cunoscut în Israel, fratele Daniel Stein. Abia a doua zi dimineața, când mă aflam deja la aeroport așteptând cursa de Paris, mi-am dat seama că era Dieter Stein, despre care am scris în cartea despre partizani. Chiar el în persoană. Cel care scosese oamenii din ghetoul din Emsk. Și, printre alții, pe mama ta însărcinată! Tot întrebi cine-i tatăl tău. Uite că omul ăsta a făcut mai mult pentru viața ta decât a făcut tatăl tău. Să zicem că datorită lui ai văzut tu lumina zilei. Dacă n-ar fi organizat el evadarea, ar fi fost uciși toți.

Ca să vezi, din cauza reacției mele întârziate, am scăpat prilejul să strâng mâna unuia dintre adevărații eroi evrei.

Încearcă să dai de el dacă te hotărăști să-ți vizitezi mama. Tu, fiind catolică, o să ai ce să vorbești cu el.

Mirka îți trimite salutări și te invită să vii la noi la Paris. Ne-am schimbat apartamentul și locuim bine acum, nu departe de piața Mouffetard, la cincisprezece minute de mers pe jos de Jardin du Luxembourg. Cameră pentru voi se găsește. Numai să ne anunțați din timp, pentru că ne vin tot felul de oaspeți. Te îmbrățișez, Ewa dragă.

Al tău,
Pawel

15. Aprilie 1986, Santorini
Scrisoarea Ewei Manukian către Esther Hantman

Dragă Esther! Planurile noastre s-au năruit oarecum pentru că, ajungând noi la Atena, Grișa s-a întâlnit la hotel cu Sioma, prietenul lui, tot matematician și vechi moscovit, care ne-a convins să schimbăm traseul – să mergem cu vaporul la Santorini, în loc de Creta. N-am fost prea mulțumită la început, despre Creta mai știam câte ceva, de Santorini auzeam prima oară. M-a uimit însă Alex – a fost entuziasmat la culme, mi-a spus că a citit despre insula asta, că e o rămășiță a Atlantidei dispărute. După două zile, timp în care am hoinărit prin Atena, ne-am suit în vapor și-n șapte ore am ajuns la Santorini. Atena nu m-a impresionat în mod deosebit, mai degrabă m-a dezamăgit. Viața de acum e total ruptă de istoria vechilor greci: vestigiile antice sunt peste tot, mereu drepte și țepene – o pereche de coloane dintr-astea se află chiar în fața hotelului meu, iar în jur, aceleași blocuri modeste, cu patru etaje. Prietena mea, Zoia, locuiește într-un asemenea bloc la Moscova, Academia Timiriazev. Nici oamenii, după părerea mea, n-au nimic în comun cu vechii greci, despre care scrie Homer. Sunt orientali, seamănă mai mult cu turcii decât cu europenii. Spre deosebire de Grecia, în Israel ai impresia că se continuă viața care a fost cândva, că ea n-a dispărut, că până și oamenii sunt aceiași – aceleași nasuri, aceiași ochi, aceleași glasuri… E o impresie de suprafață.

Dar când am ajuns la Santorini, mi s-a tăiat pur și simplu răsuflarea. Insula are forma unei seceri subțiri în mijlocul golfului imens e o rămășiță dintr-un vulcan, se spune că nu s-a stins de tot, că din când în când răzbește ceva din el la suprafață. O dată la o sută de ani, ca să vezi… Am ajuns la

malul care se ridică vertical, măsoară patru sute de metri până sus, iar sus se întinde orașul Fira, cu căsuțe mici și albe. Seamănă cu un perete vertical – jos e hăul. E peretele interior al vulcanului – închipuie-ți, a erupt acum trei mii cinci sute de ani! Insula s-a format din resturile vulcanului și din tot ce a mai rămas din ea, ca și cum s-ar fi contopit într-un singur tot. E a treia zi de când suntem aici, și nu pot scăpa de senzația că mi se taie răsuflarea și mă înec. Insula e foarte mică — am luat o mașină și am făcut înconjurul chiar în prima zi.

Nu știu pentru a câta oară am apreciat calitățile lui Grișa – știe absolut totul. Îmi povestește și-mi arată straturile geologice care traversează peretele. A stat pe urmă o jumătate de zi și a făcut niște calcule pe hârtie, s-a înfuriat că nu și-a luat calculatorul. Mi-a spus că valul adus de flux putea, într-adevăr, să ajungă până la Creta și să distrugă palatul din Cnossos. Drept să-ți spun, nu știu de ce era nevoie de calcule, din moment ce scrie despre asta în toate ghidurile. Să știi că am fost întotdeauna amatoare de călătorii, acum însă cred cu tărie că nu există pe lume ocupație mai bună. Îmi pare foarte rău că n-ai putut să vii cu noi. Ar trebui să faci o călătorie aici. OBLIGATORIU.

Știi că prefer să cutreier magazinele decât să umblu prin păduri și munți, dar aici e ceva special: am simțit pentru prima dată măreția Creatorului, am văzut-o chiar cu ochii mei. Nu simți așa ceva în viața de zi cu zi, aici însă parcă ți se deschid ochii. Nici în Israel n-am simțit ce simt aici. E adevărat că acolo toate descoperirile se referă la istorie, începi s-o vezi ca pe o apă ale cărei maluri se schimbă mereu, în timp ce ea curge ca și cum nu s-ar întâmpla nimic. În schimb, aici natura are atâta forță, încât este exclusă posibilitatea inexistenței lui Dumnezeu. Spun prostii, dar sunt sigură că mă înțelegi. Aici e mâna Domnului, și asta nu poți să nu vezi. E mâna Creatorului căruia puțin îi pasă de certurile meschine ale omuleților

de-o șchioapă pe tema dreptei credințe. Păcat că soțul tău nu mai poate vedea toate astea. Îi admir încă o dată pe băieții mei – Grișka și Alex. Au cercetat fiecare piatră. Eu stau mai mult pe balcon și mă uit în toate părțile. Sau pe plajă – între altele, nisipul e de origine vulcanică, e aproape negru, dar pe altă plajă e și roșu, și alb. O încântare. Băieții mei au cumpărat cărți și învață limba greacă! Alex spune că vrea să învețe greaca veche.

Între timp, eu și Grișka ne-am aranjat o lună de miere, și toate astea la un loc mă fac fericită cum n-am fost niciodată. Am cumpărat o mulțime de cărți și ilustrate, Alex țăcăne mereu aparatul de fotografiat, așa că o să primești și tu un raport complet în viitorul apropiat. Zac pe plajă în soarele care dogorăște la orele amiezii, când toți oamenii normali pleacă – frigul sâcâitor din oase mi-a trecut abia după trei zile.

Te îmbrățișez. Îmi pare teribil de rău că n-ai venit cu noi. Sunt sigură că, dacă ai fi aici, ar fi mult mai bine.

A ta,
Ewa

P.S. Mi-e puțin rușine când mă gândesc că în locul acestei călătorii minunate, ar trebui să stau cu mama la Haifa și să-i ascult blestemele. Dar, în același timp, nu-mi pare rău.

16. 1960, Akko
Din jurnalul lui Julien Sommier

Ieri-seară m-a sunat un bărbat, m-a întrebat dacă nu pot să-i dau niște lecții de limbă arabă. Urgent. Asta m-a amuzat teribil – să înveți la repezeală limba arabă. M-a rugat să începem numaidecât, chiar acum. L-am invitat totuși să nu vină imediat, să lăsăm măcar pe mâine. În dimineața asta, destul de devreme, cu o oră înainte de ora stabilită, bate la ușă. În prag stă un călugăr în rasa neagră a carmeliților – e mic de statură, are ochii negri, rotunzi și un zâmbet senin. Se prezintă – fratele Daniel. Și una-două, se apucă să-mi toarne mulțumiri: ce minunat că nu l-am refuzat.

Nu-mi băusem cafeaua, îi propun să mai aștepte puțin cu lecția, să începem prin a bea o cafea. Da, da, bineînțeles. Vorbim în ivrit. Îmi povestește că a venit în Israel din Polonia acum un an, că are un mic grup de catolici pentru care a și venit aici. Nu are un sediu pentru ei, dar o biserică arabă e de acord ca la anumite ore să le pună la dispoziție clădirea pentru slujbele religioase.

— Sunt niște oameni tare agreabili arabii ăștia și, trăind la Haifa, unde sunt atâția arabi creștini, mă simt nu-știu-cum să nu cunosc araba. Toată viața am învățat limbile în fugă, din auzite sau din manual, pentru arabă însă îmi trebuie totuși un curs introductiv, vreo șase-opt lecții, spune el repede, hotărât și vesel.

Mă uit la el uimit: e naiv, încrezut sau prost? După ce m-am apucat să învăț araba fără să-mi ridic nasul din carte, abia în al treilea an de studii am început să înțeleg limba vorbită, iar el vrea s-o învețe în șase-opt lecții. Am tăcut.

La început am avut impresia că e cam limbut, pe urmă mi-am dat seama că are o formă ușoară a sindromului Ierusalimului: e vorba de excitația care îl cuprinde pe fiecare om credincios,

indiferent de confesiune, când ajunge prima oară în Israel. Când am venit prima oară aici, în 1947, am simțit că tălpile îmi iau foc, senzația fizică era că mă ard groaznic. Îmi imaginez cât de acută e senzația asta la evrei, dacă pe mine, un francez, excitația m-a ținut vreo câteva luni.

Am făcut cu el două lecții într-una – își însușește destul de repede fonetica. Îmi face impresia că e foarte talentat la limbi străine. Când să plece, îmi spune că acum nu are bani să-și plătească lecțiile, dar se socotește negreșit cu mine imediat ce va avea posibilitatea. E cel mai original elev din cei câțiva cărora le-am dat lecții particulare în acești ani. Ah, da! A văzut niște fișe pe masă și m-a întrebat ce-i cu ele. I-am spus că mă ocup cu alcătuirea unui dicționar ivrit-arab și că mă interesează în special dialectul palestinian. Și-a desfăcut brațele și a sărit să mă îmbrățișeze. E atât de mic, abia îmi ajunge la umăr. E foarte expansiv. Dar inteligent. În timp ce ieșea, m-a întrebat:

— Ești călugăr?

— Sunt profesor de franceză la o școală catolică arabă pentru fete, i-am răspuns.

Am trecut sub tăcere faptul că fac parte din comunitatea „fraților mici”.

— O, francez! s-a bucurat el. E pur și simplu extraordinar! Ne vom ocupa puțin și de franceză.

Nu cumva se vede de la o poștă că sunt călugăr? Niciodată nu mi-a trecut prin minte.

17. 1963, Haifa
Scrisoarea lui Daniel Stein către Władysław Klech

Dragă Władek! Încerc să te lămuresc despre ce-i vorba. Imaginea pe care o aveam despre țara pe care o iubeam fără s-o cunosc nu se potrivește defel cu realitatea. N-am găsit aici nimic din ce mă așteptam să găsesc, în schimb, tot ce am văzut întrece cu mult așteptările mele. M-am dus în Israel ca evreu și creștin. Israelul m-a primit ca erou de război, dar nu m-a recunoscut ca evreu. Faptul că sunt creștin s-a dovedit a fi o piatră de încercare pentru poporul meu. N-am vrut să-ți scriu în toți anii ăștia despre istoria lungă care s-a lăsat cu un proces. În sfârșit, totul s-a terminat, și acum îți povestesc în rezumat ce s-a întâmplat. Complicațiile cu serviciul pentru imigranți au început chiar în port la Haifa. Am crezut că am dreptul să vin în Israel conform „legii întoarcerii" evreilor doritori să se înapoieze aici din orice țară din lume, adică din locul unde au trăit până la crearea statului, pentru un loc de rezidență stabil. În cazul ăsta, este recunoscut drept evreu orice individ care se naște dintr-o mamă evreică și se consideră el însuși evreu. Funcționarul tânăr, văzându-mi rasa și crucea, a intuit că sunt creștin. Iar eu i-am întărit bănuiala asta îngrozitoare dându-i lovitura de grație: i-am făcut cunoscut că sunt de profesie călugăr, și evreu prin naționalitate. S-a adunat o întreagă bandă de vameși și de alți deștepți, mari cunoscători în ale imigrației, care au cumpănit îndelung și au pus lucrurile la punct: au tras o linie în dreptul rubricii „apartenența etnică".

Ăsta a fost începutul unei lungi istorii care s-a transformat într-o dezbatere juridică interminabilă. S-a lungit trei ani și s-a terminat acum o lună. Am pierdut procesul. A fost o tâmpenie. Am avut mare bătaie de cap – am cerut permisiunea să merg la

Curtea Supremă, rugându-i mai întâi pe șefii de la Stella Maris, apoi ei i-au rugat pe șefii lor, și abia pe urmă mi-au dat voie. Dar a trebuit să fac rost de bani pentru proces. Toți au încercat să mă facă să mă răzgândesc, doar știi că sunt încăpățânat, dar ei s-au dovedit și mai încăpățânați. Nu mi-au dat cetățenie ca evreu, dar mi-au promis cetățenia „prin naturalizare". Așa că voi deveni în curând cetățean israelina fără dreptul de a mă numi evreu în Israel. Dacă mă duc în Polonia sau în Germania – acolo sunt evreu pentru toți, numai pentru statul Israel nu sunt. Pe actul meu de identitate scrie „naționalitate nedeterminată". Așa că pot spune că am obținut ceva victorii în lupta cu Gestapoul și NKVD-ul, dar am fost înfrânt definitiv de autoritățile israeliene.

E normal să mă întrebi de ce mi-au trebuit toate astea. M-am gândit, Władek, la acei evrei creștini care vor veni în țară după mine. Nu-ți poți închipui ce zarvă s-a stârnit în jurul procesului. Judecătorii și rabinii s-au certat între ei. Nu-mi propusesem să se ajungă până aici.

Aș vrea ca evreii creștini – și nu-s puțini în lume – să se poată întoarce în Israel, aș vrea să reapară biserica lui Iacov, comunitatea din Ierusalim care își are originea în ultima masă a Învățătorului și a discipolilor lui, venerată de toți creștinii din lume. N-a ieșit nimic deocamdată. În orice caz, există aici un grup mic de catolici, printre ei și câțiva evrei creștini, care se roagă în ivrit. Ne adunăm în biserica arabilor, unde frații noștri ne îngăduie să oficiem slujba religioasă duminică seara, după slujba lor.

Îți mulțumesc mult pentru revistele trimise. Ca să fiu sincer, ești singura mea sursă de noutăți în ce privește biserica. La noi la mănăstire oamenii trăiesc în afara timpului, rareori ne cad în mână publicațiile catolice recente, în schimb biblioteca e plină de un soi de literatură după care nu mă prea omor. Deși se întâmplă uneori să fie interesantă.

Nu-mi scrii cum stă starețul cu sănătatea. L-au operat? Primește salutul meu frățesc.

18. 1959–1983, Boston
Din însemnările lui Isaac Hantman

Mi-a căzut în mână un ziar israelian cu o știre care m-a dus cu gândul la evenimentele de acum vreo douăzeci de ani. În primăvara lui 1945, când eu și Esther am plecat cu primul tren din Bielorusia în Polonia, a călătorit cu noi un evreu tânăr, Dieter Stein, care a jucat un rol hotărâtor în salvarea unei părți din cei aflați în ghetoul din Emsk. E chiar omul care ne-a salvat viața. La început nu știam nimic despre el. Știam doar că ne-a ajutat Stein, că nemții l-au arestat, că l-au condamnat la moarte prin împușcare, dar el a evadat – după cum ni s-a povestit, în orașe fuseseră lipite afișe cu portretul lui: e căutat… Se promisese o sumă consistentă pentru prinderea lui. L-am cunoscut mai târziu, când a apărut la detașamentul lui Durov. Acolo erau cât pe ce să-l împuște. Din fericire, mă aduseseră tocmai atunci la detașament ca să operez un rănit, mă nimerisem lângă Stein și am garantat pentru el. În felul acesta am reușit să salvez viața salvatorului meu.

Detaliile discuției noastre din tren mi s-au șters din memorie după vreo doi ani. Tânărul mi-a lăsat impresia că e un exaltat: spunea că intră într-o mănăstire catolică. În vremurile acelea, dezorientarea era norma… Mai întâi au pierit oamenii normali. Au rezistat unii înzestrați cu psihic puternic și cu o anumită insensibilitate – încercarea aceasta nu era pentru oamenii delicați. Dacă aș fi psihiatru, aș scrie o lucrare despre modificarea psihicului în condițiile extreme ale lagărelor. De altfel, asta ar fi doar o primă parte din cartea voluminoasă despre închisori și lagăre. Este nevoie de o asemenea carte, sunt încă multe de scris. Nu de mine. Sper s-o scrie alții.

Pornirile de exaltat pe care le-am observat la tânărul acela erau îndreptate spre un scop „nobil”,

își găsesc probabil explicația în aversiunea față de tipurile de activități cărora li se putea consacra. Această aversiune l-a determinat să se ducă la mănăstire… Era o formă de evadare din realitate.

În anii care au urmat, l-am pierdut din vedere pe Daniel Stein. Cu toate că am continuat să am relații sporadice cu unul, cu altul. Majoritatea evreilor „partizani”, scăpați teferi, au ajuns în cele din urmă în Israel, și câțiva în America; aceștia din urmă erau *’am ha-aretz,* oameni foarte simpli, iar eu nu sunt atât de sentimental încât să mă întâlnesc cu ei mai des decât o dată la zece ani.

Mă întorc la călugărul Dieter Stein. De când sunt în America, răsfoiesc mereu ziarele israeliene și văd că acelea din 1960 sunt pline cu fotografiile lui. Înseamnă că Dieter Stein trăiește în Israel. A intrat la mănăstirea Stella Maris de pe muntele Carmel. Și tot atunci a pornit procesul împotriva statului Israel, cerând acordarea cetățeniei israeliene conform „legii întoarcerii”.

Știrea asta nouă e însoțită în ziare de discuții care te uimesc pur și simplu. Am senzația că a ieșit la iveală o stare de încordare latentă. Stein e un caz ciudat: pe de o parte, este un erou de război care a săvârșit fapte viteješti, pe de altă parte, trebuie să se justifice pentru că a lucrat în Gestapo, iar activitatea aceasta e considerată ca fiind ea însăși o crimă.

În plus, Daniel Stein e călugăr catolic. E creștin. Trăind în Israel, am simțit în ce măsură viața și unitatea țării sunt determinate de rezistența unanim acceptată împotriva lumii arabe din jurul ei. S-a mai strecurat în articole un motiv pe care de obicei lumea preferă să nu-l spună cu voce tare: însăși existența Israelului e garantată numai și numai de rezistența încăpățânată împotriva amenințării venite din partea lumii arabe. La aceasta se mai adaugă un motiv trecut sub tăcere din rațiuni politice care țin de etichetă: evreii sunt ferm convinși că în măruntaiele civilizației creștine s-a

copt Catastrofa, că ei au înfăptuit-o cu mâinile lor. Deși statul nazist s-a delimitat de Biserică, și mulți creștini nu numai că n-au fost de acord cu omorârea evreilor, dar au salvat evrei, nu se poate trece cu vederea faptul că, de două mii de ani, creștinismul oficial, deși s-a condus după preceptele iubirii aproapelui, a purtat în el o ură de neînfrânt față de evrei. De aceea, Stein, convertit la creștinism, e privit de mulți evrei ca unul care a trădat religia națională trecând de partea „străinilor”.

Stein, pe de altă parte, a cerut cetățenie israeliană conform „legii întoarcerii”. Legea acordă acest drept fiecărui individ care se consideră evreu și e născut din mamă evreică. Stein a primit un refuz nemotivat, după care s-a adresat Curții Supreme.

Cazul e complicat, deoarece i-au dat cetățenia, dar nu după „legea întoarcerii”, ci prin naturalizare. El a cerut recunoașterea evreității sale, adică a cerut să fie trecut „evreu” la rubrica „apartenență etnică”, ceea ce e întru totul conform cu legea evreiască Halaha.

Toate acestea duc la ideea că trebuie să existe o separație mai clară între legile civile și cele religioase, și că se face o disociere a idealurilor teocratice de structura democratică a statului modern.

Am părăsit Israelul până să înceapă procesul, iar pe Stein l-am pierdut cumva din vedere. Procesul a durat câțiva ani, și iată că ieri am citit într-un ziar israelian că Stein l-a pierdut până la urmă. Mai mare tâmpenie nici că se poate: dacă se găsește un catolic care vrea să fie evreu, de ce să nu i se îngăduie acest lucru?

Aș vrea să știu dacă situația e simetrică în ceea ce-i privește pe creștini și dacă Stein e dorit în mediul catolic.

19. Februarie 1964, Ierusalim
Scrisoarea Hildei Engel către preotul Daniel Stein

Dragă părinte Daniel! Probabil că nu vă mai amintiți de mine. Mă numesc Hilda Engel. Ne-am întâlnit în kibbutzul din câmpia Izreel unde lucram și învățam limba ivrit, iar dumneavoastră ați venit cu un grup și ați înnoptat la hotel. Le-am dat de mâncare celor din grupul dumneavoastră – oamenii mă țin minte, sunt mai înaltă decât toți. Vă spun de la bun început că vreau să lucrez cu dumneavoastră. M-am gândit mult la ce ați spus după cină, când ne-am adunat în sala de mese, este exact ce caut și eu. Nu v-am scris imediat, am înțeles că, neavând specializarea corespunzătoare, nu pot să vă fiu de mare ajutor. Am terminat la München cursurile pentru funcționarii parohiali – acolo sunt pregătiți lucrătorii sociali din cadrul parohiei și asistenții de pe lângă preoți. Am revenit în Israel. Deocamdată mă aflu în misiune la Ierusalim, fac aproape numai muncă de birou; nu de dragul ei, bineînțeles, mi-am dorit să vin în Israel.

După cum vedeți, știu multe despre dumneavoastră, iar dumneavoastră nu știți nimic despre mine. Pentru că urmează să lucrăm împreună, vă voi povesti totul. E important.

Familia mea e originară din zona de est a Germaniei. Locul e destul de aproape de granița cu Polonia, lângă orașul Schwedt, moșia străbunicului meu e toată o ruină acum. A fost om bogat, om de vază, a făcut carieră politică. Bunicul a fost general în vremea Reichului și membru al partidului nazist. Lucra în armată ca specialist în tehnică militară, chiar savant. În orice caz, știu că era ceva legat de pachetele nemțești. Port numele de familie al tatălui meu, mult timp n-am știut numele de familie al bunicului. Mama nu mi-a

spus niciodată nimic. Tata a murit pe frontul de est în 1944. Mama a plecat după război în Germania de Vest și s-a căsătorit cu tatăl meu vitreg. Am trei frați vitregi. Cu unul dintre ei sunt prietenă, ceilalți doi îmi sunt complet străini. Ca și tatăl vitreg. Nu-i cunosc trecutul, e comerciant, un om cam sărac cu duhul. În copilărie am avut parte numai de tăcere. La noi în familie nu se vorbea. Se temeau de întrebări, se temeau de răspunsuri. Le era mult mai comod să tacă. Duminica ne duceau la biserică, dar nici acolo limbile nu se dezlegau. În micul orășel de lângă München, pe malul lacului Starnberg, unde tatăl meu vitreg cumpărase o casă mare la începutul anilor cincizeci, trăiau o mulțime de oameni care nu voiau să vorbească despre trecutul lor. La paisprezece ani mi-a căzut în mâini jurnalul Annei Frank. Aflasem de masacrarea evreilor, mai precis, auzisem câte ceva, dar nu mă impresionase. Simțeam că nu trebuie s-o întreb nimic pe mama. M-am apucat să citesc.

Am întrebat-o, totuși, mai târziu ce au făcut cei din familia noastră ca să-i salveze pe evrei. Mi-a spus că a dus-o atât de rău în timpul războiului, că numai de evrei nu i-a ars. Și că, în general, n-a știut nici de lagăre, nici de crematorii. M-am dus la biblioteca orașului și m-am lămurit, în sfârșit, că există literatură cu carul și multe filme documentare. Mai mult decât atât, am aflat că nu departe de München, la Dachau, a fost un lagăr de exterminare. M-a cutremurat faptul că acolo locuiesc oameni, dorm, mănâncă, râd… și nimic!

Pe urmă a venit la noi în vizită verișoara primară a mamei de la Schwedt, și am aflat de la ea că bunicul s-a sinucis cu o săptămână înainte de capitularea Germaniei. Ea a fost aceea care mi-a spus numele de familie al bunicului. Dacă nu s-ar fi sinucis, cu siguranță că ar fi fost învinuit de crime de război și spânzurat. Am înțeles atunci ce vreau să fac: să-mi petrec viața ajutându-i pe evrei. Vina istorică a nemților e desigur uriașă, o împart

și eu cu ei fiind nemțoaică. Acum vreau să lucrez pentru statul Israel.

Sunt catolică, am participat din copilărie la activitățile din parohie și, când am cerut să mă înscriu la cursurile de asistenți parohiali, mi-au dat imediat o recomandare. Am terminat cursurile, în stagiul de practică am îngrijit copii cu handicap și am lucrat trei luni la un azil de bătrâni. N-am cine știe ce experiență, dar sunt gata să învăț. Am ceva cunoștințe de contabilitate și știu destul de bine ivrit. N-am îndrăznit să vă scriu în ivrit, n-am vrut să primiți o scrisoare plină de greșeli; în plus, mi-e mai simplu să mă exprim în germană.

Am douăzeci de ani. Sunt robustă. Pot să lucrez cu copii și cu bătrâni. N-am studii superioare. M-am gândit să mă înscriu cândva la universitate. Dar nu-i o urgență deocamdată. Aștept răspunsul dumneavoastră, sunt pregătită să vin imediat la Haifa și să începem să lucrăm împreună.

Cu stimă,
Hilda Engel

Martie 1964, Haifa
Daniel Stein către Hilda Engel

Dragă Hilda! Mi-ai scris în nemțește, iar eu îți răspund în ivrit, ca un exercițiu pentru tine. Mi-ai scris o scrisoare foarte frumoasă, am înțeles totul. M-aș bucura să lucrez cu tine, dar parohia noastră e mică, nu avem bani de salarii. Cum să trăiești aici fără bani? Eu locuiesc la mănăstire. Va trebui să închiriezi o locuință. Uite la ce mă gândesc: dacă îți găsești ceva timp liber la misionariat, poți veni oricând la Haifa să lucrezi, să ne cunoști enoriașii, să intri în contact cu ei. După slujbă petrecem împreună câteva ceasuri – mâncăm ceva, nu cine știe ce, citim uneori din Evanghelie, vorbim de una, de alta. Sună-mă când ai de gând să vii, te aștept la stația de autobuz. Altfel nu ne

vei găsi, nu-i lucru ușor să dai de noi. Domnul să fie cu tine.

Fratele Daniel. Așa aș prefera să mi te adresezi. Ai ceva împotrivă?

Mai 1964, Ierusalim
Hilda Engel către Daniel Stein

Dragă frate Daniel! Mama spunea întotdeauna că perseverența mea sfărâmă zidurile. Am scris direcției noastre de la München, apoi am sunat de trei ori, mi-au promis că vor face cumva să transfere postul meu de asistent parohial de la Ierusalim la Haifa. Le-am spus că știu ivrit, dar nu știu arabă, că asta îmi creează dificultăți de comunicare cu arabii catolici din partea locului. Au promis să nu întârzie cu răspunsul, dar te roagă să le trimiți o scrisoare că e într-adevăr nevoie de mine în parohia ta. Găsești mai jos adresa la care trebuie să trimiți răspunsul. Așa că voi veni peste o lună la Haifa. Ura!

Hilda.

Ah, da! Am sunat-o pe mama și i-am spus că voi lucra ca asistentă pe lângă parohul dintr-o biserică evreiască, mi-a spus că sunt nebună! A tras concluzia că mă duc să lucrez într-o sinagogă! Am lăsat-o să plutească în ceață, n-am stat să-i explic. Las-o să creadă ce vrea.

Iunie 1964, Haifa
Fratele Daniel către Hilda Engel

Fetițo! Ți-ai uitat jumătate din lucruri – puloverul, o gheată (a doua, vreau să știu, e la tine în picior, sau ai o pereche de rezervă?), manualul de ivrit, precum și un roman polițist foarte prost. Strângând toate lucrurile astea grămadă, am ajuns la concluzia că ai într-adevăr vocație de asistent parohial.

Cu dragoste,

Fratele D.

20. Noiembrie 1990, Freiburg
Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii

Cunoaștem faptul că în ziua de azi mulți creștini nu participă împreună la liturghie pentru că s-au despărțit în cursul istoriei din cauza disensiunilor pe teme teologice. Cândva, Biserica unică era împărțită în trei – catolică, ortodoxă și protestantă. Există însă o mulțime de alte biserici mici, unele numără cu totul câteva sute de credincioși, care nu au nicio legătură cu alți creștini în ce privește liturghia – nu se roagă împreună, nu participă împreună la slujbele religioase. Asemenea sciziuni între creștini – schisme – au dus uneori la situații încordate și chiar la războaie religioase.

Și la evrei a existat o asemenea schismă la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Au apărut atunci două curente: al hasidimilor și al tradiționaliștilor – mitnagdimi. Nu se recunoșteau unii pe ceilalți, deși n-au ajuns la război. Evreii din Polonia aparțineau în majoritate hasidimilor, iar Wilno (așa se numea pe atunci Vilnius) rămăsese orașul tradiționaliștilor. Hasidimii erau mistici, cădeau în extaz religios în timpul rugăciunilor, în plus, acordau mare importanță studiului Cabalei și așteptau venirea iminentă a lui Mesia. Ultimul element îi apropie pe hasidimi de unele secte creștine.

În ultimele două sute de ani, Wilno a fost capitala evreilor tradiționaliști. Azi, deosebirile dintre aceste curente îi interesează numai pe evreii religioși. Pe naziști asemenea subtilități nu i-au interesat deloc – ei aveau ca obiectiv exterminarea tuturor evreilor: hasidimi, mitnagdimi sau necredincioși. Era vorba de un genocid etnic.

Când noi, tinerii evrei veniți dintr-un sat de la marginea Poloniei, am nimerit la Wilno în decembrie 1939, acesta ni s-a înfățișat ca un mare oraș european, unde mai pui că era și capitala

evreimii apusene. La vremea aceea oamenii îl numeau frecvent „Ierusalimul lituanian”. Aproape jumătate din populație era alcătuită din evrei.

Tocmai când am ajuns noi acolo, Germania, conform pactului Molotov – Ribbentrop, a cedat Lituaniei orașul acesta polonez, și lituanienii au început să-i prigonească pe polonezi. A fost perioada scurtă de independență a Lituaniei, iar noi am crezut că ni se va împlini visul, că vom ajunge în curând în Palestina. Nu ne-am dat seama că am căzut într-o capcană care stătea să se închidă dintr-o clipă în alta, cu noi toți înăuntru. În iunie 1940, Lituania a fost ocupată de Armata Roșie, iar după încă o lună și jumătate a intrat în componența Uniunii Sovietice. În iunie 1941, Wilno a fost ocupat de trupele Wehrmacht. Nu aveam cum să ghicim că lucrurile vor lua o asemenea întorsătură.

Ne plăcea mult la Wilno, urcam pe muntele Gediminas, hoinăream prin cartierele evreiești și pe cheiuri. Orașul avea un miros special de fum, de la lemnul ars în sobe. Cărbuni nu prea erau, orașul se încălzea cu lemne. Datorită acestui fapt am găsit de lucru: în prima iarnă care a dat peste noi, ne-am câștigat existența spărgând lemne și ducându-le pe la locuințe, la etajele de sus ale caselor.

În oraș activau încă organizațiile evreiești, printre ele și cele sioniste, cu care am luat imediat legătura. Pentru Palestina trebuia să obții un certificat special. Îl eliberau imediat celor care nu împliniseră optsprezece ani. Șansele ca fratele meu să plece erau destul de mari, ale mele foarte mici. El avea șaisprezece ani, eu împlinisem optsprezece.

Trebuia să trăim cumva în așteptarea certificatului. Am înfiripat un kibbutz, adică ne-am organizat traiul în comun: toată lumea muncea și nimeni nu dispunea de venituri personale. Ca la mânăstire. Ne-am instalat într-o casă destul de spațioasă, fiecare grup avea camera lui, singura

fată care era cu noi se ocupa de gospodărie, ceilalți munceau, pot să spun că munca era uneori împovărătoare la culme. La început am tăiat lemne împreună cu ceilalți, pe urmă mi-au propus să intru ucenic la un cizmar. Cizmarul era foarte sărac, avea o droaie de copii, îmi petreceam la el aproape toată ziua: după ce terminam lucrul, rămâneam cu copiii să-i ajut la lecții. Cu toate astea, am învățat meseria de cizmar, până și azi îmi repar singur sandalele.

Am aranjat să luăm legătura cu părinții noștri prin Crucea Roșie. Comunicam cu ei prin corespondență. Se întorseseră acasă după ce se despărțiseră de noi, dar îi mutaseră imediat într-o altă zonă a Poloniei. Crucea Roșie expedia scrisorile. Verii noștri primari îi văzuseră în viață ultima oară în Kalwaria, locuiseră cu ei o vreme. Pe urmă n-am mai avut vești. Nu știm exact în care din lagărele morții au pierit.

În ultima scrisoare ajunsă la noi, mama ne implora să nu ne despărțim orice s-ar întâmpla.

Noi însă ne-am despărțit: fratele meu a primit certificatul pentru Palestina. A plecat acolo pe o rută foarte periculoasă – prin Moscova și Istanbul. Asta s-a petrecut în ianuarie 1941. Despărțirea a fost grea – nu știam dacă o să ne mai vedem vreodată.

După plecarea fratelui meu, evenimentele au luat o turnură dramatică: la 22 iunie 1941 s-a declanșat războiul ruso-german. La un ceas după declararea războiului, au început bombardamentele. După trei zile, rușii au abandonat orașul.

Nu eram în momentul acela în oraș, hotărâserăm să plecăm și ne îndepărtaserăm deja 60 de kilometri, când ne-am dat seama că ne aflăm pe teritoriul ocupat de nemți.

Ne-am întors la Wilno. Veștile ne-au descurajat: chiar în ziua în care Armata Roșie părăsise Wilno, lituanienii, cu de la ei putere, se organizaseră în

bande, apucându-se să-i omoare pe evrei până să ocupe nemții orașul. După aceea, o mulțime de lituanieni au intrat în detașamentele nemțești de represalii.

Au intrat în vigoare legile antievreiești: confiscarea proprietăților, interzicerea apariției lor în locuri publice, interzicerea mersului pe trotuare, și, în cele din urmă, obligativitatea purtării unui semn distinctiv – steaua lui David. Au început arestările.

La vremea aceea eram atât de naiv, încât nu puteam să cred că nemții au un plan de exterminare a evreilor bine pus la punct. Fusesem educat în spiritul respectului pentru cultura germană și mă certam cu prietenii, încercând să-i conving că actele izolate de umilire și violență nu sunt decât urmarea haosului creat. Susțineam sus și tare: „Nu se poate întâmpla așa ceva! Nu dați ascultare clevetirilor! În curând nemții vor face ordine!”

Da, nu apucaserăm încă să vedem adevărata ordine nemțească!

A început vânătoarea evreilor pe stradă, oamenii dispăreau, se zvonea despre execuții prin împușcare. Refuzam să accept evidența.

Organizațiile sioniste, câte mai rămăseseră, erau izgonite din oraș. Nu aveam ce să fac, trebuia să uit de Palestina. M-am decis să-mi găsesc părinții prin intermediul Crucii Roșii și să încerc să ajung la ei. În drum spre Crucea Roșie, am nimerit într-o razie și am fost arestat.

Începând cu prima mea arestare, din 13 iulie 1941, și până la sfârșitul războiului, puteam fi ucis în fiecare zi. Pot să spun chiar că de multe ori ar fi trebuit să mor. Am fost salvat de fiecare dată în chip miraculos. Dacă omul se poate obișnui cu miracolele, atunci eu m-am deprins cu ele în timpul războiului. Dar, în zilele acelea, miracolele abia începeau pentru mine.

Ce se înțelege în general prin miracol? Ceva ce n-a văzut nimeni, ceva ce nu s-a întâmplat niciodată? Ceva ce trece dincolo de limitele experienței noastre? Ceva ce contrazice bunul-simț? Ceva ce e puțin probabil să se întâmple sau se întâmplă atât de rar, încât nu există martori? De exemplu: la mijlocul lui iulie în orașul Wilno a căzut pe neașteptate zăpada – este acesta un miracol?

Pot spune din proprie experiență că recunoaștem un miracol prin aceea că este împlinit de Dumnezeu. Asta înseamnă oare că nu se petrec miracole cu cei care nu cred? Nici vorbă. Pentru că mintea omului necredincios e în așa fel făcută, ca el să-și poată explica miracolul prin cauze naturale, prin teoria probabilităților sau printr-o excepție de la regulă. Pentru credincios miracolul este semnul că Dumnezeu intervine în cursul natural al evenimentelor, și gândul îi e plin de bucurie și recunoștință când miracolul se petrece.

Ateu n-am fost niciodată. Am început să mă rog la opt ani, fiind conștient de ceea ce fac, și i-am cerut lui Dumnezeu să-mi trimită un învățător care să mă învețe adevărul. Pe învățătorul acesta mi-l închipuiam frumos, instruit, cu mustăți lungi, semănând cu președintele de atunci al Poloniei.

N-am dat peste un asemenea învățător mustăcios, dar Acela pe care L-am întâlnit și pe care Îl numesc Învățătorul meu a stat de vorbă cu mine în limba miracolelor vreme îndelungată.

Dar, înainte să învăț limba aceasta, trebuia să mă deprind a-i desluși alfabetul. Mi-am frământat mintea cu asta după prima razie, când m-au arestat pe stradă împreună cu prietenul meu. Grupul evreilor reținuți de poliție a fost luat de la secție și dus la muncă – ne-au pus să spargem lemne pentru brutăria nemților. Pentru prima oară am văzut cu ochii mei cum doi soldați nemți erau cât pe ce să omoare în bătaie un tânăr pentru că nu spărgea cum trebuie bucățile de lemn. Abia am reușit,

împreună cu prietenul meu, să-l târâm până în curtea închisorii Lukiszki, unde ne mânau după o lungă zi de muncă. Curtea era înțesată de evrei. Numai bărbați. Pe urmă ne-au confiscat lucrurile personale și actele și ne-au supus interogatoriului. Când m-au întrebat de meserie, am ezitat: ce să spun, tăietor de lemne sau cizmar? Cântărind lucrurile, am găsit că sunt mai priceput la cizmărie decât la tăiatul lemnelor. Asta am și spus. Și miracolul s-a produs, Ofițerul a strigat: „Dați-i lui Stein efectele personale și actele!”

M-au scos afară pe trepte. Pe urmă mi s-au mai alăturat câțiva. Toți erau cizmari. Așa cum am aflat după aceea, gestapoviștii aveau nevoie de cizmari pentru că fusese confiscat un important stoc de piele de la negustorii evrei, și șefii nemți hotărâseră s-o folosească ei – să n-o trimită în Germania, să-și facă ei încălțăminte. Din o mie de oameni reținuți în urma raziei, numai doisprezece erau cizmari. Mai târziu am aflat că toți ceilalți fuseseră împușcați. N-am crezut.

Piele era din belșug, așa că lucrul a luat ceva timp. În primele șase săptămâni nu ne-au lăsat să ieșim din închisoare, pe urmă au scos permise cu ștampila Gestapoului și ne-au dat voie să locuim prin casele din oraș. Trebuia să venim în fiecare zi la atelierul de încălțăminte al închisorii.

Odată, când mă întorceam de la atelier, un țăran mi-a propus să mă ducă acasă cu căruța. N-am bănuit atunci că întâlnirea cu omul acesta – Bolesław Rokicki pe numele lui – era ea însăși un miracol. Știm acum că sunt destui aceia care au pe conștiință o mulțime de vieți distruse. El era însă dintre aceia care salvau oamenii. Dar pe atunci nu înțelegeam mare lucru.

Bolesław locuia într-un cătun aflat la doi kilometri de Ponar. Mi-a spus că în tranșeele antitanc săpate de soldații din Armata Roșie înainte să se retragă erau îngropați în jur de

treizeci de mii de evrei. Că execuțiile au loc zi și noapte. Nici atunci n-am crezut.

Bolesław mi-a propus să mă mut la el, la gospodăria lui de la țară, unde, credea el, nu era niciun pericol.

— Nu semeni a evreu, vorbești polona ca un polonez. Nu scrie pe tine că ești evreu… Te dai drept polonez.

Am refuzat. Aveam permisul nemțesc cu ștampilă care atesta că sunt cizmar și lucrez la Gestapo. Având permisul, credeam că sunt la adăpost.

După câteva zile, când mă întorceam de la muncă, am nimerit iar într-o razie. Au blocat străzile și au mânat toți evreii din mulțimea trecătorilor într-o curte interioară acoperită, o temniță cu o singură intrare, o poartă cu canaturi grele, de fier. Razia o făceau soldații lituanieni din detașamentul de pază, îmbrăcați în uniforme naziste. Erau de o cruzime ieșită din comun. În loc de arme, aveau bâte de lemn, pe care le mânuiau excelent. M-am apropiat de un ofițer lituanian și i-am întins permisul. I-am explicat pentru cine lucrez. Mi-a rupt permisul prețios și mi-a tras o palmă.

Au mânat toți evreii în curte și au închis poarta. Clădirile care înconjurau curtea erau pustii, locatarii fuseseră evacuați. Câțiva au încercat să se ascundă în apartamentele pustii, cineva s-a vârât în pivniță. Am hotărât și eu să mă ascund și am intrat în pivniță. Multe case din Wilno aveau în pivniță cămări împărțite în compartimente, unde oamenii își păstrau legumele. Tot bâjbâind prin întuneric, am dat de o ușiță închisă. Am depărtat scândurile și m-am strecurat înăuntru. Nici urmă de legume, cămăruța era plină cu mobilă veche. M-am ascuns acolo.

După câteva ore au sosit camioanele, s-a auzit vorbă în nemțește, erau soldații din detașamentul german. Au apărut cu lanterne în mână și s-au pus

pe căutat. Semăna grozav cu jocul de-a v-ați ascunselea, numai că acela care pierdea nu avea nicio șansă să-și ia revanșa. Prin crăpătura dintre scânduri a țâșnit o lumină îndreptată spre mine.

— Aici e pus lacătul. Hai să plecăm. Nu mai e nimeni, l-am auzit pe unul spunând și lumina a dispărut.

— Uită-te aici, e o crăpătură între scânduri, a spus al doilea.

Niciodată nu mă rugasem lui Dumnezeu cu atâta ardoare.

— Îți arde de glumă? Nici măcar un copil nu se strecoară prin asta…

Au plecat. Am stat tăcând mâlc o oră, două. Îmi dădeam seama că trebuie să ies cumva de acolo. Ofițerul lituanian îmi rupsese actul eliberat de Gestapo. Îmi rămăsese doar o legitimație de elev primită în 1939. Nu era trecută naționalitatea, figura doar numele Dieter Stein. Nume nemțesc obișnuit. Mi-am smuls steaua galbenă de pe mânecă. M-am hotărât pe loc: evreul rămâne în pivniță. La suprafață iese neamțul. Trebuie să mă port exact cum se poartă nemții. Nu, polonezii. Tatăl neamț, mama poloneză, așa e mai bine. Părinții morți…

Am ieșit afară. Se lumina de ziuă. M-am îndreptat furiș spre ieșire, lipindu-mă de ziduri ca pisica. Poarta era închisă. În plus, canaturile erau fixate în balamale atât de aproape de zid, încât nu te puteai strecura prin vreo crăpătură. Pietrele din zid erau bine lipite una de alta. Nu le puteai sparge fără unelte. Aveam cu mine o unealtă – ciocanul de cizmărie cu o fantă de scos cuie. Când am intrat în curtea închisorii, ne-au percheziționat pe toți, dar n-au dat de ciocan. „Miracol”, m-am gândit, „încă un miracol”.

În cincisprezece minute am spart două pietre nu prea mari. Am făcut o crăpătură mică, dar îndeajuns de mare pentru mine. După cum mă vedeți, nici acum nu-s foarte gras, iar atunci nu

cântăream nici cincizeci de kilograme. M-am strecurat prin crăpătură și m-am trezit în stradă.

Era dimineața devreme. La o cotitură a drumului a apărut un soldat neamț beat turtă, însoțit de o droaie de copii care își băteau joc de el. L-am întrebat în nemțește unde se duce. Mi-a întins o hârtie cu adresa unui hotel. Am gonit puștii și l-am cărat pe neamțul beat, mai mult târându-l, la adresa indicată. Neamțul bolborosea ceva de neînțeles, din vorba lui dezlânată a reieșit că în noaptea aceea participase la o acțiune de lichidare a evreilor.

Trebuia să mă port ca un neamț. Nu, ca un polonez. N-am scos o vorbă…

— O mie cinci sute, pricepi? O mie cinci sute…

S-a oprit, a început să vomite.

— Ce-mi pasă de ei? De ce trebuie să mă ocup cu asta? Sunt linotipist, pricepi? Linotipist… Ce treabă am cu evreii?

Nu arăta a om căruia să-i placă să împuște.

Am reușit în cele din urmă să-l duc la hotel. Nimănui nu-i putea trece prin minte că un evreu duce un soldat neamț beat.

În seara aceleiași zile am găsit ferma lui Bolesław. M-a primit cu multă căldură. La fermă se ascundeau doi prizonieri de război ruși, fugiți din lagăr, și o evreică însoțită de un copil.

Noaptea, stând lungit în cămară, cu burta plină, îmbrăcat în haine curate, dar mai ales simțind că nu mă paște niciun pericol, i-am fost recunoscător lui Dumnezeu, care pierduse atâta timp ca să mă scape din cursa asta de șoareci.

Am adormit imediat, dar după câteva ore m-am trezit în zgomotul unor rafale de pistol-mitralieră. Se auzeau dinspre Ponar. De data asta n-am mai avut nicio îndoială cu privire la ce se petrece acolo. Multe din cele ce urmau să mi se întâmple nu pot fi acceptate de o minte normală. Ce se întâmpla la câțiva kilometri de mine era și mai de neconceput decât oricare miracol. Aveam.

experiența miracolului ca bine supranatural. Acum aveam sentimentul dureros că legea supremă a vieții este călcată în picioare, că răul este supranatural, potrivnic ordinii universului.

Am rămas la ferma lui Bolesław câteva luni, am lucrat la câmp cot la cot cu alți oameni tocmiți cu simbrie. La mijlocul lui octombrie au dat o lege prin care era pedepsit cu moartea cel care ascundea evrei.

N-am vrut să-l expun riscului pe Bolesław și am hotărât să plec. În curând s-a ivit ocazia: medicul veterinar, pe care îl chemaseră să asiste o vacă la naștere, mi-a propus să mă treacă dincolo, în Bielorusia, unde fratele lui trăia într-așa o pustietate, încât nemții nu aveau să pună piciorul acolo în vecii vecilor.

A venit ziua când am ieșit la șosea. Îmi era foarte frică. Mergeam și mă gândeam că nu voi scăpa cu viață dacă nu reușesc să-mi învinge frica. Frica mă dădea de gol. E vorba de frica evreului – frica de a fi evreu, de a avea înfățișarea evreului. Îmi frământam mintea, spunându-mi că numai încetând să fiu evreu voi putea supraviețui. Trebuia să fiu ca polonezii și bielorușii. Înfățișarea mea era destul de neutră, nu trezea vreo bănuială, nu puteam oricum să mi-o schimb. Puteam să-mi schimb doar comportamentul. Trebuia să mă port ca toți ceilalți.

Șoseaua gemea de mașini nemțești, bărbații care mergeau pe jos ridicau mâna, îi luau uneori în mașină. Femeile își urmau drumul pe jos, le era frică să urce. Mi-am înfrânt frica și am ridicat mâna. S-a oprit un camion nemțesc.

În a treia zi am ajuns la locul cu pricina. Un sat bielorus aflat într-un loc uitat de lume.

Dar nemții nu-l uitaseră: cu o săptămână înainte de venirea mea fuseseră împușcați toți evreii din partea locului. Cea mai mare construcție era școala, acum o înghesuiseră în câteva camere – o parte din clădire fusese rechiziționată pentru

comisariatul de poliție. Tot acolo, într-una din camere, era o magazie cu haine. Haine luate de la evreii în viață sau scoase de pe evreii morți.

Polițiștii erau în mare parte bieloruși. Polonezi erau mai puțini, pentru că în anul 1940 și la începutul lui 1941, aproape un milion și jumătate dintre cei care locuiau în zonele din est fuseseră deportați în Rusia.

La comisariatul de poliție, unde am venit a doua zi să-mi iau permisul de ședere în sat, m-a primit secretarul, un polonez. Povestea mea cu părinții nu i-a trezit nicio bănuială. Legitimația de elev, singurul meu act, a funcționat perfect, în ea nu se specifica naționalitatea. Limba poloneză era realmente limba mea maternă. Am primit acte noi în care au trecut că tata e neamț și mama poloneză. Acum aveam dreptul să devin *Volksdeutsch,* adică etnic german. Nu m-am folosit de acest privilegiu. Privilegiul meu era cunoașterea limbii germane.

Așa m-am făcut cu forme legale. La început meseria de cizmar mi-a dat de mâncare. Nu primeam bani, mă plăteau cu produse. După un timp mi-au propus să fiu îngrijitor la școală și mi-au dat o cămăruță chiar acolo. Încăperea de alături era ocupată de șeful poliției. Aveam sarcina să fac curățenie, să tai lemne și să aprind focul în sobe.

Au început gerurile. Nu aveam haine groase. Odată, secretarul, în grija căruia era magazia, mi-a propus să-mi procure îmbrăcăminte și a deschis ușa de la camera ticsită cu haine. M-am înfiorat – erau lucrurile evreilor uciși de nemți. Îmi era groază să le ating. Ce era să fac? M-am rugat repede mulțumind în gând compatrioților mei, am luat un cojoc de oaie ponosit și alte câteva lucruri. Nu știam cât îmi va fi dat să port hainele alea.

Când veneau șefii nemți, mă chemau să traduc. Eram speriat din cale-afară – mi-am dat seama că trebuie să mă țin cât mai departe de nemți. Într-o zi a venit la comisariat comandantul poliției regionale, Ivan Semionovici. Poliția regională era

o organizație bielorusă aflată în subordinea nemților, se numea „Poliția bielorusă – secție auxiliară a jandarmeriei germane în teritoriile ocupate”. Despre comandantul ei, gurile rele spuneau că e un bețiv notoriu și că se poartă ca o fiară. Venise cu el și un gradat neamț. Mi-au cerut să fac pe traducătorul. Seara m-a chemat Semionovici și mi-a propus să rămân pe lângă el ca traducător și profesor de germană.

Nu voiam să lucrez la poliție. Aveam la dispoziție o noapte ca să iau o hotărâre. Mă gândeam cu groază că eu, un evreu, urma să colaborez cu poliția. Mi-a trecut totuși prin minte ideea că, lucrând cu Semionovici, puteam să salvez pe careva dintre aceia pe care îi vânează poliția, că puteam să fac ceva pentru aceia care aveau nevoie de ajutor. Bielorușii erau oameni bătuți de soartă, foarte săraci și îndobitociți, se temeau de autorități, în ochii lor, chiar și o slujbă nenorocită ca asta de traducător în cadrul poliției bieloruse era mare lucru. Cu o slujbă ca asta căpătai ceva influență.

Am hotărât să lucrez cu Semionovici și, oricât ar părea de curios, mi-am simțit inima ușoară: puteam să fac câte ceva pentru oamenii de acolo care aveau nevoie de ajutor, chiar fiind în slujba asta măruntă. Mulți pur și simplu nu înțelegeau ce li se cerea să facă și îndurau pedepsele fără să crâcnească. Posibilitatea să le fiu de ajutor mi-a redat demnitatea, și numai așa, făcând câte ceva pentru alții, mi-am putut salva conștiința, m-am salvat pe mine ca om. Din clipa când mi-am luat slujba în primire, mi-am dat seama că moartea mă așteaptă la fiecare pas, la cea mai mică greșeală.

Am început să-mi îndeplinesc obligațiile de translator între jandarmeria nemților, poliția bielorusă și localnici. Am dat jos de pe mine ultima „moștenire evreiască” – hainele evreilor împușcați din magazia poliției. Am îmbrăcat uniforma neagră de polițai cu manșete și guler gri,

pantalonii de călărie, cizmele și chipiul negru, dar fără capul de mort. Mi-au dat și armă. Uniformă neagră aveau și trupele SS, a noastră se deosebea doar prin culoarea gri a manșetelor și a gulerului.

Așa că practic am devenit polițai neamț în grad de subofițer. Am intrat în serviciul militar cu același grad cu care tatăl meu îl părăsise. Nimeni nu putea să prevadă că soarta va lua o asemenea întorsătură. Se întâmpla în decembrie 1941. Aveam nouăsprezece ani. Eram viu, era un miracol.

21. Iunie 1965, Haifa
Avizierul aflat în parohia arabă a bisericii catolice Adormirea Maicii Domnului din Haifa

(Anunțuri în ivrit și în polonă)

DRAGI ENORIAȘI!
LA 15 IUNIE, LA ORA 7 SEARA, ARE LOC ÎNTÂLNIREA CU REPREZENTANȚII ORGANIZAȚIEI AMERICANE „EVREII ÎL URMEAZĂ PE ISUS”.

HILDA

DRAGI ENORIAȘI!
SE ORGANIZEAZĂ O EXCURSIE CU FAMILIA LA TABHA PENTRU SĂRBĂTOAREA LUI PETRU ȘI PAVEL. ADUNAREA ÎN FAȚA BISERICII, LA ORA 7 DIMINEAȚA.

HILDA

DRAGI ENORIAȘI!
PENTRU REDESCHIDEREA AZILULUI DE BĂTRÂNI ESTE NEVOIE DE UN RADIATOR, DE UN PAT PLIANT ȘI DE CÂTEVA CRATIȚE MARI.

HILDA

DRAGI ENORIAȘI!
LECȚIILE ȘI CITIREA SFINTEI SCRIPTURI SE CONTRAMANDEAZĂ DIN CAUZA PLECĂRII FRATELUI DANIEL. ÎN LOCUL LUI VINE HAIM ARTMAN, PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IERUSALIM. VORBEȘTE DESPRE ARHEOLOGIA BIBLICĂ. VA FI FOARTE INTERESANT.

HILDA

AVEM UN PAT DE COPII SUPRAPUS. DACĂ ARE CINEVA NEVOIE, SĂ SE ADRESEZE HILDEI.

AZI, CERC DE DESEN PENTRU COPIL

HILDA

22. 1964, Haifa
Scrisoarea lui Daniel Stein către Władysław Klech

Dragă frate! Nu ți-am răspuns mult timp la scrisoare și nu ți-am mulțumit pentru revistele trimise. Îți mulțumesc acum. Din păcate n-am reușit deocamdată să le citesc. Trebuie să înțelegi că m-am trezit aici cu o sumedenie de probleme care n-au nicio legătură cu teoria și teologia. De altfel, știm deja de multă vreme că problemele teologice reflectă acele situații de viață în care se găsesc Biserica și oamenii care o alcătuiesc. Oamenii din jurul meu – cu greu se poate numi parohie în înțelesul obișnuit al termenului – îmi pun probleme cu totul noi. Când lucram în Polonia, aveam de-a face cu catolici polonezi educați în spiritul unei anumite tradiții, în limitele unei culturi naționale. Ceea ce văd eu aici e cu totul altceva. Știm că Biserica e universală, dar nu întotdeauna suntem conștienți de faptul că în practică avem mereu de-a face cu etnoreligii. Mediul creștin din Israel este foarte eterogen, este alcătuit dintr-o mulțime de biserici cu tradițiile lor, cu concepțiile lor. Chiar și catolicii sunt aici foarte diferiți. În afară de confrații mei carmeliți, trebuie să te înțelegi cu maroniții, cu melkiții și cu multe alte feluri de creștini reprezentați de diferite organizații, fiind incluse aici și multe comunități monahale ale „Fraților mici ai lui Isus” și ale „Surorilor mici ale lui Isus”. Și fiecare dintre aceste ramuri are trăsăturile ei specifice și viziunea ei. De exemplu, printre „Frații mici” și „Surorile mici” sunt pro-palestinieni și pro-israelieni, iar între ei sunt divergențe serioase. O astfel de Frăție din Ierusalim a fost obligată să-și înceteze activitatea: este greu să trăiești cu arabii fără să le împărtășești ura față de evrei. Nu mai vorbesc de tot felul de ortodocși, între ei nu există consens –

Biserica dependentă de Patriarhia din Moscova se află în conflict serios cu Biserica Ortodoxă din afara frontierelor și tot așa la nesfârșit. Nici măcar nu-mi bat capul să trec în revistă toată situația.

În calitatea de paroh mă lovesc mereu de problemele din mica mea comunitate. Polonezele și copiii lor, ungurii, românii și indivizii izolați care nu și-au găsit locul în casele lor „naționale”, dar care țin încă la tradițiile lor, asimilează cu greu cultura din noua lor țară. În ce-i privește pe evreii catolici din restul lumii, de regulă, nici ei nu se simt prea bine în mediul în care trăiesc. Dar ai mei se simt și mai rău aici.

Numai în Israel, în această învălmășeală de popoare, m-am convins personal că preotul nu lucrează cu oameni abstracți, ci cu reprezentanții unui anumit popor și că fiecare popor are, după cum se vede, propria lui cale, o cale națională, către Cristos. Așa își fac apariția în conștiința națională Cristos-italianul, Cristos-polonezul, Cristos-grecul, Cristos-rusul.

Ce trebuie să fac eu? Trebuie să-l caut pe Cristos-iudeul pe pământul acesta, în mijlocul poporului căruia îi aparțin. E inutil să amintesc că Acela în numele căruia apostolul Pavel a declarat ca fiind neimportante naționalitatea pământenilor, diferențele lor sociale și chiar sexul era evreu; este o realitate istorică.

Am intrat în contact cu un tânăr episcop etiopian. Mi-a spus lucruri importante:. Africanii nu pot accepta creștinismul european. Biserica trăiește prin etnosul ei, nu poți să le impui tuturor interpretarea dată de Roma. Împăratul Solomon dansa în fața altarului. Și africanul e pus pe dans. Suntem o biserică mult mai veche decât cea romană. Vrem să fim cei care suntem. Am studiat la Roma, m-am rugat mulți ani în bisericile romane, în schimb, enoriașii mei negri n-au trecut prin această experiență. De ce să le cer să renunțe la natura lor, de ce să-i forțez să devină acum o

biserică romană? Biserica nu trebuie să fie atât de centralizată. Universalitatea este libertatea fiecărei biserici în locul în care se află!”

Sunt de acord cu el în această privință. Biserica etiopiană s-a constituit înainte de scindarea creștinismului în creștinism Răsăritean și Apusean. Ce legătură are ea cu tot ce s-a întâmplat după aceea?

Sunt gata să-i împărtășesc punctul de vedere, dar nu ca etiopian, ci ca evreu. În Polonia, așa ceva nici nu putea să-mi treacă prin minte. Află că în Bielorusia voiam să arăt a neamț printre nemți, în Polonia eram aproape polonez, iar aici e cât se poate de limpede că sunt evreu.

Și încă ceva: în timp ce le arătam unor seminariști din Roma – erau doi – muntele Carmel, am dat din întâmplare peste o așezare a druzilor și, mai sus, pe munte, am găsit o biserică părăsită. Lângă ea au locuit cândva într-o cocioabă doi călugări, acum nu mai e nimeni. Nu știu, zău, cui să-i cer voie. Mi-am adunat enoriașii și ne-am apucat să facem curățenie: am scos afară toate lucrurile adunate de-a valma, tot gunoiul. Am așezat douăsprezece pietre pentru altar. Sigur că e nevoie de mulți bani să punem totul în ordine, să arate cum trebuie pentru o slujbă religioasă. Până una, alta, am scris o scrisoare autorităților locale să ne permită să restaurăm biserica.

Apropo, am primit cetățenia israeliană – pe o cu totul altă cale decât aceea pe care am vrut-o eu. Mi-au acordat naturalizarea pentru că locuiesc aici, dar nu m-au trecut că sunt evreu. Mi se pare că ți-am spus lucrul ăsta. După ce am pierdut procesul, au introdus un amendament la lege – acum se numește evreu acela care s-a născut din mamă evreică, se consideră evreu și nu a trecut la altă confesiune. Adică e chiar mai rău – la sosirea în Israel, imigrantul e obligat să spună care e confesiunea lui, și, după noua lege, evreilor

creștini li se poate refuza acordarea cetățeniei. Iată ce am obținut!

În actul meu de identitate scrie: „Naționalitate nedeterminată”!

Dragă Władek! Aici am atât de multă treabă, atât de multă, încât nu mai am timp nici să gândesc. De ce Dumnezeu mi-a aranjat viața în felul ăsta? La tinerețe, m-am ascuns de nemți un an și jumătate cu totul, într-o mănăstire prăpădită, neîndrăznind să scot nasul afară, și am avut atunci mai mult timp de meditație decât gânduri. Acum simt că sunt în criză de timp, că-mi lipsește timpul acela „golit de gânduri”. Nici pentru lectură nu-mi ajunge timpul. În legătură cu lectura am o rugăminte: dacă dai de lucrările cercetătorului englez al Bibliei, Harold Rowley, dar nu acelea despre Apocalipsă, ci cărticica lui veche despre credința lui Israel, trimite-mi-o, te rog. Am găsit-o amintită undeva, dar fără trimitere bibliografică.

Știm de multă vreme că întrebarea lui Pilat „Ce este adevărul?” e pur retorică. Dar întrebarea „Ce este credința?” nu e retorică, e o necesitate vitală. Sunt prea mulți pe lume care cred în obiceiuri, în lumânări, în sculpturi și-n alte nimicuri, care cred în oameni carismatici și-n idei bizare. Poate că să cauți aici conținutul credinței este la fel de stupid ca-n cazul căutării, adevărului? Credința este o taină personală a fiecărui om în parte, iar eu vreau ca ea să fie curățată de coajă și gunoi. Să rămână miezul întreg și indivizibil. Una e să crezi, alta e să știi, dar mai important decât toate e să știi în ce crezi.

Fratele tău întru Cristos, Daniel

23. Ianuarie 1964
Materiale din ziarele israeliene

La 4 decembrie 1963, Papa Paul VI a anunțat că intenționează să facă un pelerinaj pe Pământul Sfânt. El nu a folosit numele statului Israel, ci a folosit cuvântul „Palestina”. Lucrul acesta arată atitudinea lui Paul VI față de poporul evreu și față de statul lui. Decizia Papei a provocat nedumerire la Ierusalim. Nu a existat un acord prealabil, așa cum se obișnuiește în cazul vizitelor unor șefi de stat. Presa a reacționat violent, se simțea ofensa în tonul ei. Doctorul Herzl Rosenberg scrie în editorialul din *Yediot Abronot:* „Ne uimește faptul că n-au găsit timp să ne înștiințeze, că ambasadorul nostru la Roma a aflat din ziare de decizia luată de Sfântul Scaun și că membrii guvernului au aflat vestea la radio.”

Agenția de știri italiană a comunicat, în numele Vaticanului, că vizita are un caracter strict religios și nu înseamnă nicidecum recunoașterea statului Israel.

Vaticanul a anunțat că avionul Papei Paul VI va ateriza pe aeroportul iordanian de la Rabat-Ammon la 4 ianuarie 1964. Din capitala Iordaniei, Sanctitatea Sa va merge cu limuzina personală în Orașul Vechi (Ierusalim). Acolo va înnopta la sediul misiunii Vaticanului. A doua zi, Paul VI va trece granița și va sosi în Israel. El va vizita Galileea și Nazaretul, va vizita partea evreiască a Ierusalimului și va urca pe muntele Sion, după care se va întoarce în Orașul Vechi prin poarta Mandelbaum.

În a treia zi a vizitei, Papa se va afla la Beit-Lehem, după care se va întoarce la Rabat-Ammon și de acolo va pleca la Vatican.

O porțiune de drum părăsită dintre Jenin și Meghido a fost aleasă ca loc de întâlnire a capului Bisericii Catolice cu conducătorii statului Israel.

Punctul acesta neînsemnat de pe hartă demonstrează cât se poate de convingător starea de război în care se află țara noastră.

Ziarul *Maariv* scrie că nu întâmplător Paul VI a ales Meghido ca loc de întâlnire: „Este cu putință ca vreunul dintre noi să nu cunoască Apocalipsa după Ioan? Doar e scris acolo limpede că la sfârșitul zilelor va avea loc lupta Binelui cu Răul (cu Anticristul). E obligatoriu să-l întâlnim pe Papă acolo? Și, pe deasupra, în garnitură guvernamentală completă? Doar știm că în ultimele săptămâni Vaticanul n-a încetat să declare că pentru el statul Israel nu există, nu-i așa?

Exact aici a hotărât Paul VI să se întâlnească cu autoritățile statului evreu: pe drumul distrus pe care nimeni n-a mai mers din anul 1948."

Comisia ministerială a recomandat să nu se ridice nicio obiecție la dorința Suveranului Pontif de a organiza o ceremonie solemnă la Meghido. S-a luat decizia ca la Meghido să vină președintele Zalman Shazar, rabinul-șef Itzak Nissim și câțiva miniștri. O asemenea măsură n-a trezit entuziasmul opiniei publice.

Doctorul Zerah Varhaftig, membru al comisiei, și-a exprimat părerea că, întrucât vizita are un caracter strict religios, nici președintele, nici reprezentanții guvernului desemnați să asiste la ceremonie nu trebuie să se grăbească să-și prezinte omagiile Sanctității Sale. E arhisuficient dacă vin funcționari din Ministerul Cultelor.

În toiul pregătirilor acestui eveniment atât de important, rabinul-șef al Israelului, rab Itzak Nissim, a anunțat că nu merge la Maghido. A izbucnit un scandal teribil. Dintr-odată, au uitat toți de disputa iscată în jurul deplasării președintelui. Rabinul-șef refuză să execute hotărârea guvernului și nimeni nu poate să-l convingă. Refuzul lui rab Nissim a devenit subiectul fierbinte al mass-mediei din întreaga lume. Pelerinajul Papei a trecut pe ultimul plan;

acum toată presa vorbește despre diferendul dintre capul Bisericii Catolice și rabin, iar faptul este interpretat, desigur, ca un diferend între catolicism și iudaism.

Coresp. Sp. Rafail Pines.

RAPORT PRIVIND VIZITA PAPEI PAUL VI ÎN ISRAEL

Papa Paul VI a stat unsprezece ore pe teritoriul Israelului: de la 9:40 în ziua de 5 ianuarie 1964, până la 20:50 în aceeași zi. Suveranul Pontif a venit în Israel pe șoseaua Jenin-Meghido și a plecat prin poarta Mandelbaum de la Ierusalim. Cu o zi înainte a zburat de la Roma la Rabat-Ammon; de acolo a plecat la Ierusalim. Iordanienii au profitat de vizita Papei ca să organizeze o violentă campanie antisemită. În Orașul Vechi Papa a fost întâmpinat de mulțimi de oameni. Poliția le-a stăvilit cu greul asaltul. Era cât pe ce să-l zdrobească pe Suveranul Pontif. În Israel însă a fost întâmpinat cu destulă indiferență. La Nazaret s-au adunat treizeci de mii de oameni pe străzile orașului. Lai Ierusalim n-a fost cine știe ce entuziasm.

La ceremonia întrevederii de la Meghido au fost președintele Zalman Shazar, prim-ministrul Levi Eshkol, Abba Eban, locțiitorul lui, ministrul Cultelor, Zerah Varhaftig, președintele Knessetului, Kaddish Luz, și ministrul Afacerilor Interne Shalom Shitrit. Golda Meir și-a fracturat piciorul cu o zi înainte, așa încât n-a putut să-l vadă pe „idolul” ei, Suveranul Pontif. S-au înșelat amarnic aceia care se așteptau ca Papa să menționeze statul Israel. Deși reprezentanții guvernului n-au obosit să repete că vizita are un caracter strict religios, au subliniat totuși că vizita Papei Paul VI are o enormă importanță pentru statul Israel. La unsprezece ore de la sosire, Papa a ținut cuvântarea de rămas-bun. A început prin a mulțumi „autorităților” și a spus că nu va uita

niciodată vizita la locurile sfinte. A menționat de asemenea că „Biserica îi iubește pe toți”. Și, în clipa aceea, în plin cer senin, a venit lovitura de trăsnet: Papa l-a pomenit pe Pius XII, spunând: „Predecesorul meu, marele Pius XII, a făcut tot ce a fost posibil în timpul ultimului război ca să-i ajute pe cei prigoniți fără să țină seama de originea lor. Astăzi se fac auzite voci care îl acuză pe omul acesta sfânt. Noi declarăm că nu există mai mare nedreptate decât aceste acuzații. Memoria lui este sfântă pentru noi.” (Cine e acest Pius XII? În mare parte datorită toleranței condamnabile a acestui om „sfânt” au pierit șase milioane de evrei, n-a ridicat un deget să-i salveze. Putea măcar să spună ceva! Câte vieți ar fi fost salvate!) Până și catolicii sunt indignați de declarațiile Papei Paul VI. Însăși pomenirea numelui acestui Papă antisemit la Ierusalim a fost cel puțin o lipsă de tact. Pontiful a trimis de la bordul avionului telegrame de mulțumire tuturor părților implicate. Papa i s-a adresat regelui Hussein cu titulatura completă și a adăugat, de asemenea, mulțumiri „poporului iordanian, pe care îl iubesc”. Nu la fel a procedat pelerinul cu Israelul. Telegrama începe cu cuvintele: „Domnului președinte Shazar, Tel Aviv”. Nu Ierusalim. Doamne ferește!

Coresp. Sp. Ariei Ghivat

24. Iulie 1964, Haifa
Scrisoare de pe muntele Carmel către Superiorul Ordinului Fraților Desculți ai Preasfintei Fecioare Maria din Provincia Liban

Înalt Preacucernicia Voastră!

Vă aduc la cunoștință că luna trecută am primit o informație neplăcută despre reacția pe care unul dintre frații de la mănăstirea voastră a avut-o la întrevederea Suveranului Pontif cu liderii politici la Meghido. Este vorba despre fratele Daniel Stein, transferat din Polonia la mănăstirea noastră în anul 1959. La acea vreme era mare nevoie de un preot care să țină slujbele și să păstorească populația vorbitoare de polonă din Haifa. Fratele Daniel se achită bine de sarcinile care îi revin, toate aprecierile venite din partea enoriașilor sunt extrem de pozitive, ceea ce nu se poate spune despre predecesorul lui.

După ce am primit avertismentul de la unul dintre frații noștri, l-am chemat pe fratele Daniel Stein la o discuție în care am căutat să-l îndrum folosind calea convingerii. Mi-a expus punctul lui de vedere asupra câtorva probleme de politică a Bisericii care pot fi rezumate astfel:

Fratele Daniel consideră că trebuie reactivată comunitatea evreilor creștini (!) pe pământul Israelului.

Fratele Daniel consideră că Biserica Catolică modernă, rupând-o cu tradiția iudaică, a pierdut legătura cu rădăcinile sale și este bolnavă.

Fratele Daniel consideră că pentru a vindeca această „boală” este necesară „delatinizarea” Bisericii prin introducerea creștinismului în culturile locale.

I-am amintit că trebuie să respecte disciplina Bisericii în slujbele sale. A fost de acord cu mine

numai în parte și a declarat că slujbele în ivrit, pe care se străduiește să le țină, nu intră în contradicție în niciun fel cu regulile Bisericii.

Nesimțindu-mă îndeajuns de competent să iau o decizie, oricare ar fi aceea, am socotit de datoria mea să Vă expun conținutul discuției. Adaug la scrisoarea mea și documentul primar pe baza căruia am purtat discuția.

Cu adânc respect,
Fratele N. Sarimente
Starețul mănăstirii Stella Maris

Iunie, 1964
Înalt Preacucernicia Voastră!

Consider că am datoria ca supus călugăr să Vă aduc la cunoștință afirmațiile inacceptabile pe care își permite să le facă de mult timp fratele Daniel, care trăiește împreună cu noi, în legătură cu poziția Sfântului Scaun.

Prin afirmațiile lui, D. Stein și-a manifestat și înainte dezacordul față de politica Bisericii în Orientul Apropiat. El a declarat că Vaticanul greșește, nerecunoscând statul Israel, și că aceasta este o continuare a politicii antisemite a Bisericii. Și-a permis să facă o serie de declarații în care îl condamna pe Papa Pius XII pentru poziția pe care a avut-o în anii nazismului și arunca vina asupra lui, pentru că, în timpul războiului, nu s-a împotrivit exterminării evreilor. În privința Vaticanului, a mai afirmat că se ocupă cu intrigi politice în folosul arabilor, pentru că se teme de lumea arabă. Fratele Daniel, fiind evreu, este mai aproape de opiniile proisraeliene. Pun acest lucru pe seama originii lui: îi explică, în parte, poziția.

Totuși, mă întristează comentariile lui în legătură cu evenimentul atât de important petrecut în ultima vreme – venirea Sanctității Sale în Orientul Apropiat și întâlnirea istorică a Suveranului Pontif cu fruntașii politici ai Israelului pe șoseaua Jenin-Meghido –, întrucât, prin natura

lor, sunt acuzatoare la adresa poziției Bisericii, fapt pe care nu pot să nu vi-l fac cunoscut. Opiniile lui nu corespund întru totul cu recomandările ordinului nostru.

Fratele Ilie

August, 1964

Scrisoare către generalul Ordinului Carmeliților

Din partea starețului Provinciei Liban

Ordinul Fraților Desculți ai Preasfintei Fecioare Maria de pe muntele Carmel.

Preacucernicia Voastră!

Vă trimit o serie de documente privind șederea și activitatea preotului Daniel Stein la mănăstirea Stella Maris. Nu Vi se pare oportun să predați documentele aici de față departamentului corespunzător al Curiei Romane?

Am discutat cu preotul Stein și i-am propus să-și prezinte în scris motivele care pledează pentru oficierea slujbelor în ivrit. Nu mă apuc să iau vreo hotărâre fără recomandările Voastre.

Starețul Provinciei Liban

Ordinul Fraților Desculți ai Preasfintei Fecioare Maria de pe muntele Carmel

25. 1996, Galileea, moshav Nof A-Galil Înregistrarea pe bandă de magnetofon a convorbirii Ewei Manukian cu Avigdor Stein

Caseta a treia

AVIGDOR: Ce-ai vrea să-ți povestesc despre viața lui Daniel la mânăstire, Ewa? În primul rând, n-am călcat acolo. Tu ai trecut pe acolo, știi mai bine cum stau lucrurile.

EWA: Am văzut prea puțin. Nu m-au lăsat să trec dincolo de prag. Femeile nu sunt lăsate să intre. Au primit-o o dată pe Golda Meir. Nimeni n-a vrut să stea de vorbă cu mine. Mi-au spus că starețul lipsește. Iar secretarul lui, un grec, nu știe engleză, își agită mâinile și vrea s-o încheie: nu, nu se poate!

AVIGDOR: Să-mi aduci aminte să găsesc scrisoarea pe care am primit-o de la unul dintre prietenii noștri din Akiva, imediat după război.. Am păstrat-o. E chiar începutul vieții lui la mănăstire, când încă se afla în Polonia. De ce nu l-ai întrebat tu?

EWA: El m-a bombardat cu întrebările. Și, în general, am vorbit despre altele.

AVIGDOR: Da, nu-i plăcea să vorbească despre el. Cum fac partizanii: nu-i ia gura pe dinainte dacă n-au ceva de spus. Au trecut cinci ani până să-mi dau seama cât îi era de greu la mânăstire. Acolo foarte multe depind de stareț, înțelegi? Dacă starețul e un om tolerant, cu vederi largi, relațiile sunt normale. Dar stareții se schimbă, mi se pare, o dată la trei ani. S-au schimbat de multe ori în anii cât a stat la Stella Maris. Aproape patruzeci de ani a trăit în locul ăla. Din câte îmi amintesc, unul dintre stareți îl ura pur și simplu. Nu știu ce fac și cum trăiesc călugării. Stau în mănăstire și nu ies aproape deloc. Nimeni nu știe ivrit. Când se îmbolnăvea careva dintre călugări și ajungea la

spital, Daniel îl însoțea ca traducător. Fără el nu se putea rezolva nicio treabă care avea legătură cu lumea din afară. Și unde mai pui că avea nevoie de mașină. Stai să-ți spun. La puțin timp după ce a sosit acolo, a cumpărat o motoretă Vespa și a început să gonească prin toată țara. Pe urmă a cumpărat o mașină. Asta s-a întâmplat după ce a câștigat ceva bani de pe urma excursiilor. La început a fost o Mazda complet delabrată. Apoi un Forduleț antediluvian. Vedeam totul de pe margine, înțelegi cum vine asta. Acolo își duc traiul vreo doisprezece, cincisprezece călugări. Daniel se scula la patru dimineața pentru rugăciune. Ce făceau ei, nu știu. Păi ce să facă, munceau la grădină, au o grădină minunată și o parcelă nu prea mare cu viță de-vie. Daniel nu lucra în grădină. Pleca după rugăciunea de dimineață – a fost din capul locului un fel de lucrător social. Numai că acolo se numește călugăr! Ar fi trebuit să se facă medic sau profesor, dacă e s-o spun pe-a dreaptă. Ar fi fost un foarte bun medic. Probabil că a fost un bun călugăr. În general, făcea totul cu bună-credință și o făcea foarte bine.

Alta-i treaba cu călugării de acolo. Era un original pentru ei. Era evreu, asta-n primul rând. Unul dintre călugări nu-i dădea nici bună ziua. Stăteau de-o viață în aceeași mănăstire, iar el, până a murit, n-a stat de vorbă cu Daniel măcar o dată. Daniel râdea, își ducea fratele călugăr la medic, iar ăla nu-i adresa un cuvânt, întorcea capul în altă parte. Daniel avea o situație tare încurcată acolo. Ai înțeles care-i era firea – nu se plângea niciodată, se lua pe el în râs.

Parohia lui? Halal parohie! Oameni care nu-și găseau locul nicăieri, rupți de locurile lor de baștină, majoritatea catolici, căsătoriți cu evrei – ba unii bolnavi, ba nebuni, cu copii care nu știu pe ce lume sunt. Să nu-ți închipui că nu știu ce greu îi e unui neevreu să trăiască în Israel. Lucru foarte

complicat. Până să vină Daniel, au avut un călugăr irlandez. Enoriașii nu l-au vrut, pentru că era antisemit în toată puterea cuvântului. Catolicii de acolo aveau toți legături de sânge cu evreii. Daniel a avut o enoriașă care își salvase soțul, acesta stătuse ascuns un an și jumătate într-o pivniță, iar ea îi adusese de mâncare noapte de noapte, și toate astea sub nasul nemților. Irlandezul i-a spus femeii ăsteia: tu ai plodit pui de jidani! Ce să spun, l-au mutat pe o insulă grecească unde oamenii nu auziseră de evrei și le era foarte bine așa. Iar pe Daniel l-au mutat la Haifa, la catolicii de acolo. În primii ani a ținut slujbele în polonă. Polonezilor li s-au alăturat pe urmă unguri, ruși, români, cine vrei și cine nu vrei. Toate limbile. Toți cei veniți au învățat ivrit – cum să se descurce, cât să dea pe o pâine. Și încetul cu încetul au învățat să vorbească între ei în ivrit. După câțiva ani, Daniel a început să țină slujbele în ivrit. Enoriașii erau aproape toți oameni nevoiași, nu se prea omorau cu munca, făceau copii și primeau ajutoare sociale.

Am venit în Israel în 1941, după trei zile m-am apucat să muncesc. În același loc unde muncesc și azi. Sigur că la început munceam pe ici, pe colo, nu cine știe ce. Nici prin cap nu mi-a trecut să cer ajutor social! Toți oamenii ăștia ai lui erau neajutorați, pierduți. Fratele meu a devenit asistentul lor social – le completa actele, îi trimitea să învețe. Și pe copii, între altele.

Pe urmă au fost excursiile. La început veneau delegații de credincioși, catolici italieni, germani. Le prezenta tot ce trebuia vizitat. Pe urmă au început să vină nu grupuri de catolici, ci simpli turiști care-l rugau să le arate locurile sfinte. Cunoștea Israelul mai bine decât mine. Am călătorit prin țară puțin, de unde atâta timp? Munceam, aveam copii. El știa fiecare tufă, fiecare potecă. Mai ales în Galileea. Așa își câștiga banii. O parte dădea mănăstirii, o parte o cheltuia pentru enoriași. Fata mea cea mare spunea mereu:

unchiulețul nostru este un adevărat manager. Era în stare să organizeze orice. A făcut să funcționeze o școală pentru copiii imigranților, și un adăpost, și un azil de bătrâni. A cumpărat o casă pentru parohie.

EWA: De ce n-a plecat de la mănăstire?

AVIGDOR: Cred că era un soldat la datorie. Era disciplină de fier la ei. Întotdeauna se întorcea să înnopteze la mănăstire. Pleca dimineața, se întorcea la miezul nopții. Nu știu ce nevoie avea de mănăstirea asta. Îi spusesem demult: mută-te la noi. Mai ales în ultimii ani, când copiii plecaseră. Aveam deja casa asta mare. Nu suntem decât noi doi, eu și Milka. Măcar să mănânce o farfurie de supă făcută-n casă! El nu! Și cu asta basta.

Au scris denunțuri împotriva lui. A zăcut la mine mult timp o hârtie dintr-astea, Daniel mi-a adus-o. Nu știu ce s-a întâmplat, l-a chemat starețul și i-a înmânat o citație să se ducă la cancelaria prim-ministrului. Daniel vine la noi, ne-o arată: ce să însemne asta? Se întâmpla după proces, părea că se potolise tot scandalul din ziare. Mă uit la citație – acolo nu era nicidecum adresa cancelariei, ci a serviciului de securitate, Shin Bet. Ceva în genul CIA-ului vostru. Îi spun: nu te duce. El stă, tace, se scarpină după ureche. Avea obiceiul ăsta – când cădea pe gânduri, se scărpina după ureche.

„Nu, spune, mă duc. Am avut mereu de-a face cu serviciile astea – am lucrat și-n poliție, am fost și la partizani. Între altele, am două medalii, cu Lenin și Stalin… Am lucrat și la NKVD două luni până s-o șterg.”

M-am mirat – nu-mi spusese de NKVD. Atunci mi-a spus povestea: când rușii au intrat în Bielorusia i-au dat la început o medalie, pe urmă l-au chemat la NKVD. Unul îl interoga, altul scria, iar al treilea stătea și asculta. Când și unde s-a născut, cine e mama, tata, bunica, bunicul, cu cine a stat în bancă la școală, cine era colegul din

dreapta, din stânga. A răspuns. I-au pus din nou aceleași întrebări. Și a treia oară la fel: când, unde, tata, mama… Pe urmă îi spun: ajută-ne și te vom ajuta. N-am nevoie de ajutorul vostru, le spune. Cu ce vă pot ajuta? Ajută-ne să ne lămurim ce-i cu cancelaria unde ai lucrat la Emsk, acolo e totul în nemțește, trebuie să verificăm, să găsim agenți de-ai lor.

Daniel avea un singur gând – cum să plece mai repede de la ei, hotărârea o luase deja. Își dădea seama însă că nu-i vor da drumul așa, de bunăvoie, și a acceptat să le traducă tot și să le predea toate documentele Gestapoului. L-au dus la Emsk, în aceeași casă de unde fugise, la aceeași masă. Doar că-n locul căpitanului neamț, era acum unul rus. Și doi locotenenți, un rus și un bielorus. I-au dat din nou uniformă, i-au adus hrană în aceeași sală de mese unde stătuse cu polițiștii. Făcea aceeași muncă – tot ce tradusese cândva din bielorusă în germană traducea acum în rusă. Știa că-l vor aresta pe loc, îndată ce va termina de tradus. Trec două luni și vine ziua când căpitanul e chemat la Minsk, pleacă și locotenentul rus cu el. Rămâne bielorusul să țină locul șefului. Fratele meu, om deștept! Se gândește ce se gândește și vine la locotenent să obțină o învoire și spune: „Am terminat toată treaba așa cum ne-am înțeles. Am neamuri la Grodno, vreau să le fac o vizită. Învoiți-mă pentru câteva zile.” Locotenentul bielorus vedea în el un concurent serios, se gândea că Daniel știe limbi străine și că pentru treaba asta îl pot pune în locul lui. Stă, își frământă mintea și până la urmă spune: „De învoit nu pot să te învoiesc, nu-s împuternicit să fac asta. Dar, dacă pleci la neamurile tale, eu pot să nu știu că…” Adică n-o spune pe șleau: „Șterge-o fără să te învoiesc”, dar îi dă de înțeles. Și Daniel a întins-o, fugind pentru ultima oară pare-mi-se, de munca asta într-un serviciu secret. Și uite că acum este chemat de serviciul lui secret, serviciul israelian. Ce-i de făcut? Îi spun: „Nu te duce. Nu

depinzi de nimeni, în plus, ești călugăr. Nu te duce, și gata.”

Daniel se scarpină după ureche și spune: „Nu, mă duc. E țara mea. Sunt un cetățean al ei.” Și s-a dus. Vine după trei zile, și-l întreb: „Cum a mers?” El râde.

„În primul rând, spune, căpitanul ăsta e ca ăla – aceeași față. Și întrebările la fel: când, unde te-ai născut, mama-tata, bunica- bunicul, cu cine ai stat în bancă la școală, cine era vecinul din dreapta, vecinul din stânga… Am răspuns. Din nou aceleași întrebări. Și a treia oară la fel – parcă terminaseră aceeași academie!”

A povestit toate astea cu atâta haz, Ewa. Deși nu prea era de râs. L-au întrebat pe urmă dacă nu vrea să-și ajute țara. Daniel le-a spus că e întotdeauna bucuros să-și ajute țara. Ăsta s-a înviorat și i-a propus să dea informații despre enoriași. Spunea că-n mod cert se află printre ei unul sau mai mulți agenți trimiși de Rusia.

EWA: Ce spui, Avigdor! Nu se poate!

AVIGDOR: Ce să nu se poată, Ewa? Orice se poate! Crezi că nu erau agenți? Erau, și încă mulți. Aici de-ai lor, acolo de-ai noștri și peste tot de-ai voștri. Câte servicii engleze erau aici, toți știu asta. E doar Orientul Apropiat! Crezi că dacă stau aici, în sat, nu-s lămurit cu politica? Ba sunt foarte lămurit, nu mai puțin decât Daniel, deși el citea toate ziarele străine.

Pe scurt, el a refuzat. „Nu, spune, am o datorie profesională și secrete profesionale. Dacă o să simt că statul e amenințat, atunci o să mă gândesc cum să procedez. Deocamdată n-am cunoștință de astfel de situații.”

Atunci căpitanul îi spune: „Putem să vă ajutăm cu ceva? Noi vă apreciem, cunoaștem trecutul dumneavoastră de luptă, știm că ați fost decorat. Poate că aveți probleme, vă putem ajuta să le rezolvați.”

„Da, am”, îi spune Daniel, „am dus mașina la parcarea cu plată, costă trei lire. Vă rog să mă despăgubiți pentru cheltuiala făcută”.

Asta-i toată povestea.

EWA: în ce an?

AVIGDOR: Nu știu exact. Știu că vorbea de lire. Înseamnă că până în 1980.

26. August 1965, Haifa
Daniel Stein către Władysław Klech

Dragă frate! Îți mulțumesc pentru cărți. Tocmai am primit coletul. Din păcate, n-am deloc timp acum pentru citit. N-am timp nici măcar să-ți răspund la scrisoare. Așa că-ți promit să scriu o scrisoare lungă cu „explicații". Ai intuit bine, imediat după ce am sosit în Israel, au început frământările sufletești și multe dintre vechile mele convingeri au început să se clatine. Țara asta are o viață incredibil de intensă – și socială, și politică, și spirituală. Nu-mi plac cuvintele astea pentru că nu-s de acord cu împărțirea vieții în superioară și inferioară, în spirituală și trupească. Întrebarea care m-a frământat teribil, imediat după sosirea mea în Israel, poate fi formulată așa: în ce credea Învățătorul nostru? Nu mă refer la ce anume propovăduia, ci în ce credea El. Mă interesează mai mult decât orice. Nu promit că-ți voi scrie într-un viitor apropiat despre cugetările mele pe această temă, dar o voi face negreșit cândva.

Primește salutul meu cu ocazia zilei Schimbării la Față. Ieri am slujit mesa pe culmea muntelui Tabor. Sunt acolo două locașuri sfinte – unul catolic și unul ortodox, separate unul de altul prin grilaje. Am găsit un loc pe o coastă a muntelui, puțin mai jos de creasta lui. Îmi vine în minte gândul că e tocmai locul unde apostolii s-au prăbușit la pământ uluiți de viziune. Acolo ne-am rugat. În afară de enoriașii mei obișnuiți, au fost câțiva ortodocși și două femei anglicane. Mare bucurie.

Până și-n somn am vise cu grilajul ruginit care desparte cele două biserici. Este grilajul dintre Petru și Pavel. Într-un asemenea loc! Nu-mi iese din minte. Și pentru că mie, om nesocotit ce sunt, nu-mi stă-n fire să cumpănesc lucrurile prea mult, am scris o cerere adresată Patriarhului Comunității

Latine, rugându-l să-mi permită să înființez la Haifa o uniune creștinilor de toate cultele – ca să ne rugăm împreună. Mă gândesc că va fi posibilă și o liturghie colectivă. Dacă vom lucra în direcția asta, poate că vom vedea rezolvată chestiunea cât mai suntem în viață. Nu mi-am pierdut mințile, înțeleg că sunt multe obstacole pe drum, dar dacă Dumnezeu va voi, aceasta se va împlini.

Te îmbrățișez frățește.

Al tău, Daniel

SFÂRȘITUL PĂRȚII ÎNTÂI

2006, 3.01. Moscova
Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici

Dragă Lialia! Uite ce veste-surpriză am – încă din noiembrie, când mă aflam la Vollenzele, cu legătura întreruptă la telefon, cu calculatorul stricat, cu stăpâna casei vorbind doar flamanda și cu un tapa indonezian în chip de covor pentru meditație, mi-am dat seama că, mai mult decât orice, vreau să scriu despre Daniel. Nu ca un subiect captivant din mitologie, nici ceva în genul viitoarei mele cărți *Cortul verde* care există deja în parte – nimic din toate astea. Numai despre Daniel. Am renunțat de tot la documentare, deși am învățat pe de rost, așa cum se cuvine unui rob al documentelor-mărturii, toate broșurile, hârtiuțele, actele, publicațiile și amintirile a sute de oameni. Am început să scriu un roman sau, nu știu cum să-i spun, m-am apucat să scriu despre un om din ziua de azi, în aceleași împrejurări și cu aceleași probleme. A cărat cu el toată viața o grămadă de întrebări rămase fără răspuns, trecute sub tăcere și extrem de incomode pentru toți. Despre prețul vieții transformată-n noroi sub picioarele noastre, despre libertatea de care atât de puțini au nevoie, despre Dumnezeul care cu cât este mai departe, cu atât există mai puțin în viața noastră, despre strădaniile de a-l scoate din cuvinte uzate, scormonind după El în tot gunoiul ăsta bisericesc, și despre viața care bate-n retragere și se ferecă în ea însăși. Am adus-o bine din condei?

Mă-nvârt în jurul subiectului din ziua în care l-am cunoscut pe Daniel, știi bine câte încercări am

făcut să-l dibui și să mă implic. Și uite că mai fac una. Încerc de data asta să scap de vălmășagul materialelor documentare care mă copleșesc, de numele și prenumele unor oameni reali pe care s-ar putea să-i jignesc sau să le fac rău, dar, în același timp, încerc să păstrez tot ceea ce nu lezează persoana. Încerc să schimb numele, să dau personajelor fictive sau pe jumătate fictive nume născocite de mine, să schimb locul acțiunii și timpul evenimentelor, iar în ceea ce mă privește, să mă țin tare și să nu mă las în voia pornirilor mele. Adică mă interesează ca tot ce spun să fie veridic în totalitate. Îmi rezerv dreptul – ca întotdeauna – la un eșec total. Poate că este cel mai mare lux pe care și-l permite un autor în epoca economiei de piață.

Îți trimit prima parte din ceea ce am reușit să scriu. Mă tem că n-o s-o scot la capăt fără ajutorul tău – prietenesc și profesional. Multe ți le-am povestit deja, dar vei întâlni acum și personaje complet necunoscute ție, chiar acum inventate; sunt încă molicele și călduțe precum ouăle proaspete, abia făcute – cred că știi că oul are coaja mai moale cât stă în găină decât după ce iese din cloacă. Păsările au, draga mea, cloacă, și nu cur. Astea sunt rămășițe, nu prea multe, din studiile mele de biologie.

Ce-ți fac copiii și Andrei al tău? Andrei al meu a plecat cu avionul la Zürich pe urma tablourilor lui. Cu copiii e-n regulă, nu mă scot din sărite prea tare. O veste mare – spre vară voi avea un al doilea nepoțel.

Te îmbrățișez,
L.

PARTEA A DOUA

1. Septembrie 1965, Haifa
Scrisoarea Hildei Engel către mama sa

Dragă mamă! Te felicit cu ocazia zilei de naștere. N-am putut, din păcate, să te sun, am fost plecată cu Daniel câteva zile la Ierusalim, am trecut pe la tot felul de autorități: la Consiliul pentru Problemele Cultelor, la Patriarhatul Comunității Latine, a trebuit să mergem în audiență chiar și la un arhimandrit rus – toate astea în legătură cu un plan extraordinar. Nu știu dacă va ieși, deși tare aș vrea. Îți voi da toate amănuntele. Dar să începem cu problemele tale.

Știu din ultima ta scrisoare că analizele cele noi sunt normale. Slavă Domnului! E groaznic, desigur, că te-ai îmbolnăvit atât de grav, dar găsesc în asta și ceva bun – niciodată relațiile noastre n-au fost atât de călduroase. În luna petrecută cu tine, am început să te înțeleg mai bine. Și simt că și tu mă-nțelegi mai bine. Trebuie neapărat plătit un asemenea preț ca să ne-nțelegem?

Mă rogi să-ți scriu mai pe larg cu ce mă ocup. Greu de răspuns – mă agit mult, mă mișc mult, dar mișcările mele sunt departe de a avea toate un sens. Cât despre fratele Daniel, cu cât îl cunoști mai bine, cu atât îți vine să povestești mai mult – se amuză pe seama mea și mă necăjește. Spune că-mi agit mâinile ca o moară de vânt și curg din mine nu făină, ci batiste, portofele și pixuri…

Săptămâna trecută mi-am pierdut într-adevăr portofelul, dar nu aveam în el decât 15 lire cu totul. Din fericire, chiar în ziua aceea, dădusem de dimineață 300 de lire unei familii nevoiașe și trimisesem 800 unei fetițe pentru școală. Luna trecută a venit donația din Germania și am putut să plătim datoria pentru curentul electric. Plătim curentul electric consumat în biserica arabă, mă-nțelegi? Ei au slujba dimineața și nu aprind lumina, noi o avem seara, nu putem fără lumină.

De când ne-au permis să ținem slujba la ei, plata curentului electric a crescut de patru ori.

Acum despre planul nostru. Cu ceva timp în urmă am făcut o excursie pe muntele Carmel. Daniel a dus acolo zece tineri din parohia noastră; am mers și eu, bineînțeles. Minunat loc, un vechi sat druz. Mă îndoiesc că ai auzit de druzi. Un popor deosebit, nu seamănă cu niciun altul. Daniel spune că se trag din musulmani, dar că se închină sfântului Al-Hakim, necunoscut musulmanilor, că acesta aduce în multe privințe cu Isus și că, asemenea creștinilor, druzii așteaptă A Doua Venire a lui Mesia. Își păstrează credința în mare taină. Au un cult pentru Tora, Noul Testament și Coran, dar au și niște cărți ale lor, secrete. Au și un principiu, ceva cu totul special – am uitat cum îi spune –, care le cere să nu arate cum văd ei lucrurile cu adevărat și, în afară, să se conformeze obiceiurilor și religiei celor din jurul lor. Daniel spune, ca întotdeauna, lucruri foarte interesante. N-am trecut prin sat, am urcat pe munte, sus…

Oriunde cauți, dai sigur peste ceva care se află aici din timpuri străvechi. Nu departe de sat, Daniel ne-a arătat ruinele unei biserici nedistruse încă de tot; ne-am gândit că ar fi bine s-o amenajăm – suntem noi o comunitate, dar nu avem locul nostru. Am reconstrui-o singuri. E adevărat că aici nu-i nici conductă de apă, nici curent electric, sursa cea mai apropiată e la druzi. Rețeaua electrică se oprește la ei. Fără electricitate mai poți trăi, fără apă nicidecum. Daniel a spus că încearcă să vorbească cu căpetenia druzilor, poate că ne dau voie să deviem apa de la ei, și dacă planul ăsta reușește, va fi genial: putem pleca din Haifa, vom trăi fără să depindem de nimeni, iar Daniel va face pe jos cinci kilometri până la mânăstire – o plimbare plăcută. Cu mașina trebuie să faci un ocol, se pare, de aproape 30 de kilometri.

Ah, da! Daniel a zis că e mai simplu să obții apă de la druzi decât o aprobare de la autorități. Ne-am

mișcat imediat, am făcut demersuri. Zilele astea se duce la căpetenia druzilor. Am vrut să merg cu el, dar a spus că mai bine se duce singur și-mi povestește! pe urmă totul cu lux de amănunte.

Scriu și simt că am uitat să-ți spun ceva foarte important; Daniel mi-a spus că vorbesc ivrit cât se poate de acceptabil și că aș putea să merg la universitate. Mi-a promis să găsească bani pentru asta. Este acolo o secție pregătitoare, se numește *mehina.* Cursul se face în parte la zi, în parte la fără frecvență: trebuie să vii la lecții o dată pe lună, pentru câteva zile, iar în restul timpului, te pregătești de unul singur. După un an de pregătire, intri în primul an la cursul de studii iudaice. Mi-ar plăcea tare mult.

Gata, trebuie să mă culc, mâine mă scol la cinci dimineața. Te îmbrățișez. Multe salutări întregii familii.

A ta, Hilda

N-am apucat să trimit scrisoarea, tocmai a venit Daniel de la druzi. E foarte mulțumit.

Lucrul cel mai important e că ne-au permis să deviem apa. Ce povestește despre ei e foarte interesant. Satul e destul de mare, casele sunt moderne, totul e foarte curat. Într-o curte, un bătrân stătea sub streașină casei și cosea ceva cu un ac mare, era șelar după cât se pare. Daniel l-a întrebat de căpetenia satului pe primul care i-a ieșit în cale, i-a zis că ar vrea să-i spună ceva, și omul l-a condus imediat la el acasă, a vrut să-l trateze cu ceva. A reieșit că învățătorul este căpetenia satului și că tocmai atunci avea lecții la școală.

În timp ce stăteau de vorbă, omul i-a pregătit cafeaua. Se auzea ceva zarvă potolită în spatele casei. Pe urmă lucrurile s-au lămurit, tăiaseră un miel pentru pilaf. Au băut cafeaua, și Salim, stăpânul casei l-a condus pe Daniel prin sat. Primul loc pe care i l-a arătat a fost cimitirul. Muriseră doisprezece oameni din sat, un colonel, câțiva ofițeri și soldați. I-a arătat mormintele cu

mândrie – suntem un popor războinic. Ciudat lucru, arată a oameni pașnici, a țărani – au grădini frumoase, viță-de-vie. Au mers mai departe, Daniel a întrebat de ce n-au moschee sau ceva de felul ăsta… N-au moschee, au, în schimb, *haliva* – o casă pentru rugăciune. Musulmanii nu-i socotesc de-ai lor pentru că au, pe lângă Coran și Biblie, propriile lor cărți sfinte, păstrate în secret. Au și o doctrină specială, uluitoare, se numește *taqiyah.* O învățătură secretă, numai a druzilor. Căpetenia lor, inițiată și dedicată doctrinei secrete, o transmite oral numai celor care o binemerită. Principiul lor de viață cel mai important este că trăiesc în lume cu religia țării în care locuiesc. Nu au patrie, patria lor este doctrina. Daniel a zis cu puțină amărăciune: uite și tu, Hilda, la creștini ar trebui să fie la fel, fiindcă așa au vrut, dar nu le-a reușit. În schimb, druzilor le-a reușit. Ei acceptă legile lumii din afară, mereu în schimbare, dar trăiesc după legile lor proprii, imuabile.

Ei cred, de asemenea, că Dumnezeu s-a înfățișat lumii de șapte ori, luând chipul lui Adam, Noe, Avram, Moise, Isus, Mohamed și al șeicului lor sfânt Al-Hakim… Au propovăduit învățătura lor până în secolul al XI-lea, apoi a avut loc ceea ce numit „Închiderea Porților”: de atunci nimeni n-a mai devenit druz – ei își spun *muahidduni.* Ai voie să te nești druz, atât. Asta înseamnă o religie închisă – poți doar să ieși, de intrat n-ai voie. Nici urmă de prozelitism. Ușa este încuiată pe dinăuntru.

A venit pe urmă *ukkali*-ul lor – căpetenie și învățător. Foarte bătrân și amabil. S-au așezat să mănânce pilaf. Nu beau vin, numai apă și suc. La sfârșit, când Daniel a spus că vrea să refacă biserica de pe munte, dar că acolo nu e apă, căpetenia a spus că este apă. În vechime era un izvor care a secat. Poate să încerce să-l caute. A mai spus că, dacă izvorul nu va ieși la suprafață, le vor da din apa lor. Pământul de acolo nu e al

druzilor, e al arabilor. A existat un sat arab pe locul ăsta până în 1948, apoi a plecat tot satul. Iar ruinele sunt vechi, cruciații au construit aici primul lăcaș creștin. În ce privește satul druzilor, *ukkali* a zis că exista deja la vremea aceea. Daniel are dubii în privința asta. Căpetenia a mai spus că lăcașul de cult nu exista când druzii au venit aici din Egipt. L-au construit cu ei aici. Daniel spune că e posibil ca druzii să fi venit tot din Egipt, doar că mult mai târziu decât evreii. Mă amuză lucrul ăsta – Daniel vorbește de parcă ar fi văzut totul cu ochii lui.

— Construiți, a spus căpetenia, nu suntem dușmanii nimănui – nici ai iudeilor, nici ai creștinilor, nici ai musulmanilor. Suntem cetățenii acestei țări și o apărăm.

Ca să vezi ce popor, mamă! Căpetenia se numește Kerim. În câteva zile Daniel îmi va face cunoștință cu constructorul druz care ne va ajuta să refacem lăcașul. Druzii, ca și arabii, sunt constructori buni. Voi fi șeful șantierului! îți imaginezi? Trebuie să pregătesc proiectul, să fac devizul, să găsesc bani și muncitori. Vorbește despre asta tatălui meu vitreg și scrie-mi cum a reacționat.

Te îmbrățișez,
Hilda

2. 1961, Kfar Tabor
Grażyna către Viktoria

Dragă Viktoria! Ce plăcere mi-ai făcut cu scrisoarea ta! Prietena mea iubită din școală, am stat patru ani în aceeași bancă. De tine sunt legate cele mai frumoase amintiri din copilărie. Îți amintești de spectacolul din școala primară? Dar de fuga de acasă? Ții minte cum ne-am rătăcit? Cum s-a îndrăgostit frățiorul meu de tine? Eram convinsă că familia voastră a pierit în Rusia. Ce fericire că ați scăpat cu viață și v-ați întors! Ce bucurie că m-ai găsit! Ce fericire că ați primit un apartament după atâția ani de chinuri! Ce mult aș vrea să te văd! Pot să-mi închipui ce ați îndurat după deportarea în Rusia. Asta a fost la sfârșitul lui 1944? Noi am mai stat la Kielce până la sfârșitul lui 1951.

Au trecut mai bine de zece ani de când am plecat în Israel și uneori mi se pare că asta a fost demult de tot, că viața aceea s-a dus hăt-departe. Am fost o singură dată în Polonia în toți anii ăștia, atunci când a murit mama. Îți dai seama și tu ce fel de călătorie a fost – numai tristețe și amărăciune, ce mai încolo și încoace, mama nu m-a iertat pentru Mietek. Sunt tare tristă. Visez câteodată că sunt cu fratele meu în vizită la bunica, la Zakopane. Îmi amintesc de Cracovia, am fost o dată acolo cu școala. Iar de Kielce încerc să nu-mi amintesc – îmi vine foarte greu.

Bineînțeles că i-am dat lui Mietek invitația ta, dar el a spus numai atât: „Nu mă voi duce acolo niciodată, înțelegi Grażyna? Nu îndată. Du-te singură dacă vrei.”

Legătura lui cu Polonia e complicată – în ce privește cultura polonez, poezia poloneză o știe pe de rost. Chopin e un zeu pentru el. Dar nu-i iartă pe polonezi pentru pogromul de la Kielce. Spune că șase milioane de evrei uciși în timpul războiului

reprezintă o catastrofă cosmică, este un fel de crimă pusă la cale de aștrii răuvoitori, în schimb pe cei 42 de evrei care au pierit la Kielce după război, în iulie 1946, pe ăștia îi au polonezii pe conștiință. Ai auzit de evenimentele de la Kielce sau asta n-a ajuns la voi în Rusia?

Se vorbește că pogromul a fost organizat de Comitetul Securității Statului, polonez sau sovietic, n-are importanță. Au fost implicate și miliția, și armata. Nu-i totuna? Asasinatele au fost înfăptuite cu mâna polonezilor. Ca-n Evul Mediu – s-a lansat zvonul că a fost răpit un prunc creștin. Sânge, pască, paște evreiesc…

Și asta s-a întâmplat după ce aproape toți evreii din Kielce pieriseră în lagărele morții, întorcându-se acasă după război doar două sute de supraviețuitori. I-au instalat pe strada Planty. Acolo, într-o casă mare, evreii comuniști, cekiștii, toți care se dăduseră cu noua putere ocupaseră apartamentele aflate la etajele de sus, iar jos locuiau oamenii simpli. Tocmai asupra lor s-a dezlănțuit pogromul. Mietek nu era acolo în ziua aceea, plecase pentru două zile la Varșovia, la o audiție, îl invitaseră să cânte într-o orchestră.

Pogromul a început cu unii care au dat buzna la etajele de jos. Mai întâi au căutat pruncul răpit, pe urmă au scotocit după aur. De unde aur? Toți erau săraci. N-au găsit nimic și au început să-i omoare.

Familia lui Mietek murise în lagăre, scăpase numai Rivka, sora lui mai mică. Ea nu mai era în viață când Mietek s-a întors de la Varșovia. Cei uciși zăceau în magazia de lângă stație. L-au chemat s-o identifice.

Au îngropat-o, și Mietek mi-a spus: „Nu pot să rămân aici, Grażyna. Plecăm în Palestina.” Am acceptat, Viktoria. E soțul meu, îl aveam deja pe Andrzej, nu voiam ca băiatul meu să crească în teroare.

Cinci ani i-au trebuit lui Mietek să obțină viza. Nu pricepeam de ce toți primesc, iar el nu. Pe

urmă s-a dumirit – era din Kielce, fusese în magazie. Puterea ascundea adevărul pogromurilor săvârșite după război, iar Mietek era un martor. Au mai fost pogromuri la Cracovia și la Rzeszow. Mai târziu, Mietek a întâlnit evrei din Cracovia cărora nu le dăduseră mult timp vizele din aceeași pricină. În 1951 ne-au dat în sfârșit aprobarea, și am plecat.

Nu pot să-ți spun că mi-e ușor în Israel. Dar și în Polonia îmi simțeam inima răscolită, mi-era milă de Mietek. Copiilor le merge bine în Israel, e singurul lucru pentru care venirea noastră aici are un sens.

Mietek nu-i ușor de suportat, dar a suferit atât, încât pot să-mi explic starea lui permanentă de deprimare.

Îți spun sincer, avem o căsnicie așa cum trebuie, fiecare a găsit în celălalt sensul vieții lui. Ne iubim foarte mult copiii, nu-ncape vorbă. Mietek e legat mai cu seamă de fetiță, eu, poate, sunt mai apropiată de băiat, dar eu și soțul meu suntem o singură ființă. Numai datorită iubirii noastre am reușit să supraviețuim – și în război, și acum. Aici nu-i deloc ușor de trăit.

Draga mea Viktoria! Trimite-mi o fotografie de-a ta. Eu ți le trimit pe ale noastre ca să ne recunoaștem, dacă o da Dumnezeu să ne vedem. Cine știe, poate, într-o zi?

Cât mă bucur că ai dat din nou un semn de viață! Sper ca de acum încolo să nu ne mai pierdem una de cealaltă.

Te îmbrățișez,
A ta Grażyna

Martie 1965, Kfar Tabor
Grażyna către Viktoria

Salut, Viktoria! Au trecut deja două săptămâni de când sunt acasă și nu pot să-mi vin în fire. Înainte să plec în călătorie, mă bătea gândul să-mi

schimb viața, să mă întorc în Polonia. Acum m-am lămurit că nu pot.

După moartea lui Mietek, mi-am dat seama că pot să plec din Israel, singurul lucru care m-a oprit a fost Hana. Mietek o adora. De Andrzej n-a fost niciodată atât de apropiat. Andrzej se înstrăinase, nu vom ști niciodată de ce era atât de rece cu tatăl său. El era preferatul meu. Hana, dimpotrivă, e și astăzi „fetița tatii". De când a murit, de un an, îi duce dorul. Este la vârsta ingrată, un amestec de fragilitate și înverșunare disperată. Cum s-o las singură?

După moartea lui Andrzej, pe ea n-o mai primesc în armată. Au o regulă, dacă rămâne un singur copil, nu-l mai recrutează. Dar ea se visează în armată, mă necăjește spunându-mi că pleacă la trupele de desant. E muzicală ca Mietek, e bine făcută așa cum eram eu în tinerețe, e frumoasă, nu știu cui seamănă. Nici eu, nici Mitek n-am fost așa frumoși. M-aș fi întors imediat în Polonia după moartea lui Andrzej, după moartea lui Mietek. Dar Hana? E încântată de Israel. Tot tineretul de aici își ridică în slăvi țara. Hana nu va pleca de aici niciodată. Și apoi – ce e Polonia pentru ea? Și ce fel de catolică este? Deși am ținut mult să-și păstreze credința noastră. Toată copilăria am dus-o la biserică, mergea cu plăcere, nu se împotrivea deloc. Pe urmă a rupt-o cu biserica. Mi-a spus că vrea să se facă ghiur, adică să devină evreică. Nu e considerată evreică după legea de aici fiindcă are mamă creștină. Trebuie să se convertească la iudaism.

„N-am nicio treabă cu Dumnezeu, vreau să fiu ca toți ceilalți", așa îmi spune. E o mică evreică din Israel, visează să se înroleze cât mai repede în armată și să ia pușca în mână. Înainte mergea cu mine la preotul catolic de aici, e tot din Polonia. El mi-a spus de la bun început: omul trebuie să ia o decizie știind bine ce face, asta peste tot în lume, dar mai ales aici, în Israel. Faptul că ai botezat-o

nu înseamnă nimic până în momentul când se face mare. Cât e micuță, du-o la biserică, dar în situația noastră complicată de aici, trebuie așteptat să hotărască singură. A avut dreptate: Hana nu mai merge la biserică. E clar, s-a înstrăinat. Nu va merge niciodată cu mine în Polonia. Iar eu n-am pe nimeni, doar pe ea. Are șaptesprezece ani. Mi-am făcut visuri, mi-am spus că se face mare, se mărită, iar eu mă duc să-mi sfârșesc zilele în patrie. Când am revăzut Polonia acum, după atâția ani, mi-am dat seama că și acolo îmi va fi rău. De ce au luat lucrurile așa o întorsătură? Mi-e greu, mi-e foarte greu în Israel, mi-e greu și în Polonia. Aici mă obosește zgomotul, mă obosesc oamenii prea expansivi – vecinii urlă cât îi ține gura, urlă oamenii în autobuz, urlă patroana în atelierul unde lucrez. Auzi muzică arabă peste tot. Îmi vine mereu să închid sonorul. Soarele arde prea tare, îmi vine să-l sting. Dogoarea mă sleiește de puteri – vara e insuportabil în căsuța noastră, simt cum îmi fierbe sângele. Mă apropii de fereastră – de aici se vede muntele Tabor. Unde a avut loc Schimbarea la Față. Nu, îmi zic, prefer clădirile noi din Kielce. Dar acum, după ce m-am întors din mohorâtul Kielce, mi-am dat seama că nici acolo nu pot trăi. N-am decât două morminte pe Pământul Sfânt. Asta-i tot ce am.

Îți sunt foarte recunoscătoare, Viktoria, m-ai primit cu atâta căldură! Mi-ai fost aproape ca o soră, dar ăsta nu-i un motiv să mă întorc în Polonia. Acolo totul e așa de cenușiu, așa de incolor, oamenii sunt prea zgârciți la vorbă.

Ieri s-a împlinit un an de la moartea lui Mietek. A murit cu două zile înainte să împlinească cincizeci de ani. Andrzej a murit cu două zile înainte să facă douăzeci. Au venit colegii lui de la școala de muzică, vecinii, au adus și mâncare, și votcă. Au vorbit tare frumos despre el. Hana a râs la început, a fost chiar necuviincioasă, pe urmă a plâns în hohote. E o fire isterică. Andrzej era exact

opusul – așa de senin, de liniștit. Mi-am dat seama ieri cât de fericită era familia noastră acum patru ani. Nu pot să-mi iau gândul de la asta. Nu pot să mă rog. Am o piatră în loc de inimă. Măcar Hana poate să plângă. Eu n-am lacrimi.

Viktoria dragă, îmi vin în minte tot felul de gânduri sumbre. Aș vrea tare mult să mă culc și să nu mă mai trezesc. Cel mai cumplit e când mă scol. Cât dorm, mi-e bine – n-am vise, nu mai exist deloc, e așa de bine când te desparți de tine și de gândurile tale. Tragi un somn bun și te trezești, la început ești ca un prunc, totul s-a șters, e neted. Urmează lovitura – vin doi militari, un colonel și un sergent, te anunță că Andrzej a murit. Și o iau de la capăt, simt cum totul se surpă în mine și, într-o clipă, filmul ăsta se învârte repede – până la înmormântare, când groapa e astupată. Așa un gol am în suflet.

Pe urmă – tot pe nepusă masă – vin la mine în atelier directorul școlii de muzică și o profesoară în vârstă de la clasa de pian, Elisheva Zack. Vin alții și alții. Așa e obiceiul în Israel: când vorbești despre moartea cuiva, rareori o faci prin telefon. Și o iau de la capăt, în fiecare zi trăiesc morțile astea, a băiatului meu și a soțului. Am patruzeci de ani, sunt foarte sănătoasă, n-o să mi se întâmple cum i s-a întâmplat lui Mietek —stop cardiac, și gata! O să mă trezesc din somn în fiecare zi încă patruzeci de ani sau cincizeci, o să mă târăsc până la atelier și o să cos la mașină perdele, perdele și iarăși perdele… Dar nu pot fără perdelele astea. Pensia de pe urma băiatului meu e mare, dar m-aș spânzura dacă n-aș coase. Cusutul merge de la sine. Nici măcar nu bag de seamă cum o fac. Fără ezitări, fără responsabilități, fără o pregătire specială. E atât de simplu, prea simplu.

Ce absurdă și ciudată e viața: cei mai frumoși ani – așa cum mi-i amintesc eu acum – au fost anii ocupației, când alergam în fiecare noapte în pivnița casei vecine, bombardate, pe un drum secret,

printr-o deschizătură îngustă, prin care numai eu puteam să plonjez. Chiar așa, să plonjez – cele trei trepte nu mai existau – să sar jos, în beznă. Mă întâmpinau mâinile lui Mietek. Aprindeam un rest de lumânare. Lui nu-i plăcea să mă îmbrățișeze pe întuneric, spunea că vrea să mă vadă cât sunt de frumoasă. Ah, Viktoria, Viktoria! În jur moarte cumplită, măcel și iar măcel, în schimb noi ne simțeam ca-n rai. A durat raiul nostru un an și jumătate. Un lucru nu știa Mietek și nici nu l-a aflat vreodată: vecinul Moczulski mă spiona, mă urmărea cum mă duceam noaptea la Mietek și mă șantaja. Dar ce să am eu să-i dau, nu aveam nimic în afară de ce au femeile sub fustă. Bătrân, respingător, o canalie. Mă cheamă, și eu mă duc. Nu-mi cerea s-o fac prea des, nu se simțea în putere. Mă scuturam de scârbă și… la Mietek, să mă curăț de murdărie. Dumnezeu i-a dat lui Moczulski ce-a meritat: după război a nimerit în lagăr la ruși tot din cauza unui denunț și l-au curățat bandiții în lagăr în 1947.

Eu și muzica am fost iubitele lui Mietek. Și pe copii i-a iubit, bineînțeles. Asta era toată lumea lui, eu în centru. Din cauza mea n-a făcut carieră în muzică. În 1951 i-au propus un loc în orchestra simfonică din Boston, i-am spus că nu merg în America nici în ruptul capului. Și am plecat în Israel. Poftim, ce soartă! A făcut întotdeauna ce-am vrut eu. Tu, îmi spunea, după câte oale cu rahat mi-ai dus afară, meriți să-ți ridic un monument din aur. Uite monumentul meu – două morminte. Nu mai vreau să trăiesc, Viktoria dragă!

Îți spun toate astea cu lux de amănunte ca să mă înțelegi, să nu te superi și să te simți jignită, dar acum am hotărât o dată pentru totdeauna să nu mă mai întorc în Polonia. Transmite salutări Irenkăi, lui Wiacek, tuturor cunoscuților noștri pe care îi vezi. Dumnezeu să te aibă în pază!

A ta prietenă,

Grażyna

3. Aprilie 1965, Haifa
Daniel Stein către Władysław Klech

Ce durere de nedescris, dragă frate, *sic transit* totul pe lume… Sunt tare deprimat și amărât. Nu prea sunt obișnuit cu starea asta, e prea mare luxul pentru un om ocupat să aibă stări. Dar în ultimele zile am simțit amărăciunea și tristețea. Am îngropat o enoriașă care s-a sinucis. O știam din primele mele zile la Haifa – o poloneză tăcută, aducea mai mult a țărancă decât a orășeancă, dar plăcută la vedere. Era genul femeilor care înfloresc odată cu zorile – dimineața vesele și tandre, seara obosite și închise în ele. Sunt un bun cunoscător al femeilor, prea bun pentru un călugăr. Îți văd zâmbetul amuzat, dragă Władek. Cred că legământul pe care l-am făcut a scăpat lumea de un mare crai, îmi plac femeile foarte mult. Mare fericire că nu sunt căsătorit, i-aș da emoții mari soției tot uitându-mă după femei. Cu atât mai mult cu cât toate mi se par atrăgătoare. Dar Grażyna era într-adevăr o femeie minunată, semăna cu o vulpiță, era roșcovană, avea bărbia îngustă și buzele subțiri ca o lighioană mică.

Războiul a făcut lucruri groaznice cu oamenii și, chiar dacă unii au scăpat întregi, au rămas toți cu sufletele mutilate. Unul a devenit fiară, altul laș, altul s-a izolat de Dumnezeu și de lume înconjurându-se cu un zid de piatră. Grażyna și soțul ei, Mietek, au îndurat multe, ea l-a ascuns un an și jumătate într-o pivniță, a cunoscut ce-i spaima, a născut primul copil până la eliberare, a suportat cu greu ruptura de familie din cauza copilului, pe urmă s-au căsătorit. El era un om posac, un artist, violonist cam fără noroc. Primul lor copil – l-am cunoscut foarte puțin, a murit în anul în care am ajuns aici – a murit în ultima zi de armată, mașina lui a sărit în aer de la o mină aflată pe drumul unde erau dislocate trupele în Ierusalim.

Exact la ora la care Grażyna pregătea masa festivă în cinstea lui – dar băiatul n-a mai ajuns acasă. După câțiva ani a murit pe neașteptate Mietek, i s-a oprit inima. Ea s-a închis în sine, s-a strâns ca ariciul. Am vorbit cu Grażyna de câteva ori în timpul ăsta, dar de fiecare dată discuția se purta în termeni respectuoși și foarte la suprafață. Am înțeles un singur lucru, că îi slăbiseră firele care îl leagă pe om de viață.

Mult mai multe știu despre moarte decât despre femei. Războiul, iar războiul… Nimic nu e pe lume mai mârșav și mai împotriva firii decât războiul. Războiul desfigurează nu numai viața, ci și moartea. În război moartea e sângeroasă, e întotdeauna violentă, e moartea însoțită pretutindeni de frica animalică, dar tot ce mi-a fost dat să văd – asasinatele în masă, execuțiile evreilor și partizanilor – este fatal, distrugător și pentru executanții acestor grozăvii. Se știe prea puțin despre cei care au săvârșit omorurile. Eu însă am cunoscut îndeaproape asemenea criminali. Cu unul, un bielorus cu numele de Semionovici, am locuit sub același acoperiș și am văzut cum se îmbată și cât de chinuit îi e sufletul. Nu erau doar suferințe fizice sau doar morale. Nu, erau și una și alta la un loc. Chinurile iadului.

Când eram deja călugăr într-o parohie poloneză, am văzut că se moare și în alt fel – ah, cum mureau după război țărăncile bătrâne! Mă chemau să le împărtășesc, și veneau clipele acelea când vedeam clar pe mâinile cui le las. Le întâmpinau Puterile Cerești și plecau luminate la chip. Nu toate, desigur, nu toate, dar am văzut de câteva ori că s-a întâmplat așa, tocmai de aceea știu cum stau lucrurile într-o lume nemutilată.

Dar sinuciderea, dragă Władek, sinuciderea! Asta arată că sufletul însuși refuză să mai trăiască. Sărmana Grażyna! De regulă, oamenii extravertiți nu săvârșesc o asemenea faptă, găsesc întotdeauna mijloacele să-și îndrepte suferința în afară, s-o

împartă cu cineva, să ia oarecare distanță. A salvat viața soțului ei, dar n-a fost în stare să trăiască fără el. O însoțea pretutindeni. Niciodată nu ieșea din casă fără el. Dimineața o conducea la atelierul de croitorie unde lucra, seara venea s-o întâmpine. Dacă el avea lecții seara, ea îl aștepta și o oră, și două, până venea s-o ia. O conducea întotdeauna la slujba religioasă și o aștepta cuminte în grădină până la sfârșit. Când îl invitam să stea cu noi la masă după slujbă, refuza de cele mai multe ori, dar câteodată se întâmpla să vină. Stătea tăcut și nu mânca nimic. Avea figură de ascet, era un evreu frumos. Se spune că era un profesor foarte bun, oamenii își aduceau la el copiii de o șchioapă, veneau cu viorile lor mititele din orașele învecinate.

Un an a avut putere Grażyna să rabde, pe urmă a făcut parastas, i-a rugat pe evreii din partea locului să-i adune pe cei zece bărbați să spună kadișul. După o săptămână i-a plecat fata în armată, iar în ziua următoare a băut ceva și nu s-a mai trezit.

Sunt mulți ani de când n-am mai întâlnit sinucigași. În detașamentul de partizani și printre evreii din ghetou, sinuciderile erau destul de frecvente. Oamenii erau încolțiți și refuzau viața ce le fusese dăruită, preferând să moară în loc să îndure suferințe chinuitoare – foamea, frica, pierderea și suferințele celor apropiați, așteptarea de nesuportat a propriei morți, a morții cumplite ce urma să vină dintr-o clipă într-alta. E încercarea disperată a omului de a o lua înaintea fatalității. M-a impresionat teribil, la timpul ei, vestea că Goebbels s-a sinucis împreună cu cei șase copii ai săi. N-a avut încredere în Dumnezeu, a socotit că nici el, nici copiii lui nu merită să fie tratați cu indulgență. A dat sentința și a dus-o singur la îndeplinire.

Dar sărmana Grażyna? Ea avea nevoie numai de iubirea soțului, alta nu cunoștea. Sau o cunoștea prea puțin. Nu s-a gândit de ce e atât de

neîndurătoare cu fiica ei. Biata Hana – fratele, tatăl, și acum mama! Au învoit-o din armată pentru trei zile, a venit pentru câteva ore, numai pentru înmormântare. N-a vrut să mai stea. N-a intrat în casă. Cu ce traumă va trăi de acum încolo!

Am înmormântat-o pe Grażyna în cimitirul arab. Un mic cimitir catolic al fraților noștri arabi e la marginea orașului. M-au lăsat să slujesc în biserica lor, țin slujba la același altar cu ei. În Joia Mare, am ținut împreună slujba în arabă și ivrit. Iar vineri, ea n-a mai deschis ochii.

Le e greu creștinilor să trăiască în Israel, dragă frate. Din multe pricini. Le e și mai greu arabilor creștini – suspiciune și ură din partea evreilor, și mai multă suspiciune și ură din partea arabilor musulmani. Ce lucru complicat e să îngropi un creștin, mai ales dacă nu e călugăr care să-și ducă viața în mănăstire, în același loc în care sunt și grădina, și pământul, și cimitirul, sau, dacă nu e arab, dintre cei care s-au adaptat mai bine decât alții, ci e un om care n-a prins aici rădăcini, a nimerit în Israel mai mult sau mai puțin din întâmplare și nu aparține nici clerului, nici birocraților.

Câte tragedii sunt: vin imigranți cu familii mixte, își aduc mamele bătrâne care, în multe cazuri, sunt catolice, în altele, mai puține, sunt ortodoxe, iar când mor, începe povestea, ceva de nedescris: este imposibil să le îngropi. Sunt cimitire evreiești, acolo sunt îngropați numai iudeii, sunt cimitire creștine ale mănăstirilor unde sunt refuzați „străinii” din lipsă de locuri. O bucată de pământ în cimitir e turbat de scumpă, oamenii săraci n-au atâția bani. Dar noi, cei din Polonia, știm prea bine câți oameni pot să încapă în pământ.

Starețul arab al bisericii unde slujim ne permite uneori să îngropăm morții la ei în cimitir, așa că am îngropat-o acolo pe Grażyna. Roagă-te pentru ea, dragă frate Władek.

Ți-am scris o scrisoare sumbră, mi-am dat seama, când am recitit-o, câtă jale e în ea, nici urmă de recunoștință, așa cum mi-am propus. Uite cum stau lucrurile: am primit trei cărți de la tine, de una aveam mare nevoie. Îți mulțumesc pentru înțelegerea pe care mi-o arăți în scrisoare. Pe lângă toate astea, trebuie să-ți mărturisesc că sprijinul tău înseamnă foarte mult pentru mine în situația complicată în care mă aflu.

Al tău frate întru Cristos,
D.

4. Decembrie 1965, Cracovia
Din scrisoarea lui Władysław Klech către Daniel Stein

…Vai, Daniel, nu încetezi să mă uimești. Scrisoarea ta e de-a dreptul sumbră. Îți înțeleg durerea – ți-e milă de femeia care a murit. Dar, în privința sinuciderii, Biserica a stabilit de multă vreme că e un păcat. Iar tu îți permiți să ai emoții care nu fac decât să pustiască sufletul și să slăbească credința.

S-au pus toate întrebările posibile de multă vreme și s-au primit răspunsurile. Că noi nu suntem în stare să descifrăm cum trebuie, asta-i altceva. Acolo unde totul a fost clar ca lumina zilei pentru înaintașii noștri, noi, în perfidia noastră, ne închipuim că este complicat și confuz. Nu cumva crezi că toate dezbinările și schismele vin numai de la oameni? Nu e oare aici și adevărul lui Dumnezeu? Poate că e invers: nu cumva ce a despărțit Dumnezeu omul nu mai poate să unească?

Nu, nu vreau să aud că ideile tale se îndreaptă într-o asemenea direcție. Dacă, așa cum spui, organizezi o liturghie în comun, a tuturor creștinilor, ce te faci cu protestanții, care au respins în practica lor euharistia, așa cum o înțelegem noi? Nu știu ce să spun, nu știu, Daniel. Dacă se va întâmpla așa ceva, asta nu va fi în timpul vieții noastre. Va fi mai degrabă în Împărăția Cerurilor. Mi se pare mie că viața din Israel îți tulbură zdravăn mintea ta limpede. Nu spuneai asemenea lucruri înainte vreme.

Mi-ai scris odată că sunt divergențe mari între creștinii care trăiesc pe Pământul Sfânt. Mă interesează însă care sunt relațiile lor cu iudeii. Dacă nu se pun de acord creștinii între ei, cum discută cu evreii? De musulmani nici nu mai pomenesc – încă o problemă nerezolvată…

Gerurile sunt aprige anul ăsta – aici, lângă mine, chiar lângă biserică a înghețat un cerșetor. Nu la voi, în țările calde, trebuie construite aziluri pentru cei fără adăpost, ci la noi, în nord. Sau să se aranjeze un transfer – să vi-i trimitem vouă pe săracii noștri.

Al tău frate întru Domnul,
W.

5. Septembrie 1966, Haifa
Din scrisoarea Hildei către mama ei

Nu te necăji, mamă, că nu pot veni anul ăsta. Gândește-te și tu, cum să-mi iau concediu, când tot șantierul cade în sarcina mea? Nu poți să-ți închipui câte am reușit să facem de un an încoace. Asta în condițiile în care întâmpinăm rezistență din partea tuturor – și din partea autorităților religioase, și din partea statului. Singura care ne-a ajutat a fost Germania. Un arab din partea locului ne-a făcut cadou o mașină cu piatră. În Germania costă o avere, în Israel materialul de construcție este ieftin. În iulie a venit o brigadă de studenți din Germania, au lucrat două luni pe șantier, au săpat fundația pentru casa parohială și au început încă una pentru azil. Aproape toți sunt din Frankfurt, sunt tineri așa de deosebiți! Pur și simplu n-am întâlnit asemenea oameni în Germania. Au adus apa din satul druzilor.

Biserica e așa de frumoasă! Am reconstruit pereții, am pus uși. Avem acoperiș! Numai ferestre nu avem. Daniel spune că nu trebuie puse ferestre, trebuie făcute numai niște obloane pentru vremea rea, asta va fi suficient. Încăperea nu e mare, spune Daniel, vara o să fie mai răcoare fără ferestre, iarna ne încălzim de la respirație. Slujbele le ținem aici, deși construcția nu este gata. Avem altar, avem copertină sub care se poate sta la umbră. Am dat de izvorul pierdut, l-am repus în funcțiune cu sprijinul vecinilor druzi. Acum ne numim Biserica cu hramul Sf. Ilie la Izvor. Nu-i așa că sună bine?

Sunt gata să mă mut aici chiar acum, Daniel spune însă că nu-mi dă voie să stau singură. Cât timp au fost studenții aici, am organizat un fel de tabără sub cerul liber, nici măcar n-am instalat cortul, e zăpușeală în el. Mâncarea am pregătit-o pe vatră, mâncam o dată pe zi, seara. Dimineața îmbucam ceva – lipii cu miere și cafea.

Imaginează-ți că țin toată contabilitatea, toate cheltuielile cu muncitorii pe care a trebuit să-i angajăm pentru acoperiș. L-am făcut cu olane – e scump, dar am fost ajutați.

Fratele Daniel a stat foarte puțin pe aici, așa că toate deciziile le-am luat de una singură. Are multă treabă vara, dar grosul turiștilor e toamna, când sunt sărbătorile evreilor. Duce excursioniștii prin tot Israelul. Anul ăsta am reușit și eu să merg cu el, e adevărat, nu foarte departe, în orașul Zihron Iakov. Ții minte, e menționat în Biblie trandafirul din Saron. Este trandafirul din valea Șaron. Aici n-a existat agricultură timp de o mie de ani, erau numai mlaștini. La sfârșitul secolului al XIX-lea au venit zece familii din Basarabia, voiau să transforme locurile astea în grădini, dar n-au reușit până când baronul Rothschild nu le-a dat bani și n-a trimis specialiști. Abia atunci lucrurile s-au mișcat, au fost secate mlaștinile, au început să valorifice pământurile. Daniel ne-a arătat plantațiile de viță-de-vie și livezile minunate. Se văd chiar de la mormântul lui Rothschild, el a lăsat cu limbă de moarte să fie îngropat aici. Uite un om fericit, și-a folosit banii cu înțelepciune, cu ajutorul banilor mlaștinile s-au transformat în livezi și fructele lor se vând în întreaga lume. Aici se află și un laborator de genetică, fac pur și simplu minuni în el. Important e că Daniel le știe pe toate, ne-a arătat soiuri felurite și ne-a povestit despre flori. Știe exact care sunt plantele din timpurile biblice și care au fost aduse pe urmă. La Zihron Iakov se află și o mică grădinii botanică, plantele de aici sunt menționate în Biblie. Lipsește doar cedrul libanez, nu vrea să crească singur, nu se știe de ce. E nevoie de mult efort ca să fie cultivat aici. E îngrijit fiecare copac. Toți copacii au fișă personală. În vechime aici creșteau păduri de cedri și stejari.

Există o știință, paleobotanica biblică, iar savanții, închipuie-ți, au realizat tabloul complet al

naturii din locurile astea, așa cum arăta ea acum două, trei mii de ani. În timp ce vizitam grădina, a venit un botanist, un arab pe nume Moussa, a picat la țanc, ne-a arătat o plantă care n-are nimic deosebit, dar seamănă mult cu rugul din care Dumnezeu i-a vorbit lui Moise. Se pare că planta are un conținut bogat în uleiuri eterice și, chiar dacă aprinzi cu grijă un chibrit, spune el, uleiurile încep să ardă și în jurul ei se aprinde o flacără, dar planta rămâne întreagă. Rugul aprins!

Moussa provine dintr-o veche familie arabă, și-a făcut studiile în Anglia. Au pământ mult aici, cândva le-a aparținut și terenul pe care acum se află o închisoare pentru palestinienii care se războiesc cu evreii, folosind tot felul de mijloace ilegale. E închisoarea Damun. Nu ne-am dus s-o vedem, eram în criză de timp. Am reușit totuși și vedem un loc extraordinar, în direcția orașului Sichem. Frații lui Iosif pășteau oile aici. El n-a dat de ei la început, pe urmă i-a găsit, ei l-au aruncat într-un puț fără apă, erau înfuriați pe el pentru visele lui. Daniel ne-a arătat un astfel de puț golit de apă. Poate că e unul și același. La 20 de kilometri mai e un puț fără apă, mai degrabă în acest loc sau într-un loc asemănător, cel aflat la distanța de 20 de kilometri, frații lui Iosif l-au scos pe acesta din puț și l-au dat pe mâna negustorilor care treceau pe acolo. Nu departe de aici, prin albia râului secat – prin vad – trecea drumul caravanelor. Adică toată povestea descrisă mai întâi în Biblie și apoi de Thomas Mann s-a petrecut chiar aici, fără nicio exagerare. Negustorii l-au cumpărat pe Iosif ca sclav – a costat în banii de acum mult mai puțin decât costă azi o oaie – și l-au dus în Egipt. Asta-i povestea. Drumul caravanelor se vede și acum prin unele locuri. Chiar acolo, lângă puțul fără apă, am întâlnit doi băieți arabi care pășteau capre.

Moussa spune că animalele care aduc cele mai mari pagube unei țări sunt caprele: au mâncat toată

Grecia Antică și Palestina. Îl ascult plecând urechea la tot ce spune și-mi dau seama că vreau mai mult ca oricând să învăț la Universitatea din Ierusalim. Daniel spune că e perfect posibil, că s-a gândit și el, dar că îi va fi greu să se descurce fără mine. Imaginează-ți ce plăcere mi-a făcut să aud asemenea lucruri. Acum termin repede scrisoarea, o dau unei nemțoaice care pleacă în Germania și o pune direct la cutia poștală, la München. Sper că totul e în regulă cu sănătatea ta și că n-o să te superi pe mine că nu vin în concediu.

Dacă se aranjează lucrurile, cum spune Daniel, din ianuarie încep cursurile la universitate. Nu știu deloc cum voi face față, dar de dorit îmi doresc foarte mult.

Salutări tuturor celor de acasă.

A ta,
Hilda

6. Septembrie 1966, Haifa
Biletul găsit de Hilda în aceeași seară în geanta ei

Hilda, dacă n-ai nimic împotrivă să vin la șantierul vostru, sună-mă la tel. 05–12–47. Spune-mi numai dacă n-ai nimic împotrivă.

Moussa

7. 1996, Haifa
Din discuția Ewei Manukian cu Hilda

Nu, nici vorbă, nu mă miră deloc că după trei zile petrecute cu Daniel, viața ta a luat-o pe alt făgaș. Și eu am rămas în viață numai datorită lui. M-a păzit cum păzești o capră. Mulți ani. Povestea a început în urmă cu treizeci de ani, s-a scurs mult timp de când s-a terminat. Am impresia câteodată că nu face parte din viața mea, că e un capitol dintr-un roman ieftin.

În toamna lui 1966 am descoperit în geantă biletul lui Moussa, l-am sunat, și el a venit. Știam că familia lui e foarte bogată, am sperat că vine să facă o donație pentru șantier.

Aveam douăzeci de ani, eram tare proastă pentru o femeie la vârsta asta. Când un bărbat se uita la mine, mă speriam crezând că am ceva care nu-i în regulă – o pată pe bluză sau un ciorap rupt. Mă subapreciam, frații vitregi îmi spuneau „scândură”.

În copilărie am suferit mult din cauza staturii mele – aș fi vrut să fiu micuță și durdulie, cu sânii mari de să crape sutienul, dar, hotărât lucru, nu aveam ce să pun în el. Eram mai potrivită pentru un sport oarecare – schi sau alergări, unde trebuie să ai picioare lungi. Nu puteam să sufăr însă competițiile; antrenorii cu care am avut de-a face au simțit că-mi lipsește spiritul sportiv. Fiul meu vitreg m-a îndrumat spre sport, era cel mai mare bolșevic de pe lume, din start nu-mi plăcea nimic din ce venea de la el. Mama nu se prea interesa de mine în anii aceia, fratele meu mai mic, Axel, era foarte bolnăvicios, se ocupa de el tot timpul.

Prea mulți centimetri în plus și prea puțină dragoste – ăsta este diagnosticul pe care mi l-am pus mulți ani după aceea.

Mai târziu, când deja mă mutasem în Israel, după ce mama a trecut printr-o operație de cancer, relațiile noastre s-au îmbunătățit. Aș putea chiar să

spun că am devenit mai apropiate numai după ce s-a îmbolnăvit. Acum știu mult mai multe despre ea decât știam în tinerețe, mi s-au limpezit multe lucruri. O vizitez destul de rari, se întâmplă să ajung la München de două-trei ori pe an, totuși ne scriem mereu, suntem în relații foarte bune. Deși a dus-o rău cu sănătatea, a fost aici de câteva ori. În tinerețe am fost departe una de alta, am fost o singuratică.

Am încetat să fiu nefericită când l-am întâlnit pe Daniel. Răspândea în jurul lui numai bucurie. Când l-am văzut prima oară, am simțit că vreau să-i fiu alături. Bineînțeles, ținea loc de tată și o știa foarte bine. Pentru mulți a suplinit pe câte cineva – a fost tată, frate mai mare, copil pierdut, chiar și soț. Jumătate dintre enoriașe erau îndrăgostite de el în taină, iar unele chiar pe față. A fost una, o nebună, care l-a urmărit pas cu pas vreo opt ani, chinuindu-l cu iubirea ei, până când Daniel a măritat-o cu cineva.

Vreau însă să-ți vorbesc de Moussa. A venit, m-am bucurat așteptând de la el bani pentru șantier. Dar de data asta a adus minunate dulciuri arăbești. A mai venit o dată peste câteva zile și i-a ajutat pe muncitori să îngroape în pământ niște stâlpi. Studenții plecaseră deja. Pe urmă n-a mai venit o lună și, când a apărut, a adus un excavator. În aceeași seară, au terminat de săpat fundația pentru lăcașul bisericii, el a plătit lucrarea. N-am prea vorbit cu el – numai la masă am schimbat câteva cuvinte în timp ce mâncam, și a plecat. Am văzut că e foarte frumos, i-am admirat mâinile – nu vezi asemenea mâini la europeni. În general, mâniile arabilor – și ale femeilor, și ale bărbaților – au o formă desăvârșită și sunt de o finețe neobișnuită. Probabil pentru că-și acoperă într-atât corpul – la femei mâinile sunt singurele părți ale corpului pe care pot să le țină neacoperite –, încât mâinile încearcă să ia totul asupra lor. Bărbaților nu le prea vezi fețele, nici părul, nici barba, turbanele le

acoperă capul. Numai nasul le iese afară, ca nasul lui Arafat. Arabii nu-și arată corpul. Eu lucram în șort și maiou fără mâneci, Moussa nu se uita în direcția mea pentru că „ochilor le era greu să privească” – așa a spus pe urmă. Murea de dragoste, dar eu nu mă prindeam. Era disperat, credea că nu-l consider bărbat. Avea dreptate într-un anumit sens. Problema eram eu, nu mă consideram femeie.

Odată mi-a spus că are în plan să facă o grădină când va fi gata construcția și mi-a povestit ce plante va sădi acolo. Avea o foaie de hârtie în față și desena pe ea cu un *flowmaster* albastru. A plecat și a lăsat foaia de hârtie pe masă, am luat-o și am pus-o în mapa de lucru.

Am ținut legătura aproape un an de zile, Moussa îmi plăcea așa cum ne plac lucrurile frumoase: un obiect vechi din bronz, sau un tablou, sau o copertă de carte veche. Strălucea tot ca aurul și avea culoarea cafelei, așa cum este coaja alunei de pădure, corpul nu-i era ațos, ci suplu și bine legat. Era în stare să plângă ca un îndrăgostit. Toate astea le-am aflat mai târziu. Sunt convinsă că nu le-aș fi aflat, dacă în primăvară nu m-ar fi mușcat un șarpe Stăteam așezați sub copertină, lângă biserica a cărei construcție era pe sfârșite, și beam ceaiul pe care-l pregătise el. Era locul unde ne petreceam orele când venea căldura cea mare, când nu se putea lucra, un loc bătătorit, neted ca-n palmă, și, nu știu de ce, chiar mă surprinde lucrul ăsta, nimeni n-a văzut șarpele târându-se. Am luat paharul cu ceai din mâna lui Moussa și m-am așezat mai comod, sprijinindu-mă în mâna stângă. Am simțit o înțepătură ușoară în antebraț, și, cum priveam pieziș, mi-a sărit în ochi ceva ca un fel de șnur închis la culoare. Nu mi-am dat seama ce s-a întâmplat, dar Moussa răsucise deja un prosop și-mi legase strâns mâna mai sus de mușcătură.

— Țefa, e o țefa, a spus el.

Țefa e un soi de viperă care trăiește prin locurile acelea, știam că sunt foarte active primăvara. Moussa și-a lipit gura de mâna mea și mi s-a părut că a mușcat-o tare. Apoi a scuipat. Mușcătura viperei era așa de mică, încât n-am reușit s-o văd. Moussa m-a luat de mâini să mă ducă jos la mașină.

— Merg singură, lasă-mă! am strigat.

Mi-a spus că trebuie să stau liniștită, să nu fac nicio mișcare până nu mi se administrează un ser antidot. M-a târât la mașină aproape cu de-a sila, m-a așezat pe locul din spate și m-a dus la spital. Mă durea mâna în locul unde mă mușcase el.

La spital mi-au făcut imediat injecția și mi-au indicat să stau culcată un ceas. Lângă rană apăruse o roșeață, mai erau și niște vânătăi – urmele buzelor lui Moussa. Doctorul a spus că dacă într-o oră nu apare nicio reacție, înseamnă că Moussa a reușit să sugă tot veninul și că se întâmplă rar să aibă cineva norocul s-o facă atât de repede.

M-au așezat pe o canapea, iar Moussa m-a așteptat pe coridor. Pe urmă a intrat și mi-a spus că era cât pe ce să moară de frică din cauza mea. A izbucnit în plâns, eu însă n-am plâns, mi-am dat seama că mă iubește și asta m-a uimit mai tare decât mușcătura viperei.

Mai departe totul a mers foarte repede, doar ne pregătiserăm un an de zile. Adică eu nu eram pregătită, doar că m-am scăldat în privirile lui de îndrăgostit un an întreg. Tot atunci mi-au dispărut coșurile de pe frunte și bărbie, imediat pielea mi s-a făcut așa de frumoasă, de parcă mi-o îngrijisem răsfățându-mă într-un salon de frumusețe.

Locuiam pe atunci cu chirie într-o mică garsonieră, în Orașul de Mijloc, la arabi – aveam o cameră mică, atât cât să încapă un divan mare, și o bucătărioară. Moussa locuia în Orașul de Sus, într-o casă mare cu grădină… A venit și ziua când Moussa nu s-a mai dus acasă.

Nu, n-a fost deloc ce-ți închipui. El nu știa nimic despre mine, dar simțea totul. Era un geniu al emoțiilor. Se apropia de mine atât de precaut, de parcă s-ar fi apropiat de o umbră sau de fata morgana. Eram o sălbatică, un animal sălbatic în toată puterea cuvântului, cu feminitatea la pământ. Cred că sunt genul de femeie căreia îi vine ușor să-și păstreze fecioria, trăind așa până la sfârșitul zilelor. Cu greu am învățat să-i răspund. A trecut aproape un an până când corpul meu s-a deprins să-i răspundă. În anul acela, se părea că-n mine crescuse o altă ființă care nu avea nici o legătură cu Hilda.

Pe urmă a venit Războiul de Șase Zile. Toți erau în al nouălea cer – Ierusalimul de est, o parte din deșertul Iudeii, Sinaiul, Samaria, Înălțimile Golan. Doar doi oameni erau rezervați – Daniel și Moussa. Daniel spunea că e un fel de zălog – cucerirea pământurilor nu înseamnă rezolvarea problemelor, ci complicarea lor. Moussa, pe care nu-l luaseră în armată pentru că era arab, spunea că urmările sunt imprevizibile.

Îmi amintesc ce au discutat într-o dimineață, când Daniel a spus că Războiul de Șase Zile pare să fie un capitol din Biblie. O victorie picată din cer, doar un gest cu mâna și…

— Și înfrângerea – cu cealaltă mână? a întrebat repezit Moussa, și eu m-am îngrozit.

Privite din afară, lucrurile se schimbaseră prea puțin – munceam de dimineața până seara, organizaserăm pe lângă biserică un fel de grădiniță de copii: majoritatea femeilor nu puteau să lucreze din cauza copiilor, grădinițe erau foarte puține, în plus, le era greu cu transportul copiilor, era scump. Am organizat o grupă de mame, una-două dintre ele supravegheau copiii, iar celelalte munceau. De regulă, era supraveghetoare o femeie care alăpta. Îmi amintesc de una, Veronica. A hrănit cu laptele ei jumătate dintre copiii din comunitate. La vremea aceea terminaserăm de construit lăcașul bisericii

noastre, Sf. Ilie la Izvor. Druzii găsiseră izvorul, dar era atât de mic, că nu putea sătura decât păsările.

Deveniserăm acum o comunitate în toată puterea cuvântului, puțin cam comunistă. Locuiau oameni și-n casa parohială – erau cei care nu aveau unde să-și pună capul, unii nimereau aici din întâmplare, vagabonzi, oameni săraci, fără adăpost. Se aciuaseră la noi câțiva drogați, unul dintre ei a reușit să se lase de droguri, și-a luat avânt și chiar s-a deprins cu învățătura. Cumpăram alimentele împreună cu Daniel, mai erau coletele din donații, pregăteam mâncarea, hrăneam oamenii, spălam vasele, ne rugam. Daniel ținea slujba, în mare parte, în ivrit. Moussa venea des, ne ajuta. Câteodată mă invita la plimbare, îmi arăta locuri frumoase. Când mă chema undeva, îl întrebam întotdeauna pe Daniel dacă-mi dă voie.

El se supăra:

— Ce mă tot întrebi? Ești om în toată firea, răspunzi pentru faptele tale. Știi doar că Moussa e om însurat. Dacă poți să nu te duci, mai bine nu te duce.

Știam, firește, că Moussa e însurat. Dar mai știam că-l însuraseră când era încă un puști, avea șaptesprezece ani, soția lui era mai mare decât el, îi venea un fel de rudă din partea mamei, și fuseseră la mijloc ceva interese de familie care-i obligaseră să-l însoare. De fapt nici nu-l întrebaseră. Avea pe atunci trei copii.

Douăzeci și unu de ani, atâția s-au scurs din ziua când mi-a vârât biletul în geantă și până a murit. Douăzeci și unu de ani de chin, de fericire, de despărțiri și împăcări, de permanente remușcări, de rușine și de unire fericită, dată de Dumnezeu, la care poți doar să visezi.

La început de tot, am venit la Daniel cuprinsă de panică, mult timp n-am putut să scot o vorbă, apoi am rostit doar cuvântul „păcat”. El a tăcut ce a tăcut, pe urmă mi-a scos spelca din părul care s-a

desfăcut din strânsoare. M-a mângâiat pe cap și mi-a spus:

— Ce păr frumos ai, și fruntea e frumoasă, și ochii, și nasul… Pentru asta ești făcută, să fii iubită. Păcatul este al altuia, al bărbatului. El a făcut un legământ. Dar pot să-l înțeleg și pe el, Hilda. În iubire femeile sunt întotdeauna cele sacrificate. Femeile suferă mai mult din iubire. Poate că și primesc mai mult. Nu poți să dai la o parte viața, ea își ia ce-i al ei. Nu te mai mustra atât. Fii mai îngăduitoare cu tine. Încearcă să te protejezi.

N-am prea înțeles ce-mi spune. Uimitor lucru: oamenii veneau la el cu întrebări banale, iar el nu dădea niciodată răspunsuri banale.

Am încercat să ne despărțim de nenumărate ori. Fără niciun rezultat. Ca două bobițe de argint-viu, ne lipeam mereu unul de celălalt. Așa e cu chimia iubirii. Sau a pasiunii…

Îmi amintesc că, rupând-o odată cu Moussa, am venit la Daniel, hotărâtă să mă duc la mănăstire. Credeam că mă pot ascunde de iubirea asta interzisă în spatele pereților mănăstirii.

Daniel a scos niște bomboane – din acelea cu vișine trase-n ciocolată, i le adusese cineva, niște bomboane italienești grozave – și a pus ceainicul. Prepara bine ceaiul. Era foarte atent, îl făcea puțin după rețeta chinezilor, puțin după cea rusească – punea în ceainic apă clocotită și-l astupa cu un șervet. A turnat în cești – eram pe munte, seara târziu. Stau și aștept să văd ce-mi spune, ardeam să plec la mănăstire, dorința mi-era la fel de mare ca iubirea.

— Fetițo, îmi pare mie că vrei să scapi de iubire fugind la mănăstire. Nu-i o decizie bună. Acolo se merge din iubire pentru Dumnezeu, nu pentru un bărbat. Nu trebuie să te amăgești. O să fie mult mai rău. Vorbim despre asta când o să te lecuiești de iubire.

Eu o țin una și bună:

— La mănăstire! La mănăstire!

Și numai ce-l văd că se supără foarte tare. Așa de furios nu fusese niciodată:

— Ce-i oferi tu lui Dumnezeu? Suferințele tale din dragoste? Asta-i ofranda ta? Ce să faci acolo? Poate ești meșteră în rugăciuni, cine știe?! Vrei să ții lumea să nu cadă cu mâinile tale ridicate-n rugăciune, așa cum fac cei treizeci și șase de evrei evlavioși? Sau poate ești meșteră în ale meditației? Oi fi Francisc din Assisi sau Teresa de Ávila? Poate vrei să-ți strălucească deasupra capului aurul cu sclipiri de samovar, pictat pe icoanele din Răsărit? Nu-mi mai împuia capul cu prostiile astea! Nu vezi că suntem ocupați până peste cap? Apucă-te de treabă!

De auzit tot nu-l aud. Mă încearcă o ușoară indignare amestecată cu amărăciune. Sperasem puțin că o să mă laude, că o să mă aprobe. Că o să-l înduioșeze hotărârea mea fermă. Când colo – el s-a supărat, și-a mișcat brusc mâna, ceașca a căzut de pe masă și s-a spart.

— Rabdă dacă nu ești în stare să schimbi ceva. Nu durează o veșnicie. Întotdeauna unul din trei cedează. Cedează tu, renunță cu de la tine putere. Dacă nu poți, atunci așteaptă. Nu te lega prin jurăminte. Monahismul e o cale anevoioasă, nu-i pe puterile oricui. Uite-mă pe mine, de exemplu, nu-i pe puterile mele. Mi-e tare greu să fiu călugăr, viața mea e tristă – fără copii, fără familie, fără femeie… Dar viața asta a mea mi-a fost dăruită de atâtea ori, încât nu-mi mai aparține și am adus-o prinos lui Dumnezeu. Pentru că ea nu-mi mai aparține în niciun fel. Trebuie să înțelegi că nu mă plâng de legământul monahal, am spus da și, cu ajutorul lui Dumnezeu, voi fi călugăr până la sfârșitul vieții. Dar nu binecuvântez pe nimeni, mă auzi, pe nimeni, că pornește pe calea asta. Dacă vrei să-l slujești pe Dumnezeu, slujește-L în lumea asta. Ai pe cine sluji aici.

Și din nou ne-am trezit aruncați, eu și Moussa, în valul iubirii. Am fugit pe ascuns în Cipru. Am stat acolo patru luni – voia să ne căsătorim. Eram neliniștită și dezorientată, doream să mor ca să se termine odată. Doar îmi spusese Daniel: e timpul să te oprești, altfel cineva o să moară. Voiam să fiu eu aceea. Nu mă gândeam deloc la sinucidere – era o rezolvare prea simplă, mai știam că ar fi lovitură cumplită pentru Daniel. Răspundea pentru mine.

În toiul pasiunilor noastre dezlănțuite a sosit o telegramă de la tatăl lui Moussa, cum că pe David, fiul mijlociu al lui Moussa, îl lovise o mașină. Avea pe atunci cincisprezece ani. Am luat vaporul și ne-am întors la Haifa. Pe băiat l-au operat patru ore, nu și-a revenit, era în comă. M-am rugat împreună cu Daniel două zile.

Am jurat că nu va mai fi nimic de acum încolo între mine și Moussa. A făcut și el același jurământ, în același moment. Nu ne înțeleseserăm dinainte. Am știut amândoi că trebuie să facem jurământul. Băiatul a scăpat cu zile.

Din momentul acela, m-am văzut cu Moussa doar din când în când la biserică. Stăteam unul lângă altul, ne rugam împreună. Nu ne adresam niciun cuvânt.

În 1987, când a început prima Intifadă, musulmanii au masacrat toată familia lui Moussa. Unchiul lui Moussa ținea un mic restaurant lângă stația de autobuz. Era vad bun, se adunau la el tot felul de oameni, le plăcea că era amabil și își dădea silința. Sărbătoreau ziua tatălui lui Moussa, se adunase toată familia. Musulmanii au dat buzna și i-au măcelărit pe toți. Erau teroriști, voiau să-și stabilească locul de întâlnire la bar, dar unchiul lui Moussa s-a opus. Atunci ei au cerut să li se vândă cafea, au spus c-o plătesc dacă unchiul își ia tălpășița. El a refuzat. Ei s-au răzbunat. Au murit patru bărbați, două femei și trei copii. David, băiatul lui Moussa, se afla în Anglia. N-a putut

veni la ziua de naștere a bunicului. S-a scris mult atunci despre tragedia asta.

Și cu toate astea, Ewa, nimeni n-a spus lucrul cel mai important: situația arabilor creștini din Israel este cu mult mai rea decât situația evreilor. Evreii trăiesc în lumea arabă, ostilă lor, ca pe o insulă, în timp ce arabii creștini sunt suspectați și de unii, și de alții. Daniel înțelegea lucrul ăsta mai bine decât toți. Avea un simț al umorului extraordinar – odată mi-a povestit cum un conflict familial a luat proporțiile unei catastrofe universale, din cauza unei bătrâne pe nume Sara, o femeie lipsită de bunătate și geloasă până la prostie. Dacă ar fi avut inimă să-l iubească pe Ismail, fratele cel mare n-ar fi ajuns dușmanul de moarte al fratelui cel mic… Despre toate astea am discutat mult cu Moussa, am păstrat de la el trei scrisori cu totul, una dintre ele e dedicată frământărilor lui privind situația „de a fi arab”, cum îi zicea el. După cum se vede, nu învățase doar botanică la universitate. Știa și filozofie, și psihologie. Le-a abandonat pentru că a decis să se ocupe de ceea ce-i făcea plăcere – de plante… Provenea dintr-o familie bună – strămoșii lui sădiseră grădini pentru toți cârmuitorii din Orient, grădinile persane de la Templul Bahai au fost proiectate de bunicul lui.

În ultimii lui ani de viață, Daniel îmi spunea „fetița”. Ție cum îți spunea, Ewa?

8. Decembrie 1966
Înregistrarea discuției cu fratele Daniel la biserica Sf. Ilie la Izvor

Eldar a meșterit o minune de masă, pot sta acum în jurul ei o mulțime de oameni. Îți mulțumesc, Eldar. Puneți farfuriile în lighean, le spălăm pe urmă. Nu strângeți paharele. Cu siguranță că sunt unii care vor să bea. Da. Acum e mult mai comod, masa e minunată. Hilda ne pregătește ceaiul, iar Moussa fierbe cafeaua, știe s-o facă mai bine decât toți.

Săptămâna care a trecut am condus un grup de pelerini la Ierusalim, la cimitirul de lângă Orașul Vechi, unde se fac săpături. Ne-au arătat acolo cum se înmormântau oamenii în secolul al II-lea. Erau înhumați împreună, evrei și creștini – membrii aceleiași familii. Era vremea păcii între creștinism și iudaism, când toți se rugau împreună în sinagogi, nici urmă de conflict între ei. Este adevărat că evreii adepți și discipoli ai lui Cristos nu-și luaseră încă numele de creștini. Totuși creștinismul timpuriu era strâns legat de mediul iudaic de atunci, măcar și pentru faptul că Isus provenea chiar din mediul acela. Isus avea mamă evreică, pe Miriam, vorbea în ebraica veche și-n aramaică. Când a împlinit opt zile, a fost circumcis după datina evreilor. Așa cum știm din textele Noului Testament, ținea sabatul și se ducea la Templu. Conform dovezilor furnizate de experții de azi în scrierea iudaică, el își expunea învățătura în aceeași limbă și cu aceleași exemple folosite de rabinii din vremea aceea.

În secolul I mai erau încă în viață mulți participanți și martori ai evenimentelor, trăiau și rudele apropiate ale lui Isus, trăia și Miriam. După moartea și învierea Învățătorului, apostolii Petru, Iacob și Ioan l-au ales episcop pe Iacob, vărul

primar al lui Isus, el a fost păstorul comunității din Ierusalim.

Pentru apostoli, învierea lui Isus era evenimentul escatologic pe care-l vestiseră profeții lui Israel. De aceea, adepții lui Cristos le-au cerut tuturor iudeilor să-i considere pe ei adevăratul Israel – comunitatea Noului Testament. S-au lovit imediat de ostilitatea înverșunată și tenace a iudaismului oficial. În aceste împrejurări, apostolii au format un grup aparte în cadrul iudaismului, alături de alte secte iudaice. Au rămas însă credincioși preceptelor Legii și închinării la Templu.

În anul 49, Conciliul de la Ierusalim a recunoscut oficial obiceiul conform căruia creștinii proveniți din păgâni, așa-numiții păgâni-creștini, trebuie să respecte numai poruncile date lui Noe, în număr de șapte, nefiind obligați să îndeplinească ritualul circumciziei și nici alte recomandări din Legea iudaică. Mulți iudeo-creștini n-au fost de acord cu o asemenea hotărâre. Apostolul Pavel a avut o poziție extremă, era de părere că iudeo-creștinii înșiși nu sunt obligați să se cramponeze de vechile reguli, că pot să nu respecte, de exemplu, interdicția de a mânca împreună cu păgânii și să împartă masa cu creștinii necircumciși.

Tocmai acesta a fost și motivul disputei iscate tot în anul 49, în Antiohia. Apostolul Pavel spunea că respectarea sabatului, circumcizia și închinarea la Templu erau abolite de acum înainte chiar și pentru evrei, creștinismul eliberându-se, în felul ăsta, de mediul politico-religios iudaic și venind în întâmpinarea altor popoare. Țineți minte viziunea pe care a avut-o apostolul Petru pe acoperișul casei tăbăcarului din Iope – i se arată coborând din cer o pânză în patru colțuri cu animalele considerate „spurcate” pentru iudei, și imaginea e însoțită de un glas: „Cele ce Dumnezeu a curățit, tu să nu le numești spurcate.”

Chiar în punctul ăsta s-au despărțit drumurile – Biserica de la Ierusalim n-a rupt-o cu iudaismul, în schimb, învățătura apostolului Pavel a dus la ruptura care n-a întârziat să se producă după moartea lui.

Hilda dragă! Ceainicul e pe marginea plitei, stă să se răstoarne. În el e apă fiartă. Nimeni dintre noi nu-i în stare să te oblojească.

Ruptura s-a adâncit în anul 70, când romanii au distrus Templul din Ierusalim, iar pe la 140, după înfrângerea revoltei lui Bar Kokhba, ea a fost definitivă. Iudeo-creștinii trăiau înainte la Pella și-n alte orașe din Transiordania, acum Palestina se eleniza, iar ei începeau să părăsească Orientul Apropiat. La sfârșitul secolului al II-lea, iudeo-creștinismul din Orient – din Palestina, Arabia, Iordania, Siria și Mesopotamia – aproape dispăruse. Cinci secole mai târziu, ultimele comunități iudeo-creștine au fost înghițite de islam. În creștinismul de azi mai pot fi observate vagi urme „arheologice” în liturghiile ținute în bisericile din Etiopia și Caldeea.

Îți mulțumesc, Moussa, cafeaua ta e minunată. Sunt multe cărți pe tema asta. N-am să stau acum să vă bat la cap. Uimitor e că vechile scrieri literare iudeo-creștine se deosebesc foarte puțin de midraș – un gen literar aparte în care rabinii din acele timpuri interpretau textele. În operele unor scriitori de texte religioase, ca Barnaba, Justin, Clement din Alexandria și Ireneu, există încă motive iudaice tradiționale.

Vremea păcii între iudaism și creștinismul grec a luat sfârșit în secolul al IV-lea. Începând de atunci, Biserica creștină a neevreilor a devenit atotputernică, a îmbrăcat forma greco-romană, a devenit religia Imperiului. În Biserica de azi nu e loc pentru Biserica evreilor. Creștinismul actual este creștinismul grec. El și-a amputat curentele religioase ale evreilor. Tradiția evreiască legată de monoteismul inflexibil s-a manifestat mai degrabă

în islam, care este el însuși o interpretare de un anume fel a religiei iudeo-creștine. Biserica iudeo-creștină e tocmai aceea care propune modalitățile de apropiere prin dialog între cele trei orientări – iudaismul, islamul și creștinismul.

Biserica trebuie să revină la pluralismul ei inițial. Printre multele biserici creștine, care vorbesc toate limbile pământului, trebuie să se găsească un loc și pentru Biserica evreilor creștini… Trebuie să ne întoarcem la locul de unde au început divergențele și să înțelegem ce putem îndrepta. În istoria lui, creștinismul a făcut multe greșeli. De îndreptat nu se pot îndrepta, firește, dar de înțeles în ce au constat și de unde au pornit, asta se poate. Și o nouă înțelegere poate da roade bune – de împăcare și iubire. Creștinismul își pierde universalitatea din cauza absenței evreilor. Plecarea lor este rana de nevindecat a creștinismului. Rana făcută de greci, de bizantini a denaturat în multe privințe esența creștinismului originar. Vreau să mă întorc la izvoare. Împreună cu voi.

9. Decembrie 1966
Notă informativă

Către Patriarhia din Ierusalim
Monseniorului Mattana Avat
Copie – către Starețul mănăstirii Stella Maris
I. Sarimente
Din partea lui Eldar Halil

La 11 decembrie, 1969, preotul Daniel Stein a purtat discuții cu enoriașii lui în biserica Sf. Ilie la Izvor, restaurată de curând, al căror conținut e înregistrat pe bandă de magnetofon. V-o pun la dispoziție.

Eldar Halil

10. Iunie 1967
Din scrisoarea Hildei către mama ei

Daniel a avut febră mare, știu că nu suportă să se îngrijească. I-am cumpărat tot felul de medicamente și am plecat pe jos la Stella Maris. Transportul merge foarte prost din cauza războiului, decât să aștepți autobuzul o oră și jumătate, mai bine faci tot atâta pe jos. Urc muntele, ajung la paznic și-i dau punga cu medicamente pentru Daniel. Paznicul îmi spune, închipuie-ți, că Daniel a plecat dimineața devreme și că vine numai seara. Mă întorc la Haifa. Abia ajung în oraș, că văd gonind pe drum o motoretă Vespa, pe care tronează Daniel cu sutana fluturând, iar pe locul din spate se zdruncină la hurducături un hasid jigărit, ținându-și cu o mână pălăria neagră, cu boruri largi, iar cu cealaltă ținându-se de Daniel. Ceva mai caraghios nici că se poate. Toată strada se prăpădește de râs. A doua zi se termină războiul, nu pot să-ți descriu ce se întâmplă aici. Ce entuziasm, ce bucurie. Războiul de Șase Zile, așa i-au pus numele.

În toiul bucuriei generale, apare Daniel, destul de încruntat, se așază pe scaun și zice:

— Felicitări pentru victorie. Vor scrie despre războiul ăsta în toate manualele până la sfârșitul veacului. Arabii nu ne vor uita niciodată pentru o asemenea umilire.

Iar Moussa, care trece pe aici în aceeași zi, zice:

— Îi cunosc bine pe arabi, Daniel, vor găsi ei un mijloc să interpreteze înfrângerea ca pe o mare victorie. Arabii nu voi îngădui niciodată să râdă lumea de ei.

Daniel dă din cap – îl iubește mult pe Moussa, se înțeleg și se respectă profund – și zice:

— Sigur că da, Moussa, numai un om liber în sufletul lui poate să-și râdă de el și să-i lase și pe alții să râdă de el.

Îmi vine imediat în minte scena aceea caraghioasă, cu el ducându-l pe hasid pe motoretă, și-i spun:

— Așa-i, toată Haifa a râs alaltăieri de tine cum îl duceai pe hasid.

— M-ai văzut? se sperie Daniel.

— Bineînțeles că te-am văzut, îi spun. Nu numai eu, tot orașul era cât pe ce să se prăpădească de râs!

Cred că s-a necăjit. Se apucă să explice:

— Întârziase la kadiș, nici urmă de taxi, de autobuz, înțelegi? L-am văzut cum aleargă, m-am oprit și i-am propus să-l duc. S-a urcat. Nimic special. L-am dus, mi-a mulțumit, asta-i tot. Ce-i de râs în asta?

Moussa râde ținându-se cu mâinile de burtă. Iar Daniel spune încurcat.

— Mergeam în aceeași direcție!

— Asta pentru că sunteți evrei amândoi. Cu arabii n-o să mergeți niciodată în aceeași direcție. Asta ți-o spun ca arab. Cât despre noi, arabii creștini, în general nu ne găsim locul – și din cauza victoriilor voastre, și din cauza înfrângerilor voastre.

Pe urmă bem cafea, și Daniel îmi zice înainte să plece:

— Nu ți-ai ținut gura, Hilda.

— N-am spus nimănui nicio vorbă, Daniel, știa tot orașul.

— Poate că n-am fost eu, poate a fost alt preot.

Altul ca el nu există, pe cuvânt de onoare!

11. 1967, Ierusalim
Însemnările Hildei

Conspect la cursul lui Neuhaus, înainte de examen

Notă pe margine: De discutat cu Daniel!

1. Perioada celui de-al Doilea Templu a luat sfârșit în anul 70. Templul a fost distrus. Aducerea de jertfe a fost întreruptă. A început epoca slujbei la sinagogă. Se consideră că atât timp cât a existat Templul, evreii se duceau la el de trei ori pe an: de Sucot, de Pesah și de Șabuot.

Notă pe margine-. Ultimele două sunt în corespondență cu Paștele creștin și Rusaliile. În ce privește Sucot, trebuie să întreb.

E greu să-ți imaginezi că țăranii din Galileea făceau asemenea pelerinaje de trei ori pe an – în vremurile acelea drumul spre o destinație ca aceasta dura o săptămână. Încă o săptămână dura sărbătoarea. Puteau țăranii să-și lase gospodăria trei săptămâni? În Evangheliile sinoptice se spune că în adolescența sa, Cristos a fost o singură dată la sărbătoare, la Ierusalim. E mult mai realist să presupunem că fiecare iudeu făcea un asemenea pelerinaj o dată la câțiva ani.

Samuel Safrai, un cercetător contemporan, este de părere că la începutul secolului I, până la distrugerea celui de-al Doilea Templu, sinagogile existau deja – adunări ale credincioșilor unde iudeii se strângeau sâmbăta să citească Tora și să se roage împreună. Cristos vindeca bolnavii la astfel de adunări.

Deși cercetătorii iudei nu obișnuiesc să folosească izvoarele creștine, în cazul de față e interesant să vedem ce spune Noul Testament.

Sunt o mulțime de referiri la sinagogi în Noul Testament. E posibil să fie vorba de casele

particulare ale unor oameni bogați care puneau la dispoziția vecinilor și consătenilor un local pentru rugăciunile colective și pentru citirea textelor sfinte.

Cred că ruinele, care au rezistat până astăzi, ale sinagogii de la Capernaum, locul sfânt al creștinilor, sunt datate incorect, dar să lăsăm lucrul acesta în seama arheologilor contemporani și a businessului turistic, să facă ei ce trebuie. În esență, sinagoga reprezintă dovada că slujbele religioase se țineau deja în ea, în vremea când Templul nu fusese încă distrus.

Nu toți cercetătorii împărtășesc punctul acesta de vedere, nici pe departe. Adepții școlii mai conservatoare sunt de părere că epoca sinagogilor a început la câțiva ani după distrugerea Templului. Sunt înclinat să împărtășesc opinia lui Samuel Safrai.

Vă amintesc că lupta înverșunată pentru interzicerea oricăror slujbe, în afara celor de la Templu, începuse cu sute de ani înainte. Toate acestea ne îndreptățesc să presupunem că, până la distrugerea Templului, s-a acționat pe ascuns în vederea pregătirii noii etape în existența iudaismului – a iudaismului de după distrugerea Templului, a iudaismului din sinagogi, care urma să se cristalizeze în toată diversitatea lui în vremea exilului.

Atunci de ce au fost create sinagogile înainte de distrugerea Templului? Era o presimțire a ceea ce va aduce istoria? Era credința de nezdruncinat în distrugerea prorocită a Templului? Era o precauție a liderilor religioși din vremea aceea care prevedeau catastrofa? Iată o problemă la care să reflectați.

Cum a fost perceput Templul de către diferitele pături ale populației? Qumraniții carismatici și exaltați se țineau departe de Templu, ca de un loc în care corupția își găsise refugiul. Intelectualii considerau ideologia Templului ca fiind prea

rigidă. Fariseii erau preocupați de studiul Torei, și nu de închinarea la Templu. Drept urmare, Templul aparținea preoților și oamenilor de rând. Primii, ca întotdeauna și peste tot, aveau puterea și bogăția, ceilalți nu erau răspunzători în niciun fel pentru ignoranța lor…

În primul veac al noii ere, în perioada cea mai încordată care a hotărât destinul viitor al lumii, nu se putea trasa o graniță precisă între iudei și creștini. Mai comunicau între ei, se închinau împreună, participau împreună la slujbe. Erau încă iudeo-creștini – aceeași Tora, aceeași Psaltire, aceleași ofrande, aceleași rugăciuni de recunoștință și iertare închinate Domnului. Nici textele Evangheliilor nu luaseră forma definitivă. Mlădița cea nouă nu fusese retezată încă de pe trunchiul măslinului de către sabia apostolului Pavel.

2. Încă o problemă la care să reflectați: la vremea aceea statutul Templului era șubred. Comunitatea din Qumran începuse să creeze rugăciuni independente de cele din Templu. S-au găsit acum textele acestea.

În jurul anului 50 al secolului I, a murit Filon din Alexandria – acela care s-a dus la Roma, la împăratul Caligula, în fruntea unei delegații a evreilor din Alexandria, ca să intervină să nu fie așezate statuile împăratului în sinagogile din Alexandria și în Templul din Ierusalim. S-a păstrat textul lui cu descrierea acestei călătorii prea puțin reușite. Multe dintre scrierile lui Filon au ajuns până la noi în originalul grec datorită creștinilor. Era un popularizator al Torei extraordinar de curajos și talentat. Din punctul de vedere al ortodoxiei, era molipsit de platonism, stoicism și alte influențe grecești de modă nouă. Dar mulțumită tratatului său *Despre viața contemplativă* am aflat de existența unei secte a terapeuților în comunitatea de la Therapeuta.

Notă pe margine: Trebuie să văd despre ce-i vorba.

Filon scrie: „Dacă nu ți-ai adus păcatele pe altarul sufletului, n-ai de ce să mergi la Templu. Dar dacă ai venit la Templu și te gândești la un fel de loc deosebit, atunci te afli în el”. El muta lesne „ceea ce este material” în planul spiritului. „Noi nu mâncăm carne de porc pentru că e întruchiparea nerecunoștinței și pentru că nu-și cunoaște stăpânii”, scrie Filon din Alexandria. Mergând pe urmele prorocilor, el vorbește despre „circumcizia sufletului”. A fost contemporan cu Isus și, în câteva chestiuni, i-a împărtășit ideile. În timpul vieții lui, mai multe familii din comunitate nu și-au circumcis fiii, iar el le-a mustrat cu blândețe: „Obiceiul trebuie respectat ca să nu fie ispitiți ceilalți.” Cât de aproape este… Mai bine mă opresc aici – am o slăbiciune specială pentru Filon din Alexandria.

Notă pe margine. Să-l iau neapărat de la bibliotecă pe Filon ăsta.

Să ne întoarcem la slujba religioasă. Orele de rugăciune ale creștinilor își au originea în orarul iudaic. În Tora, Domnul le-a prescris evreilor să împlinească jertfa dimineața și seara. Până să fie construit primul Templu de către Solomon, jertfele erau aduse pe altare sub cerul liber. În Babilon, în timpul captivității lor, evreii au început să se roage la întâlnirile dedicate ritualului de închinare, în încăperi special amenajate Slujba se reducea la citirea, la anumite ore, a Torei, a psalmilor și imnurilor – „jertfa prin laudă” începea să înlocuiască jertfa prin sânge. Tipul acesta de rugăciune – elaborat în exilul babilonian – a servit ca prototip liturghiei de mai târziu, din bisericile creștine. Iată o temă minunată pentru o lucrare originală – compararea textelor slujbelor religioase

în devenirea lor istorică! Este imposibil să ne reprezentăm creștinismul fără Tora. Noul Testament s-a născut din Tora.

Pe urmă, iudeii și creștinii întrerup comunicarea prin rugăciune și încep să se roage separat, în locuri și clădiri diferite. La creștini apar treptat texte noi, îndreptate împotriva iudaismului și evreilor. Acesta este un domeniu vast de cercetare. Ne vom întoarce aici când vom vorbi despre liturghie.

3. Despre liturghie. Acesta este punctul nevralgic. Există un paralelism între slujba pascală evreiască și liturghia creștină (comparați textul Hagadei pascale evreiești și al liturghiei creștine, e foarte interesant!). Liturghia creștină este strâns legată de slujba de Paște a evreilor. Tot ce vă spun acum are un caracter fragmentar. Nu fac decât să menționez lucrurile esențiale, locuri comune, într-o anumită măsură. Vă cer totodată să analizați toate aceste lucruri în mod critic, creator.

Vă cer să verificați totul, să polemizați, să ridicați obiecții. Cunoștințele dobândite fără efort personal, fără zbucium sunt cunoștințe moarte. Numai trecute prin mintea fiecăruia dintre voi devin un bun al vostru.

Așadar: analiza textelor pe care se bazează slujba pascală a evreilor și liturghia modernă oficiată atât în Biserica occidentală, cât și în cea orientală, ne atrage atenția asupra legăturii structurale dintre ele și asupra utilizării aceloraşi rugăciuni în ambele cazuri. Să vă revedeți cu atenție notițele de la cursurile ținute pe această temă. Nu mă apuc acum să vă mai spun o dată.

O problemă aparte, analizată constant de autorii evrei și creștini: caracterul antisemit al unor texte creștine care privesc în special Săptămâna Patimilor, adică ajunul Paștelui.

Conciliul Vatican II (1962–1965) a eliminat majoritatea acestor texte, în special pe cele scrise

de Părinții Bisericii, de exemplu, cele ale lui Ioan Gură de Aur.

Bisericile răsăritene au dezaprobat punerea sub sechestru a unor asemenea texte, iar în multe țări ortodoxe acestea sunt citite și astăzi.

Este o temă dureroasă. Ea pune în dificultate pe unii teologi cu mare autoritate, creștini și iudei deopotrivă. În lucrările lui Maimonide, cunoscut în izvoarele scrise evreiești ca Moșe Ben Maimon sau Rambam, profesor de iudaism și comentator al Bibliei din secolul al XII-lea, întâlnim atacuri usturătoare la adresa creștinilor, tot atât de puțin întemeiate ca declarațiile antievreiești ale unora dintre Părinții Bisericii.

Așa s-a adâncit prăpastia dintre lumea iudaică și cea creștină. Ea este enormă, dar mie nu-mi pare de netrecut. Lucrul cu materialul acesta cere cunoștințe, onestitate, deschidere și curaj. Așa cum spunea părintele Bisericii, Grigore cel Mare: dacă adevărul poate provoca un scandal, mai bine să fie îngăduit scandalul, decât să fie negat adevărul.

Dragi studenți! Ultimul lucru pe care vreau să vi-l spun astăzi: un examen la acest curs este imposibil de dat. Aici se întrețes istoria religiilor și istoria umanității. Aici este vorba despre tragedia evreității și tragedia Europei. Inima istoriei bate chiar în acest loc. Așa că nu va fi un examen. Va fi o dezbatere. Voi discuta cu fiecare dintre voi despre ce vi s-a părut mai important în cursul meu. Dacă vreți, pregătiți tezele în scris. E mai logic, îndeosebi pentru studenții care vin de departe. Se poate face o analiză comparată a documentelor. Uite tu, Arad, ca evreu etiopian, poți să iei textele creștinilor din Etiopia – am unele foarte interesante – și să le compari cu cele evreiești din aceeași perioadă. Da, da! Chiar așa să faci! Acum ne despărțim pentru o săptămână, pe urmă vă aștept să stabilim orarul.

Notă dedesubt: Despre Neuhaus circulă o anecdotă: a întrebat o studentă câte Evanghelii canonice există. Ea n-a știut. Nu i-a mai pus întrebări și i-a dat notă de trecere. Când l-au întrebat de ce a procedat așa, el a spus: doar la o singură întrebare n-a răspuns.

12. 1967, Haifa
Scrisoarea lui Daniel Stein către Władysław Klech

Dragă frate W.! După cum vezi, am stat înhămat vreme lungă. Dar, după aceea, am alergat zdravăn, ba chiar atât de repede că mi-am rupt piciorul. Mi l-au pus în ghips, mi-au dat drumul imediat, iar acum s-a văzut că mi l-au pus prost, și a fost nevoie de operație. Așa că trebuie să petrec câteva zile într-un spital care, după cum văd, întrunește toate calitățile unui sanatoriu. Oprirea asta din alergat îmi dă posibilitatea să mă refac complet. În plus, mă doare piciorul, așa că n-am sentimentul că mă sustrag de la obligațiile mele. Pot să-ți scriu, în sfârșit, o scrisoare amănunțită despre starea mea sufletească de acum. Chiar înainte să plec din Cracovia în Israel, starețul mănăstirii noastre mi-a spus că, pentru un preot catolic, Israelul reprezintă un câmp spinos de activitate, mai ceva decât Polonia postbelică, și că activitatea de misionar creștin printre evreii israelieni este imposibilă. Strict vorbind, este chiar interzisă prin lege.

A avut dreptate. Evreii nu aveau nevoie de mine. Evreii religioși – în general, aceștia erau convinși că am venit să convertesc evreii la creștinism. Catolicii de aici aveau, bineînțeles, nevoie de mine. Nu știu câți catolici din Polonia sunt, cred că mai mult de o mie, sunt și copii din căsătorii mixte, iar problemele lor sunt mai complicate decât ale polonezilor catolici. În general, polonezii nu sunt singurii, sunt oameni de toate felurile, ca pe corabia lui Noe: catolici din Cehia, România, Franța, Letonia și Lituania. Aproape jumătate dintre enoriașii mei nu știu polonă, dar toți cei veniți învață ivrit.

În felul ăsta, visul meu măreț s-a potrivit cu realitatea crudă, pentru că singura limbă comună enoriașilor mei este ivritul. Paradoxul constă în

faptul că Biserica a cărei limbă este limba Mântuitorului nu este Biserica evreilor, ci Biserica unor oameni strămutați. Oameni oropsiți, oameni lipsiți de valoare și de însemnătate pentru stat… Ce ți-e și cu lingvistica asta a creștinismului: în vremurile dintâi slujba, provenită pe de-a-ntregul din iudaism, a trecut de la ivrit la greacă, la coptă, mai târziu la latină și slavă, iar acum au venit la mine polonezi, cehi și francezi să se roage în ivrit.

Evreii din comunitate, tocmai ei, sunt cei mai puțini. De când sunt aici, am botezat trei. I-am botezat frumos, în Iordan. Erau soții unor femei catolice. Nădăjduiam că vor rămâne în Israel. Au plecat toți. Și nu numai ei. Cunosc și alți evrei creștini care părăsesc Israelul. Câteva familii de arabi catolici au plecat în Franța și în America. Nu am idee cum sunt primiți acolo, dar înțeleg de ce pleacă.

Odinioară părăseau Israelul creștinii botezați, plecau în lume. Cei care rămâneau aici erau apostolii nebotezați. Mântuitorul n-a botezat pe nimeni. E o poveste destul de greu de lămurit. În general, relațiile între acești doi mari – Ioan și Isus – sunt foarte neclare. Dacă nu luăm în calcul că mamele lor însărcinate s-au întâlnit când „pruncul se zbătea în pântece”, ei au avut o singură întâlnire, cel puțin una singură care ne-a fost povestită. La Iordan. Au trăit toată viața pe același petic de pământ, țara, ce să vezi, era mititică, și nu s-au întâlnit. Și asta în condițiile în care erau rude și participau cu siguranță în familie la evenimente comune – nunți, înmormântări… Dacă nu voiai să te întâlnești, o făceai deliberat. N-au vrut să se întâlnească! Ce mister în legătură cu asta! M-a ajutat să-l pătrund un excelent interlocutor, profesorul de iudaică David Neuhaus. Studiază curentele religioase evreiești din perioada celui de-al Doilea Templu. Cele mai importante două figuri pentru el sunt Ioan Botezătorul ca figură istorică și Isus ca figură istorică. Neuhaus folosește izvoare

puțin cunoscute cercetătorilor creștini. Recunosc că sunt emoționat când am de-a face cu documente evreiești din anii aceia. Aici se află, ferecat cu șapte peceți, răspunsul la o întrebare importantă pentru mine: în ce credea Învățătorul? Oare credea în Tatăl, Fiul și Sfântul Duh? În Treime?

Neuhaus analizează deosebirea de vederi dintre Isus și Ioan Botezătorul. Diferența stă în cum își reprezentau Mântuirea. Ioan credea în sfârșitul apropiat al lumii și aștepta Judecata de Apoi, așa cum făcuseră, înaintea lui, înțelepții din Qumran și cum a făcut, după el, Ioan, autorul Apocalipsei. În opinia lui Neuhaus, dorința asta puternică de judecată grabnică și de pedepsire urgentă a celor necinstiți îi era străină lui Isus. Isus nu l-a urmat pe Ioan Botezătorul, deși notorietatea și autoritatea celui de-al doilea erau foarte mari. Pot să presupun că pe Isus l-au îndepărtat de Ioan Botezătorul așteptările escatologice ale acestuia și orientarea lui obsesivă către sfârșitul lumii. Ce a urmat a fost predica Învățătorului închinată în întregime vieții, valorilor și sensului ei.

Dumnezeu cel viu pentru oameni vii.

Creștinismul a încercat apoi să țină el în mână frâiele și să judece lumea. Să-i judece pe evrei. În numele lui Isus, urgent, fără-ntârziere! Adică judecata divină a fost înlocuită cu judecata înfăptuită de oameni în numele Bisericii.

David Neuhaus îl analizează pe Isus în contextul istoriei evreilor. Răspunsul la întrebarea „În ce credea Învățătorul nostru?” poate fi obținut numai în felul ăsta, pornind de la istoria evreilor,

Profesorul Neuhaus m-a invitat la el acasă. A fost o mare cinste. Are o casă frumoasă în zona veche a Ierusalimului, construită cândva de cei veniți din Germania. Acolo locuiesc acum oamenii bogați – mulți profesori universitari, doctori renumiți și juriști. Zona aduce puțin cu o suburbie civilizată a unui oraș european din sud. Am intrat în casă – hol mare, oglindă, măsuță, totul atât de

decent și burghez, iar într-un loc cât se poate de vizibil, o sculptură. Un porc destul de mare. L-am întrebat imediat de ce acordă asemenea cinste unui animal atât de disprețuit. Răspunsul a fost ăsta:

— Sunt de fel din Cehia. Când nemții au ocupat-o, la început, le-au dat evreilor permise de plecare. Am depus hârtiile pentru plecare în Palestina, iar când am venit să iau permisul, ofițerul neamț care întocmea actele a pretins să strig de trei ori: „Sunt un porc de evreu împuțit!” Așa că animăluțul stă aici, în amintirea acelui eveniment.

Uite, îl văd pe fereastră, apropiindu-se, pe șeful secției; mă duc, încerc să-l înduplec să-mi dea drumul. Dacă mă lasă, mă întorc imediat la treburile mele și, cu prima ocazie, voi termina scrisoarea.

D.

13. Noiembrie 1990, Freiburg
Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii

Comandantul poliției regionale bieloruse, Ivan Semionovici, m-a adus cu mașina din sat la Emsk și m-a instalat în casa lui. Voia să fiu mereu în preajma sa. Semionovici își ducea traiul alături de nevasta lui, o poloneză tânără. Mă uimea nepotrivirea Beatei cu Semionovici, om necioplit și brutal. Ea arăta foarte bine, era instruită și cu maniere chiar aristocratice. Am aflat pe urmă că venea, într-adevăr, dintr-o familie bună: tatăl ei, Walewicz, era directorul liceului, iar fratele lui mai mare era preotul catolic din zona aceea.

Ivan fusese îndrăgostit de Beata mulți ani, dar ea îl refuzase o vreme și se măritase cu el de puțin timp, de când ajunsese șeful poliției. Ea încercase, în felul ăsta, să-și salveze familia de persecuții. Strămutații polonezi, mai instruiți decât bielorușii din partea locului, nu erau prea mulți, o parte însemnată din intelectualitatea poloneză fusese deportată în Siberia încă de pe vremea rușilor.

Naziștii nu-i urmăreau numai pe evrei. Îi socoteau și pe țigani, negri și slavi ca fiind de rasă inferioară. Dar în primul rând trebuiau exterminați evreii, asta era ierarhia. M-am dat drept polonez.

Polonezii din partea locului s-au purtat bine cu mine – știau că sunt jumătate neamț, jumătate polonez. Când m-am înregistrat la Emsk, m-am trecut polonez, deși puteam să mă trec neamț. Alegerea mea a fost perfect conștientă – singurul document rămas din viața trăită până atunci era carnetul de elev în care nu era trecută naționalitatea, ci orașul meu. Nemții puteau foarte ușor să mă ia la întrebări, puteam să mă dau de gol… Pentru polonezi, alegerea mea însemna un singur lucru – că sunt un patriot polonez. Familia Beatei avea și ea vederi patriotice.

Curând i-am cunoscut îndeaproape. Tatăl Beatei și surorile ei, Calina și Marysia, erau niște oameni minunați. Domnea o atmosferă atât de caldă la ei, încât nu-ți venea să pleci de acolo. Uneori venea în casa lor și un preot catolic, fratele mai mare al tatălui Beatei. Eram întotdeauna încordat când îl întâlneam la ei acasă: nu știam cum să mă port ca un catolic în prezența preotului. Dar el era binevoitor și nu avea pretenția să te porți în vreun fel anume.

Surorile erau cam de vârsta mea – Galina cu un an mai mare, Marysia cu un an mai mică. Erau singurele cu care puteam să pălăvrăgesc și să mă lepăd puțin de tensiunea în care trăiam mereu. Mă duceam la ei aproape în fiecare zi și rămâneam până seara. Jucam cărți cu surorile, ne distram, jucam popa-prostu'. Le spuneam povești amuzante, petrecute, unele, chiar la poliție.

Era exclus să am vreo relație cu evreii în afara serviciului, aș fi dat de bănuit imediat. Dar și ei întorceau privirea când îmi vedeau uniforma neagră, și căutau să se facă urgent nevăzuți.

Nu putea fi vorba, bineînțeles, nici de o apropiere prea mare de familia Walewicz, îmi venea în minte în fiecare clipă ce prăpastie de netrecut mă desparte pe mine, un evreu care-și ascunde adevărata lui față, de creștinii aceștia buni, simpatici și inteligenți… Eram îndrăgostit de Marysia și știam că ea mă place. Dar mai știam că n-o să depășesc limita, că n-o să mă hotărăsc să am relații serioase, pentru că o expun unui risc îngrozitor. Nu știu ce întorsătură ar fi luat viața mea dacă aș fi întâlnit-o în vreme de pace, într-o țară neatinsă de război. Dar pe săraca Marysia și pe toți ai ei îi aștepta în curând moartea. N-am putut salva pe niciunul dintre ei.

Sarcinile mele de serviciu erau destul de diverse: în primul rând, eram traducător în contactele dintre jandarmeria nemților, poliția bielorusă și localnici; în al doilea rând, trebuia să

mă ocup de infracțiunile de drept comun și de moravuri, să adun mărturii, probe. Căutam să mă țin departe de treburile „politice”, legate de cercetarea activității fostei administrații sovietice, a comuniștilor și a partizanilor apăruți imediat după ocupație. Și, în special, de cele care îi priveau pe evrei. Nu mă amestecau în asemenea ticluiri – reprezenta partea cea mai secretă a activității.

La început am locuit în casa lui Semionovici, am mâncat la masa lui și, în afară de ocupația mea oficială de traducător, îi predam limba germană, fără folos, de altfel. Dimineața înșeuam caii și plecam împreună la birou. Seara, când ne-am fi putut ocupa de germană, el se îmbăta.

Semionovici era mulțumit de cum muncesc: înaintea mea fusese traducător un polonez care știa germană prost și, în plus, era bețiv. Acum Semionovici mă încărca pe mine cu toată treaba mizerabilă: corespondență, lucrări de cancelarie; trebuia să întocmesc la nesfârșit rapoarte stupide, cerute de autoritățile germane. Reușeam s-o scot la capăt, și Semionovici aprecia lucrul ăsta.

N-a durat mult până să-mi spună Beata că, de la bun început, bănuise că sunt evreu, dar după ce mă văzuse călare pe cal respinsese gândul ăsta: stăteam în șa ca un adevărat cavalerist, nu ca un evreu de la țară. E adevărat, eram călăreț bun, iubeam și caii, și mersul călare, câștigasem câteva curse de cai, concurasem cu colegii mei de clasă în manej.

În general, Beata se purta bine cu mine. Locuiam cu ea în casă, o ajutam cu ce puteam, și nu o dată a trebuit să-l îmblânzim pe Semionovici. Era rău și violent la băutură. De fiecare dată când se îmbăta zdravăn, îmi arăta multă recunoștință. Simțeam lucrul ăsta. Aș putea spune chiar că mă respecta. Cu considerația asta pe care o avea pentru mine, m-a pus o dată într-o situație foarte complicată. Știa prea bine că, fiind polonez, trebuie neapărat să fiu catolic. În ierarhia pe care o

stabilise, evreul stătea mai jos de bielorus, iar polonezul mai sus. În ce privește rasa ariană, superioritatea ei era de necontestat pentru Semionovici. Era, fără îndoială, polițistul ideal: nu se zbuciuma în sufletul lui când auzea de acțiunile antievreiești. În lunile acelea, erau distruse cătunele evreiești și micile așezări cu 30–60 de oameni, acțiunile erau conduse la început de poliția bielorusă. Nu pot să-mi explic de ce lui Semionovici i-a venit tam-nesam ideea că polițiștii lui, cei care sunt catolici, trebuie să se spovedească. Într-o bună zi, mi-a dat o sarcină urgentă: polițiștii catolici să meargă la spovedanie. Răspundeam pentru treaba asta.

Nu era numai o absurditate, ci un fel de batjocură diabolică: ucigașii trebuiau să respecte ritualul religios, să se spovedească și să se împărtășească. Asta aștepta și de la mine.

Am ajuns la biserica catolică însoțit de cincisprezece polițiști. Așteptau toți să le vină rândul, eram ultimul. Stăteam pe banca de lemn în așteptare și-mi era frică să nu mă dau de gol, habar n-aveam cum să mă port la spovedanie. Cum să-mi treacă atunci prin cap că vor trece câțiva ani și-i voi spovedi eu pe credincioși?

După ce toți polițiștii au ieșit, m-am apropiat de preot. Era același cu care stătusem de câteva ori la masă, la familia Walewicz. L-am întrebat dacă intenționa să meargă în ziua aceea în vizită la fratele lui.

— Nu, mi-a răspuns, merg la ei la sfârșitul săptămânii.

Ne-am luat rămas-bun, am ieșit. Niciunul dintre polițiști n-a observat stratagema mea.

Pe atunci nu știam că preotul Walewicz era binevoitor cu evreii și, după cum a reieșit mai târziu, chiar i-a ajutat. Nici până-n ziua de astăzi nu știu dacă a ghicit că sunt evreu. Presupun că da. Sunt mâhnit că n-am reușit să-l salvez, deși am încercat.

După o lună și jumătate, întorcându-mă acasă de la serviciu seara târziu, am văzut o coloană de camioane staționând pe marginea drumului. De data asta, poliția bielorusă nu fusese informată despre vreo acțiune îndreptată împotriva evreilor. Nu putea să însemne decât un singur lucru: camioanele erau destinate polonezilor, nu înștiințaseră poliția bielorusă, toți știau că Semionovici este însurat cu o poloneză. În schimb, mi-au spus mie pentru că aveam reputația de patriot polonez.

Am alergat la familia Walewicz, i-am anunțat despre camioane și le-am spus ce bănuiesc. După părerea mea, ei trebuiau să dispară imediat, să plece în pădure, într-un cătun cât mai îndepărtat. L-am rugat pe Walewicz să-i prevină pe fratele lui și pe toți prietenii polonezi, nu m-a crezut. Detesta și comunismul, și fascismul, dar se considera un cetățean loial, nu-și închipuia că poate fi o victimă a represaliilor.

În aceași noapte, au ridicat toată familia, pe preotul Walewicz, pe inginer, pe medic și încă douăzeci de oameni. Intelectuali polonezi. Au fost împușcați imediat. Pe Beata n-au venit s-o ridice.

Drăguța de Marysia, sărmana Galina… Lista celor pentru care mă rog, este nesfârșit de lungă.

Un singur polonez a scăpat. Reușisem să-l previn în seara aceea, a părăsit imediat Emskul.

Când m-a adus Semionovici la Emsk, pe evreii din partea locului îi mutaseră deja într-un castel vechi. Am aflat de tragedia care avusese loc cu două săptămâni înainte de venirea mea: li se ordonase evreilor să se adune în piața orașului, se prezentaseră supuși la ora indicată – cu copii, cu bătrâni, cu boccele cu haine, cu provizii pentru drum. Aici, în piața centrală a orașului, între cele două biserici, ortodoxă și catolică, avusese loc un adevărat măcel – un detașament de poliție și un *Sonderkommando* împușcaseră peste 1500 de oameni pașnici. Pe evreii rămași în viață, în jur de

800 de oameni, îi mutaseră în castelul distrus pe jumătate, transformat în ghetou.

Imediat după evenimentul ăsta, a sosit în oraș noul comandant, maiorul Adolf Reinhold, polițist de carieră, cu un stagiu de treizeci de ani în poliție. A găsit că lucrurile merg foarte prost și a luat măsuri „civilizate” ca să restabilească ordinea. A organizat un adevărat ghetou pe teritoriul castelului și a organizat paza lui, încredințând-o, în parte, locuitorilor ghetoului, în parte, poliției bieloruse, controlată totuși de nemți.

Primul lucru pe care l-a făcut maiorul Reinhold a fost să rechiziționeze clădirea mănăstirii catolice, a instalat acolo secția de poliție, iar pe călugărițe le-a evacuat în casa vecină, care aparținuse unei familii de evrei ucise în pogrom. Însoțindu-l pe Semionovici în calitate de traducător, am dat ochii, bineînțeles, cu Reinhold, și peste câteva săptămâni a spus că vrea să mă ia la el la subunitate. Semionovici nu putea să-l refuze. Pe mine nu m-au întrebat dacă vreau să lucrez la Gestapo. Semionovici credea c-o să sar în sus de bucurie că fac o asemenea carieră. Mi-am amintit cum munceam la școala de la țară, mi se părea că e locul cel mai bun și mai potrivit. Iar acum trebuia să muncesc chiar la nemți! Nu puteam să refuz, de fugit nu aveam unde. Am acceptat. În același timp, am înțeles că situația mea devenise mai gravă.

Sarcinile de serviciu la Gestapo se deosebeau prea puțin de cele dinainte: făceam muncă de secretariat, răspundeam la telefoane, planificam gărzile, țineam evidența contabilă. În obligațiile mele intrau, se înțelege, și traducerea hârtiilor, și lucrul cu oamenii. Îmi făceam conștiincios munca, mă străduiam să traduc cât se poate de exact când era vorba despre fapte penale, erau multe de felul ăsta: încăierări, furturi, omoruri. Îmi dădeam seama, totuși, că muncind la Gestapo, împart răspunderea cu cei de acolo pentru tot ce se întâmplă. Deși nu participam nemijlocit la

uciderea oamenilor, mă simțeam complice. Tocmai de aceea simțeam nevoia să-mi creez o contrapondere, să mă opun cumva dinăuntru la toate acțiunile la care participam indirect. Trebuia să mă port în așa fel, încât să nu-mi fie mai târziu rușine să mă uit în ochii părinților și ai fratelui meu. Poate că n-am reușit întotdeauna să folosesc la maximum prilejurile ca să-i ajut pe oameni, dar cred că n-am ratat nicio ocazie încercând să fac lucrul ăsta.

Era dificil de lucrat în poliție: fie că se adunau aici oameni deosebit de cruzi, de mărginiți, fie că munca scotea la iveală ce era mai rău în ei. Erau printre ei adevărați sadici, oameni înapoiați mintal din punct de vedere medical. Cei mai mulți au sfârșit-o rău. Nici nu vreau să-mi amintesc. În general, am atât de multe în minte, încât vreau să le uit. Și totuși le țin minte…

Oricât ar fi de uimitor, omul cel mai respectabil dintre toți era maiorul Reinhold. Membru al partidului nazist ca toți ofițerii SS, era din fire un om cumsecade și un executant conștiincios. Înainte de război lucrase în conducerea poliției din Köln. Muncind sub comanda lui câteva luni, am observat că evită să participe la exterminarea populației evreiești, iar când este prezent, încearcă să păstreze aparența legalității acțiunilor și să iasă din încurcătură fără cruzimi de prisos.

Încă un aspect uimitor și trist deopotrivă: atmosfera generală din vremea aceea și din locul acela. Pe biroul meu erau o groază de scrisori de la locuitorii din zonă – denunțuri împotriva vecinilor, plângeri, învinuiri, mai toate agramate, adesea mincinoase și toate ticăloase fără excepție. Mă simțeam mereu trist și deprimat și trebuia să-mi ascund deprimarea de cei din jurul meu. Până atunci, nu avusesem de-a face direct cu ticăloșia, ingratitudinea și josnicia oamenilor – poate că ăsta era motivul deprimării mele. Am căutat o explicație și n-am găsit decât una: localnicii

bieloruși erau oameni îngrozitor de săraci, neștiutori de carte și terorizați.

Reușeam, totuși, destul de des să-i ajut pe oamenii denunțați de vecini. Am început destul de repede să judec pricinile de unul singur și am reușit să-i apăr pe nevinovați, să resping bănuielile pe care le trezeau oamenii suspectați că ar avea legături cu partizanii, într-un cuvânt, să ajut să se facă dreptate. Căutam mereu prilejuri să fac ceva pentru oameni – era singurul lucru care-mi dădea putere să trec ziua.

Familia Walewicz nu mai era, averea lor fusese prădată, câteva familii de bieloruși puseseră mâna pe casa lor și nu reușeau nicicum să și-o împartă. Sărmana Beata – singura care scăpase teafără – zăcea de zile întregi cu fața întoarsă la perete și nu voia să vadă pe nimeni. Era în ultima lună de sarcină. Semionovici bea și era ca turbat. Nu mă vedeam prea des cu el. Stăteam toată ziua la comisariat. Era multă scriptologie acolo: comunicate, legi, notificări. Trebuiau traduse în polonă și bielorusă, ca populația să fie la curent cu ele.

Mișcarea de partizani se făcea tot mai simțită și-i îngrijora pe nemți. La început n-am avut legături directe cu partizanii, dar de fiecare dată când primeam denunțuri de la localnici privind deplasările lor, făceam tot ce depindea de mine ca informațiile respective să ajungă cu întârziere sau să nu ajungă deloc la autorități. Nu făceam parte din nicio organizație, din nicio grupare de rezistență, dar, după un timp, am reușit să stabilesc legătura cu evreii din ghetou.

Întâlnirea a avut loc chiar în secția de poliție. Evreii nu aveau dreptul să iasă din ghetou, cu excepția acelora care lucrau pentru nemți. În fiecare zi, veneau la secție două femei de serviciu evreice, dar nu riscam să intru în vorbă cu ele. Mai era un evreu care muncea la grajd, dar nu-mi inspira încredere. Pe urmă grăjdarul s-a îmbolnăvit

și au trimis pe altul în locul lui. Pe ăsta îl cunoșteam din Wilno, era și el membru Akiva, se numea Moshe Milstein. La început nu m-a recunoscut: uniforma neagră era un camuflaj excelent. Moshe era agentul de legătură din rețeaua care începea să se organizeze. Prin el puteam să transmit informații despre operațiunile în curs de pregătire, îndreptate împotriva evreilor și partizanilor.

La vremea aceea, îmi cam pierdusem speranța că pot lua legătura cu oamenii din ghetou și cu partizanii. Imediat ce legătura a fost stabilită, am început să anunț din timp cătunele cu populație evreiască și partizanii.

Prima mea încercare de a salva de la distrugere un sat cu evrei a eșuat. Agentul de legătură a transmis Judenratului informația privind operațiunea ce urma să aibă loc, dar acesta a cerut să i se dezvăluie sursa informației. Agentul de legătură a refuzat, dându-și seama că mă pune pe mine în primejdie. Se temeau toți de provocări. În cele din urmă, Judenratul a trimis în sat avertizarea. Iar acolo povestea s-a repetat. Localnicii au trimis o fată la Emsk să verifice cât de sigură este informația. Când fata s-a întors, după două zile, în sat nu mai era niciun om viu. S-a întâmplat ca tocmai satul ăsta să fie primul în care m-au trimis ca traducător. Ca să evite actele de cruzime în exces și „porcăriile”, cum se exprima maiorul Reinhold, acesta a obligat detașamentul să adune toți evreii, să le citească ordinul prin care erau declarați dușmani ai Reichului și – în această calitate de dușmani – să-i împuște. În general, evita măsuri ca acestea și trimitea, în locul lui, pe vagmistru, care tocmai se făcuse remarcat printr-un sadism neobișnuit.

Când am plecat acolo, am sperat că gospodăriile oamenilor sunt pustii. Dar, spre marea mea consternare, oamenii nu plecaseră. I-au adunat într-o singură cameră, eu am citit ordinul, după

care vagmistrul a notat numele adulților, iar pe copii i-a numărat bucată cu bucată. Au fost duși toți în șopron. Am stat ascuns în spatele șopronului și n-am ieșit până ce împușcăturile n-au încetat. Și acum am senzația că asta s-a întâmplat ieri…

De obicei, după asemenea operațiuni, se făceau chefuri. Stăteam la masă, traduceam glumele soldaților din bielorusă în germană și suferam că nu sunt făcut să beau alcool.

După întâmplarea aceea, Judenratul n-a mai verificat informațiile mele. Oamenii reușeau uneori să se salveze în pădure.

Surprinzătoare și plină de mister este psihologia omului: evreii aceștia bătrâni din ghetou supraviețuiseră multor pogromuri, cunoscuseră execuțiile în masă în piața publică, dar refuzau să dea crezare unei acțiuni planificate și organizate de exterminare a evreilor. Aveau propriul lor plan: se înțeleseseră cu unul dintre șefii locali bieloruși să nu permită distrugerea ghetoului, dacă-i vor plăti o sumă uriașă de bani. Banii aceștia nu existau, bielorusul a fost de acord cu plata în rate, iar avansul fusese deja achitat.

Mulți își dădeau seama că e vorba de înșelăciune și șantaj, dar continuau să spere…

Din fericire, în ghetou erau oameni hotărâți să se împotrivească și să-și vândă scump viața. Aceștia erau, în principal, sioniști tineri care nu apucaseră să plece în Palestina. Nu aveau arme mai deloc. Am organizat transportul armelor în ghetou…

14. 1987, Redford, Anglia
Scrisoarea Beatei Semionovici către Marysia Walewicz

Dragă Marysia! A trecut o săptămână și iată că abia acum sunt în putere să-ți scriu despre moartea lui Ivan. A murit la 14 mai, după un an de chinuri cumplite. Durerile provocate de cancer nu-i treceau cu niciun fel de analgezice, numai votca îi ușura puțin chinul. I-au amputat piciorul drept cu un an înainte să moară. Poate că a fost o greșeală, sarcomul ăsta groaznic s-a răspândit după operație în toate oasele, ca focul care arde iarba uscată. A suferit teribil. N-a vrut să meargă la clinică, frica nu-i dădea pace, se temea să nu-l răpească evreii. Era convins, nu știu de ce, că nu-l iau de acasă, de lângă mine, dar că din clinică, îl ridică negreșit. Avea o întreagă colecție de articole scoase din ziare despre criminalii de război pe care evreii îi răpesc chiar și din America Latină și-i dau pe mâna justiției. Dar, mai mult decât de tribunal, îi era teamă că vor afla copiii despre trecutul său. Și așa traiul lor cu el n-a fost ușor. Copiii au venit la înmormântare și au plecat a doua zi.

Rătăcesc prin casă cât e ziua de lungă. E destul de mare casa. Jos e sufrageria și bucătăria, sus sunt patru camere. Pe cea mai confortabilă, cu ferestrele spre vest, ți-am dăruit-o ție în gând. Uite ce dorință am: să vii în Anglia, să te așezi în casa asta, și să fim fericite amândouă ca-n copilărie. Călugărițele ies la pensie? Împlinești în curând 63 de ani, eu 68. O s-o ducem așa încă zece ani. Mergem împreună la mesă, ca-n copilărie. O să pregătești *bigos*[3] din varza de aici, care nu seamănă deloc cu cea din Polonia, și *draniki*[4].

Mi-a rămas o moștenire frumoasă de pe urma lui Ivan: lăcomia lui, din pricina căreia am suferit toată viața, s-a transformat într-o sumă de bani

acceptabilă, o să ne ajungă să ducem o viață îndestulată cât o să mai avem de trăit, fără să ne refuzăm nimic.

N-am pe nimeni pe lume mai aproape decât tine, ești parte din viața mea fericită, aceea dinainte de război, în casa noastră dragă, cu tata, mama și Galinka.

Atât de mult v-am iubit pe toți, încât am hotărât să mă sacrific pentru voi, m-am măritat cu Ivan sperând că el o să-mi salveze familia. N-am salvat pe nimeni, doar mi-am pocit viața.

Am sufletul pustiit după înmormântare. Mă apasă gândurile, și vechi, și noi, nu-mi dau pace o clipă. Când eram tânără îmi uram bărbatul. După ce familia noastră a pierit și s-a născut Henrik, Ivan a făcut tot ce-a putut să mă ajute să-mi revin, o vreme chiar s-a lăsat de băutură – în primul an de viață al lui Henrik, aproape că nu l-a lăsat din brațe. Dacă a fost bun ceva în el, a fost dragostea pentru mine și pentru copii. De fapt, eu port toată vina, m-am măritat fără să-l iubesc. Urându-l chiar. În schimb, el m-a iubit foarte mult. Când nemții au început să se retragă și noi am plecat odată cu ei, cum eram slabă din fire, L-am implorat de-o mie de ori pe Dumnezeu să mă scape de el. Oricât de mari au fost crimele săvârșite de Ivan, el nu este vinovat deloc față de mine. Vinovată sunt eu. Dacă cineva poate să-l judece, atunci nu eu sunt aceea.

Draga mea Marysia! Poate că și soarta mea era alta dacă ne regăseam mai din timp, până să se termine războiul. Aveam în mine destulă putere să plec de lângă Ivan, dar au trecut zece ani până să se lămurească lucrurile, până să aflu că ai scăpat cu viață, și numai o minune a făcut să ne regăsim. N-aveam cum să te caut, Ivan era sigur că toți polonezii au fost împușcați în noaptea aceea. Cine să știe că ai reușit să te salvezi?… Judec lucrurile cât se poate de realist: propunându-ți să vii în Anglia, n-o fac nesocotit, lăsându-mă pradă deznădejdii. Prevăd că n-o să vrei să te muți aici,

dar, la urma urmei, am putea să ne așezăm undeva în Europa. Am putea cumpăra o căsuță într-un sat liniștit din sudul Franței sau în Spania, în Pirinei. E foarte frumos acolo, îmi amintesc asta din călătoria aceea oribilă pe care am făcut-o prin Franța și Spania. Nu-mi închipui că aș putea trăi acum în Polonia, dar, în sfârșit, sunt gata să mă gândesc și la asta.

Cele două nurori ale mele, soțiile lui Henrik și Teodor, n-o să se mute niciodată în casa asta. Ce să facă ele într-o provincie uitată de lume? Nici școală ca lumea nu-i aici. Așa c-o să-mi duc zilele aici, de una singură, până o să mor. Dacă te hotărăști să vii, o să fim fericite împreună. Te rog să nu-mi răspunzi imediat, să te gândești bine.

Pun în plic fotografiile. Sunt destul de vechi, e adevărat, le-a făcut Ivan când era sănătos. Asta-i grădina de lângă casă. E cam în paragină acum, le-am neglijat pe toate în ultimul an. Dar o să-mi adun puterile și o să pun totul în ordine. Într-una din fotografii se vede fațada casei noastre, în cealaltă se vede grădina fotografiată din balcon. Aveam fotografii și cu camerele, dar au ieșit tare întunecate, și le-am pus iute undeva, acum nu mai dau de ele.

Te îmbrățișez, sora mea dragă. Pomenește-ne în rugăciunile tale.

Beata.

15. Decembrie 1987, Boston
Din jurnalul Ewei Manukian

Ieri i-am spus lui Esther că sunt tare îngrijorată în ultima vreme. Am simțit o mare ușurare. Mi-am dat seama că este singurul om cu care pot vorbi. Cu atât mai mult cu cât nu prea am avut ce-i spune, adică nimic concret. Îmi adunam gândurile în același timp în care-mi căutam cuvintele, încercând să-i spun lucruri importante pentru mine. Prezența ei tăcută m-a ajutat mult. Știu de mult lucrul ăsta: când comunici cu un om de ispravă, inteligent, acesta emană atâta lumină, încât capeți și tu însușirile lui. Când vorbesc, de exemplu, cu Rita, se întâmplă tocmai pe dos, devin agresivă și stupidă. Sunt dezgustată de mine. Când am vorbit ultima oară cu Esther, mi-am exprimat cu voce tare bănuielile mele teribile.

De fapt, povestea e foarte lungă. Când l-am cunoscut pe Grișa, Alex avea șase ani. Pe vremea aceea eram măritată cu Ray, căsnicia noastră abia dacă mai pâlpâia. Cariera lui era la apogeu în momentul acela, începuse să aibă multe turnee, aflasem deja că apăruseră și niscaiva femei. Începuse să primească bani buni. Dar cum veneau, așa se duceau. Bani ușori ca muzica! Nu puteam pleca de la lucru, stăteam în laborator, făceam analize de sol și turbam. Și a apărut Grișa. Ce băiat! S-a îndrăgostit la nebunie de mine. Între altele, ne-am cunoscut pe stradă. M-a văzut și s-a luat după mine. Iar eu de așa ceva aveam nevoie…

Când am ajuns aici cu povestea, Esther a ridicat ușor din sprâncene. Era, într-adevăr, genul de femeie care nu face cunoștință cu bărbați pe stradă.

Dar eu continui să-i povestesc totul, așa cum a fost. Am început să ne întâlnim. Este cu zece ani mai tânăr decât mine. Ray e mai în vârstă și a avut întotdeauna probleme sexuale. Bănuiesc că-și irosește cu muzica și impulsivitatea, și însuflețirea,

și temperamentul pentru care-l iubesc atât de mult admiratorii lui, iar pentru el nu mai rămâne mare lucru. Dar asta chiar că n-are nicio importanță. A apărut Grișa, asta a fost extraordinar, până și relația mea cu Ray s-a ameliorat, acum nu-mi mai pasă de el…

Esther a mea, femeie deșteaptă, se uită la mine uluită, își pune mâna pe mâna mea și spune:

— Despre tot ce-mi vorbești, Ewa, știu doar din literatură. Trebuie să recunosc, deși risc să pierd respectul pe care mi-l porți, că sunt un expert nepriceput: în viața mea n-am avut decât un singur bărbat, pe soțul meu, și nu înțeleg cum vine treaba cu amanții. Relația mea cu soțul a fost atât de bună, încât n-am simțit niciodată nevoia să mai adaug ceva la ea. Poți să continui, dar să nu aștepți de la mine să-ți dau vreun sfat înțelept în această privință.

Am înțeles imediat că preambulul a fost cam lung și i-am spus ceva ce nu avea legătură cu ce mă frământa cu adevărat:

— Da, da… N-am venit după sfaturi pentru relația mea cu Grișa. Treaba e cu totul alta și e cu mult mai dureroasă.

Alex avea șase ani când eu și Ray am divorțat cu acordul amândurora. La vremea aceea, el nu era atât de cunoscut și de bogat ca acum, dar sentința a fost în favoarea mea: eu și Alex eram asigurați funciar. Alex își adora tatăl. Când m-am căsătorit cu Grișa, acceptat cu greu un alt bărbat în casă. Îi arăta mereu diverse obiecte – scaunul, farfuria, perna – și-i cerea să nu se atingă de ele pentru că erau ale tatălui său. Un psiholog m-a sfătuit să schimb decorul, am schimbat locuința. Alex tot nu-l accepta pe Grișa, nu voia să se culce seara fără tatăl său, deși Ray nu-l culcase niciodată în pat. Într-un cuvânt, Alex a suferit și ne-a făcut sânge rău timp de doi ani. Pe urmă eu am ajuns la spital, am stat aproape o lună, și în timpul ăsta, lucrurile s-au aranjat. Au rămas fără mine, probabil că Alex

a simțit că nu numai eu sunt gata să-l ocrotesc, ci și Grișa. Ray s-a mutat în California și a comunicat extrem de rar cu fiul său. Alex s-a supărat, o dată a refuzat să se întâlnească cu tatăl lui când a venit la Boston. Ray a uitat să-l felicite de ziua lui, Alex a suferit mult.

În ultimii trei-patru ani, relațiile dintre Alex și Grișa au devenit excelente. Alex îl adoră pe Grișa. Acesta își petrece mult timp cu el. Au multe interese comune. N-am nimic de adăugat, Esther. Le e așa de bine fără mine, încât sunt geloasă…

Ea n-a înțeles la ce mă refer. Dar, și eu, ce să vezi, mi-am exprimat pentru prima dată bănuiala asta îngrozitoare. Am simțit cum mi se frânge ceva în mine când am pronunțat cuvintele. Am simțit că este chiar adevărul. Adică nu-mi dau seama cât de apropiați sunt, ce anume se petrece între ei, dar a devenit dintr-odată evident că sunt îndrăgostiți unul de altul…

Alex are cincisprezece ani. Se înțelege de minune cu colegii de clasă. Nu-l interesează însă deloc fetele. Nu știu cum să procedez acum. Mi-e frică să aflu că lucrurile despre care am vagi bănuieli sunt, de fapt, lucruri certe. Sunt total dezorientată. Încerc să întrevăd diverse variante posibile. Dacă bănuielile mele se confirmă, luându-mă pe nepregătite? Ce trebuie să fac? Să-l omor pe Grișa cu mâinile mele? Să-l bag la închisoare? S-o rup cu el urgent?

Simt că-mi pierd mințile, asta-i sigur, dar în tot coșmarul ăsta mai e și gelozia… Și ofensa adusă femeii… Sunt complet nepregătită pentru eventualitatea că soțul meu și fiul meu sunt homosexuali.

Mi-am vărsat tot amarul dintr-odată.

Am înțeles imediat ce înseamnă să fii într-adevăr om cu capul pe umeri. Să vezi viața puțin din perspectivă.

Esther a scos din fundul dulapului o sticlă închisă la culoare, fără etichetă, a adus două

pahare mari cu picior și a zis:

— E calvados, băutura preferată a lui Isaac. Stă așa de când a murit. Un tânăr coleg din Franța i-a adus-o, e tărie, de la o fermă din Normandia. Vezi, n-are nici etichetă, e de la producător. Isac n-a apucat s-o bea pe toată. Bea câte un păhărel seara…

A turnat lichidul închis la culoare, asemănător coniacului. Am băut. Era catifelat și-n același timp te ardea.

Apoi a spus exact următoarele:

— Noi am trecut printr-un război înspăimântător. Ne-au fost omorâte toate rudele. Am văzut satele după execuții. Am văzut munți de cadavre mâncate de animale, ascunse sub zăpada care pornise să se dezghețe la sfârșit de iarnă. Am văzut copii împușcați. Mi-am impus să nu-mi mai amintesc de toate astea. Dar acum mă simt obligată să-ți spun: băiatul tău este viu și fericit. Dacă lucrurile stau așa cum spui, asta-i o nenorocire. Pentru tine. Nu pentru el. Sunt multe nenorociri pe care nici măcar nu le bănuiam. Sigur că iau ce-mi spui drept o mare pacoste. Dar băiatul tău e viu și-i mulțumit de viață. N-am habar despre genul ăsta de relații. Trezesc în mine nedumerirea și chiar protestul. Dar n-am experiență în privința asta. Și nici tu. Deocamdată lasă totul așa cum este. Ai răbdare. Sigur că ți-e greu să vorbești cu Grișa acum. Toate astea trebuie cumpănite, nu te grăbi. Dacă situația stă chiar așa, ea nu-i de ieri, de azi. Ține minte, însă, că n-a murit nimeni.

Ce fericire că există pe lume Esther!

Mai rămăsese jumătate de sticlă, am băut-o pe toată. Esther m-a așezat în taxi, îmi lăsasem mașina lângă locuința ei. Când m-am întors acasă, i-am găsit pe Grișa și Alex stând la televizor ca doi porumbei și uitându-se la nu știu ce film.

M-am dus imediat la culcare, dar aveam asemenea frisoane, că numai Grișa s-a priceput să

mă încălzească. O metodă verificată de multă vreme.

16. Aprilie 1988, Haifa
Scrisoarea Ewei Manukian către Esther Hantman

Dragă Esther! Îți amintești cât de grăbită și panicată am plecat. Puteam să nu mă grăbesc. S-a scurs deja o săptămână de la congestia cerebrală, și starea mamei este, cum spun doctorii, stabilă. Lucrurile sunt triste, dar arată ceva mai bine decât o înmormântare. Azi au mutat-o de la reanimare în salon. E toată legată la tuburi, ca mai înainte, și zace lată. Dar doctorii spun că evoluția e pozitivă. Sunt foarte buni. Au operat-o, i-au scos hematomul și opinează c-o să se refacă într-o oarecare măsură. În orice caz, partea dreaptă a corpului este sensibilă, deși nu-și mișcă nici mâna, nici piciorul. Nu vorbește. Mie mi se pare că pur și simplu nu vrea să stea de vorbă cu mine. Știi de când. De când am plecat la Santorini în loc să mă duc la ea. Ieri, de față cu mine, i-a spus surorii medicale destul de clar: „Nemernico!” Am înțeles imediat că pot să-mi fac bagajele și să-mi văd de drum. Îngrijirea e bună, e mult mai bună decât în America, nu vorbesc de clinicile particulare. Nu, nu te gândi că plec chiar azi. O să mai rămân câtva timp. Cel puțin până când o s-o mute înapoi la azilul de bătrâni.

Mi-am îngăduit totuși o mică bucurie – am făcut o călătorie de două zile la Ierusalim. Am fost în treacăt acolo acum câțiva ani, dar era așa o căldură, că aproape n-am scos nasul din hotel. În plus, data trecută m-am decis să arunc o privire asupra rădăcinilor mele și m-am dus în cartierul evreilor religioși. Acolo am fost bătută, ei, nu chiar bătută, zgâriată mai degrabă. Dar a fost teribil de interesant – toți bărbații purtau perciuni și caftane, iar femeile peruci și pălării. Îi întâlnești și-n America, dar aici totul arată autentic. Fețele lor îți atrag privirea. Mă uitam curioasă la culme, dându-

mi seama că, dacă soarta ar fi luat-o pe un alt făgaș, ființele astea din Evul Mediu ar fi putut să-mi fie rude, prieteni, vecini. Nu s-a întâmplat nimic cât timp i-am privit cu ochii cât cepele. Pe urmă însă, am vrut să intru într-o prăvălie ca să-mi cumpăr apă, și imediat s-au năpustit asupra mea două cumetre. Una mi-a ciupit mâinile dezgolite (o adevărată crimă!), cea de-a doua m-a apucat de păr. Nebune de-a binelea. Am reușit cu greu să resping atacul și am luat-o la fugă. M-am oprit abia la marginea raiului ăstuia cușer, lângă curtea unei școli. Tocmai începea pauza, și băieții de toate calibrele, de la slăbănogi de cincisprezece ani la viței dolofani, ieșeau pe rând în curte, porneau la plimbare doi câte doi, se regrupau apoi și dezbăteau serios niscaiva probleme importante. Am rămas cu gura căscată. Stăteam așteptând momentul când o să înceapă să joace fotbal sau măcar să se ia la bătaie. Am așteptat mult și bine. Așa că, după cum vezi, cercetarea rădăcinilor mele a avut un sfârșit total lipsit de glorie. Rădăcinuțele astea mi se păreau prea puțin atrăgătoare, ba mai aveam și mâinile zgâriate.

De data asta însă, am hotărât să arunc o privire asupra trecutului istoric pornind din altă parte: m-am dus în Orașul Vecin, punându-mi în gând să vizitez două repere istorice importante – Biserica Sfântului Mormânt și casa unde a avut loc Cina cea de taină. Prima nu m-a impresionat așa cum mă așteptam. Mulțime de oameni, obișnuitele excursii turistice, așa cum sunt peste tot în lume. Erau până și grupuri de turiști japonezi. Iar la locul cu pricina, unde fusese cândva peștera cu mormântul, acum era o capelă mică, se stătea la coadă, iar la intrare fiecare turist se întorcea și următorul îl fotografia. Am plecat urgent. Am găsit, folosindu-mă de ghidul turistic, casa unde a avut loc Cina cea de taină. Trebuie să-ți mărturisesc, dragă Esther, că mi-au rămas câteva subiecte dragi din vremea copilăriei mele catolice.

Cina cea de taină este unul dintre ele. Am intrat, și am simțit că aici nu s-a întâmplat nimic de felul ăsta niciodată. Nu s-au adunat aici cei doisprezece apostoli și învățătorul, n-au rupt pâinea și n-au băut vinul. Au stat într-un alt loc, în care nu erau ferestre leonardești. Cămăruța aceea trebuie să fi fost mică de tot, poate că n-avea deloc ferestre și se afla undeva, într-o periferie sărăcăcioasă a orașului, nu chiar în locul unde este mormântul lui David. În general, o Cină de taină ca asta nu-mi convine deloc. În dimineața următoare, am urcat la grădina Ghetsimani. Acolo cresc măslini autentici, sunt așa de bătrâni, încât pot fi aceiași din vremea de atunci. Și măslinele de aici sunt un argument convingător. Am stat așa o vreme, doream grozav să rup o crenguță ca amintire, dar n-am îndrăznit. Și imediat a ieșit printr-o ușă un călugăr mititel, arătând ca un cerșetor, a frânt o crenguță și mi-a dat-o. M-am bucurat nespus. Apoi am urcat și mai sus, pe Muntele Măslinilor, de-a lungul zidului vechiului cimitir evreiesc, am ajuns la capelă. E o construcție din vremea noastră, mică, asemenea unei lacrimi – capela Tânguirea Domnului. *Dominus Flevit.* Domnul plânge. În locul ăsta Cristos a deplâns viitoarea distrugere a Ierusalimului. De atunci, Ierusalimul a fost distrus și refăcut de nu știu câte ori, încât rămâne o adevărată enigmă pentru care eveniment anume a plâns – ne e dat să așteptăm următorul eveniment sau ne sunt de ajuns câte au fost? De aici se deschide o priveliște de nedescris. Iar locul e cât se poate de plăcut, te simți ca acasă – iarba strălucește, ici-colo vezi maci micuți și niște flori albe ca margaretele. Seamănă cu goblenul meu favorit din muzeul de la Cluny. Lipsesc doar Licornul și Fecioara, ai însă impresia că au plecat pentru un minut. Asta se întâmplă din cauza ierbii strălucitoare ca nestematele. Află că primăvara e atât de scurtă aici, încât, după o săptămână, totul arde și devine fân albicios, este și motivul pentru

care simți o emoție atât de intensă că te găsești într-un loc al fericirii.

Am trecut apoi pe la vechiul cimitir evreiesc, care ocupă jumătate de munte. La început n-am vrut să-l văd, nu-mi plac cimitirele. M-am dus totuși. Dacă la Paris mi-a fost greu să mă urnesc la cimitirul Père Lachaise, dincoace chiar Dumnezeu mi-a poruncit. Praf, bolovani, pietriș. Un arab bătrân a apărut pe neașteptate lângă o piatră și mi-a propus să-mi arate cimitirul în schimbul a zece dolari. Am refuzat, spunându-i că nu sunt turistă americană, ci o femeie obișnuită din Polonia. Atunci mi-a propus să beau o ceașcă de cafea. Mi s-a părut că invitația e serioasă, că bate departe și că poate avea cine știe ce urmări, așa că l-am refuzat din nou. S-a apucat atunci să-mi povestească despre cămilele lui în număr de cincizeci. M-am arătat încântată. I-am spus: „Da, asta mai zic și eu! Mai bine cincizeci de cămile decât cincizeci de automobile.” S-a bucurat teribil, ne-am despărțit prieteni. Spune-mi cinstit, Esther, ai vreun cunoscut care să aibă cincizeci de cămile?

Am luat taxiul până la stația de autobuz. În câteva ceasuri am fost la Haifa. Am dat fuga la spital. Am stat țintuită în bătaia focului din privirea mamei. Nu vorbește, dar știu tot ce vrea să-mi spună, până la ultimul cuvânt.

Mă gândesc la Alex și Grișa și mă frământ fără încetare, simt asta în adâncul inimii, dar alung gândurile negre.

Te îmbrățișez.
A ta, Ewa

17. Aprilie 1988, Boston
Din scrisoarea Estherei Hantman către Ewa Manukian

…Nu pot să dau de tine la telefon. Am o rugăminte. Nu sunt sigură că mi-o vei îndeplini, dar poate că vei reuși să mă ajuți cât mai stai în Israel. Treaba este următoarea: mă ocup în ultimul timp cu sortarea hârtiilor lui Isaac, sunt foarte multe. Am dat din întâmplare peste un colet nedesfăcut – a reieșit că e vorba despre o carte trimisă de la casa de licitații după moartea lui. Și iată că la doi ani de la moartea lui am deschis coletul, în el era o carte foarte veche, uimitor de frumoasă – un manuscris, după cât îmi dau seama, cu niște miniaturi minunate. Am dus-o la Muzeul Evreiesc, mi-au spus că este Hagada într-o ediție destul de rară. Au vrut imediat s-o cumpere, dar n-am de gând deocamdată să vând cărți. Uite ce vreau de fapt – să restaurez câteva pagini distruse. La muzeu mi-au spus că e mai bine ca asemenea cărți să fie restaurate de meșteri israelieni. Cel care le lucra a murit de curând, iar de un altul n-au făcut rost încă. Poate că afli ceva de la prietenii tăi, poate cunosc ei un asemenea meșter. Dacă nu, atunci nu și gata. La urma urmei, cartea a stat așa atâta amar de vreme, poate să mai stea încă în starea asta.

Te îmbrățișez.
Esther

18. Aprilie 1988, Haifa
De la Ewa Manukian către Esther Hantman

Dragă Esther! Am întârziat încă o săptămână. Am amânat din nou data zborului, va fi pe 6 mai. Până la urmă am închiriat o mașină. La ei toate mașinile sunt cu schimbător de viteză, nu mai sunt obișnuită așa, conduc pe sistem automat de mult timp, n-am vrut să risc. Țara e așa de mică, dacă te scoli devreme, reușești să străbați jumătate din ea până la patru după masă. Am fost la Marea Moartă și la Chineret încă o dată. La Eilat n-am ajuns. Cât de mult îmi place țara asta în miniatură! Totul e atât de aproape. E destul să întinzi mâna. Ah, da! În legătură cu ce m-ai rugat. Unul dintre cei mai buni restauratori este vecin cu prietenii mei din Ierusalim, Stiva și Isabel. Doar ce-am pomenit de el, că-n aceeași zi m-am și trezit invitată la el. Aici fiecare om are o întreagă istorie. Istorii, biografii extraordinare, atât de complicate, încât chiar și a mea pălește. Aflând de la Stiva că sunt de fel din ghetou, restauratorul a fost atât de copleșit de, compasiune, încât m-a invitat vineri seara la el acasă. Am nimerit pentru prima oară la un sabat adevărat. Sunt sigură că tu știi bine despre ce-i vorba, dar, pe mine, fiind prima dată, m-a impresionat teribil. Ți-am spus doar că visul meu din copilărie era să am o familie adevărată. Orfelinatul, casa de copii, traiul cu mama care respingea categoric valorile familiale și o spunea pe șleau, traiul dus cu Erich, așa și așa, nici tu iubire, nici tu prietenie, doar vânzoleală-n pat. Apoi încercarea nereușită cu Ray: nici măcar nu s-a gândit să-și amâne turneul când s-a născut Alex! Când a apărut Grișa, mi s-a părut că lucrurile s-au aranjat în sfârșit… Dar tot ce prevăd este că visul meu în legătură cu familia se surpă complet și definitiv!

Acum imaginează-ți o masă cu lumânări. O femeie frumoasă, o rusoaică nu prea tânără, convertită la iudaism, după cum am aflat pe urmă. E trupeșă, are mâini mari, se mișcă asemenea unui animal mare, cam cum e vaca, dar în sensul bun al cuvântului: își mișcă alene capul, ochii și-i mișcă încet. Sânii mari îi atârnă peste masă, are părul roșu, dar puțin decolorat. Se vede după copii cum îl avea înainte – băieții îl au roșu ca focul. Iar cele două fete seamănă cu tatăl – au nasul fin, degete subțiri, miniaturale. A reieșit că această Lea nu e cu mult mai în vârstă decât soțul ei, dar Iosif este atât de subțirel, n-are carne deloc pe el, seamănă cu un înger împovărat de ani. Ți-am spus, mi se pare, că am adus cu mine din Rusia dragostea pentru icoane. Brusc am înțeles de ce n-au evreii icoane, n-aveau cum să le aibă: au asemenea chipuri, că nu mai au nevoie de niciun fel de icoane.

Înainte de cină, Iosif m-a dus în camera lui de lucru. Mi-a arătat cu ce se ocupă, e meșter iscusit. Erau cărți în miniatură și cărți de rugăciune foarte vechi. Mi-a spus că mare parte din comenzi vin din America – evreii americani cumpără la licitație cărți vechi evreiești, le restaurează și pe urmă le predau muzeelor. Iosif e din Moscova, a terminat nu știu ce secție de restaurare și s-a ocupat cu restaurarea icoanelor. A trăit câțiva ani într-o mânăstire. Probabil într-una ortodoxă, dar n-am stat să-l întreb. Interesant, nu-i așa? A fost trei ani la închisoare – icoanele restaurate dispăreau prin contrabandă în Vest. Cineva l-a denunțat. S-a cunoscut cu soția pe când lucra tot ca restaurator – Lea era șef de echipă la o biserică ortodoxă și-i dădea de lucru. Toate astea mi le-a spus el, din proprie inițiativă. Pe urmă a zâmbit și n-a mai scos o vorbă. Am înțeles că mai e o mică poveste de istorisit. Prietenii mei mi-au spus pe urmă că băiatul cel mare e din prima căsătorie a soției. Am vorbit rusește până să ne așezăm la masă. Pe masă

erau lumânări. Le-a aprins Lea cu o rugăciune evreiască. M-am jenat să întreb ce fel de rugăciune este. Mi-a fost însă clar și fără traducere că e vorba despre o rugăciune de mulțumire. La ce bun să m-apuc să-ți descriu ce știi foarte bine și fără mine?

Pe urmă stăpânul casei a rupt pâinea, spunând o rugăciune, a turnat vinul într-un pahar mare. Curată euharistie, totul era acolo! Au urmat mâncăruri de tot felul: sub șervetul de masă două *hallah,* coapte de Lea, pește, salate, friptură… Mai era la masă o băbuță rusoaică, Praskovia Ivanovna, mama Leei. Cu broboadă pe cap! Și-a făcut semnul crucii înainte să mănânce. A făcut semnul crucii și deasupra farfuriei, cu mâna plină de zbârcituri! *Sabat shalom,* Cristos a înviat!

Am fost de-a dreptul invidioasă – se întâmpla exact ce mi-am dorit o viață întreagă. Jumătate dintre oamenii pe care i-am cunoscut în călătoria mea – doctori, restauratorii ăștia, încă o vecină a prietenilor mei, o englezoaică, soră medicală la spital – au fiecare istoria lui abracadabrantă.

Ritei îi e mult mai bine, asta fără doar și poate. Mă întâmpină spunându-mi: „A, ai apărut…” De parcă am cincisprezece ani și vin dimineața în zori de la petrecere. O transferă la azil săptămâna viitoare. Mai rămân aici câteva zile.

Te îmbrățișez.
Ewa

19. 1988, Haifa
Caseta trimisă de Rita Kowacz lui Pawel Kociński

Dragă Pawel! Îți trimit o casetă în loc de scrisoare. Nu mai pot să scriu – nu mă ajută mâinile. Nici picioarele. Zac aproape ca un cadavru, doar mintea-mi merge. E chinul cel mai cumplit, pe care numai Dumnezeu îl poate inventa. Îmi vine să cred că el există. Sau mai degrabă diavolul. În orice caz, dacă prezența diavolului poate fi judecată ca o dovadă a existenței lui Dumnezeu, atunci admit că această pereche există. Deși nu văd vreo deosebire de principiu între ei. Sunt dușmanii omului. Iată-mă încă în viață, nu știu de ce și pentru ce, în loc să stau cuminte în mormânt și să nu încurc pe nimeni. Nu-ți poți închipui ce tevatură a fost în jurul meu, au readus la viață, naiba știe de ce, sacul ăsta cu oase bătrâne. Pot să cer orice, mi se aduce deîndată. Mi-au adus până și cașă. Am însă o singură dorință arzătoare, pe asta nu mi-o îndeplinesc – să mă lase să mor. Sunt foarte împăcată când spun asta. Am nimerit de multe ori în situații asemănătoare, când viața mi-a atârnat de un fir de păr, dar dorința mea a fost să trăiesc și să lupt, așa am câștigat întotdeauna. N-o să-ți vină să crezi, află că am ieșit victorioasă întotdeauna – chiar și-n lagăr. M-au reabilitat până la urmă, asta înseamnă că victoria a fost a mea. În momentul de față, să învinge înseamnă să mor când vreau eu. Asta vreau acum. Ei, în schimb, mă tratează. Pricepi? Mă tratează. E nostim că le și reușește cât de cât. Mă mută în fotoliu, îmi mișc puțintel mâinile, picioarele, asta se numește „dinamică pozitivă”. Din toată dinamica asta nu vreau decât un singur lucru – să mă pot târî până la fereastră, să mă rostogolesc peste balustrada balconului și să zbor jos – peisajul e minunat, mă atrage din ce în ce mai mult N-am

pe nimeni să mă ajute în afară de tine. M-ai iubit când eram tânără, și eu te-am iubit cât timp nu mi-a dat pace dorința din trup, ca râia ce se ține scai de om. Ești tovarășul meu, facem parte din aceeași familie, ești singurul care poate și trebuie să mă ajute. Vino și ajută-mă. N-am rugat pe nimeni niciodată. N-aș face-o nici acum, dacă m-aș descurca singură. Nu-s în stare să merg nici până la oală. Dacă ar fi război, aș ruga să mă împuște. Rugămintea mea e mai modestă acum – vino și du-mă la balcon. E o nimica toată.

A ta,
Rita

20. 1988, Haifa
Rita Kowacz către Pawel Kociński

Uite, Pawel, ce scris urât, parcă scriu cu picioarele. Dar scriu singură, fără ajutor. Mișc mâinile cu chiu, cu vai, picioarele – nu. Nu aștept nimic de la tine: când am nevoie de tine, nu ești și pace. N-am de unde să te iau. S-a zis, nu mai am nevoie. Să vă iasă din cap, ție și Ewei, că nu pot fără voi. Mai sunt alții gata să-mi dea o mână de ajutor. Transmite salutări soției tale, Mirka. Să aibă în vedere că infarctul e mai bun decât congestia cerebrală. În ce-l privește pe fiul tău, îți împărtășesc durerea. Numai să nu uiți că eu am stat opt ani în închisorile poloneze și încă cinci în cele rusești. Nu cred că închisoarea e mai rea la francezi. Trei ani – nu-i mult. Acum, în închisorile occidentale, se aduce cafea dimineața, se schimbă lenjeria o dată pe săptămână și se instalează un televizor în celulă ca pușcăriașul să nu se plictisească. Cam așa ceva am și cu aici, cu toate decorațiile mele. Doar televizorul e pe coridor.

Rita

21. Mai, 1988
Din jurnalul Ewei Manukian

Cât de adânc s-a cuibărit în mine! Nu-mi ajunge că mă duc regulat la Esther ca la spovedanie și primesc de la ea iertarea păcatelor, simt nevoia să mai și notez câte ceva. Nu pot să-mi scot din cap învinuirile aduse mamei, strânse de mine de când mă știu, ăsta-i tristul adevăr. De mult timp nu mă mai încearcă nici indignarea, nici furia pe care mi le provoca în tinerețe. Simt o milă infinită – zace uscată ca viespea pusă-n insectar, în schimb, ochii-i strălucesc ca farurile, plini de energie. Dar – iartă-mă, Doamne! – ce energie mai e și asta!? Ură curată, concentrat de ură. Ură îndreptată împotriva răului! Îl urăște cu atâta patimă, e atât de pornită împotriva lui, încât acesta poate să-și ducă zilele tihnit. Ea și cei asemenea ei fac ca răul să n-aibă moarte. Mi se întâmplă de mult timp, de când am puterea să mă uit în ochii ei, să-mi zic că nedreptatea socială, oricare ar fi ea, îmi e mai simpatică și mai de iertat decât lupta cu mama. În tinerețe avea idei la scară planetară, apoi ele s-au făcut mici, acum, mama se luptă cu soarta nedreaptă în ce-o privește pe ea personal. Înainte de congestie, și-a îndreptat ura împotriva directorului casei de bătrâni, grasul și cheliosul Yohanan Shamire. La început se certa cu el, pe urmă a făcut denunțuri împotriva lui, a venit o comisie, pe urmă – nu știu toate amănuntele – el a ieșit la pensie. Când am sosit aici penultima dată, acest Yohanan i-a făcut o vizită în prezența mea, și ea s-a întreținut cu el pe un ton foarte amabil. Toate astea s-au întâmplat până la congestie. Acum vorbește puțin. Nu se poate ridica din pat, bineînțeles. Nu se poate așeza singură deocamdată. Când s-a întâmplat ce s-a întâmplat, m-am gândit la început: moare nenorocita, în sfârșit. Am răsuflat ușurată. Pe urmă mi s-a făcut rușine. Acum

mi-e din ce în ce mai rușine. Cum adică, i-am dorit moartea? Am ajuns să nu mai vreau nimic, mă gândesc doar la chinul meu de până acum – zi și noapte mă gândesc nu la ea, nu știu de ce, mă gândesc la ce simt pentru ea. Mă consideră, bineînțeles, o ticăloasă. De câte ori nu mi-a spus-o. Acum însă și eu cred că sunt o ticăloasă – pentru că nu pot s-o iert, nu pot s-o iubesc, n-am lacrimi pentru ea.

Esther mi-a ascultat mărturisirile dezlânate și pe urmă a spus: „Nu pot să-ți dau niciun sfat. Suntem oameni sortiți pieirii, n-avem nicio șansă de scăpare. Cei care rămân se simt întotdeauna vinovați față de cei care pleacă. Starea asta e trecătoare. După câteva zeci de ani, Alex al tău o să-i spună unui apropiat de-al lui că e vinovat față de tine, că te-a iubit prea puțin. E chimia elementară a relațiilor dintre oameni, într-un fel.” A continuat pe un ton mai ferm: „Liniștește-te, Ewa. Fă ce crezi că-i posibil și necesar. Să nu faci ce simți că nu poți, că nu merge. Lămurește-ți lucrul ăsta. Uită-te la Rita – nu poate să fie altfel de cum este, îngăduie-ți să rămâi cum ești. Ești o fată bună, Ewa.” M-am simțit bine după cuvintele astea.

22. 1996, Galileea
Avigdor Stein către Ewa Manukian

Dragă Ewa! Zilele astea Noemi mi-a adus o scrisoare de la Daniel, de acum douăzeci de ani, când a stat o jumătate de an la sanatoriu ca să-și trateze tuberculoza osoasă. Este una dintre puținele lui scrisori pe care le-am păstrat. Îți trimit copia. Nu poți să-ți închipui câți oameni vin la mine să se intereseze de fratele meu – jurnaliști din diverse țări, a venit și un profesor american, pe urmă a venit și o scriitoare din Rusia. Milka îți trimite salutări. Dacă te hotărăști să vii în Israel, suntem bucuroși să te primim oricând.

Avigdor

1969, Haifa
Copia scrisorii lui Daniel către Noemi

Frumoasa mea Noemi! Imaginează-ți că o ființă fermecătoare, pufoasă și cu ochii verzi, m-a amestecat în viața ei și-mi cere să-i înfiez cei trei copii. Uite cum s-a întâmplat. Chiliile din mânăstire n-au lacăte. În plus, străinii nu sunt lăsați să intre în spațiul unde se locuiește. Ușa camerei mele nu se închide prea bine, poate fi deschisă fără efort. Așa că, închipuie-ți, vin seara acasă și văd ușa puțin crăpată. Intru, mă spăl fără să aprind lumina, mă așez pe scaun și mă adâncesc în gânduri. Așa m-am obișnuit de când eram tânăr – să mă gândesc puțin înainte de somn la ziua care s-a dus și la oamenii pe care i-am întâlnit sau, dimpotrivă, pe care nu i-am întâlnit. La tine, de pildă… Nu te-am văzut de mai bine de o lună și mi-e dor de mutrișoara ta dragă. Și, cum stau liniștit pe întuneric gândindu-mă la una, la alta, simt deodată că nu sunt singur. Mai e cineva, și precis nu-i un înger. De ce sunt așa de sigur? Ca să-ți spun drept, n-am avut de-a face cu îngerii

niciodată și cred că dacă s-ar ivi vreunul, mi-aș da seama imediat, că e greu să-l confund cu grădinarul sau cu starețul nostru. Și totuși… cineva e aici. Mă pitesc, nu aprind lumina. Am o senzație ciudată, simt o mică primejdie.

E noapte cu lună, întunericul nu-i atât de negru. Mai degrabă cenușiu. Încep să mă uit în jur și văd că stă cineva tolănit în patul meu. E mic și rotunjor. Mă apropii de pat cu băgare de seamă, îmi țin respirația, descopăr acolo o pisică dolofană bine. Se trezește, deschide ochii strălucitori ca flacăra, de te bagă-n sperieți. Doar știi cum lucesc ochii animalelor în întuneric. O salut și-i cer să-mi cedeze locul. Se preface că nu înțelege. O mângâi puțin, și imediat începe să toarcă zgomotos. Continui s-o mângâi, văd că nu-i vorba de o pisică, așa, pur și simplu, ci de o pisică îngrozitor de grasă. Și foarte deșteaptă. Se urnește numaidecât ca să-mi lase locul. Mă apuc să-i explic că sunt călugăr și că nu pot să împart patul cu o doamnă. N-ar vrea să se mute, să zicem, pe scaun? Refuză. Pun puloverul meu pe scaun și o așez acolo. Nu se împotrivește. Când dau să mă culc, se întoarce în pat și se cuibărește ușurel la picioarele mele. Mă dau bătut și adorm. Când mă trezesc de dimineață, ia pisica de unde nu-i. Seara apare din nou și-mi demonstrează că e deșteaptă foc: închipuie-ți, o găsesc dormind pe scaun. Când să mă culc, mi se așază din nou la picioare. Recunosc că mi-a făcut plăcere.

Cinci zile la rând am găsit-o seara în camera mea pe scaun, și, de fiecare dată când mă culcam, se muta în patul meu. N-am reușit s-o cercetez prea bine, pentru că, atunci când mă trezeam, nu mai era acolo. În plus, dimineața sunt pe grabă, n-am timp s-o caut prin toată mânăstirea sau prin grădina care e destul de mare.

Și iată că a venit și seara când, ce să vezi, n-am mai găsit-o pe scaun. Am fost chiar dezamăgit sau gelos, ceva în genul ăsta. La cine să se fi mutat, m-

am gândit, pe cine să fi ales în locul meu? Toată ziua nu mi-a ieșit asta din minte: am fost trădat!

Cât de uimit am fost când, venind ziua următoare acasă, am găsit în patul meu o întreagă familie de pisici. Iată unde dispăruse noaptea trecută – s-a ascuns de oameni, a născut trei pisoiași pe întuneric, să n-o știe nimeni, și mi i-a adus mie. Mi-a făcut chiar plăcere că pisica m-a socotit om de nădejde într-atât, încât să-mi încredințeze nou-născuții. Ca să nu mai lungesc vorba, iată că s-a împlinit deja o lună de când stă pe puloverul meu albastru împreună cu Alef, Șin și Betka. În ce-l privește pe Șin, am mici dubii, s-ar putea să fie fetiță.

Acum sunt nevoit să iau asupra mea grija întregii familii. Când mă întorc seara acasă, îi aduc lui Katzelle (așa i-am pus numele) o cutie cu lapte și ceva resturi de la prânz, dacă se întâmplă să mănânc în ziua aceea. Da, am pierdut din vedere un lucru important: am văzut în zori că pisica e de-o frumusețe rară. E cenușie, un cenușiu destul de închis, are un guleraș alb pe piept dintr-o blană deosebit de pufoasă, și o ureche albă îi dă un aer cochet. E foarte curată, jumătate din zi și-o petrece cu spălatul și curățatul ei și al pisoiașilor. Cred că dacă aș învăța-o să curețe prin cameră, ar ieși din ea o îngrijitoare minunată. Și, pe deasupra, e grozav de deșteaptă: a ghicit, nu știu cum, că e interzisă ținerea animalelor în mânăstire și se poartă ca o nălucă – nimeni n-a văzut-o până acum. Mă fac și eu că n-o văd. Când starețul o să mă întrebe ce face minunea asta de animal în camera mea, o să-i spun: care animal?

Nu, din păcate nu pot să-i spun așa ceva. Sunt totuși călugăr și nu se cuvine să mint. E păcat. Toți oamenii pe care-i cunosc înfloresc lucrurile măcar puțin, iar eu n-am dreptul. Dar, cum știu că mai devreme sau mai târziu o să vină și momentul ăsta, sunt nevoit să mă gândesc la soarta pisicilor. Mă pregătesc să duc tratative cu fratele meu. Nu sunt

sigur că o să am succes. Doar știi că între mine și tatăl tău sunt divergențe în multe privințe. În cazul ăsta, contez pe inima lui bună. Nu știu de ce, dar am încredere în Milka.

Soarta pisoilor e aproape hotărâtă: pe unul îl ia adjuncta mea, Hilda, pe al doilea îl ia prietenul nostru, Moussa, iar pe al treilea, probabil, o soră din Tveria.

Te îmbrățișez, draga mea nepoată. Katzelle îți transmite multe salutări și însănătoșire grabnică.

Al tău unchi,

Daniel

23. Noiembrie 1990, Freiburg
Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii

Am stabilit legătura directă cu ghetoul prin Moshe Milstein.

Am început să fur arme din depozitul aflat în podul comisariatului. În mare parte, arme sovietice capturate. Nu era treabă ușoară să le predau celor din ghetou, mai ales puștile. Am început să ascund în grădină fiecare „piesă” scoasă din depozit, pe urmă, seara, legam pușca, învelită în cârpe, de cadrul bicicletei și plecam acasă pe un drum ocolit, pe lângă castel. Acolo, lângă o spărtură-n zid, mă așteptau tinerii care preluau arma. N-am intrat în ghetou niciodată. Câțiva dintre cei care locuiau acolo înțeleseseră deja că sunt condamnați la exterminare și voiau să facă rost de arme, să-și apere pielea lor și a apropiaților lor. Socoteala mea era că trebuie să se hotărască să evadeze în masă. Știam că printre partizani sunt și comuniști din partea locului, și soldați din Armata Roșie făcuți prizonieri, și evrei fugiți din ghetou. Dar la început nu m-au ascultat: mulți trăiseră o experiență cumplită cu concetățenii lor neevrei, care îi predau nemților pe soldații din Armata Roșie scăpați din încercuire și pe evrei. În plus, cei din ghetou nu credeau că partizanii îi vor primi cu brațele deschise.

A venit ziua când n-au mai avut de ales. La sfârșitul lui iulie 1943, am fost de față la o convorbire telefonică a maiorului Reinhold. Ultima lui frază a fost: „La ordin! Judaktion va avea loc la 13 august!” Am înțeles imediat despre ce-i vorba. Maiorul mi-a spus:

— Dieter, ești singurul martor al acestei convorbiri. Vei purta întreaga responsabilitate dacă se află ceva!

— *Jawohl!* am răspuns.

Eram în relații cordiale cu maiorul Reinhold. Îmi venea ca tată după vârstă, băieții îi rămăseseră acasă, în purtarea lui față de mine simțeam o notă paternă. Pe băiatul lui cel mare îl chema ca pe mine, Dieter. Trebuie să mă credeți că și eu mă purtam foarte bine cu el. Mai bine decât cu subalternii lui. Mă prețuia că eram corect, știam lucrul ăsta. Așa că l-am trădat în ce privește relația mea personală cu el, îndeplinindu-mi datoria ca om. Și mi-am semnat sentința.

Când mi-am început slujba în poliție, am depus jurământ – am jurat credință Führerului. Mai târziu, ca partizan rus, i-am jurat credință lui Stalin. Jurămintele astea nu erau adevărate, erau făcute din constrângere. Cu prețul lor, am salvat nu numai viața mea, ci și a altora.

Printre situațiile pe care le-am avut de înfruntat au fost unele tragice, dureroase, cumplite. Pot vorbi despre ele acum. Deși nu-mi place să povestesc asemenea întâmplări, o voi face acum pentru că socotesc că sunt dator să vă împărtășesc experiența prin care am trecut: nimeni nu știe dinainte în ce situație îl poate aduce viața pe om.

În aceeași seară, am comunicat agenților de legătură despre acțiunea pusă la cale de nemți. Oamenii au hotărât să se apere cu numărul mic de arme procurate de mine. Am reușit să-i conving că n-are sens să se apere pentru că, într-o situație ca asta, în care pier toți, e mai important să rămână măcar câțiva în viață. Era oricum mai avantajos decât să se apere zece minute împușcând bielorușii și nemții veniți să distrugă ghetoul. I-am îndemnat să evadeze. Treburile ghetoului erau conduse, însă, de Judenrat, acesta trebuia să ia decizia.

Mi-a fost frică? Nu-mi amintesc. M-am adaptat imediat împrejurărilor, m-au absorbit cu totul: simțeam că răspund pentru viața multor oameni. Să-ți iei răspunderea asupra ta e mai important decât să îndeplinești un ordin. Mulțumesc lui Dumnezeu că mi-a dat o asemenea calitate.

Trebuia stabilită data evadării. Au fixat-o pentru noaptea de 9 spre 10 august.

Judenratul n-a susținut planul și a aprobat numai evadarea celor din grupul de rezistență. Bătrânii nu-și pierduseră nădejdea că funcționarul bielorus mituit de ei o să-i salveze pe toți.

Mai departe, evenimentele s-au desfășurat în felul următor: în ajunul zilei cu pricina, i-am raportat șefului meu informația falsă că un grup de partizani trebuie să treacă prin satul aflat înspre sud, adică în direcția opusă pădurii uriașe, puțin umblate, unde aveau de gând să fugă cei din ghetou. Toți polițiștii și jandarmii au plecat în misiune într-acolo, în afară de patru, care au rămas la comisariat. Așa că ghetoul nu mai avea patrule. Am stat toată noaptea la pândă împreună cu ceilalți polițiști, așteptându-i pe partizani.

Ne-am întors în zorii zilei. La opt dimineața eram deja la comisariat. A venit imediat primarul, era răvășit, i-a comunicat șefului că au evadat din ghetou trei sute de evrei. I-am tradus, ca de obicei, maiorului Reinhold. Acesta a întrebat cum de s-a întâmplat așa ceva. Primarul i-a explicat că evreii sunt împușcați ba aici, ba dincolo, și că oamenii din ghetou au crezut că le-a venit și lor rândul. Treaba e că, în ajun, veniseră niște țărani să le cumpere ceva mobilă și evreii s-au alarmat. Șeful poliției a dat ordin jandarmilor să-i păzească pe cei rămași în ghetou.

Mi s-a frânt inima când am aflat că au evadat doar trei sute de oameni. De ce n-au făcut-o toți? Voiam să salvez tot ghetoul. Despre tragedia care a avut loc în noaptea aceea în ghetou am aflat toate amănuntele abia mulți ani mai târziu. Mă doare și acum.

M-au arestat a doua zi. M-a turnat un evreu din ghetou. Îl știam dinainte, Naum Bauch, era electrician, venise de câteva ori la secție să repare instalația electrică. A venit la șeful meu în dimineața care a urmat evadării și a discutat cu el

vreme îndelungată în biroul lui. Pe mine nu m-au invitat. Până atunci, nicio discuție nu avusese loc fără ca eu să fiu de față. Mi-am dat seama că e vorba despre mine. Puteam să fug în timp ce discutau, dar încotro? Nu puteam să fug la partizani: pentru ei eram *Polizei.*

După-amiază, șeful a dat în sfârșit ordin să fiu chemat. Mi-a spus că mă bănuiește de trădare.

Am tăcut. Atunci m-a întrebat.

— E adevărat că ai divulgat data distrugerii ghetoului?

— Să trăiți, domnule comandant. E adevărat.

Nu puteam să nu răspund la o întrebare directă.

Era uimit:

— De ce ai recunoscut? Aveam mai multă încredere în dumneata decât în evreul ăsta. De ce ai făcut-o? Aveam atâta încredere în dumneata!

Mi-a căzut greu reproșul ăsta. I-am răspuns că am făcut-o din milă, că oamenii ăștia nu făcuseră niciun rău, că nici vorbă să fie comuniști, erau muncitori obișnuiți, meseriași, oameni simpli. Că n-am putut altfel.

Reinhold a adăugat:

— Doar știi că n-am împușcat niciun evreu. Cineva trebuie s-o facă. De ce ai făcut asta? Ordinul este ordin.

Era adevărat – nu participase niciodată la execuții. Înțelegea ce nedreptate li se face oamenilor lipsiți de apărare, dar onestitatea lui mergea până la o anumită limită, mai departe intra în funcțiune supușenia soldatului care avea puterea să-și forțeze conștiința să tacă.

M-a întrebat pe urmă de arme și a înșirat numărul și tipul de armament care se evaporase, luând calea ghetoului. Am înțeles că deja controlaseră depozitul. Am recunoscut totul. Mi-a spus că este obligat să mă aresteze. M-au dezarmat și m-au dus în subsol.

A doua zi m-au chemat din nou. Maiorul Reinhold mi-a spus că n-a dormit toată noaptea și

că nu înțelege care au fost motivele ascunse ale purtării mele.

— Presupun că dumneata ai procedat ca un naționalist polonez, ca să te răzbuni pentru distrugerea intelectualității poloneze, a spus el.

M-am gândit că o să-i fie mai ușor dacă-i spun adevărul:

— Domnule comandant, o să vă spun adevărul, cu condiția să-mi dați posibilitatea să-mi pun capăt zilelor. Sunt evreu.

S-a luat cu mâinile de cap:

— Înseamnă că polițiștii au avut dreptate, acum înțeleg. E o tragedie!

Repet tot ce-a spus cuvânt cu cuvânt, așa ceva nu se poate uita. Vedeți în ce situații se trezeau câteodată nemții, nu știau cum să procedeze, ce să facă…

— Scrie-ți mărturia cu toate detaliile, mi-a ordonat.

Nicio insultă, nicio vorbă vulgară. Relațiile dintre noi erau aceleași – ca de la tată la fiu. Altfel nu pot să le numesc.

Am scris mărturia și am spus:

— Domnule comandant, am fost de două ori în pragul morții și am reușit să fug. Aici am ajuns tot datorită întâmplării. M-au adus, nu m-am putut opune, în situația în care sunt, nu mi-a mai rămas nimic altceva. Cred că mă-nțelegeți.

A chemat sergentul-major și i-a spus:

— Urmăriți-l să nu facă vreo prostie.

L-am rugat să mă lase să mă împușc înainte ca Gestapoul să înceapă lichidarea celorlalți evrei. Acum nu-mi rămânea decât să aștept, eram foarte liniștit.

Am mâncat împreună cu jandarmii și în ziua aceea – mâncam toți împreună și-n timpul zilei și seara, așa era obiceiul. Către seară, comandantul m-a chemat din nou. I-am adus aminte:

— Domnule comandant, mi-ați promis că-mi dați posibilitatea să mă împușc.

El mi-a spus:

— Ești un om inteligent și curajos, Dieter. De două ori ai reușit să scapi de la moarte. Poate că reușești și de data asta.

Nu mă așteptasem la așa ceva. Era reacția uluitoare a unui om cinstit, aflat într-o situație dificilă.

I-am întins mâna și i-am spus:

— Vă mulțumesc, domnule comandant.

A ezitat o clipă, pe urmă mi-a strâns mâna, s-a întors și a ieșit.

Nu l-am mai văzut niciodată. Ulterior, mi s-a spus că partizanii l-au rănit grav și că a murit din cauza rănilor. Dar asta s-a întâmplat mult mai târziu.

Atunci mi-a insuflat curaj și dorință de viață…

Jandarmii nu m-au tratat ca pe un criminal. Când mi-au citit declarația și au aflat că sunt evreu, m-au scos din camera încuiată unde mă ținuseră și m-au adus la masa la care stăteau toți. Mi-am pus la cale evadarea în felul următor: am spus că vreau să scriu o scrisoare părinților, și m-au dus la fostul meu loc de muncă. Am scris scrisoarea în birou și am spus că vreau să-l rog pe băiatul de serviciu să mi-o ducă la poștă. Știam că băiatul plecase deja. Am ieșit pe coridor fără ca nimeni să mă împiedice și am fugit din clădire. Am alergat înspre câmp. Afară stăteau de vorbă trei polițiști, e adevărat, nu erau din Emsk, ci dintr-o altă secție de poliție, dar ne cunoșteam. Nu mi-au dat nicio atenție.

Eram destul de departe când s-au luat după mine. Erau patruzeci de oameni, călare și pe biciclete. M-am întins pe câmpul proaspăt curățat, strecurându-mă printre snopii așezați în stoguri. Cineva a trecut în goană pe lângă mine. Și-au dat seama că m-am ascuns undeva pe câmp și au pornit să-l răscolească în șiruri pe toată lățimea lui. Exact când au trecut la cinci metri de mine snopii de deasupra mea s-au prăvălit, stogul s-a înclinat…

Nici azi nu înțeleg cum de nu m-au văzut. Mă rugam stăruitor, striga totul în mine. De două ori în viață am trăit astfel de clipe – prima oară la Wilno, când m-am ascuns în pivniță, și acum. N-au observat că snopii se mișcă, au trecut în goană mai departe. Am auzit cum unul dintre ei strigă:

— A reușit s-o șteargă!

…Am stat și am așteptat să se întunece. Pe urmă am ieșit de sub snopi, am ajuns târându-mă la o magazie, am intrat acolo și am adormit. Noaptea, pe la ora cinci, am auzit focuri de armă repetate. Era Judaktion. Îi împușcau pe oamenii rămași în ghetou. A fost cea mai cumplită noapte din viața mea. Am plâns. Eram distrus – unde era Dumnezeu? Unde era Dumnezeu în toate astea? De ce m-a ascuns de urmăritori și nu i-a cruțat pe cei 500 de copii, bătrâni, bolnavi? Unde era dreptatea Lui? Am vrut să mă scol și să mă duc acolo, să fiu împreună cu ei. Dar n-am avut putere să mă ridic.

24. 1967, Haifa
Din jurnalul Hildei

Azi împlinesc douăzeci și cinci de ani. E de-a dreptul groaznic. Când abia împlinisem șaisprezece, am plâns pentru că fusesem prima la fete, la concursul de schi, și Tony Leyer îmi spusese că nu-i drept, că trebuia să concurez cu băieții și trebuia să fiu controlată dacă sunt fată sau băiat. Și i-am tras o palmă. Azi-dimineață devreme, a venit Moussa cu un cadou pentru mine – o brățară de aur extraordinară, are forma unui șarpe și ochii din safire.

În general, îmi place mai mult argintul, Moussa știe asta. Mi-a spus însă că nu-mi poate oferi un cadou din argint pentru că sunt o fată de aur. Voia să mergem la Natanya toată ziua, dar aveam dimineața ocupată, îi promisesem Kasiei că merg cu ea să se angajeze, apoi trebuia să iau coletul de la poștă pentru Daniel și să trec pe la bibliotecă. Moussa m-a așteptat patru ore, pe urmă am plecat totuși la Natanya.

Trebuia neapărat să se întoarcă acasă în aceeași zi, m-am necăjit puțin că pleacă prea repede, voiam să rămân cu el mai mult timp. Am stat la hotel trei ore cu totul, m-a podidit plânsul când a trebuit să plece. S-a apucat să-mi explice că nu dispune de el în măsura în care occidentalii sunt liberi să dispună de ei. Că depinde de familie, că unchiul i-a fixat azi o întâlnire, că nu poate să-l refuze sau să-l amâne. Era și el destul de supărat. Mă întâlnesc cu el de trei ani aproape, dar nu știu niciodată când urmează să ne revedem. Întâlnirile noastre, dacă nu le socotesc pe cele din parohie, sunt foarte rare. Asta-i îngrozitor. Moussa mi-a spus că semăn mai mult cu un adolescent decât cu o femeie de douăzeci și cinci de ani. Mi-am amintit cum l-am lovit pe Tony Leyer pentru aceleași vorbe. Nostim.

25. Mai 1969, Haifa
Moussa către Hilda

Dragă Hili! Uite că n-am putut să adorm azi-noapte – după vorbele tale de aseară, despre cât de greu e să fii neamț în lumea de azi. Daniel îți povestește cât de greu e să fii evreu în lumea de azi, iar eu încerc să-ți explic cum e să fii arab. În special arab creștin după religie și israelian după cetățenie.

E bine să fii neamț – nemții trăiesc în rușine și pocăință. Nu-i foarte rău să fii evreu – toată lumea îi urăște, doar că știu toți că evreii sunt poporul ales. În plus, uimesc lumea cu Israelul lor construit printre pietre și ruine, cu mințile lor agere și cu multele talente pe care toate celelalte popoare le simt ca pe o insultă. E plină lumea de evrei aflați în locuri de frunte – savanți, muzicieni, scriitori, juriști și bancheri. Asta provoacă iritare celor mai mulți oameni.

Dar cum e să fii arab! Suntem de o mie de ori mai mulți decât evreii. Știe lumea pe vreunul dintre noi? Pe cine? Pe Khomeini? Pe Saddam Hussein? Pe Avicenna? Cum e să aparții poporului care e mereu nedreptățit și care are mereu dreptate? Islamul le redă arabilor încrederea și sentimentul superiorității. Arabii musulmani sunt subestimați de lumea din afară și se laudă singuri. Arabii creștini sunt niște ființe nefericite: evreii aproape că nu fac deosebire între arabii musulmani și arabii creștini. Pentru ei, și unii și alții sunt dușmani de moarte istoricește vorbind. Numai că musulmanul e un dușman mai sigur, asta fără doar și poate.

Evreii n-au încredere în noi, deși noi am ales Israelul, am devenit cetățenii lui cu speranța că va fi casa noastră comună. Nici musulmanii n-au încredere în noi: pentru ei suntem dușmani mai răi decât evreii.

Aș pleca în America sau în Europa, dar, fiind arab, sunt foarte strâns legat de familie, de rude. Nu sunt un om izolat de familia mea, trăiesc în supunere față de toate rudele mele: față de cei mari – pentru că sunt obligat să-i respect, față de cei mici pentru că sunt obligat să-i ajut. Mi-e aproape imposibil să ies din cercul ăsta. Dacă aș putea, m-aș despărți de Miriam, aș pleca în Cipru cu tine, ne-am căsători acolo și am trăi în oricare țară unde cresc copaci și flori, unde oamenii au nevoie de grădini și parcuri… Pentru asta ar trebui să încetez să fiu arab, or, e imposibil. Tu vei rămâne nemțoaică și vei deplânge mintea întunecată și cruzimea strămoșilor tăi, Daniel va rămâne evreul care are ideea nebunească de-a face din toți oamenii copiii lui Dumnezeu, iar eu voi rămâne arabul care dorește cu patimă să se elibereze de povara tradiției arabe de a nu-și aparține lui, ci altcuiva care e mai presus de el – tatăl, Dumnezeu sau Allah.

Dragă Hili! Când sunt cu tine, îmi e de ajuns prezența ta ca să mă eliberez de povara gândurilor mele, să uit de situația fără ieșire în care ne aflăm. Sunt fericit numai în prezența ta, și, crede-mă, sunt foarte puțini bărbați arabi pe lume care se încumetă să spună unei femei asemenea cuvinte. Te iubesc, iubesc libertatea ta, deși suferim amândoi tocmai pentru că știm că libertatea nu-i a noastră, nu ne-a fost dată nouă, am furat-o, și nu știu de la cine. Și cu toate astea sunt adânc convins că Dumnezeu e de partea noastră. Nu mă părăsi.

Moussa

26. 1969, Haifa
Din jurnalul Hildei

Daniel mi-a adus aseară o ramură înflorită de migdal. Nu-mi vine să cred că a tăiat-o el. Mi-a spus: „Uite că se împlinesc deja cinci ani de când suntem împreună, Hilda.” Chiar așa, sunt cinci ani de când am venit la Haifa. Florile sunt aproape imateriale, parcă sunt făcute din abur și ceață, și miros minunat, a ceva care nu-i din ele. Poate de la sâmburii de migdal care apar mai târziu? Nu, mirosul de migdale e mult mai bine definit și-ți trezește pofta să le mănânci. Mirosul ăsta, însă, nu te duce cu gândul la mâncare.

Daniel și-a terminat slujba. N-a fost nimeni în afară de mine. E amărât că aceia cărora le oferim adăpost tratează biserica cu destulă indiferență. Nu-i hrănim pentru că suntem lacomi de vreun câștig pe seama lor. Poate că odată și odată vor binevoi să se roage cu noi, spune Daniel.

Nu-i chiar așa – la noi se adună destulă lume sâmbăta și duminica. Seara, după ce Daniel a plecat, am decis să notez câți suntem. Iată ce a ieșit: Daniel, eu, Vera, Kasia cu copiii, Irena cu copiii, Olaf, Șimon, Iosif cu familia, surorile Suzanna și Cecile, Bożena, Kris, Aidin cu familia, Musia cu Tata, Henryk cu Luiza, Elena, Isidor… Sunt cei pe care poți pune bază. Urmează încă vreo douăzeci de persoane care vin din când în când de sărbători, dar participă totuși la viața comunității. Și vreo treizeci care trec rar pe la noi. Cum e Moussa. Aici trebuie adăugați azilanții care, vor nu vor, aparțin comunității pentru că stau la noi în adăpost. Opt stau permanent și zece sunt flotanți – cerșetori, vagabonzi, drogați. Le spunem „chiriași”. Sunt tot ai noștri, în total vreo șaizeci de persoane, după un calcul aproximativ.

Au fost și pierderi: Samuel cu Lidia au plecat în America, Miriam a murit, bietul Anton s-a

prăpădit, s-au întors în Europa Edmund cu familia, Aaron cu Vita și copilașii, alți câțiva ne-au părăsit pentru sinagogă.

Tare se amărăște Daniel când pierde un om, dar repetă mereu: fiecare trebuie să-și caute calea proprie către Dumnezeu. Calea asta e personală, altfel am fi armată cu general în frunte, și nu comunitate de voluntari întru Domnul.

Cel mai greu ne e cu „flotanții". Daniel n-a admis să fie izgoniți, așa că aici vin uneori oameni fără adăpost. În Israel sunt mai puțini decât în Europa, dar trag pur și simplu la noi. De când s-a construit adăpostul de noapte, sunt mereu câțiva care se instalează aici pentru câteva zile, ba chiar și pentru o lună. Daniel a spus că trebuie să plătească – să aducă o găleată de apă de la izvor. Acolo e o minune de apă de băut, dar e un firișor tare firav. Apa de la druzi nu-i așa gustoasă.

Sunt surprinsă cât de bine s-a potrivit aici experiența mea din Germania, sunt totuși niște reguli, trebuie totuși să te-nțelegi cu oamenii fără adăpost, te ajută să găsești un limbaj comun. Avem în momentul ăsta o pereche de drogați – sunt foarte plăcuți, o fată și un tânăr din Ungaria – fumează niște porcării. N-au vlagă-n ei, sunt înceți și plini de bunăvoință. Lora este evreică, o hippy îmbrăcată toată-n flori. Un muzician adevărat, cântă minunat la flaut. Am lăudat-o, a izbucnit în râs și mi-a spus că violonistă, dar că acum n-are vioară. E atât de strălucitoare, încă tânărul, țiganul Ghiga, arată decolorat pe lângă ea. E a doua lună de când locuiesc aici. Oamenii mi-au spus că Lora cântă pe stradă, lângă piață. Că aduce câteodată bani la casieria bisericii, iar Ghiga spală vasele cu multă sârguință.

Săptămâna trecută a nimerit la noi un bețivan. A fost de groază. Bolnav copt, a făcut murdărie peste tot, am muncit două zile să curăț după el. L-am convins să plece la spital și l-am dus până acolo.

După două zile am trecut să-l văd, fugise din spital.

Nu putem ține o femeie de serviciu sau o bucătăreasă. Facem totul cu mâinile noastre. E bine că Daniel câștigă de pe urma excursiilor și că suntem ajutați din străinătate.

Daniel muncește mult. Acum, când are colțișorul lui aici, rămâne adesea până seara târziu. Traduce din greacă în ivrit Noul Testament și alte texte. De fapt, traducerile există de mult timp, dar el consideră că sunt pline de inexactități și chiar de greșeli. Nu știu cum mi-a venit să-l întreb câte limbi știe. Mi-a spus că știe bine trei limbi – polonă, germană și ivrit, iar pe celelalte, în care face conversație, le știe foarte prost. Nu-i așa: conduce grupuri de turiști și vorbește în italiană, spaniolă, greacă, franceză, engleză, română, de față cu mine a vorbit cu cehi, bulgari și cu arabi în limba lor. Că toată viața a ținut slujba în latină, asta se-nțelege de la sine. Cred că are darul limbilor pe care-l aveau cândva apostolii. E adevărat că pe polițe are manuale în diverse limbi. Asta înseamnă că Dumnezeu i-a trimis câte ceva, iar el a învățat altele de unul singur. L-am întrebat când a reușit să învețe toate limbile astea. Mi-a zis: îți amintești de ziua Cincizecimii? Și a râs.

Bineînțeles că îmi amintesc de fragmentul ăsta din Faptele Apostolilor, când limbi ca de foc s-au așezat pe fiecare dintre apostoli, și ei au început să vorbească în alte limbi, și toți veneticii i-au auzit vorbind în limba maternă a fiecăruia. Iar Daniel pare că trăiește cu limba asta de foc.

E adevărat că, atunci când trebuiau să sosească românii, i-am cumpărat un manual de română; îl ținea ziua pe masă, iar seara îl lua cu el, asta s-a întâmplat timp de două săptămâni.

— E foarte folositor să ții manualul sub pernă. Dimineața m-am sculat cu toate lecțiile învățate…

Asta mi-a spus.

Dacă te uiți la el, îți dai seama că limba chiar n-are nicio importanță, important e preaplinul din spatele cuvintelor. Este aici și o oarecare contradicție: dacă nu contează în ce limbă ții slujba, la ce bun să-ți risipești energia traducând totul în ivrit? Fac mereu noi copii după diverse traduceri din limbile de cult, el consideră că trebuie înțeles fiecare cuvânt. Remarc uneori că se contrazice în ideile lui. O dată spune una, altă dată alta, iar eu nu pot ține pasul cu el.

27. 1959–1983, Boston
Din însemnările lui Isaac Hantman

Aici, în America, problema stabilirii propriei identități se substituie problemei conștiinței naționale – sunt lucruri diferite, deși sunt conexe. Conștiința națională, cel puțin la evrei, este un domeniu limitat atât dinăuntru, cât și din afară. Declarându-se popor al Cărții, evreii s-au programat pentru posesia, asimilarea și traducerea în viață a Torei. Aceasta este ideologia. Ea stabilește calitatea de popor ales, exclusivismul și superioritatea lui în fața tuturor celorlalte popoare și, de asemenea, izolarea lui în comunitatea creștină și în oricare altă comunitate. Au existat, bineînțeles, și reprezentanți izolați ai poporului care s-au eschivat de la programul fixat, au ieșit de pe făgașul vieții națiunii. Ermetismul societății evreiești a condus în mod natural la legenda „secretului deținut de evrei", și de aici încolo, ideea s-a copt de-a lungul mai multor secole, ajungând la ideea „complotului evreiesc mondial" împotriva tuturor. Ultimul complot demascat a fost, din câte ne amintim, cazul medicilor din Rusia, nu cu mult înainte de moartea lui Stalin. În secolul nostru laic, lovitura au primit-o nu evreii tradiționaliști, ci profesioniștii, din care marea majoritate, dacă înțeleg bine, nu erau oameni religioși. De fapt, era un mic rest care supraviețuise Catastrofei. Probabil că e rămășița de care vorbea prorocul Isaia. Nu e prima oară în istorie când are loc o asemenea distrugere în masă a unui popor. E adevărat că în Babilon captivitatea era transformată în robie, dar oamenilor nu li se lua viața. La fel s-a întâmplat și în Rusia, în vremea lui Stalin.

Evreimea din Europa, în forma în care și-a dus existența în ultimele trei secole, a fost distrusă. Nu cred că mai este în stare să se regenereze: cele

câteva sute de hasizi, în frunte cu scumpul lor țadik, care au ajuns cu greu din Bielorusia până la New York, și cele câteva sute de yeshivot în frunte cu rabinul lor mitnagdim sunt, fără îndoială, incapabili să supraviețuiască în ziua de azi. Copiii evreilor ortodocși din America iau cu asalt Hollywoodul. Iar în Palestina îi iau cu asalt pe arabi. Poate că greșesc, dar mi se pare că după Catastrofă, evreimea și-a pierdut scheletul care o susținea. În afară de asta, mie, ateului, mi-a fost dat să întâlnesc în timpul războiului și-n anii de după o mulțime de evrei care au suferit o criză religioasă – poporul nostru s-a transformat într-un Iov colectiv care stă pe un morman de cenușă, rămas fără copii, fără sănătate, fără avere. Care și-a pierdut în mare măsură și comoara cu care se fălea – credința.

Nefericita de nepoată a soției mele, Țilia, în vârstă de șase ani, stătea pe ulița satului, în mulțime, o ținea de mână o țărancă poloneză, iar toți evreii de acolo fuseseră închiși în șopronul căruia țăranii se pregăteau să-i dea foc. Fetița se ruga la Dumnezeu să-i salveze mama. Au dat foc șopronului, și optzeci de oameni printre care mama și surorile ei – au ars de vii. Pe Țilia au ascuns-o niște catolici buni, a scăpat teafără din război și a plecat în Israel. Fata provenea dintr-o familie foarte religioasă, dar începând din clipa aceea, n-a mai intrat niciodată într-o sinagogă: dacă El există, atunci El este vinovat față de mine și nu-L iert. Dacă El nu există, la ce bun să vorbim despre El…

Aceasta e logica. Nu cred că Iov a fost mulțumit că i s-au adus alți copii în schimbul copiilor lui. Dar pe cei nevinovați, cei uciși de acoperișul casei cuprinse de flăcări, care s-a năruit numai și numai din cauza pariului dubios făcut de Creator cu o ființă ticăloasă, renumită ca dușman al neamului omenesc, pe aceia El i-a uitat?… Cartea lui Iov are multă poezie, dar îi lipsește logica. De altfel, profesorul Neuhaus, persoană inteligentă și

fermecătoare, ne-a demonstrat că descifrarea textelor evreiești este o mare artă, în care m-am implicat prea puțin, adică atât cât să înțeleg care este obiectul reflecției la evrei. Am înțeles că acesta este cosmogonia în sensul cel mai abstract și mai rupt de realitate, un joc grandios „de-a stricatul orzului pe gâște". De două mii de ani, de când băieții de cinci ani parcurg școala aceasta de logică, mințile au funcționat totuși, au devenit foarte performante. Fizicienii și matematicienii evrei, evreii laureați ai Premiului Nobel și inventatorii evrei niciodată decorați, toți aceștia sunt rămășițe ale produsului de bază, adică sunt cei care au respins calea regală a cabalei, aceasta nefăcând altceva decât să cerceteze aceleași probleme ca științele ezoterice din toate timpurile și la toate popoarele. Cabala însă a fost tratată cu suspiciune, ca un act de terorism intelectual care durează de cinci sute de ani. Nu simt nevoia să combat ideea lașă că orice activitate intelectuală poate fi interpretată. Un act de terorism intelectual îndreptat împotriva canoanelor în vigoare atât în domeniul științei, cât și în domeniul culturii și sociologiei.

Până la urmă, orice încercare de stabilire riguroasă a identității unui individ se bazează pe răspunsuri ierarhizate într-un anumit fel – sex, naționalitate, cetățenie, nivel de instrucție, profesie, apartenență la un partid și altele. Sunt medic de profesie, acea sta e temelia vieții și activității mele, inclusiv a celei din ghetou și din detașamentul de partizani. Am rămas medic indiferent care au fost împrejurările. După război, am fost implicat mai multe luni, ca expert, în cercetarea materialelor pentru procesul de la Nürnberg. A fost cel mai greu moment din viața mea. Deși nu mai exista pericolul morții fizice, eu mi-am pierdut reperele, pământul mi-a fugit de sub picioare. Nu traiul din ghetou, nu viața în nesiguranță prin păduri, la partizani, ci toate

informațiile strânse laolaltă despre ce s-a întâmplat cu evreii în perioada 1939–1945 mi-au schimbat capacitatea de percepție. Identitatea mea de medic nu mai conta. Conform „legilor de la Nürnberg” intram ca evreu sub incidența „Legii pentru apărarea sângelui german și a onoarei” din anul 1935. Legea mă obliga pe mine, ateul, care părăsisem iudaismul cu bună știință, să mă întorc la identitatea mea națională. Am acceptat provocarea și am emigrat ilegal în Palestina.

Am stat în Israel aproape zece ani. Mă aflam acolo când a fost semnată declarația ONU privind crearea lui, și sper că statul evreu va exista și în viitor. N-am fost de acord niciodată cu ideea sionismului. Am considerat întotdeauna că lumea de azi nu trebuie să se organizeze pe baza principiilor religioase și naționale, ci pe baze laice și teritoriale. Statul trebuie să fie organizat de către cetățenii care trăiesc în granițele unui teritoriu dat. Iar legislația trebuie să garanteze lucrul acesta. Mai nimeni nu-mi împărtășește ideile, nici măcar Esther. Am primit fără nicio ezitare propunerea venită de la Boston. Nicăieri în altă parte nu puteam să-mi desfășor mai bine activitatea profesională. Trăind un număr de ani în SUA, am ajuns la convingerea că organizarea țării corespunde în mare măsură principiului teritorialității și al laicității, care mie mi se pare a fi cel mai bun. În rest – aceeași mizerii ca peste tot.

Educația religioasă asiduă, oricare ar fi aceea, provoacă ostilitate din partea celor care gândesc altfel. Numai integrarea culturală a tuturor și evacuarea religiei din viața statului înspre viața privată permit crearea unei societăți în care toți cetățenii să aibă drepturi egale.

Imperiul Roman s-a condus după acest principiu, același principiu a încercat să-l aplice în secolul al XVIII-lea împăratul Iosif II în Imperiul Austro-Ungar. În anul 1782 a promulgat

Toleranzpatenten, adică Decretul privitor la toleranță, care proclama principiul egalității tuturor cetățenilor în fața legii. Această culegere extrem de interesantă de acte oficiale este, fără îndoială, rodul influenței pe care a avut-o von Sonnenfels asupra împăratului. Decretul le dădea evreilor posibilitatea să fie asimilați fără să fie constrânși să se boteze, dădea posibilitatea statului laic să se dezvolte prin integrarea tuturor cetățenilor săi. Von Sonnenfels însuși era evreu botezat, dar teoria lui privind structura statului n-a avut susținere în mediul evreiesc, care nu vedea altceva în legile noi decât o îngrădire a modului de viață tradițional. Iosif II este cel care a desființat autonomia evreilor în ce privește guvernarea, adică nu i-a mai lăsat să-și administreze treburile după principiul statului în stat, în schimb, le-a permis să-și exercite meseriile, să lucreze pământul, le-a dat libertatea de mișcare și le-a permis accesul în instituțiile de învățământ superior. A introdus serviciul militar obligatoriu pentru evrei, punând semnul egal între aceștia și ceilalți cetățeni, a introdus predarea materiilor în limba germană în școlile evreiești și a germanizat prenumele și numele de familie evreiești. Așa au apărut numele de familie Einstein, Freud, Rothschild. E amuzant, am citit undeva că la inventarea numelor de familie pompoase, care să sune bine nemțește, ca, de pildă, Rosenbaum, Mandelștam, a participat și Hoffmann! Legile acestea, în măsură să-i întristeze pe oamenii simpli, i-au adunat laolaltă pe cei instruiți, fără concepții naționaliste înguste, în stare să se implice în acțiunile promovate de stat.

Există și azi o diferență enormă între urmașii evreilor occidentali, din Austro-Ungaria, și cei din Europa de Est, care, până la sfârșitul războiului, mai precis, până la Catastrofă, au trăit în mediul închis al târgurilor de provincie. Bineînțeles, cu excepția unei părți a evreilor din Rusia comunistă, care a fost sedusă de noua ideologie în primii ani

ai revoluției. Partea cea mai însemnată a Idișlandului – Letonia, Lituania, Polonia – s-a simțit însă atrasă de vremurile de altădată. Chiar și astăzi sunt în lume destui bărbați în caftane purtate la începutul secolului al XIX-lea și femei cu peruci pe capetele rase.

Minunatul meu profesor Neuhaus numește hasidismul actual „victoria măreață a literei legii asupra spiritului ei”. El merge cu critica și mai departe, considerând curentele creștine cele mai conservatoare, din Apus și Răsărit deopotrivă, ca fiind verii primari ai hasidismului. În zilele noastre, conștiința națională se afirmă nu în respectarea dogmelor, ci în rețetele de bucătărie, în croiala hainelor și în produsele destinate curățeniei și, de asemenea, într-o singură dar indestructibilă idee falsă, că tradiționaliștii sunt cei care dețin tot adevărul.

28. Mai 1969, Înălțimile Golan
Daniel Stein către Władysław Klech

Dragă Władek! Mașina care a adus turiștii pe Înălțimile Golan a rămas în pană. Are o scurgere de ulei, urmează să fie reparată și va dura mult. După ce am vizitat toate locurile și le-am povestit tot ce am știut, ne-am trezit că vom rămâne aici trei ore cel puțin, până vine să ne ia altă mașină.

Nemții protestanți din Köln au luat-o care încotro să se plimbe. Stau jos sub un smochin, Hilda, ajutorul meu, doarme cu capul protejat de o pălărie de cowboy, primită în dar de la un texan care a fost în trecere pe aici.

Nu e prima oară când aduc excursioniști în locurile astea. Aici se află un imens cimitir de tehnică militară – tancuri rusești, mașini pentru transportul trupelor, camioane. Bucăți smulse de tunuri antitanc. O cantitate enormă de mine. De-a lungul câtorva zeci de ani, toți au împânzit cu mine pământul ăsta – turci, englezi, sirieni, evrei. Aici au fost aruncate în aer câteva sute de tancuri sovietice. Se poate merge numai pe porțiunile curățate de mine. Caprele și măgarii se ocupă de deminare. Din când în când, animalele sunt aruncate în aer. Uneori sar în aer și oamenii. Atâta doar că oameni sunt puțini prin locurile astea. Pământul e al nimănui. Un platou imens și munți de origine vulcanică. În craterul unui vulcan stins se află o stație radar. Bolovani negri și cenușii, tufe cu spini, câte un pâlc de copaci ici-colo. De copacii ăștia se leagă o poveste asemănătoare cu o istorie din Biblie. În Siria trăia un rezident israelit care ocupa un loc de frunte în guvern. În 1948, când a fost creat Israelul, sirienii au construit aici o puternică linie de apărare cu fortificații subterane. Rezidentul israelit din guvernul sirian a propus să fie sădiți copaci lângă fiecare fortificație subterană, ca soldații să se ascundă de arșiță la

umbra lor. În plus, oamenii ascunși sub copaci nu puteau fi zăriți din aer. Au socotit că propunerea e înțeleaptă, au plantat copacii. Înălțimile Golan sunt un loc strategic, de aici se ține sub foc tot nordul Galileii. Sirienii și-au instalat bazele de lansare a rachetelor exact în locurile astea. În Războiul de Șase Zile, israelienii i-au distrus din aer în zece minute. Evreii știau că deasupra fiecărei instalații subterane de rachete se află un pâlc de copaci. În douăzeci de ani copacii avuseseră timp să crească și deveniseră o țintă. Rezidentul israelit a fost prins și torturat în piața Damasc. Îl chema Elie Cohen. Evreii au făcut tot ce le-a stat în putere să-l răscumpere sau să-l schimbe cu alt prizonier, dar Siria a fost de neclintit. De regulă, istoriile de felul ăsteia sunt mai interesante pentru turiști decât cunoștințele furnizate de Istoria Sfântă. Biserica siriană din vechime era tot atât de austeră, pe cât de aspru și neprimitor este platoul vulcanic de aici. Îmi vine în minte gândul că în Palestina variațiile naturale – clima extrem de dulce din Galileea, aspră în deșerturi și armonioasă în Iudeea – au dat naștere diverselor curente religioase, că totul s-a născut aici.

Toate pământurile cucerite în timpul Războiului de Șase Zile urmează să fie date înapoi. În momentul de față, impresia este că nimeni nu prea se înghesuie să le ia. Pământurile nu sunt pustii – sunt un milion de locuitori în Gaza. Are nevoie Egiptul de ele cu toate problemele lor? Pe malul vestic sunt câteva sute de mii de palestinieni – o mare povară pentru Hussein. Scopul întregii campanii a fost doar unul de fațadă – o demonstrație de forță. Asta o să coste scump în anii care vin. Așa arată treburile pe aici după cum le văd eu. Este aproape imposibil să trăiești în Israel fără să te zilnic valul evenimentelor. Tu, în Polonia, poți să lucrezi ca preot și să ignori căderea Uniunii Sovietice? Știm prea bine că

politica, și nu altceva a îndemnat viața religioasă în toate timpurile.

Lucrul cel mai important e să ajungi să înțelegi viața în întregul ei. Înainte vreme, simțeam că există o ierarhie a evenimentelor în viața de zi cu zi și, comparându-le unele cu altele, le împărțeam în funcție de însemnătatea lor. Senzația asta dispare pe urmă, evenimentele și faptele însemnate și neînsemnate se dovedesc a fi egale, sau, mai exact spus, important este ce faci chiar în momentul acesta, și atunci spălatul vaselor după un prânz cu numeroși comeseni se află pe aceeași treaptă cu liturghia pe care o oficiezi.

Închei acum, s-a trezit Hilda, care a zărit prin binoclu un iepure de stâncă, aducând mai degrabă a bursuc. Iepurele de aici nu seamănă deloc cu cel din Polonia. Să-l vezi cum arată – fără niciun fel de binoclu –, e tare nostim, ți se umple inima de bucurie

O îmbrățișare frățească

D.

29. Mai 1969, Haifa
Hilda către mama ei

Dragă mamă! Ieri am fost cu Daniel și cu un grup de turiști nemți din Köln pe Înălțimile Golan. M-am aflat acolo pentru prima oară, am rămas uluită – și monumente vechi, și natură, și urme ale războiului. Sunt de toate, chiar și istorie antică – urme ale războiului, ale distrugerilor și ale unei barbarii războinice care nu încetează în veci. Tot ce s-a distrus aici, începând din Antichitate, a ajuns o ruină nu din cauza vechimii sau a șubrezeniei, ci din cauza dușmăniei. Sigur că așa ceva se întâmplă peste tot în lume, dar aici lucrurile se văd mai bine. Dar nu despre asta vreau să-ți scriu. Știi că, în timpul războiului, Daniel a lucrat ca traducător la Gestapo și, când l-au prins că îi ajuta pe partizani, l-a scăpat un comandant neamț – l-a lăsat să fugă. Se înțelegeau bine, comandantul avea copii de vârsta lui Daniel, băiatul lui era născut în același an cu el. Poate că gândul la băiatul lui l-a făcut să se poarte atât de frumos cu tânărul pe care-l lua drept polonez. Ei bine, închipuie-ți că unul din grupul de turiști nemți, un bărbat dintre cei mai în vârstă – mai toți erau tineri –, era fiul acelui maior faimos. Cum turiștii îl asaltau cu întrebările, Daniel le-a cerut să-și spună numele. Bărbatul s-a prezentat, îl chema Dieter Reinhold. Daniel i-a spus că tatăl lui i-a salvat viața în timpul războiului. Și-au strâns mâinile și s-au îmbrățișat. Nimeni n-a înțeles nimic, nici măcar neamțul ăsta n-avea idee de ce se întâmplase – tatăl lui murise în 1944 pe frontul din est, iar el știa doar că fusese maior și lucrase la Gestapo. Adică fusese criminal de război. S-a lăsat o tăcere de mormânt. Nimeni n-a mai pus întrebări, toți tăceau, doar Daniel și Reinhold vorbeau cu voce scăzută. Nu știu despre ce. M-am gândit, bineînțeles, la familia noastră – la tine, la tatăl tău și la bunicul. M-am gândit că

simpla împărțire în fasciști și evrei, asasini și victime, răi și buni, nu-i chiar atât de simplă. Uite-i pe cei doi, am în vedere pe maiorul ucis și pe Daniel, amândoi stau într-un asemenea loc de graniță, unde lucrurile nu-s deloc simple. Daniel mi-a spus pe urmă că se roagă pentru maiorul acesta întotdeauna când își amintește de cei căzuți în război. Întâlnirea celor doi m-a impresionat într-atât, încât nu-mi găsesc cuvintele ca să-ți spun ce simt. Vreau să învăț și eu să mă rog în felul acesta – să mă rog pentru toți. Nu în mod abstract, ci de-adevăratelea.

Te îmbrățișez,
Hilda

Ah, da! Am uitat să-ți scriu că pe Înălțimile Golan se află o construcție asemănătoare cu renumita Stonehenge. Este locul legendei lui Ghilgameș. Acum se fac săpături, Daniel îl cunoaște pe șeful șantierului, arheolog, care mi-a promis că face cumva să mi le arate. Spune că sunt urme ale unei civilizații dintre cele mai vechi din lume, și poate chiar urme ale unor extratereștri! Aici, oriunde te întorci, nu-ți rămâne decât să exclami „ah!”.

30. Iunie 1969, Haifa
Predica fratelui Daniel la sărbătoarea Cincizecimii

Dragii mei frați și surori! Fiecare sărbătoare e ca o fântână fără fund. Te uiți în ea și îți apare în fața ochilor trecutul îndepărtat al istoriei omenirii și legătura străveche dintre om și Creator. Sărbătoarea iudaică Șabuot, sărbătoarea Săptămânilor, precedă istoricește sărbătoarea Cincizecimii. Este foarte posibil ca sărbătoarea aceasta să fi existat și înainte de Cristos, în lumea precreștină, în lumea păgână – și în vremea aceea oamenii aduceau ca ofrandă primele roade ale recoltei în semn de recunoștință față de Dumnezeu. În ziua aceasta evreii își amintesc că li s-au dat în dar Tora și cele zece porunci. În lumea creștină, Cincizecimii i se adaugă un nou înțeles – se aduc ofrandă primele roade ale recoltei ca și înainte vreme, în amintirea jertfelor aduse în semn de recunoștință, dar evocăm și un alt eveniment – pogorârea Duhului Sfânt peste ucenicii lui Cristos. „Și din cer, fără de veste, s-a făcut un vuiet, ca de suflare de vânt ce vine repede… și li s-au arătat, împărțite, limbi ca de foc și au șezut pe fiecare dintre ei și s-au umplut toți de Duhul Sfânt și au început să vorbească în alte limbi, precum le dădea lor Duhul a grăi.” Mai departe, în Faptele Apostolilor, sunt enumerate limbile ieșite din gura ucenicilor – parți, mezi, elamiți, locuitori din Mesopotamia și Pamfilia, din Iudeea și Capadocia, din Pont și Asia, din Frigia și din părțile Libiei, din Creta și Arabia… Toate limbile acestea sunt de fapt limbi oikoumene, adică vorbite de populațiile care locuiau pe tot întinsul uscatului. Acesta era prototipul lumii în care trăim cu toții. Ucenicii lui Cristos vorbesc astăzi toate limbile pământului, iar noi celebrăm sărbătoarea Cincizecimii în limba învățătorului nostru.

Vreau să vă mai spun ceva în ziua aceasta – limbile de foc s-au arătat fiecăruia dintre ucenici. Ce s-a întâmplat mai departe cu ele, cu limbile acelea? Are omul în el un vas, un loc unde să țină focul acesta? Dacă nu avem vasul acesta în noi, focul divin pleacă, se întoarce de unde a venit, iar dacă îl putem ține în noi, el rămâne.

În viața lui de om, Isus a fost vasul acela, a înțeles și a primit cu brațele deschise să se reverse în el Duhul. Aici Fiul Omului devine Fiul lui Dumnezeu.

Natura umană se unește cu natura divină chiar după rețeta aceasta. Fiecare dintre cei prezenți aici suntem vasul care primește Duhul lui Dumnezeu, Cuvintele Lui, pe Cristos însuși. În aceasta stă toată teologia. Nimeni nu ne întreabă ce gândim despre natura divină, dar ne întreabă: ce ați făcut? L-ați hrănit pe cel înfometat L-ați ajutat pe cel aflat în nevoie? Dumnezeu cu noi toți.

31. Noiembrie 1990, Freiburg
Din discuțiile lui Daniel cu elevii

...Am stat întins și am așteptat să se întunece. Pe urmă am ieșit anevoie de sub claia de snopi, am reușit să ajung la un hambar, am intrat înăuntru și am adormit. Spre sfârșitul nopții, pe la ora cinci, am auzit focuri de armă. Era Judaktion. Îi împușcau pe oamenii rămași în ghetou. A fost noaptea cea mai cumplită pentru mine. Am plâns. Eram distrus. M-am întrebat: unde e Dumnezeu? Unde e El în toate astea? De ce m-a ascuns de urmăritori și nu i-a cruțat pe cei cinci sute de copii, bătrâni, bolnavi? Unde e dreptatea Lui? Am vrut să mă scol și să mă duc acolo, să fiu alături de ei, dar n-am avut putere să mă ridic.

Mai târziu am reconstituit totul în minte, rătăcisem trei zile prin pădurea aflată nu departe de oraș. Pierdusem socoteala timpului. Voiam să nu mai fiu, să nu mai exist. Nu mi-a venit în minte să-mi iau zilele. Simțeam că m-au omorât de cinci sute de ori, că m-am pierdut între cer și pământ, că sunt o nălucă, nici viu, nici mort. Cu toate astea, instinctul de conservare îmi era treaz, făceam un pas înapoi speriat, întocmai ca animalul în fața unei primejdii cât de mici. Cred că eram pe cale să-mi pierd mințile. Sufletul striga în mine: Doamne! Cum de ai îngăduit?

Fără răspuns. Nu-mi venea niciunul în minte.

Purtam uniforma de polițist. Eram o țintă pentru toți: pentru nemții care anunțaseră evadarea mea, pentru partizanii care vânau nemții rătăciți de grupul lor, pentru orice localnic care voia să primească o recompensă pentru prinderea unuia care e și evreu, și criminal în același timp…

Trei zile n-am mâncat nimic. Țin minte că o dată am băut apă pe săturate dintr-un pârâu. Somnul nu se lipea de mine. Mă ascundeam în câte un loc mai retras, într-un tufiș, ațipeam un minut și

săream brusc la zgomotul rafalelor de mitralieră: îmi venea mereu în minte clipa în care mi-am dat seama că sunt împușcați cei rămași în ghetoul din Emsk. Din când în când, auzeam și schimb de focuri adevărate. Către seară, am ajuns cum-necum la marginea satului pe care-l scăpasem cândva de la execuție. Dar nu-mi puneam nicio nădejde că m-aș putea ascunde acolo. M-am așezat pe un copac căzut la pământ. Nu mai aveam putere să merg mai departe. Și încotro s-o iau? Am adormit, era prima oară după trei zile.

Văd că se apropie de mine mama Aurelia, starețа mănăstirii evacuate de poliție, Surorile Învierii. E înveșmântată în ceva negru, lung, decolorat de atâta purtat, cu o scurteică mică și strâmtă pe deasupra, cu un petic lângă buzunar. Mă uimește cât de clar văd toate micile detalii. Fața palidă, acoperită cu puf fin, obrajii căzuți și ochii albaștri, încremeniți. Intru în vorbă cu ea. Nu-mi amintesc cuvintele pe care i le-am adresat, dar știu că era vorba de ceva mai important decât viața mea. Mult, mult mai important. Am rugat-o să mă ducă la cineva. Era vorba parcă de surorile Walewicz. În orice caz, mi s-a părut că Marysia, care se prăpădise, se află aici, aproape, dar nu mai seamănă deloc cu ea: nu prea mai are chip omenesc – răspândește lumină și liniște împăcată. Nu apuc să-mi termin bine vorba, că-mi dau seama că-i cer stareței să mor, că ea seamănă cu Marysia, dar că nu e Marysia, ci moartea. Starețа dă din cap, acceptă. M-am trezit, lângă mine nu era nimeni. Nu puteam să-mi amintesc ce am spus, dar, după tot ce mi s-a arătat în vis, m-am simțit uimitor de liniștit.

Pentru prima oară de la evadarea mea, am dormit așa cum trebuie.

În noaptea aceea am făcut cale întoarsa la Emsk. Știam că sunt posturi de pază, că trebuie să fiu cu ochii-n patru. Am ajuns la mânăstirea aflată în casa vecină cu jandarmeria. Am ciocănit la ușă. Mi-a

deschis o călugăriță. Am dat buzna înăuntru, am trecut în fugă pe lângă ea și am alergat într-un suflet la stareță. Știa că-i ajutasem pe partizani. S-a întâmplat uneori să le transmit prin ea informațiile. În zilele acelea, puseseră anunțuri pe toți stâlpii că sunt căutat. Aflaseră toți că sunt evreu.

N-a trebuit să-i dau niciun fel de explicație. M-au ascuns în pod.

Era într-o duminică. De când fusese ucis părintele Walewicz, călugărițele se duceau în fiecare duminică la biserica aflată la șaisprezece kilometri de Emsk. Starețа le-a spus surorilor:

— Să ne rugăm Domnului nostru să ne trimită un semn, să știm ce facem cu tânărul.

Starețа și încă o călugăriță au intrat în biserică tocmai când se citea fragmentul din Evanghelie despre bunul samaritean. Vă amintiți fragmentul? Este parabola spusă de Isus ucenicilor săi. Iată despre ce e vorba: un evreu mergea de la Ierusalim la Ierihon, tâlharii au tăbărât asupra lui. L-au prădat, l-au snopit în bătaie și l-au lăsat în drum. Un preot evreu a trecut pe acolo, l-a văzut și a plecat mai departe. Un alt evreu a trecut tot așa. A trecut și un om străin, din Samara, și i s-a făcut milă, i-a legat rănile și l-a dus pe nenorocit la han. A lăsat bolnavul acolo, a dat bani să fie ținut și îngrijit. Mai departe Isus întreabă: care dintre cei trei s-a dovedit a fi aproapele celui căzut pradă tâlharilor? Acela care s-a milostivit de el. Mergeți și faceți la fel…

Călugărițele au intrat în biserică în timp ce se rosteau cuvintele acestea. Tocmai în fragmentul cu pricina au văzut ele semnul lui Dumnezeu.

S-au întors, le-au povestit despre semn celor rămase la mânăstire. Trebuie să vă spun că două din patru călugărițe erau împotriva rămânerii mele acolo, dar au acceptat semnul.

Am rămas ascuns în pod. Casa aparținea unui evreu executat prin împușcare. Cărțile evreiești

fuseseră duse în pod. Călugărițele mutaseră tot aici cărțile din biblioteca mânăstirii.

Prima pe care am deschis-o a fost o revistă catolică, am citit acolo despre aparițiile Fecioarei Maria la Lourdes. Citisem cândva Biblia, citisem despre miracole, dar nu mi se păruse că au vreo legătură cu viața mea. Miracolele din Lourdes petrecute acum câteva decenii, descrise de un contemporan al meu, m-au impresionat puternic tocmai pentru că le-am simțit foarte aproape. Mai ales după evenimentele incredibile trăite chiar de mine: oare salvarea mea la Wilno, salvarea mea pe câmpia aceea unde fusesem urmărit, unde polițiștii trecuseră la câțiva pași de mine și nu mă zăriseră, nu erau tot miracole?

Le-am rugat pe călugărițe să-mi dea Noul Testament, nu-l deschisesem niciodată. La școala poloneză unde învățam, fusesem scutit de studiul Legii lui Dumnezeu. Am citit pentru prima oară Noul Testament și am primit răspunsul la întrebarea mea cea mai chinuitoare la vremea aceea. Unde se afla Dumnezeu când cinci sute de oameni erau împușcați în ghetoul din Emsk? Unde este Dumnezeu în toate evenimentele prin care trece poporul meu? Cum rămâne cu dreptatea lui Dumnezeu?

Și atunci am descoperit că Dumnezeu a fost cu cei în suferință. Că Dumnezeu poate să fie numai cu cei care suferă și niciodată cu ucigașii. Că este ucis împreună cu noi. Că Dumnezeul care suferă împreună cu evreii este Dumnezeul meu.

Am înțeles că Isus este într-adevăr Mesia și că moartea și învierea Lui reprezintă răspunsul la întrebările mele.

Evenimentele din Evanghelie se petrecuseră în țara mea de origine, se refereau la un evreu cu numele de Isus, toate problemele din Evanghelie îmi erau atât de apropiate fiindcă erau problemele evreilor, legate de țara căreia îi duceam atât de tare dorul. Totul se potrivea: Învierea lui Cristos cu

mărturia lui Pavel, crucea lui Cristos ca drum spre mântuire și înviere, și nu ca pedeapsă a lui Dumnezeu. Descoperirea aceasta o puneam în legătură cu crucea pe care o poartă poporul meu și cu tot ce văd și trăiesc eu.

Există și în religia iudaică o asemenea înțelegere a suferinței. Sunt rabini care gândesc așa. Dar nu știam lucrul ăsta pe atunci.

M-am împăcat cu Dumnezeu cu ajutorul lui Cristos și mi-am zis că trebuie să mă botez.

Era o decizie neobișnuit de grea – pentru evrei înseamnă să cobori pe „scara interzisă". Cel care se botează nu mai aparține poporului evreu. Eu însă voiam să mă botez urgent.

Starița socotea că mai întâi trebuie să mă pregătesc, să știu mai multe despre creștinism. Am protestat:

— Suntem în război, soră! Nimeni nu știe dacă mâine vom mai fi în viață. Eu cred că Isus este Fiul lui Dumnezeu și Mesia. Vă rog să mă botezați.

Starița m-a privit tulburată și a plecat să se roage ca să ia o hotărâre dreaptă. La amiază a venit la mine și mi-a spus că, în timp ce se ruga, a simțit deodată că o să ajung preot catolic.

Uite că numai asta nu-mi trecuse prin minte! Câțiva ani mi-a ieșit din cap ce-mi spusese, mi-am amintit de vorbele ei mult mai târziu.

Am primit botezul în aceeași seară. M-a botezat una dintre călugărițe.

Apoi am părăsit casa lor, n-am vrut să rămân, să nu pară că m-am botezat pentru că-mi oferiseră un adăpost.

Am umblat pribeag câteva zile în preajma orașului. Puteau să mă recunoască oamenii cu care mă întâlneam. Peste tot atârnau afișe cu recompensa promisă pentru prinderea mea. În pădure nu mă puteam duce – nu stăteau partizanii prea mult pe gânduri, doar eram polițist neamț.

Nu aveam scăpare. După patru zile m-am întors la călugărițe. M-au primit și am rămas la ele cincisprezece luni. Ferestrele casei lor dădeau spre clădirea jandarmeriei.

31. 1972
Din jurnalul Hildei

Am lăsat mașina și am luat-o în sus, pe potecă. Daniel are o traistă nu prea mare, încap în ea vreo zece kilograme de făină. Ne-am trezit față-n față cu un arab, avea măgarul încărcat cu doi saci. Ne-am salutat. Am urcat mai sus, am dat de un sat arab. Asta e o raritate – un sat sirian rămas acolo după război. Ori n-a ajuns vestea până la ei, ori nu pricep despre ce e vorba. O vâlcea minunată între munți întunecați. Totul e verde, curge și un pârâu jucăuș. E de mirare că n-a secat. Smochini și măslini. Sărăcie multă, dar nu prea e murdărie – sunt atât de nevoiași, că n-au nici măcar cauciucuri de mașină sparte. Daniel continuă să urce panta cu pași siguri, mai sus de sat. Dincolo de sat dăm de ceva care nu-i nici casă, nici cocioabă. O curticică baricadată cu grămezi de bolovani. Un fel de sobă rotundă, tare ciudată, seamănă cu un cuptor african.

Daniel strigă:

— Rafail!

Iese anevoie un fierar slăbănog, cu capul mare și oasele ieșite, într-o *djellaba* arăbească, cu o tichie decolorată de soare, dintre acelea care se poartă în Asia Centrală. Se îmbrățișează. Daniel spune:

— Ea este ajutorul meu.

Omul dă din cap și nu se mai uită la mine. Daniel îi dă traista. Omul o ia, mormăie ceva care seamănă mai degrabă cu „bine”, decât cu „mulțumesc”.

— Ceai, cafea n-am, spune el, scuzându-se parcă.

— N-aștept cafea de la tine, spune Daniel.

Nu trec nici zece minute și năvălește o ceată de copii arabi de toate vârstele. Se așază pe vine, printre bolovani, și se uită cu ochii mari cât cepele.

— Plecați acum. Azi sunt ocupat, am oaspeți. Mâine-dimineață, spune fierarul.

Copiii pleacă, dar nu departe. Stau și ascultă o limbă de neînțeles pentru ei.

— Aici doar o fată vorbește ivrit. A locuit la Haifa și a învățat acolo. Tare se mândrește cu asta. Ceilalți vorbesc arabă, dar nu știu să scrie. Îi învăț eu. Școală nu e în sat, iar ca să meargă altundeva e departe, treisprezece kilometri.

Bem apă din urcior.

— Nu te sâcâie? întreabă Daniel arătând spre copii.

— Îi izgonesc uneori, alteori plec eu. Am o peșteră în munți unde mă ascund. Nu una întreagă, o jumătate de peșteră, în cealaltă jumătate sunt lilieci.

Începe să râdă ca de o glumă reușită.

Mă cutremur. Mi-e frică și de șoarecii obișnuiți, cât despre lilieci să n-aud.

Am stat în curtea lui mai puțin de un ceas și am plecat.

La întoarcere Daniel mi-a povestit că Rafail s-a născut la Ierusalim, într-o zonă a orașului vechi unde trăiesc evrei din Buhara. Există și azi cartierul. Era al cincisprezecelea copil. A fugit pe ascuns la iezuiți. A primit educație într-un liceu catolic, a devenit călugăr și de puțin timp trăiește pe platoul Golan, iar înainte a trăit cincisprezece ani la un loc cu beduinii.

— E misionar? am întrebat eu.

Daniel a început să râdă.

— A încercat când era tânăr. Acum spune că trăiește pur și simplu alături de ei. Crede că nu poate învăța nimic pe nimeni

— De ce-i atât de sărac și umil? nu m-am abținut eu, deși mă mustru mereu că pun atâtea întrebări.

Daniel a început iar să râdă și mi-a răspuns:

— E inteligent și atât. Unul dintre cei mai inteligenți oameni pe care i-am întâlnit. I-au căzut

toți dinții, umblă desculț și-n zdrențe, se spală când plouă și când se adună apă destulă în albie, nimeni nu vrea să vadă ce gândește și cât este de instruit. Dacă-l îmbraci cu un veston, îl încalți cu pantofi și-l pui să țină o conferință, o face mai bine decât toți. Sau mai bine decât mulți. Te-am luat înadins cu mine ca să-l vezi. Așa om mai rar.

Mă încearcă un sentiment ciudat – creștinismul european și cel răsăritean parcă ar fi două lucruri complet diferite. La noi creștinismul este foarte cuviincios, rațional și cumpătat, iar aici capătă accente extreme, este excesiv. Cocioabă din piatră cu pământ pe jos, ascetism vechi de când lumea, rupere totală de civilizație. Ce au în comun unul cu altul? Nimic! De ce și unul și altul poartă numele de creștinism?

Cristos, doar atât? Care dintre ei? Cristos cel Răstignit sau cel Schimbat la față? Cristos care face miracole sau cel care propovăduiește? Ajută-mă, Doamne, să-i iubesc pe toți.

33. 1972, Dubravlag-Moscova
Din corespondența purtată de Gershon Shimes cu mama lui, Zinaida Henrikovna Shimes

…Ultima porție de scrisori am primit-o miercuri (4 cărți poștale și două scrisori, vecinii mei de prici se întreabă mirați cine scrie atâta), iar azi e sabatul. Sâmbăta nu mergem la muncă – am reușit să obținem asta cu greu. În schimb, corvezi peste corvezi. Dar e o opțiune personală, și de aceea ne scoate sufletul… Toată săptămâna n-am fost în stare să termin scrisoarea. Mâine o dau, pot să mai adaug câte ceva. Ieri dimineață am ieșit devreme la muncă – am văzut un AVION pe cer. Zbura o frumusețe, lăsa în urmă o dâră subțire. O dâră lungă-lungă.

Am citit *Iosif.* Mii de mulțumiri lui Kiril că a făcut rost și mi-a trimis-o. Cartea nu s-a pierdut pe drum, mă mir – se întâmplă uneori. E în același timp interesantă și plictisitoare. Dar sunt o mulțime de informații din istorie și tot felul de reflecții. Mie-mi place mai mult Feuchtwanger ca scriitor, cu toate că s-a lăsat tras pe sfoară ca un copil de MUSTĂȚILE stufoase.

Kiril exagerează importanța lui Thomas Mann, așa mi se pare. Dar țin la el într-atât și-i sunt atât de recunoscător, încât sunt gata să accept orice – lasă să fie Thomas Mann geniul tuturor timpurilor și popoarelor, corifeul științei și chiar cel mai bun jucător de baschet din selecționata Uruguayului. Din păcate, cărticica scrisă cu litere sucite pentru bunica s-a pierdut pe drum. Dar am făcut cunoștință cu un bătrân pișicher din Grodno care vorbește cu mine în limba poporului… Aici sunt oameni foarte interesanți. Naționaliști lituanieni, ucraineni, tot felul de credincioși. E unul tânăr, baptist, care a refuzat să facă armata din motive religioase. Mai e un scriitor, bărbat extraordinar, e

la sfârșitul pedepsei, au fost doi, oameni iluștri. Mă întrețin cu el în puținul meu timp liber, e ca și cum aș învăța la universitate.

Mulțumesc lui Kostia și Mașei. Scrisorile lor sunt amuzante, să mă anunțe când o să aibă un urmaș. Nu-mi pierd speranța că o să locuiesc cu ei PE ACEEAȘI STRADĂ. Câteodată îmi apare în vis strada asta. E drept că-n vis seamănă mai degrabă cu Koktebel decât cu altceva.

Ilustrata lui Svetkin e tare nostimă. Nu scrie cine e pictorul, dar găsesc că e Chagall. Speranța mea să primesc o instrucție adevărată nu face decât să se întărească. Când se va termina în sfârșit totul, voi învăța, voi învăța și iar voi învăța, așa cum Lenin ne-a lăsat cu limbă de moarte.

Pentru Medvedev o să fie interesant să afle că aici există o bibliotecă în care sunt reviste de dinainte de război, nu complete, ci disparate. Uneori găsesc în ele articole foarte interesante. Cu cât revista e mai veche, cu atât e mai interesantă…

Luna trecută mi-am îndeplinit norma și, nu știu de ce, am fost mândru…

DUBRAVLAG, SECT. LAGĂR Nr. 11

1976, în timpul zborului Viena-Lod

Gershon Shimes către Zinaida Henrikovna Shimes

Dragă mamă! Spui mereu că am o fire diabolică. Și eu gândesc la fel. Dar se vede treaba că nu-i așa. Drept mărturie stă scrisoarea pe care o scriu chiar în avion. Am crezut că o să treacă mult timp până să-ți scriu. Sau poate niciodată… M-ai dezamăgit făcând o asemenea alegere. Pe de altă parte, încerc, să pricep de ce ai hotărât să rămâi în groapa cu lături. Sunt deja două ore de când avionul zboară în direcția Eretz, mă încearcă o bucurie intensă, n-am mai trăit niciodată așa ceva. Nicio bucurie nu se compară cu ce simte omul când zboară spre casa pe care n-a văzut-o în viața lui.

Grupul nostru e format din douăsprezece persoane, am petrecut cu ele câteva zile la Viena o familie de evrei religioși din Riga, în fruntea lor e un bătrân cu chipa. Vorbesc între ei idiș! Cum or fi scăpat cu viață din război? Mai e o pereche foarte cunoscută de lumea din avion – un savant sinolog cu soția, au început de mult timp să facă demersurile pentru plecare. Sinologul a dat un interviu la un post de radio american, s-au organizat pentru el mitinguri la Universitatea Columbia, în general, s-a făcut multă zarvă. A semnat și o scrisoare în apărarea noastră exact în momentul în care am fost arestați și când mai exista speranța că ne dau drumul fără proces. Scrisoarea ne-a făcut numai rău. Aș vrea să mă duc la el, dar are așa o față de om cu greutate, iar eu sunt doar „un simplu deținut sovietic”.

Să nu-ți faci griji pentru mine, mamă. Adună-ți puterile pentru Svitka – surioara mea o să-ți dea multă bătaie de cap, o să nască goi, o să-i ștergi la nas. N-am nimic împotriva lui Seriojka, spun doar că Svitka a luat întotdeauna „decizii neconforme cu normele”. Dacă s-ar fi măritat cu un tânăr evreu obișnuit, am fi plecat împreună. Dar ea nu, i-a trebuit un cazac. Să pierzi atâția ani ca să pleci și deodată să te împotmolești pentru că „inima îți dă ghes”! Gata! Avionul aterizează! Prin hublou se vede Mediterana și țărmul Israelului.

1977, Hebron

Gershon Shimes către Zinaida Henrikovna Shimes

…nu se compară cu nimic. E o rulotă, desigur, nu-i o casă adevărată. Dar e așa de potrivită cu casa evreului – cortul, coliba, locuința provizorie. Trăim ca strămutații de la începutul secolului. Numai că ei aveau puști, iar noi avem automate. Din clipa când am pus piciorul pe pământ în aeroportul Lod, mă simt puțin amețit, ca de la băutură. Deocamdată suntem cinci bărbați, patru

femei și un copil. Tocmai eu n-am femeie. Nu pentru că am o fire îngrozitoare, cum spui tu mereu, ci pur și simplu pentru că fetei pe care am adus-o aici i-am spus să plece. În schimb, acum știu exact ce fel de femeie vreau să nu am lângă mine. Până în prezent n-am întâlnit-o pe aceea de care am nevoie. În general, israelitele îmi plac mult. Cele pe care am apucat să le cunosc, cât am stat în ulpan, sunt puternice și independente. E adevărat că sunt mai multe rusoaice (aici li se spune ruși evreilor din Rusia). Israelitele sunt numai profesoare. Îmi plac foarte mult și rusoaicele. Întâlnești printre localnice așa niște frumuseți, că poți să încremenești. Ce-ai zice dacă m-aș însura cu o evreică, una care nu știe o boabă rusește?

Muncim, stăm de strajă și dormim cu rândul. Avem un tractor, l-am cumpărat prin bancă. Hebron e la șase kilometri, drumul însă nu-i lipsit de pericole, trece pe lângă un sat arab. Uite ceva interesant pentru tine – aici, nu departe, e peștera Macpela, unde sunt înmormântați toți strămoșii noștri, Avraam și ceilalți. N-am fost prea impresionat, dar alții sunt entuziasmați. Ca să spun cinstit, n-am timp pentru entuziasme. E multă muncă. Îmi amintesc cum coseam mănuși în lagăr – un coșmar. Pe vremea aceea, nici măcar nu-mi trecea prin minte că, după toate revistele evreiești apărute în samizdat, după cercurile în care se vorbea ivrit, după șezătorile evreiești din cuhnii, voi începe să trăiesc cu adevărat. Oamenii sunt de toate felurile – printre coloniști sunt religioși și unii nereligioși, ca noi. Nu de mult, a venit la noi un rabin din Hebron, foarte cunoscut, unul de dreapta. Apropo, ceva foarte interesant – în Rusia, mă considerau aproape troțkist în cercul nostru, foarte ultra! Aici mă consideră de dreapta. În general, aici nu prea te lămurești – unde-i dreapta, unde-i stânga!

Băieții cu chipa nu-mi plăceau înainte, dar ăștia de aici sunt minunați, sănătoși și veseli, mai cu seamă rabinii lor.

Scris pe fotografie-. Femeile noastre se pregătesc pentru sabat. Se vede o parte din masa deja aranjată.

1978, Hebron
Gershon către Zinaida Henrikovna

…s-a apropiat de mine – arată de o sută de ani, dar mintea-i merge bine. Mă întreabă dacă strămoșii mei sunt din Nikolaev. Îi spun că da. Atunci mă întreabă dacă sunt rudă cu David Shimes. Da, îi spun, e bunicul meu. Și-l văd pe moșulică strigând de bucurie: *oi, vei, a f*ost cel mai bun prieten al meu! Îi zic: nu vreau să vă amărăsc, l-au împușcat puțin în anii treizeci. Foarte posibil, zice el, te puteai aștepta la așa ceva – i-au împușcat și otrăvit pe toți frații și surorile lui.

Poate că nu-i vorba de frații și surorile lui, poate-i altcineva, zic eu. Bunicul meu n-a avut frați și surori, era copil din flori, fiu al rușinii. Mama lui, străbunica mea, l-a născut în afara căsătoriei și-n familia de bună tradiție evreiască a fost mare scandal. S-a ajuns până acolo, încât străbunica s-a îmbolnăvit, pe fond nervos, de tuberculoză. Au trimis-o la tratament în Elveția, unde a și murit.

Așa-i, zice omul ăsta blând și slab ca firul de păpădie, tatăl străbunicii tale era negustor de grâne, iar negustori de grâne săraci n-am întâlnit niciodată. A trimis-o pe Rahila la sanatoriu, cât mai departe de rușine. Toți din oraș îl știau pe revoluționarul cu care a făcut copilul! Așa-i, așa stau lucrurile. Pe David l-au crescut două mătuși nemăritate. Am fost în aceeași clasă cu el la liceu, a fost singurul meu prieten în copilărie. În 1918, tata m-a luat în Palestina, și de atunci trăiesc aici.

Abia după război am citit că Stalin l-a găsit pe tatăl prietenului meu David în Mexic. I-a găsit și pe toți frații și surorile lui David, născuți dintr-o căsătorie legitimă. Și pe ăștia i-a omorât. Am citit o carte groasă, acolo scrie tot.

Am rămas perplex, mamă: de ce moșneagul ăsta străin știe despre strămoșii noștri mai multe decât știm noi? Sau voi știți și ați ascuns asta de copii? Pe scurt, când moșul mi-a spus de Mexic, am înțeles despre cine-i vorba. Poate că a încurcat lucrurile din cauza bătrâneții? Dacă-i adevărat, m-a făcut paf! Știu cât ești de precaută, scrie-mi doar un singur cuvânt, „piolet”[51], asta însemnând confirmarea deplină a celor spuse. Ca să fiu cinstit, nu-mi vine să cred!

Mam’! Mi-am adus aminte de ce ți-am scris: m-am însurat. Soția mea este evreică americancă. O să-ți placă mult. O cheamă Debbie. Deborah. Urmează să-ți trimit fotografii.

Cu bine,
Gershon

1981, Hebron
Gershon către Zinaida Henrikovna

…de ce ești așa de uimită? Aici e o logică de fier. La începutul secolului XX, toți evreii nereligioși s-au aruncat în brațele revoluției pentru că socialismul era o idee seducătoare. Îl înțeleg foarte bine și pe strămoșul meu. Era idealist, toți erau idealiști. Dar nu le-a ieșit cu socialismul, nici cu Internaționala n-au reușit. Au dat faliment. S-au ridicat din nou, au făcut valuri alți idealiști, s-au dus să construiască socialismul într-o singură țară, luată separat, în Israel. Asta avem noi acum. Băieții ăștia erau și ei necredincioși, cei credincioși aveau în minte o idee religioasă – dați-ne Pământul nostru Sfânt. Îl avem! Au venit necredincioșii să construiască socialismul pe Pământul Sfânt. Da.

Sunt la fel ca ei! Pentru că nu-mi place capitalismul, îmi place socialismul, dar nu cel din URSS.

Te miri că trăiesc ca-n colhoz, dar e colhozul meu, e un kibbutz, mie-mi place. Uite, te fac să te miri și mai tare – nu ți-am scris până acum, cred că de aici încolo te poți aștepta la orice de la mine. Când s-a născut Veniamin, i-am făcut circumcizie și mi-am făcut și mie. Nu vreau să discut acum de ce am făcut-o. Sunt încredințat că am procedat bine. Mă bucur că soția mea mă susține. Uite așa, am devenit evreu la treizeci de ani, împreună cu primul meu născut. Deborah o să nască din nou în curând. Sper să fie băiat. Mi-a promis că-mi va face copii cât timp or s-o țină puterile. E femeie zdravănă, ține la tăvăleală, din toate punctele de vedere. Niciodată n-am adus vorba că ai refuzat să te muți în Israel din cauza căsătoriei stupide a Svitkăi, iar acum, când tu singură mi-ai scris că relațiile între ei sunt groaznice, că mai au puțin și se iau la bătaie, ne întoarcem de unde am plecat – n-are decât să se despartă de cazacul ei, să-și ia fetița, și eu vă trimit invitația. E mai simplu decât acum cinci ani. Sunt sigur că, dacă trăia tata, vă aducea aici încă din 1976. Tu o să rămâi la convingerea că eu l-am distrus pe tata cu samizdatul meu și cu pușcăria, că l-a lăsat inima din cauza mea. Așa o fi. Nu pricepi că atunci, chiar dacă nu-mi intra în cap ideea să plec, tot m-aș fi băgat în vreun conflict cu autoritățile? Stai puțin și gândește-te la ce-ți spun. Sunt convins că tata ar fi fost de partea mea…

Scris pe fotografie: Se vede de la fereastră. Departe, în stânga, e stejarul Mamvri, n-a rămas din el nici măcar un ciot, e arătat doar locul unde se afla.

Scris pe fotografie: El este Veniamin. Când stă culcat, are obrăjorii umflați; dacă-l ridici, nu mai

arată a purceluș.

SFÂRȘITUL PĂRȚII A DOUA

Iunie, 2006
Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici

Dragă Lialia! Îți trimit partea refăcută din text – în principiu, e partea a doua. Problemele de montaj sunt extraordinar de complicate. Tot materialul imens dă buzna, toți cer cuvântul, mi-e greu să hotărăsc pe cine să scot la suprafață, cu cine să mai aștept și cui să-i cer să tacă. Mai cu seamă Teresa de Ávila arde de nerăbdare. Au fost multe Terese sfinte – de Ávila, de Lisieux, pe care au numit-o „a pruncului Isus", sau „mica Thérèse", dar și cea din vremea noastră, moartă de curând, maica Teresa din Calcuta. Pentru că tot am adus vorba, Teresa mea e bine sănătoasă, îl așteaptă pe Mesia…

Cartea asta, ca orice carte voluminoasă, mă dă gata. Nu pot să-mi explic mie și n-am vreo explicație nici pentru tine de ce m-am apucat de ea, deși știam dinainte că e o problemă imposibil de rezolvat. Mintea este făcută în așa fel, încât să respingă problemele care nu au rezolvare. Dacă problema există, trebuie să fie și o soluție. Numai matematicienii știu formula salvatoare – problema nu are soluție în condițiile date. Dar, dacă n-ai soluție, ar fi bine să cercetezi chiar problema, să-i dai ocol pe la spate, prin față, prin părți, de sus, de jos. Așa stă treaba. Imposibil de dat o soluție. Multe lucruri sunt așa – păcatul originar, mântuirea, ispășirea, de ce Dumnezeu, dacă El există, a creat răul, dacă El nu există, care e sensul vieții… Toate sunt întrebări bune pentru copii, ființe neprihănite. Cât sunt mici, pun întrebări,

când cresc, descoperă că răspunsul convenabil în vreo foaie ruptă din calendar sau în catehism.

Tare aș vrea să înțeleg, dar logica, oricare ar fi ea, nu oferă niciun răspuns. Nici creștinismul. Nici iudaismul. Nici budismul. Resemnați-vă, oameni buni, sunt o mulțime de probleme insolubile. Sunt lucruri cu care trebuie să înveți să trăiești și să le suporți, să scapi de ele, nu să le rezolvi.

Și acum o veste minunată: s-a născut nepotul meu, Luca. Greutate 3200 grame, înălțime 53 centimetri. Nici vorbă de strangulare cu cordonul ombilical cum se așteptau medicii, totul a decurs cum trebuie, fără cezariană. L-am văzut a doua zi după ce-a venit pe lume. Ce distanță enormă – la distanță de-o generație: ești încă acolo, dar nu mai ești actorul principal, preocupat numai de manifestările fiziologice. Vezi toată măreția evenimentului – nașterea pruncului. Ia ființă o nouă lume, o nouă bulă cosmică în care se va oglindi totul. Își încrețește nasul, mișcă degetele, își agită dezordonat piciorușele și nu se gândește încă la toate prostiile care ne dau nouă atâta bătaie de cap: sensul vieții, de exemplu… Digestia, ăsta-i sensul vieții pentru el. O să-ți trimit fotografii, o s-o fac treptat – n-am învățat încă să le transfer de pe telefon pe calculator.

Ce fac Marusia și Liova? Ați terminat cu febra? Cred că nu întâmplător s-a spart termometrul Marusiei. Ca să încetați să-i luați temperatura, să înțelegeți că face febră tot timpul și să terminați cu dusul la școală!

Te îmbrățișez,
L.

PARTEA A TREIA

1. 1976, Vilnius
Dosar din arhiva secției raionale a KGB

Din dosarul de verificare operativă
Doc. Nr. 117/934

RECLAMAȚIE

Vă aduc la cunoștință și vă rog să luați măsuri în cazul locatarei din casa 8 strada Tilto apartamentul 6 Bendateresa Krzysztofovna care este o catolică de rea-credință și momește mulți oameni și-i aduce în casă, ei se adună regulat ca la ședință, se prefac că beau ceai. În vreme ce alții mult mai merituoși locuiesc în camere de 12 metri, în ciuda meritelor din război și a pensiilor speciale, Benda ocupă un spațiu de 24 de metri cu balcon. Ce se știe e că tatăl era polonez și naționalist polonez, ce nu se știe e cum a putut să scape nepedepsit, a murit în 1945, după eliberarea Armatei Sovietice, de tuberculoză.

Totodată ea plătește de opt ani pentru apartament și pentru cheltuielile de întreținere, stând cine știe pe unde. Că a închiriat sau că a făcut speculă – asta nu. N-am fi tolerat. Vă aduc la cunoștință faptul revoltător constatat. Semnăturile locatarilor: Indescifrabil.

Rezoluție: de trimis spre verificare împuternicitului cu verificarea operativă Guskov.

Raportul locotenentului Guskov

Raportez că la data de 11.04 a.c. s-a executat verificarea cererea locatarilor din casa 8 strada Tilto cu iscălitură indescifrabilă. A fost identificat autorul declarației, Brîkin Nikolai Vasilievici, cu care s-a efectuat activitatea coresp. S-a confirmat că în camera lui Benda miercurea și duminica de la șapte la zece seara se adună patru-opt persoane, doi bărbați și câteva femei al căror număr variază.

Toți sunt lituanieni, discuțiile se poartă în lituaniană și polonă.

Pe parcursul verificării operative s-a stabilit că Benda Teresa Krzysztofovna este călugăriță clandestină, în 1975 s-a călugărit. Informații suplimentare se pot obține de la secția nr. 8 cu avizul comand, adj. Secț. Op.

Problematic – miercurea și duminica Benda organizează în apartamentul ei adunări cu grupuri care citesc din evanghelii.

Pentru stabilirea identității persoanelor care asistă este necesară o prelucrare operativă suplimentară.

Benda a terminat Universitatea de Stat din Leningrad și a fost trimisă să lucreze la biblioteca orășenească din Vilnius ca bibliograf. A lucrat de la 20 aug. 1967 până la 1 sept. 1969. Se anexează caracterizarea de la locul de muncă.

Măsuri preventive: nu se impun.

Lt-maj. Guskov

Rezoluție: se trimite la arhivă. Maior Perevezențev

De la secția PT-3 PRELUCR. OP. la secția VERIFICARE OPERATIVĂ

RAPORT

Secția PT-3 trimite copii 4 (patru) ale scrisorilor lui Benda Teresa Krzysztofovna către diferite adrese:

Scrisoarea 1

Dragă Valentina Ferdinandovna! Scrisoarea adresată dumneavoastră este o scrisoare de mulțumire. Cuvintele dumneavoastră potrivit cărora „Evanghelia nu este icoană de sărutat, ci de studiat” nu-mi ies din minte. Mi-e foarte clar faptul că până și simpla citire a Evangheliilor în altă limbă te ajută să le înțelegi mai profund. Am citit în rusă, în slavona bisericească, în lituaniană, în germană și în latină, și am simțit tot timpul că

sunt diferențe în înțelegerea textului. Într-adevăr, Dumnezeu vorbește cu oamenii în limbi diferite, și fiecare limbă are subtilități care se potrivesc cu însușirile și particularitățile unui popor. Traducerea germană a Evangheliilor uimește prin forma ei simplificată în comparație, să spunem, cu traducerea în slavonă. Pot doar să ghicesc ce bogăție de nuanțe au textele grecești și cele în ebraică – am în vedere Vechiul Testament.

Toți cei prezenți la ceaiul nostru au fost impresionați. Superiorul, fratele nostru S., vă trimite salutări. Comunicați-ne din timp când puteți să veniți din nou la Vilnius. Încercăm să vă organizăm un mic pelerinaj. Primiți îmbrățișarea mea de soră. Dumnezeu să vă ocrotească.

Teresa

Scrisoarea 2

Dragă Valentina Ferdinandovna! Mi-au adus din partea dumneavoastră cadoul minunat, este tocmai lucrul de care am nevoie mai mult decât orice. Și profunzime, și curaj, și ce metaforă! Din păcate, nu știu limba engleză și n-am posibilitatea să apreciez calitatea traducerii, dar cartea mi-a lăsat impresia că este textul original, de parcă n-ar fi tradus – nimic forțat, libertate deplină a gândului și cuvântului. Mulțumesc foarte mult pentru strădania dumneavoastră. Autorul este cât se poate de interesant, foarte actual.

Am fost bolnavă aproape două săptămâni și pentru că la mânăstire a fost un frig năprasnic, mi-au îngăduit să mă mut în apartamentul meu cât timp durează boala. Aici m-am consacrat lecturii și somnului prelungit ore-n șir, necuviincios de multe.

Săptămâna viitoare se întoarce de la Vatican L., îl așteptăm cu mare nerăbdare. Ne putem oare imagina ce înseamnă să-l vedem pe acela care l-a văzut pe acela? Cu cât aflăm mai multe despre el, cu atât înțelegem mai în profunzime ce revoluție

adevărată are loc în biserica Catolică. Dumnezeu să vă aibă în pază.

Teresa

Scrisoarea 3

(traducere din lituaniană)

Dragă Asta! Îți trimit lucruri călduroase – să le dai surorilor noastre. Banii sunt puțini din păcate, ți-i trimit prin mandat poștal. Tu trebuie să spui cum facem cu alimentele. Mi s-a spus că dacă trimiți pur și simplu pachetul cu alimente la o anumită adresă, s-ar putea să nu ajungă, pentru că sunt restricții mari. Poate treci pe la noi când vii la Wilno, rogi portarul să mă cheme sau lași un bilețel, și eu îți scriu când pot să mă întâlnesc cu tine. Cel mai bine e duminica, de la 4 la 6. Dumnezeu să vă aibă în pază.

Teresa

Scrisoarea 4

(traducere din lituaniană)

Stimată doamnă Ionavičute! Vă trimit cu Ianis o carte remarcabilă, tradusă din engleză de o traducătoare din Moscova, foarte apropiată de noi sufletește. Cartea e în manuscris și, deși a fost propusă unei edituri din Moscova, sunt puține șanse să fie tipărită. Pe de altă parte, se întâmplă și minuni câteodată – doar l-au publicat pe admirabilul Teilhard de Chardin! Întrucât revista dumneavoastră este independentă, poate reușiți să publicați măcar fragmente din carte, dar traduse în lituaniană. Avem pentru asta oameni care pot traduce repede și bine.

Vă mulțumesc anticipat,

Teresa Benda

RAPORT DE EXPERTIZĂ

Cele 4 (patru) scrisori primite pentru expertiză, scrise de mâna Teresei Krzysztofovna Benda, au trei destinatari.

Primul dintre destinatari este traducătoarea din Moscova, doctor în filologie, Valentina Ferdinandovna Lintse, profesor la Institutul de Cultură, secția fără frecvență, cu trimitere la materialele nr. 0612/173B.

Al doilea dintre destinatari este Asta Keller, locuiește la Vilnius, casnică, membră a grupului de sprijin pentru deținuți, se ocupa permanent cu trimiterea coletelor poștale în lagăre. Cu trimitere la materialele din cartoteca 2F-11.

Al treilea destinatar – Ionavičute Anna Gediminovna, șef secție proză la revista lituaniană *Tineretul Lituaniei.* Catalog 2F-11.

Autorul menționat, Teilhard de Chardin, a murit în 1955. Iezuit, preot și paleontolog. Nu a dus o activitate antisovietică.

Colaborator științific arhivă
Lt. Kuzovlev
Rezoluție: La arhivă
Maior Perevezențev

1977, Vilnius
Maior Perevezențev către locotenent-colonel Cernîh

Notă la referat

Vă aduc la cunoștință că activitatea mănăstirii clandestine de călugărițe catolice care se desfășoară în trei apartamente particulare din Vilnius este sub control. În ultimul an, numărul așa-ziselor călugărițe a scăzut: una dintre surori (Iadviga Nemtsevici) a murit, a doua (Teresa Benda) a plecat din mânăstire și locuiește acum la adresa indicată, înregistrată în cartea de imobil. În zilele de dumică, la apartamentul de la adresa: str. Dzuku 18, apart. 1, vine preotul Iurghis Mitskiavicius și oficiază mesa, în toate celelalte zile călugărițele citesc rugăciuni din rozariu. Majoritatea călugărițelor au vârsta de pensionare, multe au ieșit din închisoare. Tragerea lor la răspundere nu e indicată. Se ridică supravegherea

operativă a apartamentelor. Ele se află sub supravegherea organelor locale raionale împuternicite.

Maior Perevezențev

Scrisoarea personală a maiorului Perevezențev
către locotenent-colonel Cernîh

Dragă Vasili Petrovici!

Am întocmit nota la referat așa cum cere regula, dar adaug de la mine că situația în oraș e de așa natură, că n-avem nici timp, nici oameni să ne facem de lucru cu niște babe smintite. Starea de spirit antisovietică și naționalistă este foarte puternică, mult mai mult mă preocupă tineretul. Pregătim două acțiuni mari pentru samizdat. O zi ne-ar lua să curățăm cuibul ăsta de bigote expirate, dar nu văd care-i sensul. Or să ridice glasul ziariștii, noi cu ce în alegem? Deși, după cum spui, depindem de centru. Pentru că suntem vechi prieteni, îți cer să nu ne dai bătaie de cap cu evlavioasele, și așa avem treabă până peste cap. Transmite salutări Zinaidei și Olecikăi. Îmi amintesc ce bine am dus-o la Dresda!

Aleksei Perevezențev

2. Ianuarie 1978, Vilnius
Din scrisoarea Teresei Benda către Valentina Ferdinandovna Lintse

…că am tupeul să vă cer. Sunt poate prea îndrăzneață? Când am ajuns la clinică în 13 februarie, L. avea culoarea hârtiei îngălbenite de vreme și arăta de parcă mustea de apă. Imposibil să ți-l închipui așa – până și buzele subțiri, mereu strânse și ferme, își pierduseră rigiditatea și i se umflaseră ca la copiii mici. Mâinile umflate, abia le ridica. Se vedea că orice mișcare o face cu efort. Am plecat de acolo cu sentimentul că poate să moară în orice clipă. Seara, după ce toate surorile s-au culcat și a venit liniștea aceea neobișnuită, care te ajută la rugăciune, m-am sculat și m-am rugat fierbinte. Mi-a venit ideea că pot să mor în locul lui. Dimineața m-am dus la stareță. E foarte binevoitoare cu mine. I-am spus că simt chemarea să mor în locul lui. M-a binecuvântat. N-am ieșit din biserică decât noaptea târziu – am stat timp îndelungat.

Am plecat de îndată la biserica Imaculatei Concepții, la Zverinețș, am început iar să mă rog. Și a venit clipa aceea fericită când am simțit că ruga mi-e ascultată. Și am implorat – ia-mă pe mine în locul lui. N-am plecat din biserică decât seara târziu, am stat încremenită în rugăciune. M-am întors la surori când s-a făcut noapte.

A doua zi dimineață, stareța mi-a șoptit: „L. a fost operat de urgență azi-noapte. I-au scos un rinichi. A fost pe moarte”. A zâmbit ironic, așa mi s-a părut.

Toată lumea se aștepta să moară, și, închipuiți-vă, L. începe să-și revină. S-a întremat neașteptat de repede. A ieșit din clinică după trei săptămâni, episcopul nu l-a lăsat să plece la Kaunas, l-a găzduit la el. A ținut slujba de Paște. Mi-au curs lacrimi de fericire tot timpul cât a ținut slujba –

jertfa mea era primită, și am început să mă pregătesc.

Imediat după Paște, am început să slăbesc. Am dat jos zece kilograme. Era dureros să văd cum fericirea și exaltarea mea sunt înlocuite cu așa o slăbiciune fizică și sufletească, încât nu-mi vine s-o descriu în cuvinte. Săptămâna care a urmat, mi-am pierdut cunoștința de două ori. Surorile sunt blânde și atente cu mine. Viața noastră este foarte complicată datorită relațiilor noastre înăuntrul comunității, nu totul iese la suprafață, nu, nici pe departe. Am știut dintotdeauna că ăsta e prețul pe care-l plătim ca să fim cât mai aproape de Izvor.

L. se află deja la Kaunas, eu nu-l mai văd. Lucrul ăsta mă întristează, prezența lui e atât de prețioasă pentru mine. Vă cer să stăruiți în rugăciune, soră dragă. Domnul să vă binecuvânteze.

Teresa

3. Mai 1978, Vilnius
Din scrisoarea Teresei către Valentina Ferdinandovna

…spaimă de nedescris. Am ațipit cu greu și m-am trezit după cinci minute sufocată de spaimă. M-am dus cu gândul la clipa când mă rugam să mă sting în locul lui, fiind în starea aceea de exaltare care nu are nimic de-a face cu luciditatea. Mă simțeam atunci cu sufletul atât de curat, fără vreun păcat sau vreo vină, încât aș fi primit moartea ca pe un dar binecuvântat. De data asta însă, mă aflam chiar în fundul prăpastiei, strivită de o greutate. Stare de coșmar, greu de descris, o spaimă de moarte – animalică, o simțeam până-n rărunchi – care mi-a provocat greață și, cu toate că nu mâncasem nimic, am dat afară încontinuu o spumă acră cu un gust groaznic. Era gustul spaimei. Pe urmă s-a mai întâmplat un lucru cumplit – au început să curgă din mine, contrar tuturor legilor naturii, cantități enorme de excremente. Ceva mai respingător nu-mi puteam închipui – în momentul acela, am simțit cum corpul mă părăsește în felul ăsta atât de mizerabil, încât am avut impresia că mă voi duce de tot în câteva zile, mă voi scurge în canalizare, fără să las vreo urmă. Cine să curețe după mine ultimul morman de murdărie? Nimeni. Și atunci m-am rugat: nu asta am vrut! M-am așteptat să fiu răsplătită pentru sacrificiul meu. M-am așteptat la ceva frumos, la un act de dreptate, la urma urmei. Am primit însă altceva! De unde am scos-o că pe cel care se jertfește îl încearcă bucuria sacrificiului de sine? Spaimă care provoacă greața, nici urmă de dar binecuvântat. M-am rugat stând pe vasul closetului plin până la refuz. Nu în fața icoanei Fecioarei, nici în fața lui Cristos răstignit, m-am rugat în fața grămezii de scârnă puturoasă: fă în așa fel să nu mor acum. Să se întâmple ce-i mai

rău, să mă alunge din mânăstire, numai să nu mă lași să mor acum, să nu mor acum…

După o săptămână puteam să merg. După trei luni m-au alungat din mânăstire. Starița s-a purtat de parcă aș fi înșelat-o. Pe sora Ioana n-a alungat-o, deși e hoață, hoață incorigibilă. Surorile s-au purtat cu mine de parcă eram ciumată – asta după ce avuseseră grijă de mine și mă trataseră cu atâta bunăvoință.

Pentru prima dată după douăzeci de ani, Paștele meu nu este Paștele Învierii, ci al agoniei. Nicio bucurie. Îmi duc zilele înfășurată în vălul morții ca Lazăr, deși mi-a fost lăsată viața. Singurătatea mea e deplină, fără cusur aproape. Numai scrisorile dumneavoastră, soră – vă pot numi astfel? – sunt reazem pentru mine, și mai este vechiul coleg de la bibliotecă, venea la întrunirile noastre. Vine la mine așa cum făcea și înainte, mă scoate uneori din casă.

Sunt tare tristă că nu puteți veni la vară, așa cum aveați de gând. Am fi plecat pe litoral, pe limba de nisip de la Kurșk. Mătușa mea locuiește acolo de mult timp, găseam noi niște chilii în căsuța ei. Să vă rugați pentru mine.

Teresa

4. 1978, Vilnius
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Scumpă Valentina Ferdinandovna! Dragă soră! Întâmplarea face că ați rămas singurul om cu care pot discuta despre lucrul cel mai important pentru mine. Îmi dau seama că o mărturisire de felul acesta îl pune într-o situație penibilă pe cel căruia îi este încredințată. Dar, pentru că știu cât de disponibilă sunteți sufletește, vă implor să mă ascultați. Forma scrisă este cea mai convenabilă, sunt lucruri mai ușor de scris, decât de spus. Nu aveți cum să nu mă-nțelegeți. Dumneavoastră aveți o experiență extraordinară, rar întâlnită. Doar mi-ați povestit la ultima noastră întâlnire. Este vorba de experiența contactului nemijlocit – ascultați și vedeți lucrurile care nu se văd. Și eu am descoperit din adolescență, dacă nu chiar din copilărie, că există o lume spirituală, și revelația aceasta m-a îndepărtat de fetele de vârsta mea.

V-am spus că mi-am pierdut tatăl de mult timp, nu-l țin minte, mama a murit când aveam nouă ani, m-a crescut o mătușă, femeie cumsecade, dar rece. Nu avea copii, nu mai era tânără – s-a măritat prima oară când avea aproape patruzeci de ani. Căsătoria ei mi-a adus multe supărări. Soțul ei avea ceva sânge amestecat, de oriental. Arăta în totul a tătar, deși numele îi era rusesc. Și cruzimea îi venea tot de la tătari. Mătușa îl adora, se atașase de el ca pisica. Am rămas de atunci cu o repulsie pentru viața sexuală: locuiam într-o singură cameră, zarva pe care o făceau noaptea în zbaterea lor îmi provoca de-a dreptul greață. Mă rugam Maicii Domnului să mă ferească de lucruri dintr-astea și, în momentul acela, începeam să aud muzică. Era cântec de înger, mă înfășura într-un văl ca într-o manta, mă liniștеam și adormeam, și îmi continuam somnul ocrotită de muzică. Patru ani a durat căsnicia mătușii mele, n-a fost altceva

decât o furie dezlănțuită a trupurilor, dezmățul lor a fost nenorocirea mea, deși muzica m-a apărat de multe. Pe urmă l-au mutat pe Ghenadii acesta într-un alt loc – era militar – și a dispărut pentru totdeauna. La început, mătușa a încercat să-i dea de urmă, dar probabil că el a dat ordin să se facă în așa fel încât să nu i se comunice noua lui adresă. Nu-și făcuseră formele legale de căsătorie. Ca să fiu sinceră, cred că Ghenadii avea o soție oficială care refuzase să se mute cu el la Wilno, plecase în altă parte. Dar asta n-are nicio importanță. Mătușa a înnebunit de tot. A tot stat internată prin clinici de psihiatrie. A fost o mare ușurare pentru mine să plec la studii la Petersburg. Recunosc că o vizitam rar. Mă întâmpina de fiecare dată cu atâta dușmănie, încât nu știam dacă să mai vin. Îmi amintesc că în anii aceia grei pentru mine, ocrotitoarea mea era Fecioara însoțită de muzica îngerilor. De câte ori m-am întristat că Dumnezeu nu mi-a dat talentul să-mi pot întipări în minte muzica aceea și să fiu în stare s-o reproduc! Sunt absolut convinsă că marii compozitori, așa cum sunt Bach și Händel, n-au făcut altceva decât să noteze sunetele din ceruri, ajunse la ei din mila lui Dumnezeu.

Am cam murit de foame în anii de studenție, la Petersburg. Dar ce spun „cam”? Am flămânzit de-a dreptul. Fetele cu care împărțeam camera erau tot atât de strâmtorate ca mine. O frumusețe de fete – toate alese pe sprânceană. În anul doi, una dintre ele a început să se cam prostitueze, a urmat a doua. A treia pătimea din cauza situației ăsteia, ca și mine. Cum-necum, vecinele noastre de cameră, fete întreprinzătoare, aduceau bărbați în cursul zilei, pentru că seara era greu să te furișezi în cămin. Reușeau uneori să-i aducă și noaptea. Era ca și cum m-aș fi întors la anii copilăriei mele nefericite, când gemetele și țipetele de plăcere nu mă lăsau să dorm. Și din nou m-am rugat, și am auzit muzica aceea, numai așa m-am consolat. Am

terminat studiile cu mențiune. M-am specializat în domeniul criticii de artă. Mi-au propus să mă pregătesc pentru studii postuniversitare. Dar mă obosise mult statul în cămin! Mi-am imaginat cum ar fi să duc o viață ca asta încă trei ani și am refuzat. Mătușa nu mai ieșea aproape deloc din azil, am rămas să stau singură într-o cameră spațioasă. Ce bucurie să fiu singură, să nu aud de viața altuia, atât de străină mie. M-am dus să lucrez la bibliotecă. La vremea aceea, rugăciunea prinsese în mine rădăcini atât de adânci, intrasem în viața catolică atât de mult, încât m-am hotărât să mă duc la mânăstire. Chiar așa s-a întâmplat, la scurt timp am fost prezentată stareței și am devenit novice. Mânăstirea funcționa clandestin, bineînțeles, locuiam în apartamente obișnuite, dar traiul ne era foarte cumpătat.

Rugăciunea mi-era de mare ajutor, îmi făcea atât de bine, încât auzeam nu doar sunetele muzicii miraculoase, dar simțeam și prezența Aceluia care este Izvorul Vieții. După doi ani, am făcut jurământul de credință. Viața grea din mânăstire îmi aducea ușurare și bucurie. Așteptam mereu vizitele acelea, contam pe ele. Deveniseră chiar obiectul rugilor mele.

Odată, pe când mă rugam, s-a întâmplat ceva cu mine: am simțit că parcă mă învăluie un aer elastic și fierbinte, mă dezmiardă, mă mângâie peste tot și-mi cere, fără cuvinte, consimțământul să mă las în voia lui. Nu mai trecusem până atunci prin ceva asemănător. Deși dorința de a-mi prelungi senzațiile acestea era foarte puternică, am răspuns cu un refuz. Dar mângâierile au continuat, aerul fierbinte m-a învăluit iarăși, strecurându-mi-se în sân și între coapse. Atunci am sărit în sus ca și cum m-aș fi dezmeticit, l-am chemat în ajutor pe Dumnezeu, și în clipa aceea am auzit niște înjurături șuierate și un clănțănit ușor.

Aparițiile astea au început să se repete. I-am povestit totul stareței. Mă tem că nu s-a abținut să

tacă, călugărițele au aflat de la ea ce mi s-a întâmplat și mi s-a dus vestea că sunt nebună. Amintindu-mi de boala mătușii mele, m-am gândit că poate moștenesc o oarecare predispoziție spre nebunie și am vrut să mă conving că nu este așa, că nici vorbă de boală, că diavolul și este cel care mă ademenește. Am învățat să-l chem – în felul acesta, aveam senzația că nu el mă conduce pe mine, ci eu pe el. Cu atât mai mult cu cât știam ce să fac ca să pun capăt ispitei la timp. Îmi dau seama acum că era un joc periculos, dar la gândul ăsta n-am ajuns dintr-odată. Erau momente când demonul mă paraliza pur și simplu, nu puteam să-mi mișc mâna, să-mi fac semnul crucii ca să mă apăr. Nu mă puteam ruga – gâtul îmi era înghețat. Lupta asta continua noapte de noapte, ore-n șir, când morile aveau parte de somn liniștit.

Preotul mi-a interzis orice fel de contact cu creatura asta, mi-a interzis s-o chem în gând. O numea Satana. Îmi era frică să pronunț cuvântul, dar după ce l-am auzit din gura preotului, n-am mai avut cum să mă amăgesc. Preotul m-a încredințat că, fără voia noastră, dușmanul nu poate să ne facă niciun rău.

Cu cât Satana mă chinuia mai mult, cu atât mai mult mă consola Dumnezeu. Așa am ținut-o câțiva ani. Apoi s-a petrecut ce v-am povestit înainte, m-am jurat să-l ajut pe L., dar n-am reușit să duc la îndeplinire jurământul.

Nu vă împovăram povestindu-vă prin ce am trecut și cât de greu mi-a fost în ultimii ani, dacă ispita nu punea din nou stăpânire pe mine. Acum, spre nenorocirea mea, nu mai am nicio bucurie când mă rog, nu mai am parte de clipele acelea încântătoare în care îmi găseam liniștea, simțind prezența lui Dumnezeu, așa cum se întâmpla înainte. Rugăciunile, pe care nu contenesc să le înalț lui Dumnezeu, rămân fără răspuns.

Nefericita Teresa

1978, Vilnius
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Scumpă Valentina Ferdinandovna! Atâtea evenimente uluitoare s-au petrecut în ultima lună, încât nu știu cu care să încep sunt de-a dreptul dezorientată.

După multe încercări nereușite ca să am o întrevedere cu starețа, aceasta m-a primit până la urmă. Discuția a fost dintre cele mai neplăcute – mi-a spus că n-are de gând să țină în mânăstire o posedată de diavol, că eu n-aș face decât să îndemn călugărițele să ia calea ispitei. După întrevederea aceasta groaznică, m-am dus la duhovnicul meu, care s-a arătat și mai pornit împotriva mea. A spus că, după cât i se pare, sunt făcută pentru altceva, că n-am chemare pentru viața de călugăr, că un bun creștin poate să trudească și-n lume de dragul lui Dumnezeu. Chiar că nu înțeleg de ce sunt atât de înverșunați, de ce mă alungă. Când i-am pus întrebarea asta, mi-a spus cuvinte îngrozitoare: că stările sufletești prin care trec arată că sunt cu totul în mâinile Satanei și că în Evul Mediu cei ca mine erau arși pe rug.

Și Sfântul Anton a fost ispitit, m-am împotrivit eu timidă. Dacă ați fi fost duhovnicul lui, l-ați fi ars pe rug?

A zâmbit ușor ironic și a spus că sfinții urmează calea asta. Ce-o fi vrut să spună? Asta nu-mi intră-n cap, nici în suflet.

Am plecat însă de la el cu un ciudat sentiment de ușurare. Acum nu mai am pe cine să mă bizui, în afară de Cel de Sus. Și m-am lăsat în seama Lui. Mi-e imposibil să mă mai rog Fecioarei deși rugăciunile astea erau preferatele mele dintotdeauna. Neprihănirea ei mă împiedică… Numai Maria Magdalena poate să mă apere acum. Situația mea absurdă vă face, poate, să zâmbiți: păstrându-mă castă pentru Dumnezeu, sunt

izgonită pentru comportarea cea mai desfrânată dintre toate, mă simt profund vinovată pentru apariția forței ăsteia în fiecare noapte, vină pe care o detest din tot sufletul…

Biserica catolică mă alungă – în mâinile cui?

M-am mutat în vechiul meu apartament, la vecinii groaznici care mă disprețuiesc și care speră să mi-l ia. Îmi petrec zilele în rugăciune și-n tentații cumplite. Mă duc, ca de obicei, la biserica Imaculata Concepție de la Zverinețț, dar și acolo, unde altădată eram tratată cu iubire și blândețe, acum nu întâmpin decât răceală și suspiciune.

6. 1978, Vilnius
Teresa către Valentina Ferdinandovna

…Trec acum la ultima parte a poveștii mele triste: Efim, prietenul meu (pe care soarta mi l-a trimis, ne-am cunoscut la bibliotecă), mi-a fost singurul sprijin în tot timpul ăsta. Nu știu dacă rezistam, fizic și material, fără ajutorul lui neîntrerupt. E singur, nu are pe nimeni. Mi-a făcut o propunere cu totul neașteptată – să mă căsătoresc cu el fictiv și să plecăm în Israel. Pe Pământul Sfânt.

De zăpăcită ce sunt, n-am spus lucrul cel mai important: Efim este evreu, dar toate aspirațiile lui spirituale sunt îndreptate către ortodoxie. A stat nebotezat mult timp, a făcut-o abia acum doi ani, după ce i-a murit mama, ea ar fi primit cu durere vestea. De când s-a botezat, n-a făcut decât să se implice tot mai mult în viața Bisericii.

Vine la slujbă în fiecare zi, chiar dă o mână de ajutor în altar, face note de lectură din lucrările religioase nou apărute, face referate și traduceri din limbi străine, când o carte i se pare interesantă starețului. Acesta îl stimează mult pe Efim, îi place să discute cu el: după cum se pare, asemenea oameni cultivați și serioși nu sunt prea mulți în mediul bisericesc. Până la urmă, Efim i-a împărtășit că intenționează să se facă preot. Starețul i-a spus scurt și apăsat că principala piedică este naționalitatea și că nu vede cu ochi buni un evreu în postură de preot într-o parohie ortodoxă. Pentru enoriașii ruși ar fi o încercare prea grea – a remarcat starețul.

Cu toate că, dragă Valentina Ferdinandovna, starețul e cunoscut ca fiind una dintre persoanele cele mai liberale și mai luminate! Înainte de război, a trecut prin experiența lagărelor, și a scăpat cu viață printr-un miracol.

La Vilnius trăiește, mai bine spus, se ascunde un episcop ortodox, tot fost deținut, care, la rugămintea starețului, numește uneori preoți dintre tineri. Pe ascuns, bineînțeles. După cum știți episcopul are dreptul să dea harul preoțesc aceluia care binemerită, fără să țină seama că nu a absolvit seminarul teologic.

E chiar de râs, Efim a terminat filologia clasică la universitate, știe bine greacă, latină și ivrit, este doctor în filologie, este atât de bine pregătit în teologie, încât ar putea preda la orice seminar. Fiindcă tot veni vorba, chiar starețul i-a spus lui Efim că, în alte, condiții, ar putea ajunge profesor la Teologie! Iată cât de mult îl prețuiește! Totuși, a refuzat să-l facă preot.

Lui Efim i-a trecut prin minte și gândul să se călugărească. S-a dus la mănăstirea Pskov-Peciora, anul trecut a stat acolo o lună și, când s-a întors, mi-a spus că nu este pregătit să facă pasul ăsta.

În același timp, îl bate gândul să plece în Israel – trăiește acolo unchiul lui bun, are și câțiva veri primari și verișoare, au reușit să plece până la venirea nemților. Mama lui Efim a salvat o țărancă lituaniană în timpul războiului.

Și, iată că acum, aflându-se în situația asta incertă și văzându-mă pe mine în aceeași situație, îmi propune să mă căsătoresc fictiv cu el și să încerc să-mi aranjez viața pe Pământul Sfânt. Spune că acolo sunt mânăstiri, sunt și alte așezăminte, și că acolo se găsesc tot felul de treburi de făcut pentru călugărițe. Deși mânăstirea m-a azvârlit afară, eu continui să rămân călugăriță – nimeni nu mi-a retras legământul făcut. Așa sună propunerea lui – este singura mea șansă să încep o viață nouă.

Dragă Valentina Ferdinandovna! Cuvântul dumneavoastră atârnă greu pentru mine – de la dumneavoastră aș vrea să aud un sfat. V-ați apropiat de dominicani de mult timp, duceți o viață tensionată și periculoasă de călugăriță printre

mireni, sunteți o persoană activă și știți atâtea lucruri folositoare. Principala mea problemă este că plec din proprie voință, fără acordul nimănui. Nici starețа noastră, cu atât mai mult episcopul nu-mi vor da binecuvântarea. Chiar dacă, să zicem, reușesc să trec peste toate implicațiile cu formalitățile, mie, obișnuită cu disciplina monahală, obișnuită să nu ies din cuvântul altuia, îmi este greu să fac pasul ăsta de capul meu.

Pentru că-mi pun speranța în sfatul dumneavoastră, mă simt datoare să vă spun ce cred despre întreaga situație: Efim este un om extraordinar de mărinimos, mi se pare chiar că, gândindu-se la varianta plecării în Israel, are în vedere să-mi refacă viața. În ce-l privește pe el, spune că acolo, pe pământul lui Isus, trebuie să se încheie cu îndoielile lui privind calea de urmat în viitor: ori preoție, ori călugărie, ori, pur și simplu, activitate laică.

Nu mi-a fost dat să întâlnesc un om care să fie atât de absorbit de ortodoxie, să cunoască atât de bine textele liturgice și să înțeleagă subtilitățile teologice. Are entuziasmul catolicului și buna-credință a protestantului. Biblioteca este adevărata lui casă, iar el este omul Cărții în sensul deplin al cuvântului. Scrie de mult timp un studiu despre istoria euharistiei din Antichitate până-n zilele noastre.

Scumpă Valentina Ferdinandovna! Mă simt vinovată față de dumneavoastră pentru că mi-am descărcat sufletul, împuindu-vă bietul cap cu problemele mele chinuitoare. Îmi dau seama că nu pot să iau o hotărâre fără sfatul dumneavoastră. Dumnezeu să vă aibă în pază, dragă soră.

A dumneavoastră,
Teresa

7. 1978, Vilnius
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Dragă Valentina Ferdinandovna! Lucrurile s-au precipitat într-atât încât vă scriu fără să aștept răspunsul la scrisoarea precedentă.

Efim a venit ieri pe la mine și mi-a povestit ce a discutat cu starețul timp de două ore. I-a comunicat că, în lipsa oricărei perspective de a se implica aici, în Lituania, în activitatea Bisericii Ortodoxe, el este dispus să plece în Israel. La care starețul i-a spus pe loc ceva cu totul neașteptat, și anume că e gata să încuviințeze intrarea lui în rândul preoților, cu condiția să plece din țară. Mai are un singur obstacol de trecut ca să primească harul preoțesc – Efim este neînsurat și nici nu are de gând să se însoare, iar în Biserica Ortodoxă rusă există tradiția, devenită aproape lege, că numai cei căsătoriți sunt acceptați în rândul preoțimii. Iată celibatul catolic întors pe dos! Oare nu-i un semn din cer?

Efim și cu mine am înălțat rugi peste rugi, am stai în rugăciune până-n zorii zilei. E de prisos să spun că nici prin cap nu-i trece să-și ia o altă tovarășă de drum. Dar fiecare din noi trebuie să sacrifice ceva: eu să-mi schimb credința, să trec la religia ortodoxă, el să răspundă de soarta mea, și amândoi să avem curajul să ne căsătorim religios, să ne avem ca frații, să locuim împreună, să fim împreună în viața de toate zilele și în credință. Care credință? Lăsăm să hotărască Dumnezeu.

Puținul cât a mai rămas din noapte l-am petrecut plângând. Lacrimile și rugăciunile m-au ferit de încercările prin care trec noapte de noapte. Țin minte ce lacrimi de fericire vărsam noaptea, în primii ani ai călugăriei mele. Nu mă trezeam chinuită de spaime, ci de bucuria rugăciunii venită din adâncul sufletului, mă lua din somn și mă înălța. Mă încearcă gândul amar că am pierdut

darul cel mai de preț. Săptămâna viitoare mă duc la părintele L. Sper să găsesc la el mult sprijin.

Să vă rugați pentru mine, soră dragă. Dumnezeu să vă binecuvânteze.

Teresa

8. 1979, Vilnius
Teresa către Valentina Ferdinandovna

De aici încolo, totul s-a desfășurat cu o viteză amețitoare, ca-n filme. După cinci zile am fost miruită și am trecut la religia ortodoxă. Sfânta Împărtășanie a fost o mare surpriză – emoția intensă, mi-a răscolit sufletul. Dumneavoastră și Efim sunteți singurii cărora pot să le spun cu mâna pe inimă că împărtășania la catolici mi se pare fără sare și piper, în comparație cu Vinul Sfințit, păstrat în potirul ortodox, cu care am fost împărtășită.

După ce mi-am schimbat credința, legământul pe care l-am făcut cândva a rămas o problemă a mea personală. Ne-am cununat la 19 mai. Cererea de încheiere a căsătoriei civile o depusesem cu mult înainte, iar a doua zi după cununie am depus cererea de plecare. Vărul lui Efim a găsit o modalitate să trimită imediat invitația pentru amândoi prin consulat. Mai adaug că starețul i-a spus lui Efim că nu vom întâmpina niciun fel de greutăți din partea autorităților, că are ceva relații în sfera puterii. A mai spus că probabil îl vor chema la discuții cei de la o direcție importantă și l-a rugat să nu refuze colaborarea, pentru că este singura condiție ca să poată sluji Biserica. Într-adevăr, slujirea Bisericii este singura noastră dorință. Și niciun preț nu ni se pare prea mare.

Plecarea poate să aibă loc foarte repede. Cu toate acestea, noi stăm fără să facem nimic, suntem ca paralizați, deși trebuie să strângem cărțile – Efim are o bibliotecă mare, nu vrea să se despartă de ea în ruptul capului. Sunt foarte multe cărți în limbi străine, cărți vechi în ivrit, salvate de la foc în timpul războiului, trebuie un permis special ca să le scoată din țară. Mai trebuie adunate tot felul de adeverințe.

Când spun Israel, mi se pune un nod în gât: nu pot să-mi imaginez că pașii mă vor purta pe Via

Dolorosa, că voi vedea cu ochii mei grădina Ghetsimani, și muntele Tabor, și lacul Galileii… Am o singură întrebare importantă: pot să vă scriu din străinătate pe adresa dumneavoastră, sau trebuie să folosesc alte căi? Cu dragoste,

A dumneavoastră,

Teresa

9. 1984, Haifa
Extrase din ziarul *Yedioth Haifa*
Rubrica „Scrisori de la cititori”

Stimată redacție! Cu câteva zile în urmă, m-am plimbat prin Haifa și am văzut pe una din străzile centrale o casă pe care era anunțul: „Întâlnirea membrilor Asociației evreilor-creștini va avea loc la centrul Asociației, la 2 octombrie, orele 18.”

Mă doare-n cot de organizația asta de masă, deși apar aici două probleme: cine o finanțează, asta o dată. Și a doua: în general, de ce-i dau voie să existe pe teritoriul Israelului? Organizația asta nu exista înainte, în ce scop a fost înființată? Din vremuri străvechi și până astăzi, creștinii le-au adus evreilor atâtea războaie, persecuții și morți, încât arabii nu pot să-i concureze. De ce să încurajăm astfel de organizații în Israel?

Șaul Slonimski

Răspunsul redacției

Stimate domnule Slonimski!

Redacția ziarului ar putea să răspundă și singură la întrebarea dumneavoastră: tradițiile tânărului nostru stat răspund principiilor democratice, și înființarea Asociației evreilor-creștini exprimă libertatea credinței acceptată în Israel. Noi însă i-am propus să răspundă la întrebarea dumneavoastră părintelui Daniel Stein, membru al Ordinului Carmeliților, conducătorul asociației, erou de război, recompensat cu multe decorații pentru lupta împotriva fascismului.

Răspunsul părintelui Daniel adresat lui Ș. Slonimski

Îmi pare foarte rău că anunțul nostru te-a amărât atât de mult – lucrul acesta nu intra în intențiile

noastre. Ca să spunem lucrurilor pe nume, nu știm cu ce bani funcționează Asociația noastră – în orice caz, nu cu banii contribuabililor. În lumea care ne-a fost dată există multă dușmănie. După toate prin câte am trecut în ultimul război din Europa, părea că este imposibil să se adune atâta ură explozivă care să macine popoarele în anii aceștia. A reieșit că ura nu s-a diminuat. Nimeni n-a uitat nimic și nimeni nu vrea să ierte nimic. De fapt, este foarte greu să ierți.

Rabinul din Galileea, cunoscut lumii drept Isus Cristos, a vorbit de iertare. Și despre câte altele n-a vorbit. Multe din lucrurile propovăduite de El le erau cunoscute evreilor din Tora. Datorită Lui, poruncile acestea au ajuns să fie cunoscute de toată cealaltă lume, lumea neevreilor. Noi, evreii-creștini, îl venerăm pe Învățătorul nostru, care n-a vorbit despre lucruri într-atât de necunoscute, încât lumea să nu le știe înainte de venirea Lui.

De-a lungul istoriei, creștinismul i-a prigonit într-adevăr pe evrei, cunoaștem cu toții istoria persecuțiilor la care au fost supuși, a pogromurilor, a războaielor religioase. Chiar în anii aceștia din urmă, Biserica Catolică s-a angajat într-un proces dificil de revizuire a politicii sale față de evrei. Tocmai acum, în ultimii ani, Biserica, în persoana Papei Ioan Paul al II-lea, și-a recunoscut vina sa istorică.

Pământul Israelului este Locul Sfânt nu numai pentru evreii care îl locuiesc astăzi, ci și pentru creștini, este la fel de prețios pentru evreii-creștini, pe cât de prețios este pentru evreii de religie iudaică. Să nu mai vorbim de frații arabi care au prins rădăcini pe pământul ăsta, trăiesc aici de o mie de ani, și oasele strămoșilor lor se odihnesc alături de oasele strămoșilor noștri.

Când se va prăpădi pământul nostru și va fi strâns ca un covor vechi, când oasele uscate se vor răscula, nu vom fi întrebați la judecată în ce limbă ne-am spus rugăciunile, ci dacă am găsit în inimile

noastre loc pentru compasiune și milă. Acesta-i singurul nostru scop. Altul nu avem.

Preot al Bisericii Catolice, Daniel Stein

10. Noiembrie 1990, Freiburg
Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii

Cele cincisprezece luni petrecute la călugărițe, în mânăstirea clandestină, cu ferestrele dând spre comisariat, au trecut greu pentru mine, am avut de întâmpinat numeroase pericole. Nu o dată s-a întâmplat să fiu – și călugărițele împreună cu mine – la un pas de moarte. Au fost și situații nespus de înduioșătoare, chiar comice – abia acum pot s-o spun, când au trecut atâția ani. Țin minte că odată au venit pe neașteptate nemții să facă percheziție la mănăstire. Au intrat din coridor în camera unde mă aflam. Aici era spălătorul și un paravan. N-am găsit altă soluție decât să mă reped după paravan și să atârn pe el prosopul. Am lăsat robinetul de la spălător să curgă, nemții au început să râdă și au plecat fără să se uite în spatele paravanului. Altă dată, când călugărițele au fost nevoite să se mute într-o casă de la marginea orașului, mi-am pus o rochie, m-am ras proaspăt, m-am pudrat cu făină, mi-am ascuns fața sub un buchet de flori uscate și o statuetă de ghips a Fecioarei Maria, am ieșit împreună cu trei călugărițe și am traversat jumătate de oraș într-o astfel de procesiune.

Împărțeam viața cu ele: mâncam împreună, ne rugam împreună, munceam împreună. Își câștigau existența tricotând, am învățat și eu să fac lucru de mână, treabă femeiască de altfel, și odată am reușit să tricotez o rochie întreagă… Pe vremea aceea citeam mult – nu numai Evangheliile, ci și alte cărți creștine. Cred că exact atunci am devenit catolic, ideea că viața mea va fi strâns legată de Biserica Catolică s-a cuibărit în mine pentru totdeauna.

La sfârșitul anului 1943, după înfrângerile grele suferite pe front, în condițiile în care mișcarea de partizani lua amploare, nemții au înăsprit politica față de populația locală, au început perchezițiile pe

capete și arestările. Am înțeles că nu pot să le mai expun riscului pe călugărițe și am hotărât să plec la partizani.

Am rătăcit pe drumuri câteva zile – nemții aproape că nu se arătau prin locurile acestea uitate de lume. Știam că pădurile de acolo erau împărăția partizanilor. Am întâlnit în sfârșit patru partizani ruși, foști luptători în Armata Roșie. Unul dintre ei era chiar cel pe care reușisem să-l salvez când lucram la poliție. M-a recunoscut imediat, s-a apucat să-mi mulțumească, le-a povestit tovarășilor lui cum i-am salvat viața. Oamenii au fost prietenoși cu mine, dar mi-au spus că nu mă primesc în detașament pentru că nu am armă. Dacă faci rost de ea, se schimbă treaba… Mi-au dat de mâncare și am pornit mai departe.

Într-un sat am întâlnit doi preoți polonezi. Se ascundeau și ei de nemți. Le-am povestit viața mea, le-am spus de convertirea la altă credință. Trăgeam nădejde ca măcar să-mi petrec noaptea sub acoperișul lor, dar nu m-au lăsat să înnoptez acolo. În schimb, m-a adăpostit o familie de bieloruși din târgușorul vecin…

Cum stăteam de dimineață în fața ferestrei din casa unde înnoptasem, am văzut trecând pe stradă o căruță cu câțiva bărbați. Unul dintre ei s-a nimerit să fie Ephraim Tsvik, vechiul meu prieten din vremea când eram în Akiva, scăpat cu viață din ghetou împreună cu alți fugari. Din fericire, Ephraim era dintre cei care știau că eu organizasem fuga din ghetou, că le furnizasem arme din depozitul Gestapoului… Cu toate că-mi lăsasem mustăți ca să-mi schimb înfățișarea, m-a recunoscut. Nu imediat. Era convins că am murit. Întâlnirea a fost ca între doi frați. M-a dus la un detașament de partizani ruși. Pe drum i-am povestit despre evenimentul cel mai important din viața mea – convertirea mea la altă credință. N-am găsit la el nici simpatie, nici înțelegere. Mi-a spus

să-mi scot din cap prostiile astea. Da, abia acum înțeleg ce prostește m-am purtat.

Tsvik m-a dus la partizani în timpul nopții. Era un detașament rusesc, la comanda lui se afla colonelul Durov. Acesta auzise câte ceva despre un funcționar din poliția germană care îi ajutase pe partizani și-i salvase pe evrei. Îl interesau însă mai mult legăturile mele cu fasciștii. Primul lucru pe care l-a făcut a fost să dea ordin să fiu arestat. A condus personal ancheta. M-au percheziționat, mi-au luat Noul Testament și câteva iconițe primite în dar de la călugărițe.

I-am povestit viața mea cu lux de amănunte și ce anume am făcut la nemți. I-am spus cum am fugit și cum m-am convertit pe urmă la creștinism. Mi-a cerut să-i spun clar unde am stat ascuns timp de cincisprezece luni, după ce-am fugit de la Gestapo. N-am vrut să-i spun că m-am ascuns la călugărițe. Dacă s-ar fi aflat la Emsk, cu siguranță că le-ar fi executat. Nu-i inspiram încredere lui Durov, nici eu nu prea aveam încredere în el, așa că am refuzat să-i răspund la întrebare. Cum puteam să-i povestesc despre călugărițe, când știam cum se poartă comuniștii cu credincioșii?

Cu refuzul de a-i spune unde mă refugiasem, i-am trezit ceva bănuieli. Interogatoriul a durat aproape două zile, fără pauză. Mă ancheta când Durov, când adjunctul lui. Durov a ajuns la concluzia că, în lunile acelea, am făcut școala de spioni la nemți și că am fost trimis la partizani să culeg informații. M-au condamnat la moarte prin împușcare. Ephraim era în toate stările, le spunea că el a fost acela care m-a adus la detașament, dar nimeni nu-l credea. M-au închis într-o magazie, m-au ținut acolo câteva zile. Nu înțeleg nici acum de ce nu m-au împușcat pe loc. Un miracol și ăsta. Eram foarte liniștit, stăteam în întuneric și mă rugam. Mă lăsasem în seama lui Dumnezeu și eram pregătit să primesc orice îmi era destinat.

Salvarea mea a venit a treia zi dimineața. A sosit la detașamentul lui Durov doctorul Isaac Hantman, evadat și el din ghetou. Era singurul doctor din tot ținutul care îi îngrijea pe partizani.

În detașament era un rănit care trebuia operat de urgența și l-au adus pe Hantman de la Czarna Puszscza. Om de neînlocuit, o autoritate în medicină. Ephraim i-a vorbit imediat doctorului despre mine, m-au chemat iar la interogatoriu, de data asta în prezența lui Hantman. Discuția s-a purtat la început în rusă, apoi am dat-o pe polonă. pentru că doctorul vorbea prost rusește…

I-am explicați lui Hantman că nu pot destăinui ascunzătoarea mea, fiindcă mă tem să nu pun în primejdie viața celor care m-au ascuns. Durov avea încredere în Hantman, în plus, era singurul doctor la care apela. Și eu aveam încredere în el. M-am înțeles cu Hantman să-i spun lui locul ascunzătorii, cu condiția ca el să nu destăinuie secretul nimănui, nici măcar lui Durov. Hantman l-a convins că am un motiv foarte personal pentru care nu pot destăinui locul ascunzătorii și că el însuși garantează pentru nevinovăția mea. Al doilea care a garantat pentru mine a fost Ephraim Tsvik. Durov a zis că dacă i-am mințit pe cei doi garanți, amândoi voi fi împușcați împreună cu mine. Durov credea că m-am ascuns la vreo amantă. O asemenea versiune era mult mai de înțeles pentru el. Pedeapsa prin împușcare a fost amânată o vreme.

Interogatoriul încă nu se terminase, când și-au făcut apariția doi partizani dintr-un detașament evreiesc, și ei tot din Emsk. Îi trimisese comandantul detașamentului să depună mărturie pentru mine – că am salvat soldați din Armata Roșie și evrei, în timpul cât am lucrat la nemți. Veștile se răspândeau prin păduri destul de repede, în ciuda aparentei izolări…

În cele din urmă, am reușit prin eforturi comune să-l convingem pe Durov de nevinovăția mea.

Cum raportul privind condamnarea mea fusese deja trimis generalului Platon, șeful mișcării rusești de partizani din Bielorusia de Vest, au mai trimis un comunicat cu cererea de suspendare a pedepsei pe motiv că existau martori care să-mi probeze nevinovăția. M-au primit în detașament.

Una peste alta, am stat la partizani zece luni, din decembrie 1943 până la eliberarea Bielorusiei în august 1944. Acum, când au trecut atâția ani, pot să spun că mi-a fost mai greu să fiu partizan, decât să lucrez la jandarmerie. La nemți știam care îmi este sarcina – să ajut oamenii, să-i salvez pe cei pe care îi puteam salva. În pădure, la partizani, lucrurile erau mai complicate. Viața în detașament era foarte dură. Când am ajuns eu în detașament, nu erau acolo decât ruși, ucraineni, bieloruși și câțiva evrei. Polonezi nu mai erau în momentul acela. O parte dintre ei plecaseră, cei rămași fuseseră împușcați de ruși. Am aflat lucrul ăsta mai târziu.

La vremea aceea, partizanul era ceva între erou și bandit. Ca să nu murim de foame, trebuia să facem rost de hrană, o procuram numai de la țăranii din partea locului. Îi prădau nemții, îi prădau și partizanii. Țăranii nu dădeau nimic de bunăvoie, trebuia să li se ia cu japca. Le luam ultima vacă sau ultimul cal. Se întâmpla uneori ca partizanii să schimbe imediat calul confiscat pe votcă. Votca era produsul cel mai de preț. Nu pâinea. Nu puteau trăi fără votcă.

Când făceau incursiuni de felul acesta, locul meu era, de obicei, printre santinele, asiguram paza satului, iar ceilalți mergeau să-l prade tot ce găseau. Oricum, nu trăiam cu conștiința împăcată.

Am participat o singură dată la o acțiune militară – m-au luat într-o misiune de diversiune: să aruncăm un pod în aer și să provocăm deraierea unui tren nemțesc. Ca să spun cinstit, evitam vărsarea de sânge, mă străduiam să fiu util în alt

fel: păzeam cazarma, făceam tot felul de munci, erau destule de făcut.

Mă mâhnea tare situația femeilor din detașament. Erau mult mai puține femei decât bărbați, vedeam cât de mult suferă. Le era greu să-și ducă viața în pădure, în bordeie, în sărăcie, la toate astea se mai adăugau și hărțuirile sexuale ale bărbaților, cărora nu li se puneau împotrivi. Se făcea uz de forță, era o permanentă stare de violență. Îmi era tare milă de femei. Dar nu puteam să nu observ că majoritatea cedau în fața violenței, după care voiau să primească măcar ceva, oricât de puțin, în schimbul cedării. Ideile nu le erau tare demodate în privința relațiilor dintre bărbați și femei, nu puteam accepta în sufletul meu toate cu câte eram confruntat în permanență. Gândul că Marysia mea, dacă ar fi scăpat cu viață și s-ar fi aflat aici, ar fi trebuit să-și plece capul conformându-se acestui obicei, mă deprima groaznic. Sunt aproape sigur că, în clipele acelea, am început să mă gândesc la viața de călugăr. Am încetat să mai privesc femeile ca un bărbat, ele au devenit pentru mine nu simple obiecte pentru poftele sexuale, ci doar ființe care suferă. Simțeau asta și-mi erau recunoscătoare.

La sfârșitul războiului, rușii s-au apucat să împartă ordine și medalii. M-au decorat și pe mine cu o medalie, am păstrat-o multă vreme. Cu profilul lui Stalin pe ea.

În august 1944, rușii au eliberat Bielorusia. Ne-am bucurat grozav când a venit Armata Roșie. Mare parte din detașament a intrat în armată. În momentul acela, mă hotărâsem deja să mă duc la mânăstire. Pentru asta trebuia să ajung în Polonia. Nu aveam nicio îndoială că Polonia de Est rămâne la ruși. Varșovia era încă ocupată de nemți. Locuitorii din Varșovia s-au răsculat împotriva nemților, Armata Roșie a rămas însă două luni pe malul celălalt al Vistulei, fără să le vină în ajutor.

Cât am stat să mă gândesc cum să fac să ajung acasă, să-mi găsesc părinții – erau puține șanse ca ei să fi scăpat cu viață – am încăput pe mâna NKVD, m-au întors din drum și m-au trimis la Emsk, pentru niște misiuni speciale. Nu voiam nici în ruptul capului să lucrez pentru NKVD, dar nimeni nu m-a întrebat ce vreau să fac.

Emskul era aproape pustiu: oamenii pe care îi cunoșteam părăsiseră orașul, toți cei care colaboraseră cu nemții dispăruseră. Multe case erau incendiate, cetatea era pe jumătate distrusă. Pustie. Mi-au dat o uniformă sovietică și mi-au repartizat o cameră în aceeași casă în care se instalase cândva Gestapoul. Aici trebuia să întocmesc rapoarte despre oamenii care colaboraseră cu nemții. Spre marea mea fericire aceștia lipseau, se făcuseră nevăzuți. Majoritatea rapoartelor mele se refereau la operațiunile nemților îndreptate împotriva evreilor – am întocmit o listă cu satele și cătunele cu populație evreiască distruse de nemți. Pe șefii mei îi interesa mai mult starea de spirit antisovietică a localnicilor, dar nu le-am putut fi de niciun ajutor în această privință.

S-au întors la Emsk și câțiva evrei rămași în viață. M-au întâmpinat ca pe un erou, dar relațiile noastre n-au fost dintre cele mai strânse: pentru cei de care mă apropiasem în detașamentele de partizani, creștinismul meu era de neînțeles. Abia atunci am priceput că pentru mediul evreiesc din care mă trăgeam, creștinismul meu era inacceptabil. De fapt, și acum sunt mulți evrei care consideră că, optând pentru creștinism, am trădat iudaismul. Mai mult decât toți a încercat să mă convingă Ephraim Tsvik, acela care împreună cu doctorul Hantman și-a pus viața în joc ca să demonstreze că nu sunt un trădător. Mai târziu, când eram deja la mânăstire, a venit să mă salveze, zicea el, din ghearele creștinilor. În momentul acela, simțeam că numai călugărițele, salvatoarele

mele, îmi sunt oamenii cei mai dragi și apropiați. Erau singurele care m-au sprijinit.

Nu mi-a trebuit mult să înțeleg că NKVD nu mă va lăsa să plec de capul meu. Am căutat un prilej, și acesta s-a ivit când șeful NKVD a plecat pentru două zile la raion, iar locțiitorul lui, care vedea în mine un rival periculos pentru avansarea în funcție, mi-a dat drumul, punându-mă la dispoziția unui maior din serviciul secret al orașului Baranowicze, loc mult mai bun, numai pentru că era foarte aproape de granița cu Polonia. Maiorul m-a primit, mi-a examinat actele, a văzut că sunt evreu și a refuzat să mă ia la el. Era tocmai ce-mi doream. I-am cerut permisiunea să plec la Wilno, mi-a dat o autorizație de trecere. La Wilno am avat parte de o singură bucurie – m-am întâlnit cu Bolesław. Nemții îl lăsaseră în pace, toți cei care locuiau la ferma lui rămăseseră acolo până-n ziua eliberării. M-a întâmpinat ca pe un frate și mi-a propus iar să rămân la el.

Wilno, ca și Emskul, era pe jumătate distrus și pustiu. Mulți polonezi fugiseră în Polonia, slugile nemților plecaseră cu ei, iar șase sute de mii de evrei lituanieni fuseseră împușcați. Tot tabloul acesta de după război m-a întărit în hotărârea mea de a merge la mânăstire. Starețul mânăstirii Carmeliților din Wilno a refuzat să mă primească.

În martie 1945, m-am întors în Polonia cu primul tren care îi ducea pe polonezi în patria lor. În tren m-am întâlnit cu Isaac Hantman și cu soția lui – mergeau și ei în Polonia. I-am spus că mă duc să intru la mănăstire.

— Renunți la marea bogăție pe care ți-o oferă viața, mi-a spus, iar eu n-am apucat să-i explic că dintre toate bogățiile, am ales lucrul cel mai de preț.

La Cracovia, m-am dus la starețul mănăstirii Carmeliților. M-a primit cu bunăvoință, mi-a cerut să-i povestesc istoria vieții mele. Am vorbit mult, aproape trei ceasuri. M-a ascultat atent, nu m-a

întrerupt. Când am terminat, m-a întrebat cum se numește articolul despre Lourdes care m-a făcut să mă convertesc. I-am numit revista și autorul. Era articolul scris de stareț cu câțiva ani înainte de război.

În anul acela, la mânăstire era un singur loc vacant pentru călugări novici. Erau doi pretendenți – eu și un actor tânăr de la teatrul din localitate. Starețul m-a ales pe mine, spunându-mi: ești evreu, îți va fi mult mai greu să-ți găsești locul în Biserică. A avut dreptate – celălalt pretendent era Karol Wojtyła. Chiar că și-a găsit locul potrivit în Biserică.

11. 1970
Din jurnalul Hildei

Ce s-a întâmplat noaptea trecută întrece pur și simplu orice închipuire. Daniel era plecat, tocmai atunci! A fost un adevărat atac asupra noastră, un pogrom în toată regula. Îngrozitor. Era pregătit, bineînțeles, de mult timp. Ca o proastă ce sunt, n-am dat atenție când, luna trecută, sora Lidia, care rămăsese seara în biserică să se roage, s-a speriat văzând niște oameni străini – discutau ceva afară. Când a ieșit și i-a întrebat ce doresc, au dispărut urgent. Nu i-a văzut în întuneric, a observat doar că erau trei. N-a reținut figurile lor. I s-a părut, e adevărat, că unul dintre ei seamănă cu vagabondul sârb pe care-l dusese la spital.

N-am dat importanță întâmplării, nici măcar nu i-am spus lui Daniel. Teribilă greșeală! Ne-au atacat azi-noapte. Paznicul Iusuf, o rudă îndepărtată a lui Moussa, e om în vârstă și surd, ar trebui mai degrabă să fie găzduit la azilul nostru de bătrâni, decât să fie paznic. Vrea să muncească totuși, lucrează la noi chiar de la început pentru casă și masă, sunt practic trei ani. Îi cumpăr tot ce-i trebuie, dar el nu are nevoie aproape de nimic. Dormea într-o anexă, n-a auzit nimic decât atunci când femeile din clădire au început să țipe. A izbucnit incendiul la parter. În noaptea aceea infirmiera Berta era de gardă la azil, dormea la etajul întâi! După ce au dat foc, bandiții au dat buzna în biserică, au spart și au călcat în picioare tot ce au găsit în cale, apoi au fugit. Iusuf a adus o scară și a sprijinit-o de fereastra de la etajul întâi, bătrânii care se puteau ține pe picioare au coborât. Un șofer care trecea cu mașina pe drum a văzut focul și a alergat într-un suflet. S-a nimerit să fie un fost militar din celebra unitate Ghivati. Primul lucru pe care l-a făcut a fost s-o scoată afară pe Rozina, care nu se mai poate scula din pat de mult

timp, și pe sărmana Ans Bressels, care avea niște arsuri groaznice. Militarul, Aminadav îl cheamă, a dus-o imediat la spital. S-a întors de dimineață și ne-a ajutat să punem lucrurile în ordine. I-am povestit istoria cu Ans: e olandeză, a salvat un băiețel evreu în vremea ocupației, pe urmă a emigrat împreună cu el în Israel. Părinții băiatului erau evrei religioși, au murit în lagăr, și Ans a socotit că e de datoria ei să-l crească în religia evreiască. Tragedia e că ajuns în Israel, băiatul a intrat în armată și a murit în Războiul de Șase Zile. Îndată după moartea lui, Ans a plecat în Olanda, nu s-a acomodat acolo și s-a întors în Israel. Asemenea oameni locuiesc în azilul nostru.

Încă un amănunt interesant: Ans a povestit că în Olanda deportarea evreilor a început imediat după ce episcopul olandez a făcut o declarație publică împotriva politicii naziste și după ce în biserici s-a dat citire mesajului în apărarea evreilor. Răspunsul comisarului neamț a fost deportarea a 30.000 de evrei, în primul rând a evreilor catolici. Ans e de părere că Pius XII este acuzat degeaba că Biserica nu i-a apărat pe evrei – el a înțeles mai bine decât alții că o condamnare oficială a naziștilor nu face decât să înrăutățească situația evreilor. Așa cum s-a întâmplat în Olanda. Asta-i părerea ei!

Aminadav, militarul care ne-a ajutat în ziua aceea, e o persoană influentă în oraș, ne-a promis că se va face o anchetă minuțioasă și că-i vor prinde pe bandiți. El însuși a cercetat la lumina zilei urmările dezastrului și a ajuns la concluzia că e vorba de niște huligani năimiți probabil de cineva. A reieșit că au furat doar banii din sertarul unde se țin lumânările, nu i-au găsit pe cei aflați în biroul meu. Sau n-au apucat să dea de ei. Din fericire, focul n-a ajuns până la biroul meu. Sala de mese este practic distrusă – mobilă, veselă, provizii. Toată ziua de azi mi-am petrecut-o plasând bătrânele pe la enoriași. Oamenii sunt minunați – două femei au ajuns să se certe care

dintre ele s-o găzduiască pe Rozina. Amândouă voiau s-o ia la ele.

Am trecut pe la spital, la Ans – medicii spun că este într-o stare gravă. N-au vrut la început să mă lase s-o văd, m-au lăsat după multe discuții. Arată rău. Nu sunt sigură că m-a recunoscut. De-ar veni Daniel mai repede. Nu pot nici măcar să-l sun, e plecat la Sinai cu un grup de turiști.

S-a întâmplat, în schimb, ceva neașteptat, a fost chiar o surpriză plăcută – druzii au urcat până la noi, ne-au întrebat cu ce ne pot ajuta, au trimis opt tineri care au făcut într-o zi mai mult decât ar fi făcut toți enoriașii noștri într-o lună. Sper să sosească în curând grupul de studenți din Olanda și Germania, să refacem totul cu forțe unite.

12. 1970, Haifa
Scrisoarea Hildei adresată mamei sale

Dragă mamă! Nu ți-am scris de ceva timp pentru că ni s-a întâmplat o mare nenorocire – bandiții au distrus biserica, în incendiu o femeie a suferit arsuri grave și a murit. Vai de noi! Daniel pur și simplu nu-i de recunoscut – nu l-am văzut așa niciodată. Au fost distruse toate bunurile noastre, agonisite în trei ani de zile, a ars casa construită pentru bătrâni. Am muncit două săptămâni fără pic de odihnă, ne e clar acum că nu trebuie să reconstruim azilul, e periculos să ținem vârstnicii și infirmii într-un loc atât de expus. Avem în grijă doisprezece oameni, deocamdată stau pe la enoriași, încerc să-i plasez în unități speciale de îngrijire. Necazul e că unii n-au cetățenie, alții n-au acte, pe scurt, nu intră în categoria celor care au ceva drepturi. Aproape am reușit să refacem biserica ajutați de enoriași, de vecinii druzi și-n parte de niște muncitori angajați, dar principala problemă a fost azilul de bătrâni. Și, tocmai când îmi pierdusem orice speranță, s-a întâmplat minunea. Într-un mic orășel, nu departe de Haifa, trăiesc niște nemți strămutați încă de la sfârșitul secolului trecut. Sunt destul de bogați, au uzine chimice. Când unul dintre ei, Paul Ekke, a aflat de incendiu, l-a căutat pe Daniel și i-a propus să cumpere o casă în Haifa pentru comunitatea noastră.

Am fost foarte deprimată în tot timpul ăsta, până când Daniel mi-a spus, în sfârșit, de propunerea lui Paul Ekke. Era tare vesel, m-a consolat zicându-mi că, în afară de Biblie și de Noul Testament mai există o carte pe care trebuie să știi s-o citești – e vorba de cartea vieții fiecărui om luat în parte, o carte cu întrebări și răspunsuri. De obicei, răspunsurile nu vin înaintea întrebărilor, dar când întrebarea e pusă corect, de regulă, răspunsul vine

neîntârziat. Numai că-ți trebuie ceva pricepere ca să-l descifrezi. Ne-am întrebat: ce facem? Răspunsul a venit din partea lui Paul, care a propus să ne cumpere o casă. Când nu primești însă niciun sprijin din afară, se poate întâmpla ca întreprinderea ta să fie deșartă. Când nu e deșartă, ți se dă o mână de ajutor. Cât de simplu pare a fi. De fapt, nimic nu e chiar atât de simplu. Până când biserica nu e reparată în întregime, nu avem cum să facem ce-am făcut mereu – i-am lăsat de izbeliște pe bătrânii noștri, pe oamenii străzii, nu avem cum să îngrijim copiii, ne trebuie o casă pentru ei. Așa că suntem într-o situație destul de bizară, mă refer în esență la rostul comunității noastre, la serviciul divin. Din nou nu avem unde să ne ținem slujba.

Daniel îmi zice: „Uite ce e, Hilda, Templul din Ierusalim a fost distrus acum aproape două mii de ani, slujbă la Templu nu s-a mai făcut, dar viața liturgică s-a reorganizat în așa fel, încât o parte a trecut în sarcina familiei, și cealaltă a trecut în sarcina sinagogii, iar iudaismul a rezistat. Așa a vrut Dumnezeu. Fii liniștită, Hilda, noi facem ce putem, iar acolo, sus, se hotărăște fără noi dacă aici, pe pământ, e nevoie de lucrarea noastră sau nu…”

Între timp, Paul a găsit o casă – nu prea mare, dar cu o grădină minunată. În condițiile astea, o să renunț să stau cu chirie, o să locuiesc în casa comunității. Și acolo trebuie făcute reparații. Important e, bineînțeles, că are o grădină destul de mare, se poate construi o casă micuță pentru bătrâni – m-am gândit cum s-o facem. Cu un etaj, sus dormitoarele mici, cu balcon, jos toate dependințele și o sală. Moussa are un prieten constructor, dispune de câteva brigăzi de muncitori, ei vor construi casa.

Nu pot spune că mi-e ușor să trăiesc aici. E foarte complicat, dintr-o mulțime de motive. Dar ce fericită sunt în locul ăsta unde mă aflu acum!

Ții minte când voiam să mă fac designer, să lucrez în teatru sau ceva în genul ăsta? Acum mi se pare chiar ciudat când îmi amintesc: oare eu eram aceea? Ții minte când m-ai făcut să-mi iau gândul de la ideea asta cu arta de orice fel și m-ai sfătuit să învăț ceva folositor – să învăț contabilitate sau să termin un curs de secretariat? Îți mulțumesc, tot ce mi-ai spus a fost în regulă, deși am pornit-o pe alt drum. Ce se aude cu frații mei? Axel mi-a trimis o scrisoare minunată. Știi că a apărut o prietenă în viața lui și că este încântat de ea? Sau sunt o bârfitoare? Scrie-mi, te rog.

Te îmbrățișez
Hilda

13. 1972, Haifa
Hilda către mama ei

Dragă mamă! Din scrisorile tale se vede cât de ordonată și de monotonă vă este viața, toate se succed unele după altele, după o ordine stabilită. Aici, în Israel, cel puțin în parohia noastră, se petrec tot timpul lucruri extraordinare, câteodată amuzante, câteodată instructive. Săptămâna trecută, la slujba de dimineață, a nimerit o călugăriță de undeva din Balcani, n-am prea înțeles de unde. Era îmbrăcată într-un fel de hlamidă maronie, lungă până-n pământ, pe piept avea o cruce cum are episcopul, pe cap o broboadă. Și o traistă în spate. Când a început slujba, a scos niște mătănii, s-a așezat în genunchi și a stat așa, cu mătăniile ei, până s-a terminat slujba. După aceea am invitat-o la masa comună. Eram douăzeci de persoane. Daniel a binecuvântat mâncarea, ne-am așezat toți și dintr-odată, călugărița a început să vorbească într-un amestec ciudat și teribil de nostim de limbi – sârbă, polonă, franceză și spaniolă la un loc. Daniel a tradus la început, a scos un oarecare sens din vorba ei dezlânată. Venea din satul Garabandal, unde apăruse Maica Domnului cu arhanghelul Mihail, iar deasupra lor, în cer, apăruse strălucitor un ochi mare, ochiul lui Dumnezeu. Aici Daniel a întrerupt-o și i-a spus că oamenii sunt înfometați, mai întâi să mănânce și pe urmă poate să povestească totul pe rând. Călugărița s-a supărat, și-a agitat mâinile în direcția lui, iar el i s-a adresat pe un ton sever, ca unui copil: „Șezi și mănâncă! Mântuitorul nostru a făcut la fel, întâi le-a dat oamenilor să mănânce, apoi le-a dat învățătură.”

În clipa aceea, am încercat să-mi amintesc cum au stat lucrurile cu Mântuitorul – cred că n-a fost așa, ci invers. Toți s-au apucat să mănânce, a mâncat și ea. Pe masă se afla mâncarea adusă de

enoriașe de acasă. Am mâncat, am băut, apoi Daniel zice – spune, soră, ce voiai… numai nu așa repede, să pot traduce.

Povestea este asta: în satul lor, acum zece ani, patru fetițe o văzuseră pe Maica Domnului. Li se arătase câteva luni la rând și le trimisese, prin ele, tuturor oamenilor doar trei mesaje. În primul îi chema la pocăință, în al doilea le spunea că s-a umplut paharul răbdării, că mai cu seamă preoții sunt păcătoși, și făgăduia să-i pedepsească pe cei care nu se căiesc pentru păcatele săvârșite, iar în al treilea mesaj era tot ceva important despre Rusia, n-am reținut exact ce. Fecioara le mai comunicase zece taine. Apar sub forma unor foi albe dintr-un material necunoscut, pe care nu se vede nimic deocamdată, dar, cu timpul, vor apărea niște litere și tainele vor putea fi citite. Călugărița scoate pe urmă din traistă niște haine maronii, la fel cu cele de pe ea, și zice că oricine moare înfășurat în hlamida asta nu va cunoaște focul veșnic – așa promisese Fecioara Maria. Și ne recomandă să cumpărăm hainele pe bani puțini.

În momentul acela, Daniel a încetat să mai traducă, a început să-i spună repede-repede ceva în polonă. Ea i-a răspuns într-o limbă slavă, a sunat de parcă s-ar fi luat la ceartă. Totul s-a terminat cu strigătul ei „Se-ncinge-n joc soarele! Se-ncinge!…”, în timp ce se îndepărta. Mi s-a părut că Daniel a alungat-o pur și simplu. Oamenii erau tulburați – nu-l văzuseră niciodată atât de enervat. Nu scotea un cuvânt, stătea cu ochii țintă la masă. Femeile au strâns vesela, au spălat totul. El continua să tacă. S-au împrăștiat fără să primească niciun fel de explicații. A rămas doar fratele Elie, care, ca întotdeauna, fâșâia ceva la magnetofonul lui, și doi studenți din Mexic, care ceruseră voie să înnopteze la noi. I-am făcut o cafea lui Daniel. A băut puțin, pe urmă mi-a zis încetișor:

„Neplăcută poveste. Trebuia să spun limpede ce cred eu. N-am putut. Să recunoaștem, Hilda, e

foarte greu să hotărâm ce putem să spunem și ce trebuie să ținem în noi. Când eram tânăr, socoteam că oamenii trebuie să știe totul și că sunt obligat, ca preot, să împărtășesc toate cunoștințele mele. Pe măsură ce anii au trecut, am înțeles că nu-i chiar așa. Omul e în stare să priceapă numai ce-i intră în minte. Jumătate din viață mi-am petrecut-o gândindu-mă la lucrul ăsta, în special aici, în Israel, dar sunt puțini cei cu care pot comunica. Poate doar cu tine. E groaznic să distrugi echilibrul omului, pricepi? Când omul este obișnuit să gândească într-un fel, chiar și o mică abatere de la modul în care s-a deprins să gândească poate să fie dureroasă pentru el. Nu toți sunt pregătiți să accepte idei noi, să-și clarifice cunoștințele, să le completeze. Pe scurt, să se schimbe. Trebuie să recunosc că eu însumi mă schimb. Concepțiile mele privind multe lucruri se deosebesc și acum de cele unanim acceptate în lumea catolică. Și nu sunt singurul.

Vezi tu, nașterea Aceluia care în lumea creștină este cunoscut drept Isus Cristos a avut loc aici, la două sute de kilometri, în orașul Bethlehem. Părinții lui erau din Nazaret, satul aflat la două zile de drum de aici. Noi Îl considerăm Mântuitorul nostru, Învățătorul nostru și Fiul lui Dumnezeu. Și-i cinstim pe sfinții Lui părinți. Cu toate acestea, asocierea cuvintelor Dumnezeu și a naște, din care a rezultat expresia Născătoarea de Dumnezeu, cu numele de Miriam, mama lui Isus, nume atât de răspândit în creștinismul răsăritean, deci asocierea aceasta este de neconceput în limba evreilor, în conștiința lor. *Yoledet El,* Născătoarea de Dumnezeu – un evreu evlavios își astupă urechile de indignau la auzul acestor cuvinte! Și totuși, jumătate din lumea creștină o venerează pe Miriam ca fiind Născătoarea lui Dumnezeu. Primii creștini ar fi socotit lucrul ăsta o blasfemie. Cultul Născătoarei de Dumnezeu a apărut foarte târziu în creștinism, a fost introdus abia în secolul al VI-lea.

Dumnezeu, Creatorul lumii acesteia și a tot ce există în ea n-a fost născut de o femeie. De altfel, noțiunea de «Fiu al Omului» a apărut mult înainte de nașterea lui Cristos, iar sensul era cu totul altul.

Legenda că Isus s-a născut din Maria și Sfântul Duh este un ecou al mitologiei eline. Iar la temelia lui se află păgânismul atotputernic, lumea marilor orgii, cultul pentru forțele fertilității, pentru pământul-mamă. Într-o astfel de credință populară există nevăzute zeițele din Antichitate… Cultul pământului, al fertilității, al rodniciei. De fiecare dată când mă întâlnesc cu așa ceva, ajung la disperare…

Toate astea prind rădăcini în creștinism – un coșmar, pur și simplu! În plus, lumea încurcă lucrurile, amestecă tot mereu două dogme – una apărută târziu, despre neprihănita zămislire a fecioarei Maria din părinții ei, Ioachim și Ana, și dogma despre zămislirea fără de sămânță bărbătească a lui Isus.

Îmi place atât de mult Bunavestire. Este o imagine foarte frumoasă – șade Miriam cu o floare de crin în mână, lângă ea arhanghelul Gavril, și un porumbel alb deasupra capului Fecioarei. Câte suflete nevinovate sunt convinse că Miriam a rămas grea de la pasărea asta. De la o ploaie de aur sau de la un vultur vânjos, pentru mine e tot una… Este o taină natura dumnezeiască a lui Isus și tot o taină este momentul când El o primește. De unde vine taina asta a zămislirii, ce știm noi despre ea?

Există un text midraș foarte vechi, *Va-yikra Rabba,* scris în secolul al III-lea, dar tradiția orală este mult mai veche decât textul scris. Cred că midrașul acesta a fost scris după ce au fost scrise Evangheliile, atunci când tema începuse să-i preocupe pe toți. Deci așa, sunt acolo cuvinte care m-au mișcat până-n adâncul sufletului și care mi s-au părut mult mai adevărate decât toate dogmele Bisericii. Iată-le: pentru zămislire sunt necesare trei componente – bărbatul, femeia și Sfântul Duh.

Este acolo cuvântul Ruah. Nu poate fi tradus altfel decât prin Sfântul Duh. El participă la fiecare zămislire și, mai mult decât atât, El continuă să ocrotească femeia și fătul după concepere. Animalele merg pe patru picioare, fătul animalului este mult mai zdravăn prins în pântecele lui decât embrionul în pântecele femeii, în plus, ea merge pe două picioare și fătul este în pericol de a fi avortat. Dumnezeu este obligat să ocrotească fătul până în momentul nașterii. Și, ca fătului să nu-i fie frică în întunericul din pântece, Dumnezeu pune acolo o candelă mică. Toate astea ne spun că evreii știau, înainte să se nască Sfânta Maria și Isus, că fiecare femeie zămislește cu ajutorul lui Dumnezeu. Și-ți mai spun încă ceva: la evrei, toți marii oameni s-au născut cu ajutorul lui Dumnezeu – nu există nicio îndoială că El a avut un amestec în nașterea lui Isaac din Avraam și Sara, aceștia erau prea bătrâni ca să mai facă copii. Stă mărturie venirea îngerilor la ei. Așa glăsuiește vechiul manuscris evreiesc – simplu și naiv. Poate că este așa, dar simt că în spatele cuvintelor se ascunde adevărul. Poate că adevărul ăsta este poetic, dar este un adevăr.

Ce credeau evangheliștii despre zămislirea fără de sămânță bărbătească? Nimic special! Adică nimic care să se deosebească, în principiu, de opiniile existente în tradiția evreiască, așa cum este midrașul despre care ți-am vorbit. La Matei, cuvântul logodit n-a fost pus în fața numelui lui Iosif decât mult mai târziu, când s-au apucat să analizeze problema, când s-au arătat toți interesați de misterul căsătoriei Mariei cu Iosif – dar cum s-a întâmplat în realitate? La Marcu, niciun cuvânt despre asta, la Ioan la fel. Doar Luca vorbește. Apostolul Pavel nu spune nimic despre zămislirea neprihănită. El zice: «din sămânța lui David» și a devenit «Fiul lui Dumnezeu prin harul Sfântului Duh». Pavel nu pomenește de Miriam! El vorbește despre Înviere. Moarte și înviere!

Pricepi, Hilda, ce vrea să spună asta? Pentru o falsă conștiință, viața sexuală are neapărat legătură cu păcatul. La evrei, zămislirea nu este legată de păcat! Păcatul are legătură cu purtarea urâtă. Zămislirea este o binecuvântare. Toate legendele astea despre zămislirea neprihănită s-au născut în conștiința pervertită care vede păcatul în unirea prin căsătorie a bărbatului și femeii. Evreii nu au privit niciodată viața sexuală în felul acesta. Ea este consfințită prin căsătorie, și îndemnul de a naște și de a se înmulți nu face decât să confirme lucrul ăsta. Eu, personal, nu pot accepta dogma despre zămislirea neprihănită așa cum ne este oferită astăzi de Biserică. O iubesc foarte mult pe Miriam – fără nicio legătură cu ce fel de zămislire a fost. A fost o femeie sfântă. O femeie care a suferit, dar nu poți face din ea maica întregii lumi. Ea nu este nici Isis, nici Astarte, nici Kali și niciuna dintre celelalte zeițe ale fertilității în fața cărora se pleca lumea antică. Lasă-i să spună rugăciuni, să i se închine Fecioarei Preacurate, s-o numească Maică a Domnului, Născătoare de Dumnezeu, Împărătească a lumii, dacă așa le place. Miriam e așa de blândă, încât le îndură pe toate. Îndură până și toate sanctuarele astea ticsite cu coroane din aur, ineluțe, cruciulițe, podoabe și găteli pe care oamenii i le dăruiesc din naivitate.

Probabil că nu trebuia s-o gonesc pe călugăriță, dar nu m-am putut stăpâni când am văzut că ne oferă să cumpărăm rochia aceea maronie care ne scapă de focul iadului. Dacă mai vine să ceară adăpost, să-i dai voie să stea. Dar numai în lipsa mea.

Poate că acum înțelegi de ce n-am spus de față cu toți ce ți-am spus ție acum. Nu vreau să atentez la convingerile pe care și le ține în adâncul sufletului fiecare enoriaș al meu. Nu vreau să iau cu mine pe nimeni. Să-și urmeze fiecare calea către Dumnezeu, aceea care i s-a revelat, iar când ne adunăm toți, să învățăm să iubim, să ne rugăm

împreună Domnului și să nu dezbatem probleme teologice. Ți-am spus toate astea, Hilda, pentru că mi se pare că ai vrut să le știi.”

N-am fost niciodată mai fericită ca-n clipa aceea, mamă! Întotdeauna când sunt cu Daniel, simt că tot ce e inutil, de prisos, facultativ se desprinde de mine bucată cu bucată, și, cu cât se îndepărtează mai mult, cu atât respir mai ușor.

Apoi am încuiat biserica. L-am zărit pe fratele Elie, care tot învârtea la magnetofonul lui. Înregistrează tot ce spune Daniel. Spune că trebuie păstrate toate predicile lui. Daniel glumește: Elie se ocupă de cele veșnice, vrea să imortalizeze toate prostiile noastre.

Îmi dau seama, măicuță, că lucrurile astea nu te impresionează atât de puternic ca pe mine. Acum trebuie să stau și să-mi frământ mintea o vreme cu ce mi-a spus. Îmi vine să-l contrazic pe ici, pe colo. Numai că nu știu cum s-o fac. Tot ce a spus este convingător, inspirat, însuflețitor chiar. Oare să fie chiar așa? Milioane de oameni să trăiască în eroare atâtea secole? Dacă ar fi să judecăm lucrurile până la capăt, ar reieși că oamenii țin mai mult la rătăcirile lor, la erorile lor decât la adevăr. Și, pe lângă asta, Daniel are aerul să spună că adevărul este o construcție complicată, că pentru unii el există într-o variantă redusă, simplificată, și pentru alții într-o formă mult îmbogățită și foarte complicată. Tu ce crezi? Te rog să-mi răspunzi repede. Poate că-ți voi da chiar un telefon. Convorbirile cu Germania sunt foarte scumpe, e adevărat. Luna asta avem iar probleme cu banii. Am să-ți scriu altă dată de ce.

Te îmbrățișez,
Hilda

14. 1973, Haifa
Hilda către mama sa

Dragă mamă! Cât m-am bucurat anul trecut că lucrurile au mers ca pe roate! Am reușit să punem totul pe picioare, am reușit chiar să construim o casă mică pentru azil pe locul unde e noua casă a comunității noastre, am găsit bani pentru o soră medicală permanentă, medicul a venit în fiecare săptămână, programul cu copiii a început să meargă bine, au venit donații din Germania, așa că am instalat un cazan, am schimbat motorul cu unul mai puternic… Și a venit pe neașteptate o scrisoare de la municipalitate că ocupăm ilegal pământul pe care se află biserica Sf. Ilie la Izvor, că el aparține orașului. Asta după ce noi am reconstruit-o de două ori. A doua oară, după incendiu. Dar înainte exista aici o biserică. Înseamnă că era construită ilegal sau că s-a umblat cu matrapazlâcuri. Daniel s-a dus imediat în audiență, i-au spus că pot să ne dea terenul numai în arendă. Suma este uriașă, peste puterile noastre. Daniel e liniștit, deși ne-au spus că, dacă în decurs de o lună nu plătim arenda, vor trimite degrabă un buldozer și dărâmă tot. Am plâns două nopți, Daniel avea aerul să spună că nu-i pasă.

Ieri mă cheamă și-mi zice: vrei să-ți spun o parabolă evreiască? Și mi-a povestit despre un rabin, unul Zusia, care trebuia să plătească o datorie a doua zi de dimineață și nu avea bani. Învățăceii lui au început să se frământe de unde să facă rost de bani, în timp ce rabi era foarte liniștit. A luat o foaie de hârtie și a notat pe el douăzeci și cinci de modalități prin care pot veni banii, iar pe o altă foaie a notat varianta a douăzeci și șasea. De dimineață, banii au venit de undeva. Atunci învățăceii au citit lista cu cele douăzeci și cinci de variante, dar nu figura varianta mulțumită căreia veniseră banii. Rabi Zusia a desfăcut cealaltă

foaie, unde era scris: Dumnezeu nu are nevoie de sfaturile rabinului Zusia.

Am râs, bineînțeles, dar ce să vezi, cu două zile înainte de data la care trebuia plătită arenda, a venit la noi un grup de protestanți americani, simpatizanți ai Israelului, și pastorul lor a scris un cec de cinci mii de dolari. Arenda pe un an de zile.

Îmi luasem rămas-bun în sufletul meu de la livada noastră tânără, mă întristasem că acum suntem nevoiți să-i dăm afară pur și simplu pe oamenii pentru care ne-am asumat răspunderea… Ca să vezi ce ni s-a întâmplat! Te îmbrățișez, măicuță. Scrie-mi despre voi toți. Nici Axel, nici Michael nu-mi scriu un cuvânt.

Hilda

15. 1972, Haifa
Enoriașa Kasia Kohen din parohia bisericii Sf. Ilie la Izvor către soțul Ethan din SUA

Dragă Ethan! De o lună îmi propun să-ți scriu ce mare pacoste a căzut pe capul nostru. Am fost atât de răvășită în tot timpul ăsta, încât n-am putut să scriu. A fost o prostie teribilă că n-am plecat împreună. Trebuia să plecăm împreună, ne-am fi aranjat cumva – n-ai fi câștigat tu bani de un apartament, dar am fi trăit în mica noastră… iar acum uite că Dina e însărcinată. Sunt îngrozită. Are cincisprezece ani. O proastă. E deja în luna a cincea. Abia dacă am observat. Ca să spun drept, nu eu, ci gazda noastră, Șiffra. Ea mi-a dat de înțeles, nu mi-am dat seama imediat. Abia seara am priceput. A avut dreptate. Dina nu spune cu cine a rămas însărcinată. Ori se preface că nu s-a întâmplat nimic, ori chiar nu înțelege că și-a stricat viața. Și nu pot să spun că s-a purtat rău – se duce la școală ca o fetiță drăguță ce este, nu întârzie cine știe pe unde, vine la timp acasă. Cum de n-am văzut nimic? Am fost panicată o lună întreagă. Tu nu ești aici. Nu vreau să le spun prietenelor, mai ales Melbei. Oricum îmi face observație că-mi cresc fata prost.

Săptămâna trecută m-am dus la Daniel. M-a primit, i-am spus tot ce știu. Ce să fac, îi zic. Chiar mi-e teamă să-i spun soțului. Daniel îmi zice: el nu-i așa de prost ca tine, o să fie necăjit cinci minute, apoi o să se bucure că se naște un om. Sunteți atât de tineri, o să aveți un nepot. Cum te mai invidiez! Cum mă uit la un prunc, simt că sunt invidios pe cei care l-au adus pe lume, așa mi s-a întâmplat toată viața. Mânuțe, degețele, urechiușe mici. Bucură-te, proasto! Spune-i Hildei să-ți facă trusou pentru copil. Are un fond de schimb,

mămicile își schimbă între ele lucrurile pentru copii. Pătuțuri, cărucioare. Dina se simte bine?

Îi zic: pricepe cam greu în ce situație este, se poartă de parcă nu s-a întâmplat nimic. Nu spune cu cine a rămas însărcinată.

— Ce vrei, se jenează, zice el. Probabil că e la fel de mic ca și ea. S-o iei de la școală, copiii o vor jigni, n-avem nevoie de așa ceva. O să nască, o să-ți pună copilul în brațe și o să meargă să învețe mai departe. E fată deșteaptă. Nu trebuie să vadă în asta o nenorocire. Asta-i o fericire. Vrei s-o facă după calendar? Cunun o mulțime de femei care nu pot face copii, asta zic și eu nenorocire. Te felicit, Kasia. Dina să vină la slujbă. Aici toți o iubesc, nimeni n-o jignește. Du-te, du-te, azi sunt foarte ocupat. Uită-te și tu câte cărți trebuie să citesc…

Ajung acasă, Dina are în vizită un coleg – unul mic, cu urechi clăpăuge, arată de doisprezece ani. Rudi Bruk. Cu jumătate de cap mai scund decât ea. Sunt în aceeași clasă. E cel mai talentat dintre toți, primul la învățătură. Intru, el o zbughește spre ușă.

— Unde fugi? îl întreb.

— Am promis să ajung acasă la ora nouă, acum e zece jumătate, mama e îngrijorată.

În clipa aceea m-a apucat râsul. Am râs cu lacrimi.

— De ce n-ai plecat mai devreme ca să nu întârzii? îl întreb.

— Dinei îi e frică singură. Te-am așteptat…

Mi-a venit să-i dau un șut în fund, dar l-am văzut plăpând, are un gât așa de subțirel. Dina face ochii mari ca pisica sălbatică. Mă gândesc, Doamne, l-o fi iubind, ce să zic?

Ethan, dragule, uite că ți-am povestit totul. Lucrurile ar fi fost altfel dacă am fi plecat împreună, dar a ieșit așa din cauza lăcomiei mele. Am crezut că nu putem trăi fără să avem un apartament, iar alt prilej să câștigi bani nu cred că s-ar fi ivit. Lasă, că vii cu bani mulți, cumpărăm un apartament cu trei camere, acum o să fie

neîncăpător pentru noi și tot așa… Te îmbrățișez, dragul meu. Tare mă plictisesc fără tine. Nu mi-a folosit la nimic că n-am plecat cu tine. Te aștept. Au rămas patru luni cu totul. Când o să vii, o să avem deja un nepot. Nu știu de ce simt că e băiat. Putea să fie al nostru.

Dina nu vrea să-ți scrie. Îi e rușine, îi e frică. Te respectă mai mult decât o fac eu, nu vrea să-ți arate burta. Ah, știi ce idee mi-a venit? Naștem aici, ne mutăm în alt oraș și anunțăm că e copilul nostru. Și-l înfiem. Dar, atenție, ai lipsit de aici un an întreg, cine ne cunoaște o să creadă că am călcat strâmb! Care variantă îți place mai mult? Amândouă sunt rele! Te îmbrățișez încă o dată.

Kasia

16. 1973, Haifa
Daniel Stein către Emmanuel Leroux din Toulouse

Dragă frate Emmanuel! Îmi amintesc de scurta noastră întrevedere de la Toulouse, la conferința Ordinului nostru din 1969. Dacă memoria nu mă înșală, ai spus atunci că după ce ai intrat în Ordin ai continuat să faci chirurgie la clinica de neurologie infantilă și să operezi pe creier. Am în parohie o femeie a cărei fiică de cincisprezece ani a născut un copilaș bolnav, cu hidrocefalie. Copilul are acum șase luni, doctorii care îl supraveghează aici au spus că există o operație care oprește evoluția bolii, dar nu se face în Israel, nu sunt specialiști. În schimb, sunt în Franța. Mi-am amintit de dumneata și m-am hotărât să-ți adresez o rugăminte: dacă poți afla unde anume în Franța se face o astfel de operație. Poate poți stabili o consultație.

Fata, mama nefericitului copil, ea însăși un copil, este traumatizată la culme. Ți-aș fi recunoscător dacă m-ai informa în această privință. Aș mai vrea să știu cât poate să coste o asemenea operație. Familia băiețelului bolnav este foarte strâmtorată, așa că noi trebuie să găsim banii necesari.

Cu dragoste,
Fr. D. Stein

17. 1973, Toulouse
Emmanuel Leroux către Daniel Stein

Dragă frate! Scrisoarea dumitale a nimerit acolo unde trebuie. Exact în clinica noastră a fost pusă la punct această metodă. Operația este destul de complicată și se face pe copii foarte mici. Rezultatele sunt bune. Totul depinde de stadiul bolii. Sunt cazuri când nu mai putem face nimic. Trimite-mi, te rog, rezultatele examenului medical al copilului, abia atunci vom putea decide dacă venirea lui este oportună. Vom discuta mai târziu problemele financiare, după ce ne vom lămuri dacă putem interveni chirurgical. Clinica noastră e finanțată din fonduri de caritate, lucrul acesta poate reduce substanțial cheltuielile familiei. În cel mai rău caz, putem găzdui familia aici, la Toulouse, în centrul nostru de primire sau la unul dintre enoriași. Așa, facem economie la cheltuielile pentru hotel.

Cu dragoste,
Fr. Emmanuel

18. 1973, Haifa
Panoul cu anunțuri la biserica Sf. Ilie la Izvor

MULȚUMIM TUTUROR CELOR CARE AU ADUS BANI PENTRU OPERAȚIA LUI ȘIMON KOHEN.

AM ADUNAT DEJA 4.865 DOLARI: NE MAI TREBUIE 1.135! DAR SUNTEM DEJA ÎN MĂSURĂ SĂ TRIMITEM COPILAȘUL ÎN FRANȚA PENTRU OPERAȚIE. MULȚUMIM TUTUROR!

HILDA

17. 1973, Toulouse
Kasia Kohen către Ethan Kohen

Dragă Ethan! Imediat cum am ajuns, pe micuțul Căpățână l-au examinat doi medici, un pediatru și un chirurg. L-au examinat o oră și jumătate. Mititelul n-a plâns, s-a purtat frumos. Apoi pediatrul a zis că din punct de vedere intelectual, copilul e cum nu se poate mai bine și că toate tulburările observate sunt de la nervii motori, din cauza presiunii mari a lichidului din cap. Au programat un nou examen, au lăudat radiografiile pe care le-am adus, au zis că medicii israelieni nu-s mai răi decât medicii francezi.

Dina mă umple de bucurie și mă uimește – ții minte că am aflat de plecare în martie și am plecat în iulie, închipuie-ți că în intervalul ăsta a învățat să vorbească franțuzește. A tot stat cu manualul în față, m-am enervat că-și pierde vremea degeaba. Închipuie-ți, înțelege tot și vorbește de toate.

L-au dus pe micuțul Căpățână în secție, a făcut la început ceva mofturi, Dina i-a dat o jucărie și s-a terminat cu plânsul, s-a bosumflat puțin. E un băiețel foarte drăguț și deștept. Arată chiar foarte bine în comparație cu alți copilași de acolo. Doctorul a zis a doua zi după radiografie că pronosticul este bun. În rezerva vecină – ah, dragul meu Ethan! – zace un copilaș într-așa un hal, că-ți întoarce sufletul pe dos: căpșorul îi e de două ori mai mare decât al mititelului nostru, fețișoara e toată doar o bărbie, are o umflătură mare în creștet, e cât un măr mare. Și mama lui șade și așteaptă, nenorocita… Durere, așa o durere.

E limpede că Dina e într-o stare mult mai bună – al nostru e dintre cei mai sănătoși de aici.

Dina a făcut cunoștință cu câteva mame – închipuie-ți, fac cu ele cursuri de psihologie. Mă voi duce și eu mai încolo, acum am chef să văd orașul.

Ne-au găzduit într-o cameră nu prea mare, în casa de oaspeți de pe lângă mănăstire. Este o comunitate mare, oamenii sunt foarte prietenoși, nu mă așteptam deloc din partea francezilor la atâta cordialitate și bunăvoință. Mi s-a părut întotdeauna că sunt aroganți și orgolioși. Vecina noastră este Aurora din Brazilia, fata cu copilașul grav bolnav pe care ți l-am descris înainte. A venit cu fratele ei geamăn, Ștefan. Soțul Aurorei a șters-o când a văzut copilul bolnav. Fratele și-a făcut inimă-rea. Câtă durere e aici, dar găsești și multă mângâiere.

Dina se comportă bine, cred că s-a mai liniștit, a prins viață. În orice caz nu-s semne de depresie, stare în care s-a aflat tot timpul.

Vor face operația în curând, la începutul săptămânii următoare. Profesorul zice că nu vrea să facă planuri de viitor, dar crede că peste două săptămâni ne trimite acasă. Speră ca operația să oprească evoluția bolii.

Te sun imediat ce vor face operația. Deși locuim fără să plătim, totuși se duc o groază de bani – mâncarea e destul de scumpă, Dina a vrut tare mult niște sandale, i le-am cumpărat. Duminică am fost la slujbă. Erau acolo două poloneze foarte agreabile. Nu știu cum, dar ne-am împrietenit imediat. Slujba a ținut-o fratele Emmanuel, cel care ne-a aranjat călătoria. După slujbă a venit la noi din proprie inițiativă, ne-a întrebat dacă avem nevoie de ceva.

Vreau să-ți spun, scumpul meu Ethan, că întotdeauna am fost puțin invidioasă pe evrei pentru cât de strâns uniți sunt în comunitatea lor, pentru cât de puternic e sprijinul în familiile lor, dacă nu punem, desigur, la socoteală familia ta. De data asta însă, am simțit că și la creștini există sentimentul ăsta puternic de familie unită. Când ne adunăm toți împreună, suntem frați și surori. Am simțit asta în special când am așteptat să mă împărtășesc și când toți cei care stăteau la coadă

erau o singură suflare și o singură familie. Ce minunat! Te îmbrățișez, sper ca totul să fie bine. Nu îndrăznesc să spun mai mult.

A ta,
Kasia

Dina spune că-ți va scrie separat o scrisoare.

20. 1976, Rio de Janeiro
Dina către Daniel Stein

Dragă frate Daniel! Mama ți-a spus, desigur, că eu și Stefan am făcut cununia civilă când încă eram în Franța, iar acum el insistă să ne căsătorim religios. Spune că trebuie îndreptate greșelile tinereții și că trebuie să aducem pe lume al doilea copil respectând toate regulile, adică să ne cununăm religios. Și, dacă o vom face, atunci cine să ne cunune dacă nu tu? Stabilește, te rog, o dată convenabilă pentru tine, începând din septembrie, și-ți trimitem imediat biletele pentru tine și pentru Hilda. Aș vrea tare mult să nu tragi de timp, altfel mireasa nu va mai intra în nicio rochie. Al doilea copilaș al nostru trebuie să se nască în ianuarie. Brazilienii sunt oameni foarte buni, dar privesc cu neîncredere căsătoria neconsfințită de biserică. În plus, aici nu prea e în regulă să nești înainte de căsătorie.

Nu știu dacă mama ți-a spus că familia soțului meu e foarte bogată, ei fabrică încălțăminte la modă, e cunoscută în toată America de Sud. Așa că părinții lui Stef vor să facă nuntă mare, îmi spun să-i invit pe toți cei pe care vreau eu să-i aduc din Israel. Vreau s-o invit pe Hilda, a fost așa de bună cu mine în împrejurările cele mai grele. În afară de părinții mei, vin la nuntă două prietene din școală și fratele tatei cu copiii. Tata e grozav de mulțumit, e prima oară când respectabila lui familie evreiască participă la sărbătoarea unei familii creștine. În schimb, cel de-al doilea unchi, Leo, nici nu vrea să audă, iar bunica mai reflectează încă. Poate se mai gândește puțin și-i iartă mamei originea ei poloneză, găsindu-i scuze tatei pentru cât de nechibzuit a fost s-o ia în căsătorie.

Dragă frate Daniel! Abia acum am început să-mi dau seama că mi-am aranjat viața numai datorită ție – tu mi-ai împăcat părinții atunci când s-a

născut micuțul Căpățână și când tata a vrut să plece de acasă, tu ne-ai trimis pentru operație la Toulouse, unde i-am cunoscut pe Ștefan și pe Aurora, împreună cu care am suferit pentru moartea micului Niki, pe urmă a venit teribila complicație a bolii micuțului Căpățână – a fost un miracol că a supraviețuit după infecția aceea –, și după toate cele întâmplate, n-am putut pur și simplu să stăm despărțiți, și m-am ales, în felul acesta, nu numai cu o prietenă și o soră dragă, ci și cu cel mai bun soț din lume. Ții minte, ai venit la mine înainte să nasc, când era cât pe ce să-mi pun capăt zilelor, proasta de mine, și mi-ai spus că voi fi fericită, că totul va fi minunat dacă voi învăța să trăiesc după legile cunoscute de toți, dar pe care fiecare trebuie să le descopere mereu în sufletul său, altfel ele se transformă în vorbe goale.

Nu pot spune că am priceput asta dintr-odată, ci încetul cu încetul.

Cu micuțul Căpățână totul e-n ordine, slavă Domnului. Nu i-au corectat încă strabismul, fratele Emmanuel spune că-l operează puțin mai târziu. Copilul se dezvoltă fizic ceva mai încet decât ceilalți de vârsta lui atât în înălțime, cât și-n agilitate, dar îi întrece la minte cu mult. Să nu-ți închipui că exagerez succesele copilului meu ca orice mămică, nu are însă nici patru ani și citește liber, reține aproape tot ce citește, știe practic pe dinafară, și toți din familie îl iubesc ca pe ochii din cap, în special Ștefan și Aurora.

Îmi dau seama foarte bine că lucrurile nu ieșeau așa, dacă nu te rugai pentru mine.

Dragă frate Daniel! Brazilia e o țară catolică, părinții lui Ștefan, sunt oameni credincioși, dar cât de mult se deosebește catolicismul lor de al nostru! Cred că ei se deosebesc chiar mai mult de noi, decât creștinii israelieni de evreii ortodocși.

Tare mult aș vrea să discut cu tine lucrul ăsta, sunt întrebări pe care mi-e și frică să mi le pun.

Vino! Sunt și fata ta de suflet, la urma urmei, deși trăiesc în Brazilia. Te îmbrățișez.

Dina

21. 1978, Zihron Iakov
Scrisoarea Olgăi Isaakovna către Daniel Stein

Mult stimate părinte Daniel! Vi se adresează o femeie necunoscută dumneavoastră din Odessa. Numele meu e Olga Isaakovna Reznik. De cinci ani locuiesc la Zihron Iakov cu familia fiului meu, David – cu Vera, soția lui rusoaică, și cu copiii lor. Totul, a mers bine în Israel până când David s-a îmbolnăvit de inimă și i s-a recomandat operația pe cord. A murit în timpul operației și l-au readus la viață. Vera e o soție și o mamă foarte bună, nu există pe lume relații așa de bune între noră și soacră cum sunt ale noastre. Dumnezeu mi-a trimis-o pe Vera, e mai mult decât o fiică.

Când l-au operat pe David, ea s-a încuiat în cameră și s-a rugat. Atâta s-a rugat, că am simțit în cap ceva ca și cum ar bate un vânt puternic. Era ora trei. Au spus că inima i s-a oprit la ora trei și că s-au apucat să-l readucă în simțiri. Cred, sunt convinsă, că nu doctorii au făcut asta. Ea s-a rugat lui Isus Cristos și Maicii Domnului, cu care eu nu aveam nici în clin, nici în mânecă. Dar, în ziua aceea, am știut că Isus Cristos mi-a salvat fiul. La rugăciunea Verei. Atâta știu și vreau să mă botez, cred în El, orice ar spune sau ar gândi evreii. Am rugat-o pe Vera să-mi aducă un preot. Vera întâi a promis, pe urmă a refuzat. Adică nu ea, ci preotul ortodox la care se duce mereu. A zis că nu botează evrei. Atunci am rugat-o să găsească un preot evreu, am auzit că sunt și astfel de preoți. Ea mi-a zis că dumneavoastră sunteți preot catolic. Mi-e totuna, deși ar fi mai bine să fie creștin ortodox, cum e Vera. Dar unde să dai de el? De aceea, vă rog pe dumneavoastră, stimate părinte Daniel, să veniți la noi și să mă botezați. De doi ani nu ies din casă din cauza piciorului bolnav.

Vă rog mult să nu mă refuzați, duc mulți ani în spate și-i sunt atât de recunoscătoare Lui că a făcut asta, încât n-am cum să-I mulțumesc decât botezându-mă.

David se supără pe mine, spune că mi-am ieșit din minți. Dar inima îmi spune că trebuie să fac lucrul ăsta. David pleacă la lucru la șapte și jumătate și vine nu mai devreme de șase, așa că vă rog să veniți când doriți, dar numai când este la serviciu, ca să nu afle de planul meu. Am 81 de ani, sunt aproape oarbă, nu pot citi niciun rând din Evanghelie, dar Vera îmi citește, acolo nu spune nimic despre vreo deosebire între catolici și ortodocși. Vă aștept. Anunțați-mă din timp, ca să pregătesc ceva bun. La revedere.

Olga Isaakovna Reznik

22. Martie 1989, Berkeley
Ewa Manukian către Esther Hantman

Dragă Esther! Statistica spune că la fiecare șapte ani se produce o schimbare în viața americanilor – fie își schimbă serviciul, fie apartamentul, fie partenerul de viață. Primele două evenimente mi s-au întâmplat în același timp – mi-am schimbat domiciliul și mi-am pierdut slujba. Îmi caut de lucru – am trimis CV-ul în câteva locuri, este unul unde mi-ar plăcea să nimeresc, o rezervație naturală minunată, cu un centru științific nu prea mare și cu un laborator pedologic. Înainte credeam că nu-i nimic mai frumos decât la Boston sau la Cape Cod, acum văd că în California e și mai frumos. Sau, mai exact, nu-i mai rău. Am închiriat o casă minunată, cu vedere spre micul golf Cornul de Aur. Nu mă pot desprinde de la fereastră. Dacă nu voi avea de lucru, voi sta și mă voi uita pe fereastră. Nu-i rău nici acum, bineînțeles. Grișa, pe lângă activitatea lui de bază, a primit o propunere – să fie consultantul unei firme, și e mulțumit. Stăm splendid din punct de vedere material.

Alex e foarte fericit, s-a decis în sfârșit să se înscrie la Școala de Film din Los Angeles, până și pe grecii lui i-a abandonat. Acum nu se mai desparte de camera de filmat, face singur un film, cum îl taie capul, eroii sunt niște căței și niște copii, stăpânii lor. Cu ocazia asta, în casă se hârjonesc tot timpul trei căței și tinerii lor stăpâni – un băiețel chinez foarte nostim și un băiețel mexican, uluitor de frumos. Toți sunt foarte drăguți, dar e o alianță exclusiv masculină, singura ființă de sex feminin este cățelușa Gilda. M-am obișnuit cu peisajul ăsta masculin, deși mai trag nădejde să apară o fetișcană care să-l aibă pe vino-ncoa și să-i cucerească inima lui Alex. Are optsprezece ani, la vârsta asta Grișa dăduse gata jumătate din colegele de clasă.

Grișa și Alex sunt foarte tandri unul cu altul, îți sunt recunoscătoare că mi-ai oprit psihoza. Trebuie să-ți spun că ședințele de psihoterapie m-au ajutat și ele să-mi găsesc echilibrul sufletesc. Dacă s-ar încheia și prieteniile astea între băieți și Alex și-ar găsi o fată – am vrut să scriu frumoasă, apoi mi-am dat seama, și scriu oricare ar fi ea! –, bănuielile mele ar dispărea ca un vis urât.

Pentru mine, scrisul unei scrisori înseamnă mult mai mult decât vorbitul la telefon. Stilul e cu totul altul. Ți-am povestii pe scurt cum am găsit-o pe Rita în ultima mea călătorie în Israel. Acum are o nouă prietenă care vine zilnic la ea, a cunoscut-o în spital. O englezoaică posacă, Agnes, asistentă medicală, fără pic de gingășie, cu gură mică și dinți mari. A atras-o pe mama în nu știu ce sectă creștină, sunt uimită la culme. Agnes are însă o influența benefică asupra ei. Discută despre religie, mi se pare atât de straniu – îmi amintesc prea bine cât de tare s-a înfuriat când am început să mă duc la biserica catolică din Varșovia. Agnes nu e catolică, e un fel de protestantă, se pare că asta îi convine mamei. Totuși nu pot să fiu liniștită: doar știi că sunt credincioasă și, formal, catolică, dar dezordinea din viața mea mă împiedică să practic religia zi de zi – mă rog doar când îmi ajunge cuțitul la os, dar să citesc Rozariul, să mă scuze! Faptul că Rita mea s-a apucat hodoronc-tronc să citească din Evanghelii mă pune într-o situație bizară. Dacă sunt într-adevăr creștină, ar trebui să mă bucur că mama mea, o comunistă fără Dumnezeu, s-a convertit, dar eu sunt nedumerită și chiar enervată. Ceva în genul ăsta: nu-ți băga nasul unde nu-ți fierbe oala! Bine măcar că nu s-a convertit la catolicism, ar fi de nesuportat pentru mine.

Pe de altă parte, înțeleg că e tipul de om religios, credința ei în comunism a fost mai puternică decât a mea în Isus Cristos. Îmi dau seama că ambele îți sunt la fel de străine, tu o ții minte însă pe mama

din vremea când era tânără și ești singura care-l știe pe legendarul meu tată. Cum îți explici lucrul ăsta? E de mers direct la psihanalist – să descurce el o situație care întrece orice închipuire.

De prieteni n-am făcut rost încă, dar munca la universitate are un avantaj, e acolo un fel de viață socială, concerte, întâlniri, suntem mereu invitați. Mai e o familie, tot de la universitate, oameni foarte drăguți, locuiesc în casa vecină, el e profesor de filologie, e din Rusia, soția e americancă, istoric de profesie, se ocupă de mișcarea muncitorească. Cu ei avem relații după modelul rusesc, mergem unii la alții să bem ceai. Au o fetiță minunată de cincisprezece ani, îmi pun toate speranțele în ea – poate, cine știe, o să-l placă pe Alex.

Ah, da, la Ierusalim l-am vizitat pe Iosif, restauratorul. În ajun o înmormântaseră pe mama soției lui Iosif, Praskovia Ivanovna, despre care, pare-mi-se, ți-am vorbit. Băbuța aceea cu basma, care făcea semnul crucii deasupra mâncării de sabat. Am înțeles că era nevastă de preot, femeie simplă, născută la țară, s-a mutat cu fata în Israel și ducea dorul țării ei. Când a murit, normal că au vrut s-o îngroape după datina ortodoxă. S-au dus la biserica ortodoxă din localitate, acolo e un preot grec care a refuzat să-i cânte prohodul. Grecii ăștia, deși ortodocși, sunt totuși cumva diferiți. Atunci Iosif și Lea au dus-o la Ierusalim, au vrut s-o îngroape la patriarhia moscovită, dar cei de acolo au spus că n-o cunosc, să aducă o dovadă că e botezată. Îți dai seama! Bătrâna se botezase acum optzeci de ani, în orașul Torjska. Au plecat la Ein Karem, este acolo o mânăstire ortodoxă, mai e și un cimitir. Dar le-au cerut atâția bani, că nici pomeneală de așa ceva. Pământul este foarte scump în Israel. Trec cinci zile, de îngropat tot nu pot s-o îngroape. În cele din urmă s-au adresat unui preot catolic, călugăr la mânăstirea Carmeliților, a îngropat-o la Haifa, într-un cimitir

arab. Este acolo o biserică catolică arabă. Preotul mai înmormântase tot acolo mulți creștini, oameni fără căpătâi. Pe urmă îl refuzaseră, cimitirul e mic și nu mai au loc unde să-i îngroape pe ai lor. Iosif și Lea au adus coșciugul la Haifa la cimitirul arab. Iese paznicul cimitirului și nu-i lasă să intre. Iosif îi zice că e disperat, că nu mai are cui să se adreseze. Atunci preotul ăsta se așază în genunchi în fața portarului și-i spune în arabă că n-are decât să-l arunce pe el în mare, să-l mănânce peștii, că el tot o îngroapă pe bătrână. Văzând una ca asta, paznicul lasă mașina să intre, ei sapă iute groapa și preotul ține slujba de pomenire. Mai târziu, Iosif mi-a spus că prohodul la ortodocși este una dintre cele mai frumoase slujbe, dar că de data asta, slujba a fost o adevărată sărbătoare închinată lui Dumnezeu. Treaba e că preotul catolic este evreu din Polonia. M-am gândit, Esther, nu cumva mi-ai vorbit tu despre el? Un traducător care i-a scos pe evrei din ghetoul din Emsk? Nu m-ar mira. În Israel lumea e atât de mică, încât toți sunt ori rude, ori vecini.

Da, Iosif a primit cartea ta, a spus că miniaturile sunt extraordinare, dar că acum are o comandă mare și nu se apucă de ea imediat. I-am spus că nu-i urgent – cartea poate să aștepte.

Biroul meu se află chiar în fața ferestrei, uit de toate când mă uit afară. Va fi minunat dacă reușesc să obțin slujba la rezervație. Grișa zice că ar fi mai bine dacă aș sta acasă. Nu-s obișnuită să stau fără să muncesc. Ideal ar fi, bineînțeles, să n-am o normă întreagă, asta dacă s-o nimeri. E mai ușor de găsit o normă întreagă.

Te aștept cu mare nerăbdare. Sper totuși să nu amâni, să te hotărăști să vii cât mai repede. Să ai în vedere că e cel mai bine de venit în lunile voastre calde – la noi nu-i niciodată prea cald. Vom merge la ocean. Natura e minunată și orășelul e foarte simpatic. Cât despre vegetație – nu găsești în Boston nimic asemănător. Sunt păduri mari, așa

cum trebuie să fie, cu poteci, cu pâraie. Un adevărat rai. Te îmbrățișez, draga mea Esther. Grișa mi-a spus să-ți transmit salutările lui și invitația să vii la noi. La revedere.

A ta,
Ewa

23. 1989, Berkeley
Ewa Manukian către Esther Hantman

Dragă Esther! Am plâns toată noaptea, o clipă n-am putut să închid ochii. Grișa nu e acasă – a plecat cu avionul la o conferință în Germania. Alex a plecat cu prietenii pentru două zile la San Diego, la niște tineri care fac tot film de amatori. Mi-a lăsat o scrisoare înainte să plece. Îți trimit copia ei xerox – nu mă apuc acum să ți-o reproduc, n-am putere pentru asta. Mă simt, în același timp, ușurată și împovărată cu o nouă răspundere. Sunt groaznic de amărâtă. Sunt într-o totală confuzie. Acum mi se pare că mi-era mai ușor înainte, cât timp totul era trecut sub tăcere, când mai existau reticențe, când nu mi se spunea tot ce era de spus. Încă mai sper. Alex e un băiat bun. Nu vreau ca el să sufere, dar nici nu vreau ca el să fie gay. Se vede treaba că trebuie să-mi schimb cumva concepțiile. Te îmbrățișez!

Ewa

24. 1989, Berkeley
Alex către Ewa Manukian

Mamă! Nu mi-a fost ușor în ultima vreme, până m-am hotărât să-ți spun adevărul pe care tu îl bănuiești. Știu că te voi dezamăgi: am ales un drum în viață care nu încape nicicum în vederile tale. Știu însă că sinceritatea este unul dintre principiile tale importante, ăsta e motivul pentru care mi-e mult mai greu să te mint în situația mea. Tu m-ai învățat să-mi pun întrebări și să răspund la ele cinstit – în toate problemele de viață. Țin minte că atunci când ai plecat de la tatăl meu, mi-ai spus că iubești un alt bărbat și că Ray te-a dezamăgit. Sinceritatea ta m-a traumatizat atunci îngrozitor, acum însă îmi dau seama că ai procedat cum trebuie.

Poate că mă vei contrazice spunându-mi că aici nu e vorba de sinceritate, ci de cădere în păcat. Niciodată nu m-am simțit mai cinstit cu mine însumi ca acum, când îți fac ție această mărturisire. Și mie însumi înainte de toate.

Câte nopți n-am petrecut învârtindu-mă prin cameră fără să pot dormi, încercând să-mi răspund – cine sunt și ce vreau? Mi-au trecut prin cap tot felul de gânduri – de exemplu, ce distanță este între ce credem noi despre noi înșine, ce cred alții despre noi și ce suntem noi de fapt… Ce minunat e când aceste trei unități de măsură coincid mai mult sau mai puțin și cât de chinuitoare e viața omului când ele nu se potrivesc deloc.

M-am gândit mereu că e important să descopăr adevărul despre mine însumi. Când mi-am pus pentru prima dată întrebarea în legătură cu sexualitatea mea, am dorit foarte mult să fiu la fel ca toți, am vrut să mă încredințez că totul e în ordine cu mine, că sunt normal, că nu pot fi suspectat de nimeni, că nici eu însumi nu mă pot suspecta. Problema e una singură, că pur și simplu

nu aveam niciun fel de experiență sexuală concretă. Și că, în general, eram inocent în privința asta! Cu timpul însă, mi-am dai seama că mă mint, asta venindu-mi dinăuntrul meu. Și a sosit momentul când mi-a fost imposibil să mă mint, când am înțeles că totul fusese pur și simplu o capcană.

Există un cuvânt în greacă, *skándalos,* cu sensul inițial de „obstacol”, devenit apoi „capcană pentru animale și pentru dușmani”. După două mii de ani, încă din Evanghelii, cuvântul acesta se traduce numai cu „ispitire”. Nu degeaba m-a interesat atât de mult limba greacă.

În fiecare zi când mă trezeam, trebuia să mă adun bucată cu bucată și să car cu mine problema asta nerezolvată, temându-mă să n-o vadă cei din jur. De dimineață până seara îmi controlam drastic fiecare cuvânt, fiecare gest, fiecare reacție – îmi venea să mă destram, să mă fac nevăzut, voiam să nu observe cei din jur că exist.

Seară de seară amânam ora când trebuia să mă culc și să rămân cu demonii mei – stăteam la calculator, ascultam muzică, citeam. Îți amintești câte cărți am citit și recitit în adolescență? Toată literatura universală e plină de iubire. Când lăsam cărțile, te vedeam pe tine cu Grișa, uniți de o pasiune atât de aprinsă. Mă atrăgea Grișa – acum pot să-mi dau seama de natura sentimentelor mele, atunci însă nu înțelegeam.

Până la urmă a trebuit să-mi recunosc înfrângerea. M-am dat bătut. Bun sau rău, acesta sunt. Acum vreau neapărat să vorbesc cu tine, să mă explic. Mult timp n-am avut curajul s-o fac. Vezi tu, aici nu-i vorba numai de tine, ci de toți oamenii la care țin și pe care îi respect, dar care îi dezaprobă – folosesc un cuvânt blând – pe homosexuali. Dacă anunț că sunt gay, mă transform într-un marginal, o ciudățenie de om, și-mi pierd dreptul de a avea contact cu lumea. Oamenii, în majoritatea lor, îi urăsc pe

homosexuali, îi consideră renegați, asta în cel mai bun caz, iar în cel mai rău, denaturați.

Mă simțeam foarte nenorocit din toate motivele astea.

Am avut noroc că l-am întâlnit pe Enrique. Aparține, prin naștere, altei culturi. Are rădăcini indiene, nu poate să se despartă de ele, deși familia lui este catolică. Indienii priveau altfel sexualitatea, concepția lor diferă de cea unanim acceptată în lumea noastră. În multe triburi indiene, nu exista niciun fel de interdicție în privința relațiilor homosexuale. Enrique este mult mai instruit decât mine în privința asta, mi-a arătat articole științifice care descriu cazuri de homosexualitate instituționalizată. În unele triburi, li se interzicea bărbaților tineri cu statut de luptător să aibă relații sexuale cu femeile, singurii parteneri sexuali admiși erau băieți.

Să mă-nțelegi bine, eu nu dau niciun fel de note, este pur și simplu o situație socială care reflectă o anumită latură a ființei umane. Dacă vrei, asta demonstrează faptul că relațiile homosexuale nu au fost întotdeauna condamnate de societate.

Enrique m-a eliberat de îngrozitoarea povară a vinovăției în fața lumii, mi-a dat încredere și siguranță că relațiile între noi sunt o problemă a noastră personală, că iubirea noastră nu privește pe nimeni în afară de noi, că ea nu are nevoie de aprobarea sau dezaprobarea societății. Ca să fiu însă fericit, simt nevoia, nu știu de ce, ca tu să încetezi să te prefaci că nu știi, să recunoști faptul că sunt homosexual și să te împaci cu gândul ăsta.

Va fi un lucru cinstit. Și un lucru bun până la urmă.

Știu că, spunându-ți adevărul, te pun într-o situație conflictuală care vizează strict creștinismul: în ochii Bisericii tale sunt un păcătos, știu că lucrul ăsta te doare. Ca să-ți alin durerea, îți spun doar atât: sper ca Dumnezeu să fie mai milostiv cu păcătosul al cărui păcat este iubirea

„incorectă”, decât cu unul al cărui păcat este ura fățișă.

Lăsând la o parte toate astea, sunt foarte bucuros că am scris în sfârșit scrisoarea. N-am fost în stare multă vreme. Am plecat totuși ca să-ți las timp să-ți vii în fire și să-mi primești mărturisirea. Te iubesc mult, măicuță, îl iubesc pe Grișa și pe toți prietenii voștri, în preajma cărora mă simt atât de bine.

Al tău fiu,
Alex

25. 1989, Ierusalim
Restauratorul Iosif către Esther Hantman

Stimată doamnă Hantman! Am început să lucrez la cartea dumneavoastră. Mare parte din text mi-e cunoscută – este una dintre variantele Hagadei. Subiectul despre care mă întrebați se întâlnește destul de rar: este înfățișată o femeie goală, al cărei corp, partea de sus, apare din tufiș. Mâinile care-i împletesc cozile sunt ale lui Dumnezeu. Midrașul datează cel mai probabil din Evul Mediu, dar apare prima oară în scrierile rabinului Simeon Ben Manase. Nu știam, bineînțeles, dar ieri mi-a făcut o vizită prietenul meu care lucrează la secția de manuscrise a muzeului din Ierusalim. Textul este următorul:

„Din scrierile rabinului Simeon Ben Manase:

Grijuliu ca o mamă, Dumnezeu cu mâinile lui împletește în cozi părul Evei, înainte s-o arate pentru prima oară lui Adam."

Dacă nu aveți o nevoie urgentă, prietenul meu vă sfătuiește să nu vindeți cartea.

Nu are o valoare deosebită, nu e foarte veche, dar, după cum spune el, modul cum e structurată este extrem de reușit. Dacă doriți, pot s-o dau să fie expertizată, veți primi răspunsul potrivit, dar expertiza e o treabă destul de costisitoare. Mă voi ocupa săptămâna viitoare de cartea dumneavoastră și sper s-o termin la sfârșitul lunii.

Al dumneavoastră sincer,
Iosif Feldman

26. 1959–1983, Boston
Din însemnările lui Isaac Hantman

N-am crezut niciodată că pasiunea de a colecționa lucruri, oricare ar fi acelea, să mă privească în vreun fel – mi s-a părut că e mai prejos de preocupările mele. Iubirea pentru obiectele strânse și păstrate vine din vanitatea celui care le colecționează. Într-o bună zi, uitându-mă la raftul cu ultimele mele achiziții și la vraful de facturi puse separat, mi-am dat seama că încetul cu încetul am devenit colecționar. Cumpăr cărți pe care n-am de gând să le citesc vreodată, iar pe unele nici nu le pot citi – am cumpărat o carte persană din secolul al XVIII-lea numai de dragul miniaturilor ei încântătoare.

După ce am constatat lucrul ăsta, mi-am pierdut o duminică întreagă să fac inventarul lor și să alcătuiesc un fel de catalog. Las la o parte albumele de artă pe care le-am cumpărat când au apărut, ceva bani în plus. Iau în calcul numai miniaturile – am o colecție de optzeci și șase de cărți cu miniaturi nu atât de rare, pe cât de frumoase. Le-am studiat cu atenție pentru prima oară, le-am luat pe rând una câte una și mi-am dat seama că am cumpărat, fără să mă gândesc, numai cărți cu subiecte biblice. Abia atunci am priceput că pasiunea mea vine de la impresia pe care mi-a produs-o prima carte de genul ăsta, văzută de mine la Biblioteca Națională din Viena, pe vremea când îmi făceam studiile la Facultatea de Medicină. Îmi plăcea să mă duc la secția de cărți rare, pe vremea acea cărțile de mare valoare puteau fi consultate în sala de lectură. Mi-a căzut în mână celebra ediție vieneză a Cărții Facerii din secolul al VI-lea, și câteva miniaturi din ea mi s-au întipărit în memorie pentru toată viața. Printre ele este una neasemuit de frumoasă – Eliezer, sclavul lui Avraam, slujitorul lui de încredere, o întâlnește pe

Rebeca la fântână. Rebeca e înfățișată de două ori: o dată când merge cu urciorul, a doua oară când adapă cămilele lui Eliezer. În zare se vede orașul lui Nahor, desenat într-o manieră foarte convențională, slujitorul nu și-a îndeplinit încă misiunea – alegerea Rebecăi spre a-i fi soție lui Isaac –, dar treaba este pe punctul de a se aranja. Profilul Rebecăi, așa cum e prezentat în miniatură, este schițat în linii foarte fine, mă face să mă gândesc la soția mea, Esther. Gât lung, mâini subțiri, talie fină, sâni mici, fără depuneri de grăsime care dau atâta bătaie de cap pe masa de operație – mi se pare și acum că toate astea la un loc fac ca o femeie să fie atrăgătoare.

Iată cum capătă forma potrivită pasiunile bărbaților – după ce văd în adolescență o imagine frumos desenată.

Am examinat încă o dată cărțile cumpărate și m-am convins că femeile, atunci când apar în diferite scene, au toate ochi mari și gâturi lungi. Numai acest gen de femei mi-a reținut atenția. Nu m-au atras nici femeile milităroase, nici vampele. Am descoperit lucrul ăsta la optzeci de ani. Nostimă treabă.

Mi-a mai trecut un gând prin minte, tot cu întârziere: cum sunt înfățișați oamenii în miniaturile din cărțile evreiești. Se știe că e interzisă reprezentarea omului într-o imagine. Dar miniaturile persane celebre în lumea întreagă? Și în islam există interdicția. Îi voi scrie pe această temă lui Neuhaus, îl prețuiesc foarte mult. Suntem foarte reținuți în privința corespondenței, dar n-am întrerupt-o niciun moment, deși în ultimii trei ani ne-am mulțumit doar cu felicitările de sărbători.

27. 1972, Ierusalim
Prof. Neuhaus către prof. Hantman

Dragă Isaac! M-a bucurat nespus scrisoarea ta, în primul rând pentru că nu ești atât de absorbit de medicină, că mai poți privi și pe de lături și, în plus, ai ales o temă bună de reflecție. Întrebarea pe care mi-o pui mi-a fost pusă de sute de ori, așa că acum douăzeci de ani am scris un conspect mare pe această temă, pe care n-o neglijez deloc. Îți trimit un fragment privind problema care te interesează – despre interdicția de reprezentare. Sper să primești răspunsul la întrebarea ta.

De curând mi-am adus aminte de tine în legătură cu operația mea de inimă. A fost amânată deocamdată. Salutări soției.

Al tău,
Neuhaus

Fragment din conspect

Cel care decide să se ocupe de istoria artelor plastice la evrei fie din interes profesional, fie din sete de cunoaștere – descoperă foarte repede că în jurul acestui subiect apar o sumedenie de întrebări care duc toate, până la urmă, la una singură, și cea mai importantă: ce înseamnă în esență arta plastică la evrei, având în vedere interdicția, veche de când lumea, de reprezentare a figurilor în tot felul de imagini, și ce este, de fapt, această interdicție?

Acum mai bine de un secol, era considerat un fapt incontestabil că evreii n-au avut niciodată artă figurativă și nici nu pot s-o aibă – din cauza interdicției clar exprimată în Tora de reprezentare a tot ce există în viața reală: „Să nu-ți faci chip cioplit și niciun fel de asemănare a nici unui lucru din câte sunt în cer, sus, și din câte sunt pe pământ, jos, și din câte sunt în apele de sub pământ!” (Ieșirea, 20:4). Același lucru se repetă și în Deuteronomul (4:16–18), dar mult mai amănunțit:

„Să nu greșiți și să vă faceți chipuri cioplite, sau închipuiri ale vreunui idol, care să înfățișeze bărbat sau femeie, sau închipuirea vreunui dobitoc de pe pământ, sau închipuirea vreunei păsări ce zboară sub cer, sau nu închipuirea vreunei jivine ce se târăște pe pământ, sau închipuirea vreunui pește din apă, de sub pământ."

De fapt, toate lucrurile astea nu sunt așa de clare cum par la prima vedere. În ambele cazuri, după cuvintele acestea urmează altele: „Să nu te închini lor, nici să le slujești" (Ieșirea, 20:5), sau, în al doilea caz, „…privind la cer și văzând soarele, luna, stelele și toată oștirea cerului, să nu te lași amăgit ca să te închini lor, nici să le slujești, pentru că Domnul Dumnezeul tău le-a lăsat pentru toate popoarele de sub cer" (Deuteronomul, 4:19).

Aici trebuie să facem o mică digresiune. Puternica forță vitală a iudaismului, credința uriașă a unui popor mic, pierdut printre sute de alte triburi din Orientul Apropiat, deci forța vitală a Iudaismului, care a dat naștere la două mari religii ale lumii, se întemeiază pe două principii, din care unul este restrictiv. Conduita iudeului este strict reglementată, unui om din zilele noastre i se par adesea caraghioase și absurde interdicțiile exagerat de minuțioase și, la prima vedere, inexplicabile, privind conduita în societate și în viața privată. Te înspăimântă numărul mare de legi și interdicții, restricții și recomandări pentru toate evenimentele, de la naștere până la moarte: ce să mănânci, ce să bei, cum să te rogi, cum să educi copiii, cum să măriți fetele și cum să însori băieții… Totul e hotărât dinainte, totul e înregistrat, repartizat, sunt luate în calcul toate evenimentele neprevăzute: soțului nu i se permite să se atingă de soție când este la ciclu, nu poate să se așeze pe scaunul pe care a stat ea, nu poate atinge obiectele pe care ea le-a ținut în mână. Și dacă – ce grozăvie! – ciclul menstrual a prins-o pe nepregătite pe femeie și soțul, apucând să-și îndeplinească obligațiile

conjugale, remarcă lucrul ăsta? Nu vă îngrijorați, există instrucțiuni precise și pentru un asemenea caz. Acesta este Talmudul – o lege atotcuprinzătoare pentru un comportament corect.

Care este al doilea principiu de care ara pomenit? Este principiul gândirii libere, neîngrădită de nimic. Evreilor le-a fost dat un text sacru cu care lucrează de secole. Lucrul cu textul este o parte obligatorie a educației bărbaților evrei. Este adevărat că acum femeile au început și ele să studieze Tora, dar încă nu se știe dacă e bine pentru ele sau nu-i așa de bine.. Iudeilor li s-a oferit libertate fantastică în domeniul gândirii, nemaiîntâlnită în alte religii. Practic, este vorba de absența interdicțiilor în ce privește activitatea intelectuală. Problemele se dezbat, nu se înghit pe nemestecate ca dogmele.

Însăși noțiunea de erezie, chiar dacă nu lipsește cu desăvârșire, este totuși foarte uzată și vagă. Enciclopedia evreiască spune în această privință: „Definiția ereziei în iudaism este îngreunată de absența unor dogme formulate oficial și a unei instanțe cu autoritate recunoscute în probleme religioase.”

Așadar, gândirea nu are restricții, în schimb, comportamentul este supus restricțiilor. Sunt o mulțime, le-am analizat mai sus, dar ele există într-o formă comprimată în regula de aur a eticii, atribuită filozofului evreu din veacul doi, Hilel: „Ce ție nu-ți place, altuia nu face.”

Să ne întoarcem acum la problema în discuție – la interdicție. După distrugerea celui de-al Doilea Templu, comunitățile au obținut o foarte mare independență, practic, ele erau acum autonome, aveau dreptul să decidă în foarte multe probleme importante și, în felul acesta, interdicția de a reprezenta figuri este interpretată diferit în comunități diferite. Unii o considerau categorică și o respectau întocmai; în aceste cazuri, pentru înfrumusețarea obiectelor din sinagogă sau de

acasă foloseau numai motive ornamentale. Alte comunități nu luau chiar ca literă de lege interzicerea cultului pentru imaginea înfățișată. O interpretau altfel: s-o admiri nu era interzis. Tocmai datorită acestui fapt avem imagini cu animale sălbatice și figuri de oameni pe frescele sinagogii de la Dura-Europos, în Siria de azi, pe pardoselile din mozaic ale sinagogii Beit-Alef din valea Izreel, și o reprezentare admirabilă a regelui David cântând la harpă, într-o sinagogă din secolul al VI-lea, din Gaza.

Halaha nu admite crearea unui obiect sau reprezentarea imaginii a ceva sau a cuiva la care oamenii să se închine, dar permite fără rezerve, chiar încurajează, munca artistului, dacă rostul acestuia este să înfrumusețeze lucrurile. De altfel, interdicția cultului pentru un obiect material, oricare ar fi acesta, nu se referă numai la artă. Un rabin din vremea noastră spunea: „Se numește idol ceva pe care un om îl consideră ca atare. Dacă unul așază o cărămidă și se închină la ea, cărămida devine idol și nu mai poate fi folosită în alte scopuri. Dacă o statuie înfrumusețează orașul, ea va fi un oaspete dorit.” Idee înțeleaptă. Problema asemănării nu i-a preocupat pe artiștii evrei, ea nu era un scop în sine. Mai mult decât atât, era acceptată o schimbare cât de mică în redarea figurii unui om, se admitea un defect oarecare, o nesocotire a similarității, o denaturare, ca să se vadă cumva că nu e om pe de-a întregul. Defectul putea să fie aproape imperceptibil – de exemplu, o formă greșită a urechii, dar putea să fie și foarte vizibil, ca în renumitul manuscris german *Hagada cu păsări* din secolul al XIV-lea, care se numește așa pentru că oamenii sunt înfățișați cu cap de pasăre.

Arta evreiască mai are o trăsătură – un sistem de simboluri care a rămas practic neschimbat în decurs de două mii de ani, în condițiile în care au lipsit cu desăvârșire canoanele iconografice și

semantice. În vechime, simbolistica era larg răspândită, lucru care poate fi observat cercetând produsele artistice. La evrei, în fresce și-n mozaicuri, în miniaturi și-n ornamente, orice imagine, fie ea a unei păsări, a unui om sau a unei plante, nu este o redare nemijlocită, ci un simbol, căci nu este deloc obligatoriu ca imaginea să corespundă realității.

28. Martie 1990, Berkeley
Ewa Manukian către Esther Hantman

Scumpă Esther! E pur și simplu groaznic! Am prevăzut totul cu mult înainte! Că așa o să se întâmple. Nu trebuia să mă mărit cu un bărbat cu zece ani mai tânăr. Trebuia să se întâmple mai devreme sau mai târziu. Grișa are o legătură amoroasă cu o asistentă de la catedră. Am un instinct de animal sălbatic – mi-a atras atenția când am văzut-o prima oară la un banchet. Cățeaua asta se învârtea în jurul lui Grișa într-un mod foarte supărător. Tare nu mi-a plăcut, așa că am devenit circumspectă. După un timp Grișa mi-a spus că mai are două ore de curs la Universitatea Stanford și că se va duce acolo o dată pe săptămână, vinerea. Cum nu te-am avut alături, n-a avut cine să-mi spună să nu fac prostii. Am sunat la afurisita asta de universitate și am întrebat dacă mă pot înscrie la el la curs. M-au asigurat că nu au un asemenea profesor, nici printre cei permanenți, nici printre cei angajați temporar. Atunci am făcut a doua prostie: l-am asaltat cu întrebări ca la anchetă, iar el n-a prea tăgăduit. A spus dintr-odată – da! A adăugat însă că eu sunt soția lui, că n-are de gând să se despartă de mine pentru că mă iubește și că e treaba mea dacă accept situația asta sau nu. Acum stau și-mi frământ mintea cum să procedez. A reieșit că Alex știe de amica asta a lui Grișa, i-a întâlnit în oraș, într-o cârciumă. Și-n general, mi s-a părut că Alex este mai înțelegător cu el decât cu mine. Am luat-o ca pe o trădare din partea lui. Asta-i solidaritatea între bărbați. Mă doare foarte tare. Tocmai acum, când aveam nevoie de sprijinul lui Grișa, după cât am îndurat cu mărturisirea lui Alex… Știi ce mi-a spus când i-am arătat scrisoarea lui Alex? „Lasă băiatul în pace. Știu asta de mult.”

Mai mult decât orice voiam să mă urc în avion, să vin la tine și să plâng cu hohote în brațele tale. Dar ar fi fost o prostie să pierd slujba în situația mea, după ce că m-au primit, în sfârșit să lucrez la laboratorul ăsta. Îmi dau foarte bine seama câte prostii am făcut, dar – vai! – aparțin acelui gen de femei care socotesc mai important să explodeze și să distrugă totul, decât să tacă și să aștepte să treacă situația critică.

Îți dau încă o veste, am uitat de ea din cauza evenimentelor ăstora stresante. Nu vreau să ți-o povestesc, îți trimit copia xerox a scrisorii mamei mele. La scrisoare sunt anexate documente – cererea de primire, exact ca la partid, și certificatul de botez. Dacă aș fi într-o situație normală, aș reacționa la vestea asta mult mai violent. Acum însă nu pot decât să mă mir și să spun Doamne, e o glumă? Sau cum s-o iau? Te îmbrățișez.

A ta idioată,
Ewa

29. Ianuarie 1990, Haifa
Rita Kowacz către Ewa Manukian

(Xerocopia trimisă de Ewa Manukian Estherei Hantman)

Dragă Ewa! A venit momentul când trebuie să-ți comunic un eveniment important din viața mea. De Crăciun, după o îndelungată chibzuință și după o pregătire corespunzătoare, m-am botezat. Sunt sigură că pe tine te va uimi lucrul ăsta, dar pentru mine evenimentul a fost pregătit de toată viața mea de până acum, nu e un eveniment întâmplător, ci un fenomen legic, și sunt fericită că n-am murit înainte să mă botez. Au fost atât de multe situații în care puteam muri în timpul războiului, în închisoare, în lagăr și chiar în ultimii ani, după multele mele infarcte și congestii cerebrale. Tot anul care a trecut, i-am hărțuit pe părintele John și pe Agnes, îmi era frică să nu mor, voiam să apuc să mai trăiesc puțin, ei nu făceau decât să zâmbească și să-mi spună să nu-mi mai fac acum griji nici pentru viața mea, nici pentru moartea mea. Și chiar așa a fost, viața s-a îndurat de mine, mi-am găsit liniștea deplină. În Biserica noastră – anglicană – nu găsești nici urmă din exaltarea care m-a îndepărtat atât de mult de catolicism. Exaltare inadmisibilă, pe care n-am suportat-o la tine.

Nu mi-a mai rămas acum decât o singură dorință – să-ți fac cunoștință cu scumpii mei prieteni și să-ți dăruiesc tot ce-i mai bun din ce am primit la sfârșitul vieții.

După cum știi, aveam cunoștință de existența lui Cristos încă din copilărie: nu-i loc în Polonia unde El să nu fie, e peste tot. În Israel, unde este respins, e foarte greu să speri că te vei întâlni cu El. Dar am avut noroc – datorită lui Agnes, în fața mea s-au deschis porțile acelui creștinism pe care-l accept.

Dragă Ewa! Știu că în relațiile noastre au fost multe lucruri incorecte, știu că sunt vinovată față de tine. Simt nevoia să-ți explic de ce s-a întâmplat așa, asta ca să te ajut să te îndrepți.

Cred că ar fi bine să vii de Paște. Am putea să întâmpinăm împreună primul Paște din viața mea, ca semn al împăcării noastre.

Acum, când numai asta fac, citesc întruna Biblia și Noul Testament, aș putea să te ajut să-ți găsești adevăratul drum în viață. Am un fotoliu bine lucrat, foarte comod, îl putem așeza în mașină și mergem împreună la slujba de Paște. Vreau să fiu cu Cristos până la sfârșitul vieții. Și, în sfârșit, să ne spunem „Dumnezeu e cu noi!”

A ta mamă.

Margarita

30. 1990, Haifa
Rita Kowacz

CEREREA RITEI KOWACZ

Eu, Rita Kowacz (Dwoire Brinn), provin dintr-o familie de evrei. Cred în Dumnezeu de la patru ani. Nu știu pe ce cale am aflat de Cristos. Până în 1939, lecțiile începeau în școli cu o rugăciune, mă rugam și eu, deși nu eram botezată. În operele scriitorilor și poeților renumiți se vorbea din plin de Isus. În tinerețe m-a impresionat foarte mult cartea lui Renan *Viața lui Isus.* Catolicismul polonez m-a speriat prin agresivitatea lui și m-a descurajat prin antisemitismul lui. N-am mers către Cristos pe calea miracolelor, m-a atras demnitatea Bisericii Anglicane, așa cum am înțeles-o din relația pe care o am cu prietenii mei anglicani, și a venit ziua când am simțit prezența lui Isus în mine. Cred în El pentru că El este Adevărul. Am bâjbâit mult în viața mea, înșelându-mă de nenumărate ori în legătură cu problema „ce este Adevărul". Am crezut la început că e dreptatea socială, egalitatea între toți oamenii și alte lucruri care m-au dezamăgit la culme. Acum știu că Isus Cristos este Adevărul Unic și că pentru asta a fost răstignit. Acum știu că Isus Cristos este Tatăl și Dumnezeu.

De ce vreau să mă botez? Pentru că a venit momentul, pentru că Dumnezeu a venit și la alții – la Agnes Widow, la John Chapman, la Marion Selly și la mulți alții, pentru că am înțeles că Isus îi unește pe oameni într-un fel special, prin iubire. Și mai am un motiv pentru care vreau să mă botez – sunt bătrână și vreau să mă las cu totul în voia Lui.

M-am gândit mult în ce constau păcatele mele – păcatul meu cel mai mare, care m-a chinuit mereu, a fost acela că nu mi-am făcut datoria până la capăt în vremea ocupației. Mai târziu, la Czarna Puszscza, n-am participat la acțiunile partizanilor

pentru că eram în ultimele luni de sarcină, pe urmă am născut, mai aveam de îngrijit pe fiul meu de șase ani. Când am reușit să expediez copiii în Rusia și am intrat în armată, câteva prietene mi-au reproșat că n-am rămas alături de ei, dar nu socotesc că e un păcat, am crezut că e o datorie importantă să lupt împotriva fasciștilor. Mai târziu, când am ajuns în lagărul sovietic, am colaborat cu organele NKVD, și câțiva cunoscuți ai mei mi-au făcut din asta o vină – dar nici în cazul acesta nu simt că am păcătuit, tot ce am făcut n-am făcut pentru vreun profit, ci pentru cauză. Păcatul meu a fost că nu mi-am respectat părinții. Dar, ca să spun sincer, ei erau niște mici negustori preocupați numai de traiul lor de zi cu zi și, efectiv, nu meritau niciun pic de respect. I-am jignit, dar și ei m-au jignit pe mine. Cred totuși că sunt vinovată cu ceva față de ei. Altceva nu știu despre mine.

Rita Kowacz

CERTIFICAT DE BOTEZ

Mergeți, învățați toate neamurile, botezându-le în numele tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh.

Matei, 28:19

Prin prezenta se confirmă că Margarita Kowacz a fost botezată în numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh la treisprezece ianuarie în anul de grație o mie nouă sute nouăzeci.

Pastor
(semnătura)
Preot J. Chapman

31. 1990, Haifa
Din scrisoarea Ritei Kowacz către Agnes Widow la Ierusalim

…îți mulțumesc pentru Biblia minunată pe care mi-ai dăruit-o. Din păcate, e cam grea pentru mâinile mele. Nu mi-e comod, o așez pe masă, dar masa e cam îngustă. Mi-e mai comod să țin în mână o carte subțirică.

N-ai cumva o ediție în fascicule? Aș vrea să am Evangheliile și Epistolele Apostolilor în broșuri separate. Ideal ar fi, bineînțeles, să am casetele. Ca să-ți spun drept, aș prefera să fie în polonă. Nu pot spune că înțeleg bine când se vorbește engleza. Cu atât mai mult cu cât am început să nu mai aud. Nici vederea nu mi-e mai bună. Să știi însă, dragă Agnes, că n-am simțit niciodată cum simt acum că iau viața de la capăt. Într-adevăr – *born again*[6]*!*

Mai am o problemă care mă neliniștește. Dumnezeu îmi dă atâtea, iar eu nu pot să fac nimic altceva decât să-I mulțumesc din suflet. Și vouă tuturor, care sunteți adevărata mea familie. Aș vrea să particip la viața bisericii, dar pensia e foarte mică. N-am acceptat să primesc bani de la Germania: n-am luat compensațiile care s-au plătit după război celor închiși în ghetou și-n plus, n-am vrut să am pensie de la ei. Nu pot compensa cu bani viața oamenilor uciși. Nemții îi plătesc cu bani pe cei care au supraviețuit printr-un miracol. Iar miracolul stă în puterea lui Dumnezeu, nu a guvernului german. Nu sunt de acord cu cei care iau banii ăștia – ăsta-i „prețul sângelui”. Din mica mea pensie îmi rămân lunar 200 de șekcli pentru nevoile mele personale. Sunt puțini, dar îi cheltuiesc pe nimicuri necesare, pe cărți uneori, și tot ce pot să sacrific sunt 5 shekeli pe săptămână, adică 20 de shekeli pe lună. N-au cum să iasă mai mulți, îmi pare rău. Aș putea să iau de la Ewa, dar

nu vreau, asta în primul rând, iar în al doilea rând,
ar însemna să fie donația Ewei, și nu a mea.

32. 1970, Haifa
Scrisoarea lui Daniel Stein către nepoata sa Ruth

Dragă Ruth! Nu-ți scriu ca să mă aflu în treabă, ci pentru că am discutat ieri cu părinții tăi. A fost ziua de naștere a mamei tale și m-am dus s-o felicit. La masă am vorbit numai despre tine. Pur și simplu ai fost în centrul atenției. Adică nu tu, ci plecarea ta la școala de teatru. A fost o gălăgie teribilă, s-au ciocnit puncte de vedere extreme în legătură cu profesia de actor. Tatăl tău, după cum știi, i-a înjurat pe actori pentru că nu fac nimic folositor și a terminat prin a spune că mama ta, care crește păsări la fermă, a fost mai de folos omenirii decât Gregory Peck. De unde până unde Gregory Peck, cu ce l-o fi nemulțumit? Milka a bătut din palme în semn de uimire, a izbucnit în râs și a anunțat că ar face bucuroasă schimb de locuri cu Gregory Peck. Imediat a intrat în discuție și Zosia, prietena Milkăi, a spus că toată tinerețea a visat să devină actriță, că tatăl ei n-a lăsat-o înainte de război să între în trupa de teatru unde fusese invitată, și că tu, Ruth, vei face o mare carieră artistică, fiindcă la un spectacol de copii ai interpretat-o pe Estera mai bine decât toți! Soțul Zosiei, Ruvim, a povestit cât de rău a sfârșit-o verișoara lui primară, care a jucat întâmplător într-un film, după care toată viața a încercat să mai facă film măcar o dată, dar n-a reușit, și-a pierdut mințile și a murit înecată. Pe urmă, s-au mai spus câteva povești instructive, am spus și eu istoria cu Karol Wojtyła, cunoștința mea, care în tinerețe a fost actor și dramaturg, apoi a devenit călugăr și acum a făcut o carieră frumoasă – este episcop în Polonia. Ruvim a spus iritat că dacă Wojtyła ar fi fost un actor talentat, nu i-ar fi trebuit călugăria, pentru că și asta e tot o faptă nebunească, întocmai cum s-a întâmplat cu verișoara lui.

Lucrul ăsta mi s-a părut puțin jignitor, dar n-am scos o vorbă. Totuși, am o scuză, n-am avut niciodată talent artistic. În clipa aceea zarva s-a întețit: cei de la masă au ajuns la concluzia că tocmai eu am mare talent actoricesc, fiindcă am fost atâta timp în slujba nemților, am jucat atât de bine rolul altuia, că am reușit să-mi salvez viața mea și pe a multor altora. Închipuie-ți că s-au potolit dintr-odată, iar soarta ta de actriță nu li s-a mai părut atât de disperată, pentru că îți dă posibilitatea să rezolvi problemele de viață nu direct, luându-le frontal în piept, ci umblând cu trucuri actoricești. În general, a fost o seară reușită.

În ce mă privește, sunt foarte bucuros că ai reușit la examen și că înveți să profesezi actoria. Scrie-mi când te apuci de învățătură. Mă voi bucura să primesc de la tine o veste cât de mică. Mi-a făcut mare plăcere ultima ta scrisoare. Franța e o țară minunată, e o mare fericire să trăiești acolo câțiva ani, să stăpânești la perfecție franceza, să vezi și tu cum e viața într-o țară europeană și să te întorci acasă cu o nouă experiență. Mă bucur în special că vei învăța să vorbești liber franceza. Știu multe și felurite limbi, dai îți mărturisesc că nu le știu bine. Nu pot să citesc pe Shakespeare în engleză, pe Molière în franceză, pe Tolstoi în rusă. Sunt convins că fiecare nouă limbă lărgește orizontul spiritual și lumea omului. E ca și cum ai avea încă un ochi și o ureche. Și o nouă profesie lărgește orizontul omului. Chiar și aceea de cizmar. O știu din proprie experiență. Muncește, fetița mea, nu lenevi. Să fii actriță. Mă voi bucura nespus când voi vedea în stația de autobuz un afiș mare cu mutrița ta! Să fie și în familia noastră o actriță!

Te îmbrățișez,
Daniel

33. 1981, Kfar Saba
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Dragă Valentina Ferdinandovna!

S-a ivit posibilitatea să vă trimit o scrisoare care să nu fie deschisă și pipăită. O aduce pe o rută foarte complicată o femeie pe care o cunoașteți. Vă va povesti ea totul.

Încet, încet începem să ne obișnuim și cu schimbarea colosală din viața noastră, începem să ne adaptăm noii situații. Lucrul cel mai surprinzător – ispitele aproape că m-au lăsat în pace. Îmi vine ușor să mă rog, trezirile din timpul nopții, atât de chinuitoare altădată, se transformă acum în rugă fierbinte. Câteodată, când aude că mă scol, Efim mi se alătură în rugăciune și, rugându-ne împreună, simțim amândoi o mare alinare. Nu mult după ce ne-am despărțit de dumneavoastră, am întâmpinat chiar de la început mari probleme, pentru care nu eram pregătiți.

Traiul în Israel a debutat cu o minciună. La sosire, Efim a completat o fișă pentru imigranți scriind „ateu” la rubrica „religie”. După câteva ezitări, i-am urmat exemplul. În acte suntem soț și soție, n-am vrut să-i fac greutăți în plus și mi-am ascuns religia, nu pentru mine, ci de dragul lui. Ne-au instalat într-un ulpan, cu școală să învățăm limba și cu cămin – pentru adaptare. De fapt, puteam să evităm lucrul ăsta fiindcă Efim știe bine ivrit, dar cunoștințele lui sunt pur teoretice, iar limba pe care o vorbește lumea aici nu poate fi ușor înțeleasă numai auzind-o. În schimb, eu sunt la fel de inocentă ca un prunc în ce privește limba – un cuvânt nu știu. Locuim la Kfar Saba, într-o chichineață de apartament, din fericire are două camere, așa că fiecare are chilia lui, mă simt bine aici, mai ales după traiul în comun, alături de vecinii mei.

În fiecare zi liberă plecăm cu autobuzul unde vedem cu ochii, se întâmplă uneori să facem excursii chiar pe gratis, însoțiți de ghizi. E destul de complicat să nimerești la o slujbă religioasă: duminica e zi de lucru, așa că am fost doar de două ori la Jaffa, la slujba de seară. Când am venit prima oară la Ierusalim, am vizitat, bineînțeles, Biserica Sfântului Mormânt și am urcat pe Muntele Măslinilor. Ca să fiu sinceră, m-a cuprins dorul la poarta Mânăstirii Maria Magdalena. Acolo se află Biserica Ortodoxă Rusă din afara frontierelor. Calea este închisă enoriașilor aparținând Patriarhiei din Moscova. Adică putem să intrăm și să privim, dar cele două biserici nu comunică între ele, nu oficiază împreună liturghia. Peste tot numai dezbinare, vrajbă peste tot. Chiar și aici. Mai ales aici. Sufletul nu mi-e împăcat cu pierderea suferită. Și la catolici mi-e închisă calea acum.

Efim mi-a spus să las să hotărască Dumnezeu. Chiar că nu ne rămâne nimic altceva de făcut în situația noastră complicată.

Călătoria la Moscova, premergătoare venirii aici, a fost hotărâtoare pentru noi: preotul Mihail, un om minunat, cu care Efim este în relație de mult timp și pe care îl consultă din când în când în probleme de bibliografie, ne-a liniștit și ne-a dat putere. Se ocupă cu scrieri religioase, cărțile lui sunt editate în străinătate, Efim l-a consultat exact în această problemă. La Vilnius se află o mare bibliotecă teologică în limba germană, de care nu s-a atins nimeni, nu i-au făcut nici măcar inventarul. Efim a extras de acolo multe informații pentru lucrările preotului Mihail privind textele biblice. Fiindcă veni vorba, preotul Mihail a vorbit cu multă căldură de dumneavoastră, vă apreciază mult traducerile și articolele. În plus, ne-a dat câteva adrese și a cerut să le învățăm pe dinafară. Ne-a prevenit că agendele cu adrese și însemnări, scrisorile vechi și jurnalele, manuscrisele și în

general tot ce e scris de mână pe hârtie sunt adesea confiscate la graniță, că ar fi bine să memorăm lucrurile cele mai importante. Asta nu-i o treabă grea pentru Efim, e adevărat. Așa că am avut la dispoziție câteva fire care ne-au dus la oameni credincioși și binevoitori. Ei îl consideră pe preotul Mihail o mare autoritate. Efim spune că n-a avut niciodată un interlocutor atât de minunat, îi pare rău că relația lor a fost mereu episodică.

Tot ce ne-a prezis preotul Mihail se împlinește punct cu punct. Începând cu frații ortodocși care l-au întâmpinat pe Efim fără vreo vorbă bună.

Patriarhia din Moscova are în Israel multe biserici, câteva mănăstiri și desigur pământurile aferente. Are reprezentanți la Biserica Ortodoxă Rusă din afara frontierelor. În general, multe confesiuni creștine au bisericile și mănăstirile lor pe Pământul Sfânt – într-un cuvânt, au proprietățile lor.

Efim s-a dus la Biserica Ortodoxă Rusă, aparținând Patriarhiei din Moscova, cu o scrisoare de la starețul său, adresată unei fețe Bisericești cu rang înalt, dar s-a nimerit ca acesta să fie chemat în altă parte, și atunci s-a dus la unul care-i ține locul. Acesta a luat cunoștință de scrisoarea de recomandare, a spus sec că nu sunt posturi vacante și că totul depinde de ce stabilesc preoții din Moscova. Adaug un amănunt binecunoscut, că se face totul cu binecuvântarea KGB! Pentru el, Efim nu-i omul potrivit. I-a cerut totuși să lase cererea la cancelarie.

În schimb, unul dintre cunoscuții cu care corespondăm, recomandați de preotul Mihail, a răspuns imediat la cartea poștala trimisă de noi – a sunat și ne-a invitat să-i facem o vizită. E vorba de Daniel Stein, un preot catolic din Haifa, dar n-am ajuns încă la el.

Săptămâna viitoare am de gând s-o vizitez pe maica Ioana, recomandată tot de preotul Mihail. Cred că o cunoașteți.

Scumpă Valentina Ferdinandovna! N-am cuvinte să vă spun în ce situație ciudată mă aflu, parcă aș sta suspendată ca un fir de praf într-o rază de lumină. Ce fericire pe mine că soarta mi l-a dat pe Efim să mă însoțească în viață! El continuă să-mi facă surprize, dând la iveală însușiri neașteptate, înduioșătoare. M-a ajutat mult în ultimii ani la Vilnius, când au început neplăcerile pentru mine. Mi-a lăsat atunci impresia unui om puternic și perseverent. Acum mi s-a arătat cât de slab și neajutorat e în fața oamenilor. Se pierde cu totul în fața mitocăniei și obrăzniciei, îl rănesc lăcomia și cinismul. Mi-am dat seama că sunt mai puternică decât el în sens practic.

Sunt bucuroasă să-l ajut acolo unde se poate. E foarte delicat, nu-mi dă voie să-i spăl lenjeria, când am spălat geamurile, a stat lângă mine, îi era frică să nu cad de la etajul doi. Relațiile noastre sunt foarte curate, nimic nu le umbrește.

În privința postului, Efim nu are deocamdată nimic sigur. Există o singură speranță – să se aranjeze la o editură de literatură religioasă din Europa. Tot prin preotul Mihail.

Mă tem că nu voi mai găsi în curând o altă ocazie să vă trimit o scrisoare atât de completă: când o trimiți prin poștă, ești nevoit să fii mai reținut. Vă implor, scrieți-mi! Dumnezeu să fie cu dumneavoastră!

A dumneavoastră soră Teresa

34. 1980, Ierusalim
Maica Ioana către preotul Mihail la Tișkino

Tătucă! Pe cine mi-ai trimis? A venit o mândrețe de fată cu păr buclat, cu capul neacoperit, spune că tu ai trimis-o. Teresa, așa a zis c-o cheamă. Spune că telefonul și adresa lui Ir. Al., pe care i le-ai dat, s-au schimbat, și nu au cum să ia legătura cu ea. Mă întreabă de noua adresă și de telefonul lui Ir. Al. Închipuie-ți ce-mi zice: știu că aveți relații cu editura! De ce, tătucă, i-ai spus? Ai în vedere că aici nu trebuie să spunem un cuvânt în plus, trebuie să ne păzim gura: se urmăresc unul pe altul, nu te iartă când greșești. Dacă vorbește de față cu cineva? Nu i-am dat adresa, am hotărât mai întâi să te întreb. I-am arătat mănăstirea – a controlat peste tot, și-n cimitir. În biserică s-a rugat – și-a făcut cruce de la stânga la dreapta!

De ce mi-ai trimis-o pe catolica asta? Trebuie să-i ajutăm pe toți… Dar și ai noștri sunt mulți în nevoie… E spus că mai întâi dai copiilor, abia pe urmă cățeilor.

Dumnezeu cu tine.

Maica Ioana

35. 1981
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Dragă Valentina Ferdinandovna! Ați rămas singurul fir de ață care mă leagă de casă. Sună caraghios: care casă, în situația mea? Pentru mine, pe jumătate poloneză, pe jumătate lituaniană, casa mea e locul unde se vorbește rusește. În continuare situația noastră nu este clară. Efim nu și-a pierdut speranța să găsească un loc de muncă după pofta inimii. Înțelegeți ce vreau să spun. I-am propus să meargă la cursuri de pregătire. Trebuia să aleagă: cursuri de programare pe calculator sau cursuri pentru instalatori. În disperare de cauză, a plecat la misiunea de la Biserica Ortodoxă Rusă din afara frontierelor. L-au primit cu toată politețea. A vorbit cu șeful misiunii, un arhimandrit foarte plăcut la înfățișare, care se deosebește mult – și asta e în avantajul lui – de șeful acela care îl primise pe Efim la Biserica Ortodoxă Rusă care aparține Patriarhiei din Moscova. Nici ei n-au posturi libere. Tot ce pot să-i ofere e să treacă sub jurisdicția lor, să participe la slujbele religioase și cam atât. Deocamdată ne dau o alocație. Mi-e greu cu învățatul limbii. Îl invidiez pe Efim, e atât de priceput la limbi!

O vecină mi-a propus să fiu femeie de serviciu, nu oficial, în particular. E o propunere de luat în seamă, dar deocamdată nu-s pregătită pentru așa ceva. În schimb, bagajul meu de cuvinte s-a îmbogățit cu încă unul – *nikáion.* Curățenie.

E cât se poate de trist că Efim și-a făcut socoteala că-l ajută starețul, așa cum promisese. I-a scris o scrisoare, dar n-a primit răspuns până acum. Ce-i lipsește lui Efim cel mai mult sunt bibliotecile, e liniștit sufletește când stă cu nasul în cărți.

Singurul lucru bun în plan spiritual este cunoștința cu p. Daniel, asta s-a întâmplat datorită

ajutorului dumneavoastră și recomandării p. Mihail. N-am reușit, din păcate, să luăm legătura cu editura: călugărița căreia ne-am adresat în numele lui m-a primit cu răceală, spunând că nu-mi dă adresa acum, dar că poate mi-o dă mai încolo.

În schimb, p. Daniel e un om extraordinar. E adevărat că locuiește destul de departe de noi – ajungi cu trei autobuze în trei ore, am fost la el de câteva ori. Are o mică comunitate catolică la Haifa și-i primește pe toți cei care au o situație precară. Închipuiți-vă că vorbește excelent polona, știe chiar și lituaniană. Prima oară m-am dus fără Efim. M-a primit ca pe o rudă. La drept vorbind, nu seamănă cu cei cu care am avut de-a face până acum: răspândește în jurul lui o bucurie franciscană, deși nu aduce deloc cu Sfântul Francisc, poate doar că ține o pisică pe genunchi și o mângâie drăgăstos după ureche. Înfățișarea lui e dintre cele mai discrete: mic de statură, ochișori rotunzi, gură mică de copilaș crud, cu buzele răsfrânte. Nu umblă cu sutană, ci în pantaloni șifonați și pulover lăbărțat, seamănă mai degrabă cu un grădinar sau cu un vânzător la piață decât cu un preot. Orice-i spun, el îi tot dă cu: ah, sărăcuța de tine, ah, porumbița mea… Și, la sfârșit, îmi cere să vină Efim, că vrea să discute ceva cu el. I-am spus lui Efim, a fost de acord. Numai că nu știe când o să poată – e ocupat până peste cap. Daniel e un om cu vederi largi, dar Efim e pornit cumva împotriva catolicilor, nu stă el să se împărtășească decât dacă-i vreo nevoie urgentă.

Efim suferă mult. Mă influențează indirect și pe mine. Iarăși sunt asaltată noaptea. Am discutat despre asta cu părintele Daniel. M-a ascultat foarte atent și a spus că, înainte să-mi dea un răspuns, trebuie să discute cu Efim. Tot ce mi-a spus a fost foarte ciudat pentru un călugăr: că drumul pustniciei e departe de a fi pentru toți, ba, poate că numai pentru câțiva, că el însuși a făcut

legământul de mulți ani și știe ce povară duce. Și poate că izgonirea mea din mânăstire mă va face să merg pe o altă cale mai rodnică, nu mai puțin fericită decât călugăria. Ce să înțeleg din asta?

Efim este foarte ocupat, deocamdată nu poate merge cu mine la Haifa, aștept să apară o asemenea posibilitate. L-au angajat temporar la biblioteca locală – să studieze arhiva, care nu e prea mare, stă acolo în extaz. Nu mi-l pot imagina programator, și cu atât mai puțin instalator. Mai degrabă mă văd eu femeie de serviciu. Nu mă tem de muncă, dar trebuie să fiți de acord că pentru asta nu trebuia să plec nicăieri: puteam să spăl dușumelele și la mine în țară. Am inima grea. Singurul lucru ce mă bucură e soarele. Acum la Vilnius e umed și frig, aici, de bine, de rău, strălucește soarele și-n suflet e lumină. Dar nopțile… sunt apăsătoare.

Rugați-vă pentru mine, dragă Valentina Ferdinandovna!

Fosta dumneavoastră soră,
Teresa

36. Aprilie 1982, Ierusalim
Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino

Tătucă! Scrisoarea dumitale mi-a fost sprijin, tăria rugăciunii dumitale o știu de mult, din vremea când trăia maica Eufrosina, și starețul era cu noi. Pot să zic: cu rugăciunile dumitale, puișorule, a trecut năpasta – au făcut în spitalul de aici o poză, nu radiografie, altceva nou, modern, și au spus că n-au dat de cancer, e hernie ca oricare alta, trebuie operată, dar nu-i grabă. Asta-mi trebuie, să nu mă taie cu cuțitele, să mă lase să mor în pace.

M-au adus la Ierusalim, la Misiune, și, dintr-un alt motiv, vin unii înalți în rang. De mirare ce soartă am: pe toți urmașii de boieri aproape că i-au stârpit, pe mine m-au cruțat, nu știu de ce. Poate pentru că în familia mea, de două veacuri încoace, bărbații au mers ori la armată, ori la biserică, și au căpătat grade mari pe amândouă tărâmurile. Pentru asta autoritățile Bisericii mi-or fi arătat respect în secret, nu pe față… Sau poate că trimiterea mea din sărmana mânăstire de la capătul lumii taman aici, pe Pământul Sfânt, e un semn al grijii strămoșilor pentru mine? O fi așa, Mișenka?

Vine la noi, la călugărițe, un tânăr, Fiodor, e recomandat de tine. A plecat de multișor din Rusia, e adevărat, a stat cinci ani la mănăstirea Sfântul Pantelimon, la Athos, a ieșit pe urmă de acolo și a venit încoace. Ca să știu exact ce hram poartă, l-am întrebat de una, de alta, și mi-am dat seama că e dintre ai tăi, că a fost la tine, la Tișkino, că-i știe pe cei apropiați ție și pe cei din casă.

Mi-a spus că a plecat din voia lui, s-a plâns de autorități, dar n-am stat să-l ascult – e din pricina tinereții. E diacon, îi place să slujească și înțelege, l-am trimis la stareț, care i-a dat voie să țină slujba. Are voce plăcută, dar slabă, e departe de limbuții

cu voce de bas care urlă ca din gură de șarpe de la amvon. Totuși, dragă Mișenka, spune vorbele răspicat, cu înțeles, e mare merit în ziua de azi. Are înfățișare plăcută, e impunător și pare mult mai tânăr, deși am înțeles că are aproape patruzeci de ani. Îl țin minte pe starețul nostru, pe părintele Serafim la aceeași vârstă, până ce l-au închis prima oară. Era preot de țară, încă de atunci se vedea că e din fire om religios cu adevărat. Îmi vine asta în minte și mă mir a nu știu câta oară că anii nu înseamnă nimic. El era la treizeci de ani înțelept, om luminat, iar alții nici la nouăzeci nu-s oameni cu greutate, sunt ușurei de tot, sună a gol.

Ca să-ți spun drept, tătucă, ai rămas pentru mine tot Mișenka, băiețelul pe care-l treceam din mână-n mână cât ținea slujba în catacomba noastră. Și ce glas de înger avea mama ta, Elena, odihnească-i Domnul sufletul. În ce mă privește, vârsta nu lucrează în folosul meu, atât doar că mă înfrânge cu bolile ce mi le dă. Și ce-i cu boala asta – cu hernia? Nici nu mori din ea, nici nu suferi prea mult, un fleac, atâta doar că-i tare neplăcută. Dar vezi ce bine-i să te sleiască boala, să te curețe, să te pregătească. Și, hai, că-ntr-o clipă te-ai și dus – nici tu căință, nici tu iertarea păcatelor.

După cât se pare, ai cunoștință de toate cele despre Teresa, fata pe care mi-ai trimis-o. I-am purtat dușmănie la început, acum îi plâng de milă după ce-am aflat destule despre pricinile ei. N-o întreb mai multe, dar îmi pare că arată încurcată. Vezi tu, prietene, nu mă îndrept nici măcar cu vârsta: de tânără am fost înfrânată, m-am ținut deoparte, așa am rămas și la bătrânețe, întotdeauna am ales – pe cine iubesc, pe cine urăsc, iar de găsit cumpăna în purtare cum se cade față de toți, n-am găsit-o până la bătrânețe. Îmi place să aleg, nu mă las nici în ziua de azi.

Am terminat cele două icoane – întâlnirea Mariei cu Elisabeta și un Ioan Botezătorul, nu prea mare –, totul se întâmplă în locul ăsta de la noi, se

vede prin ferestruică. Am pictat cu binecuvântarea părintelui de aici, Nicodim îi e numele. Pe tine, tătucă, te rog să binecuvântezi icoana cea mare. De mult vreau să-l pictez pe Cristos în slavă… Am o idee îndrăzneață, un pic artistică. Ah, mi-am pus în gând ceva atât de frumos! Nu tocmai după canoane… O să-mi dai binecuvântarea?

De tânără am fost cu nasul pe sus, Mișenka, și acum simt la fel – mi-ai scris că icoanele mele te bucură, că ele deschid ferestrele către lumea cerurilor, cum spunea părintele Pavel Florenski, iar eu, uite, chiar mă bucur și sunt fericită…

La noi primăvara abia a început, o minune de vreme. Înfloresc merii și salcâmii, o rămurică mi se uită în fereastră, mor după ea, mi-e tare dragă. Stau acum la parter – sunt neputincioasă, m-au mutat de la primul etaj jos, mai aproape de pământ, e bine. Ferestruica mea dă acum spre cimitir, în curând o să mă uit din cimitir spre ea. Ultimele două morminte sunt ale unor călugărițe – mamă și fiică. Le-a înjunghiat chiar în chilia lor un arab nebun, anul trecut. Două gropușoare, una lângă alta – e bine, ca-n familie. Mama era proastă ca noaptea, avea însă suflet bun, fata era mai răsărită, dar nu prea inimoasă. Am rugat să-mi rezerve locul de alături.

Te îmbrățișez, Mișenka, finuțul meu drag. Pomenesc de tine mereu, iar tu să nu mă uiți în rugăciunile tale. Dumnezeu să te binecuvânteze. Sărută-i pe Ninocika și pe copilași.

Maica Ioana

37. 1982, satul Tișkino
Părintele Mihail către maica Ioana

Dragă măicuță Ioana! Scrisoarea ta m-a tulburat, mi-a trezit amintiri de demult, din copilărie. Uite că și eu îmi amintesc cum stăteam în brațe la tine, la Marfinka, la Maria Kuzminicina, cum mă răsfăța starețul. Ce vremuri extraordinare ne-a fost dat să trăim, ce oameni extraordinari. Nu ostenesc să mulțumesc pentru voi toți, în viață sau plecați dintre noi, cu care Biserica m-a unit de la o vârstă așa de fragedă. În privința asta, ești mai bogată ca mine – câți oameni cu adevărat sfinți ai cunoscut, ce fapte de curaj a săvârșit generația ta. Prigoana de acum nu se compară defel cu aceea de care ați avut voi parte. Acum două săptămâni, după Paște, am fost la Zagorsk, am trecut prin locul unde era casa Marfinkăi – e o construcție nouă acum. O casă cu patru etaje. Mi-a stat inima-n loc – starețul fusese îngropat în beciul căsuței ei. Lucruri cumplite, toate de neînchipuit pe vremurile acelea – și că a stat pitit opt ani de teama anchetei, și că nu l-a denunțat nimeni, și că ținea slujba pe ascuns, în beci, și că se adunau învățăceii noaptea la el să le dea învățătură ca-n vremurile vechi, mai multe bătrâne, e drept, dar își aduceau și copiii. Șapte ani am stat pe lângă el la slujbă și, de atunci, nu m-a mai încercat sentimentul ăsta, al unei participări plenare, în toată desăvârșirea ei, așa cum se întâmpla când eram lângă fratele Serafim. Nu încape îndoială că preoții care n-au acceptat puterea sovietică și s-au împotrivit voinței bisericii slăbite au avut mai multă tărie spirituală decât aceia care au acceptat-o, și au fost – fiecare dintre ei – niște sfinți. Acum însă, după trecerea atâtor ani și după testamentul părintelui Serafim, care a cerut copiilor lui întru spirit să meargă către biserică și să pună capăt dezbinării mărunte, abia acum înțeleg ce greu i-a fost să ia o asemenea

hotărâre. Testamentul e pocăința lui în fața Bisericii. Noi toți, cei care-l pomenim, înțelegem prea bine care e deosebirea între puterea Statului, puterea Bisericii și puterea Domnului Nostru Isus Cristos, și numai în ea, singura, ne e nădejdea, numai ei îi cerem ajutorul și-n ea găsim adăpost.

Ca să vezi, gândul m-a dus la cei vechi, am uitat să-ți spun ce-i mai important: înainte să fie dărâmată casa Marfinkăi, l-au înmormântat din nou pe fratele Serafim, tot pe ascuns. I-au mutat rămășițele la cimitirul Aleksandrovski, în rând cu catedrala, acolo e stareț părintele S., pe care-l știi prea bine. Cimitirul e închis de multă vreme, l-au așezat într-unul din mormintele sfinte, și părintele S. a ținut noaptea slujba de înmormântare. Om evlavios și el, figură luminoasă.

Îți mulțumesc pentru Teresa. Un suflet zbuciumat, suferă, vezi și singură. În ce privește firea ta, am încredere. Efim, cel care o însoțește în viață, e om foarte înzestrat, doar că nu și-a găsit un loc cum trebuie. Poate că o editură de literatură religioasă ar fi un loc bun pentru el. În ce mă privește, am scris o scrisoare de recomandare din parte-mi, dar nu știu cât de greu atârnă cuvântul meu.

M-a uimit vestea pe care mi-o dai despre Fiodor Krivțov – l-am cunoscut acum zece ani. E un om original, umblă în căutarea adevărului. Când l-am întâlnit, își făcuse deja veacul la budiști, nu găsise adevărul la Buddha. Se îndreptase către ortodoxie, se înfierbântase, era subjugat, se gândea să se călugărească. Doi ani am fost în relații, chiar se așezase la noi, la Tișkino, apoi a dus în ispită o fată de pe aici și a fugit pe ascuns. A dispărut. Am auzit că a fost novice la o mănăstire din Mordovia, pare-se la un schit. Așa că vestea ta cum că a venit de la Athos a fost pentru mine o noutate absolută. Nu eram prea apropiați, știi doar că mi-e puțin frică de oamenii prea înfierbântați de credință, simțeam în el flacăra neofitului. Mai țin minte că vine dintr-o

familie de membri de partid. Tatăl era un fel de șef de partid, ceva mărunt, părinții o rupseseră cu el, ajunseseră chiar la blesteme. Habar n-am avut că a ajuns până la Athos. M-ar interesa să intru în legătură cu el. Transmite-i salutul meu.

Mai am o veste îmbucurătoare, dar și puțin neliniștitoare. Nina așteaptă un copil, e-n luna a șasea, are tensiunea mărită mai mereu. A stat în spital două săptămâni, medicii i-au cerut să scape de copil, zicându-i că viața îi e în pericol dacă poartă sarcina. Ea a refuzat, și acum ne lăsăm toți în voia lui Dumnezeu. Stă în pat, aproape că nu se mai scoală. Fetițele au mare grijă de ea, îi sunt mereu alături, deși nu-s mărișoare deloc. Tușa Pașa stă cu noi ca și înainte, face multă treabă, are și ea o vârstă și-i vine greu. Așa stau lucrurile, măicuță dragă.

Pun capăt scrisorii – e deja două, trebuie să mă scol la patru și jumătate. Neorganizarea mea dintotdeauna – n-apuc să am timp. Îmi pun mereu în gând să alcătuiesc o scrisoare lungă și amănunțită, dar timpul… timpul… nu-mi ajunge. Te îmbrățișez. Te binecuvântez pentru lucrarea despre care m-ai înștiințat. Aștept fotografii. Îți trimit fotografiile Katenkăi și Verei.

Cu dragoste,
Al tău, Mihail

38. 1983, Ierusalim
Fiodor Krivțov către părintele Mihail din Tișkino

Dragă părinte Mihail! Sunt bucuros că măicuța mi-a dat adresa ta și mi-a spus să-ți scriu cum am dus-o în tot timpul ăsta. Multe ar fi de scris, e adevărat, încerc să scurtez. Câți ani să fie de când am părăsit Moscova? M-am dus mai întâi la Mordovia, am fost acolo novice doi ani, apoi la Valaam, iar de acolo a dat Dumnezeu să ajung la Athos. La Salonic mi-au dat un *diamonitirion* pentru Athos. Avem consulat acolo, mi-au dat aprobarea, au indicații să nu pună piedici. Acum sunt puțini ruși la Athos, sunt mai mulți bulgari, sârbi, români. Și greci, se-nțelege. E mult pământ al rușilor acolo, dar puțini ruși. Ce mi-e ruși, ce mi-e greci, îmi ziceam atunci – tot una-i. Nu pricepeam, apoi am început să pricep că politica e una, iar lucrarea duhovnicească e alta. Și că politica n-are de-a face cu noi.

Am nimerit mai întâi la schitul Karulia, pe coasta muntelui, jos era cheiul – arsana. Umblă cu catârii, țin poteca ba sus, ba jos, cară sus saci cu merinde, cu zarzavaturi. Din când în când, pescarii le lasă pește. M-am dus la starețul Paisie. M-a întrebat de ce am venit. I-am spus că vreau să-mi trăiesc viața la Athos. Tu, îmi zice, ești turist? Nu, am doar viză de turist – îi spun eu cinstit. Îmi zice: aici nu-s turiști, aici nu-ți trăiești viața, aici te izbăvești. Ești călugăr? Doar novice, îi zic, nu călugăr. Am venit până la Athos poate și pentru că nu-s în stare să iau o hotărâre. Pe urmă tac, iar el îmi zice de la el: dacă cineva are unu la sută îndoială, dacă-l ține ceva în lume, procentul ăsta cântărește mai mult. Rămâi să-ți trăiești viața aici.

Și am rămas. Noviciatul meu a fost greu de îndurat, deși făceam treaba cea mai simplă, făceam tămâie. Rășina de cedru libanez e adusă la Athos

nu din Liban, ci din Etiopia. Aici se pregătește. Munca e grea cât timp macini rășina la moară. Nu-i o râșniță de mână, e ceva care aduce cu o betonieră mică, apoi adaugi aromele, apă sfințită sau ulei de ampholodo și tot amesteci până se face aluat. Mai arunci puțin magneziu. E ca făina. Pe urmă întinzi aluatul cu făcălețul până ia forma clătitei, și-l tai în pătrățele cu un cuțit cu două mânere. Când pătrățelele se usucă, tămâia e gata. Prepararea ei e periculoasă, se lucrează cu măști și mănuși. O dădeau mânăstirii Sfântului Pantelimon. Așa am muncit trei ani. Nu locuiam la mânăstire, ci într-o chilie. Aproape de mânăstire sunt multe chilii: unele tăiate-n munte, altele construite din piatră. Era una părăsită din secolul trecut, mi-au îngăduit să mă așez acolo. La stareț nu te lăsau decât rar. Îl vedeam doar la slujbă. Uneori mă chema, îmi spunea sau îmi dăruia ceva. M-am dus de două ori la el, am cerut să fiu călugăr. Iar el îmi zice: un procent!

Apoi mi-au dat altceva de făcut. Următorii doi ani am stat lângă stareț. El are un act „omologat" pentru chilie, un fel de autorizație. Chilia aparține mănăstirii. Starețul stă acolo și, când moare, se predă altcuiva, de obicei i-o trece unui învățăcel de-al lui. Starețul e cel care hotărăște cine urmează să locuiască acolo după moartea sa. Mie mi-a spus: nu-i de tine să stai aici, și l-a înscris pentru chilie pe un călugăr din Novocerkask. Atunci am plecat.

Treaba este că la Athos patroana nu e alta decât Maica Domnului. Cine e acceptat de ea, acela rămâne, iar acela pe care nu-l acceptă pleacă. Pe mine m-a suportat cinci ani. Nimeni nu-i alungat de la Athos. Cine se deprinde, acela rămâne.

Găsești acolo pe cine vrei și cine nu vrei! De pildă, sunt zeloții grecilor, apărătorii lor zeloși, au semănat peste tot sinoduri noi. Mai sunt credincioșii pe stil vechi. Trăiesc după calendarul vechi, nu-l recunosc pe cel nou. Ajung uneori să se încaiere. Își trimit blestemele de la o chilie la alta –

iar Maica Domnului îi rabdă. Pe mine nu m-a acceptat.

Zic așa: n-a mers. Îmi pare rău și-n ziua de azi. Uite că am ajuns acum la Ierusalim. Nu mă descurc – totu-i încâlcit!

Ce bine mi-a fost la tine, la Tișkino, părinte! Tot ce spuneai acceptam imediat. Aici nu pricep nimic. Atâtea biserici, atâtea altare, dar Adevărata Ortodoxie – ea unde-i? Mă încearcă o stare de neliniște, e greu s-o descriu. La ruși nu-i mai puțină dezbinare decât la greci. Umblu prin diverse locuri, mai mult pe la greci. Greacă la Athos n-am învățat cine știe ce, dar înțeleg, citesc. Scriu puțin când aici, când acolo – mă zbucium, nu-mi găsesc locul. Nici în Rusia nu pot sta. O să mă așez aici câtva timp, pe Pământul Sfânt, poate o să-mi găsesc vreo mânăstire liniștită, vreun părinte spiritual. A fost unul la Athos, Iosif Isihast, a murit nu chiar de mult, în 1957. Poate că aici găsesc pe cineva la care să mă așez. În curând împlinesc patruzeci de ani și de hotărât n-am hotărât nimic. Nu mă pot rupe de lume. M-am gândit într-un an să mă-nsor cu o grecoaică din Salonic, femeie frumoasă, văduvă. Lucrurile au luat însă o altă întorsătură și abia am scăpat cu fuga.

Țin minte, părinte Mihail, cum mă îndrumai: nu te face călugăr, nu umbla din mânăstire în mânăstire, lucrează în preajma bisericii, după înzestrarea ta. Iar eu eram stăpânit de trufie – mă gândeam cum de tu te-ai călugărit, iar mie mi-e dat să mătur curtea bisericii? Dacă aș fi luat-o de nevastă, cum ai spus atunci, pe Verocika Stepașina, totul s-ar fi aranjat. Fiindcă veni vorba, cum o duce? Pesemne că s-a măritat și are o duzină de copii, nu-i așa? Cum mi-a mai răscolit sufletul scrisoarea asta, mi-am adus aminte cum am dus-o la Tișkino, cum a venit fratele meu de la Nalcik și s-a îmbătat rău, că a trebuit să-l ducem la spital să-l readucă la viață. Transmiteți-i salutări mătușii Nina. Am să vă mai scriu, dacă-mi dați

binecuvântarea. Primiți îmbrățișarea mea de frate, robul lui Dumnezeu Fiodor Krivțov. În ce mă privește, îmi spun așa: călugăr n-am ajuns, de la novici am plecat. Caut mereu Adevărul. Aici. Pe Pământul Sfânt sunt atâtea locuri sfinte, dar de găsit Adevărul tot nu-l găsesc.

37. 1982, Kfar Saba
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Dragă Valentina! Tare-mi place să vă spun pe nume, deși nu-mi prea vine la îndemână. Forma asta simplă mă face însă să mă simt atât de aproape de dumneavoastră, cum n-am fost cu nimeni altcineva. Ultima scrisoare o știu pe de rost, într-atât de importante și lămuritoare mi s-au părut ideile exprimate acolo. Mai ales cuvintele amare despre tăria credinței. Despre faptul că omul este incapabil să creadă… Mi s-a părut că știu Evangheliile pe dinafară, dar nu mi-a trecut vreodată prin minte ideea că până și apostolul Petru s-a lepădat de credință de trei ori și că ăsta-i semnul că omul obișnuit este incapabil să creadă. Dacă privești însă de la înălțimea unde se află Mântuitorul, poate că nu-i așa de mare deosebirea dintre teama care i-a îndemnat pe Petru să se lepede de El și invidia care l-a îndemnat pe Iuda să-L trădeze. Tristă idee. I-am vorbit lui Efim despre scrisoarea dumneavoastră, și el a luat-o foarte în serios. Mi-a ținut o adevărată lecție. Cunoașteți probabil toate lucrurile astea, totuși vă spun pe scurt ce a zis, mi se pare foarte important: la evrei se citește rugăciunea Kol Nidre, ca omul să se elibereze de legămintele și jurămintele de umilință făcute lui Dumnezeu. Slujba asta se ține o dată pe an, cu prilejul celei mai importante sărbători evreiești, Ziua Curățirii. Această zi este ziua pocăinței și a iertării păcatelor. După ce rugăciunea este rostită de trei ori, jurămintele sunt, chipurile, anulate. Asta denotă o cunoaștere foarte adâncă a firii omului și o mare indulgență pentru slăbiciunile lui. Aș spune chiar că în rugăciunea Kol Nidre, Dumnezeu arată cât poate fi de îndurător.

Efim a mai vorbit despre o mulțime de detalii istorice foarte interesante. De exemplu, rugăciunea

Kol Nidre a fost folosită multe secole drept motiv ca să se spună că evreii nu-s „oameni de nădejde”, că se leapădă atât de ușor de jurăminte, încât nu pot fi parteneri de încredere în afaceri. Eu mă gândesc că învățații care au introdus rugăciunea în practica religioasă uzuală au dat dovadă de mare înțelepciune și profundă cunoaștere a psihologiei omului Efim este atât de cultivat, încât fiecare problemă pusă în discuție este pentru el un prilej să țină o prelegere interesantă. Cred că vocația lui este să-i învețe pe alții. Munca neînsemnată pe care o face acum nu corespunde deloc nici cu posibilitățile lui, nici cu vocația lui. Suferim amândoi de pe urma situației stupide în care ne aflăm. Mi s-a spulberat speranța să găsesc o mânăstire care să-mi convină – nu există un loc pe lume unde să fiu acceptată. Mă văd foarte bine în postura de asistentă a lui Efim, dar deocamdată nici el nu-și găsește postul potrivit și demn de el.

Îi transmit și lui spaimele mele nocturne, se întâmplă din ce în ce mai des să stăm treji toată noaptea.

Săptămâna trecută am fost la Haifa, la fratele Daniel. M-a uimit atmosfera entuziastă din jurul lui. Cred că-n comunitatea lui există cu adevărat ceva din timpurile de început ale creștinismului.

M-am luat cu vorba și am uitat să vă mulțumesc pentru noua traducere trimisă. Recunosc că deocamdată am citit doar introducerea dumneavoastră, am găsit că are mult miez. Ideea despre cât de lesne se frânge cuvântul, cât de ușor poate muri și cât este de nestatornic e o idee profundă. În ultimul timp nu mai citesc Evangheliile sinoptice, îl citesc pe Ioan. Și, ca întotdeauna, Faptele și Psalmii.

Transmiteți-i părintelui Mihail recunoștința noastră, a mea și a lui Efim – întâlnirea cu el ne-a fost de mare folos. Maica Ioana, nașa lui de botez, care la început a fost aspră cu mine și m-a primit cu neîncredere, acum s-a făcut mai bună, a obținut

adresa editurii, Efim a luat legătura cu Ir. Al., și acum discută în ce măsură le poate fi de folos. Sunt convinsă că fac o mare greșeală dacă nu-i oferă postul. Cum să le explici oamenilor care este interesul lor propriu?

O cunoșteați pe maica Ioana dinainte, din Rusia? Trăiește aici de mulți ani, la mânăstire are o poziție specială pentru că pictează icoane. Nu mă pricep deloc la icoane, dar găsesc că meseria asta este o încântare – are o măsuță mică sau șevalet, nu știu exact cum se numește, niște farfurioare cu praf colorat, totul e atât de frumos, de captivant, și o icoană aproape terminată – Petru pe ape. M-am uitat, mi s-a tăiat respirația – chiar despre mine e vorba. Apa îl înghite, dar nu-i văd mâinile… Am trecut în mare viteză la ortodoxie, în parte, de nevoie, acum însă pătrund în miezul ei încetul cu încetul, văd acolo multă căldură, cum văd și-n pictatul icoanelor. Efim spune că există o imensă bogăție în slujba ortodoxă, dar nu-i așa de simplu să particip… Nu suntem bine-veniți în bisericile care aparțin Patriarhiei din Moscova, cei din bisericile din afara frontierelor Rusiei sunt mai primitori, dar e treaba lui Efim să hotărască… Și a celor de sus… Vă fac o mărturisire plină de amărăciune – simt că nu-s nimic… Nici catolică, nici ortodoxă, că plutesc într-un spațiu nedeterminat, cu care nu-s deprinsă.

Vă îmbrățișez, draga mea Valentina, și vă cer să vă rugați pentru mine.

A dumneavoastră Teresa, care vă pomenește mereu

40. 1982, Haifa
Conversația dintre Daniel și Efim Dovitas

DANIEL: Cum e-n rusă – suntem puțin… conlocuitori? Concetățeni?

EFIM: Concetățeni. Da, Lituania, Polonia – sunt aproape. Duci dorul Poloniei?

DANIEL: Iubesc Polonia, dar nu-i duc dorul. Tu?

EFIM: Mmm… Aici duc dorul Ortodoxiei mai mult decât… Nu dau de ea aici. E adevărata mea casă.

DANIEL: Ești evreu. Ce-ai tu de-a face cu Ortodoxia?

EFIM: Am petrecut zece ani în biserică. Iubesc Ortodoxia. Sunt preot. Biserica nu m-a vrut.

DANIEL: Aici sunt douăsprezece biserici ortodoxe, tot atâtea catolice, o sută protestante. Ai de unde alege. Mare bazar.

EFIM: N-am știut ce mă așteaptă aici. Adevărata Ortodoxie, asta caut!

DANIEL: Ia ascultă, ce adevăr cauți? Pe Cristos nu-l cauți? El e aici, pe pământul ăsta! De ce trebuie să-l cauți în învățăturile Bisericii, care au apărut la o mie de ani după moartea Lui? Caută-l aici! Caută-l în Evanghelii!

EFIM: Asta-i adevărat. Dar l-am întâlnit în sânul Ortodoxiei. În slujba religioasă pe care o iubesc atât de mult. L-am întâlnit la liturghie.

DANIEL: Ai dreptate. Ai dreptate. Iartă-mi irascibilitatea. E locul unde mă doare cel mai tare. Treaba e că mi-am petrecut jumătate din viață printre oameni care-L caută pe Dumnezeu în cărți și-n ritualuri inventate chiar de ei. Când, de fapt, poți să-L întâlnești oriunde. Și-n ortodoxie, și-n liturghie, și pe malul apei, și-n spital, și-n staul… Dar locul unde ne este cel mai aproape e sufletul nostru.

EFIM: Da, da, părinte Daniel. Firește. Viața spirituală asta înseamnă: să-L cauți pe Dumnezeu în adâncul sufletului tău.

DANIEL: Ah! Nu-mi vorbi mie de viață spirituală, tare mă sperie. Viața asta spirituală, din ce-am observat eu, te atrage în sine, ca un exercițiu. Câți oameni obișnuiți, cu viață spirituală bogată, n-am cunoscut eu, și care mai niciodată nu reușeau decât să rămână la suprafață… Și continuă să-și caute duhovnici!

EFIM: Da, asta e într-adevăr o problemă. Oricare ar fi viața spirituală – superficială sau profundă –, este nevoie de un duhovnic. Faptul că am plecat de la Vilnius și am rămas fără duhovnicul meu îl simt ca pe o pierdere ireparabilă.

DANIEL: Bine, bine, dar… Iartă-mă… Eu plec de la ideea că ne e de ajuns un singur învățător. Ce-i acela un duhovnic, ia să-mi spui.

EFIM: Cum adică? Este cel care ne călăuzește în viața spirituală, ca să nu se întâmple lucrul despre care ai vorbit: să săpăm singuri, să ne analizăm singuri.

DANIEL: Știi să vezi unde se sfârșește viața spirituală și unde începe viața practică?

EFIM: Nu.

DANIEL: Bine, în regulă. Atunci spune-mi ce te frământă cel mai mult în momentul de față? Ei?

EFIM: Teresa.

DANIEL: Soția ta?

EFIM: Legătura noastră este spirituală.

DANIEL: Am crezut întotdeauna că o căsnicie e o legătură spirituală.

EFIM: Trăim ca frate și soră.

DANIEL: Împreună? Locuiți împreună ca frate și soră? Sunteți sfinți?

EFIM: Nu. Doar expuși ispitelor, așa cum se întâmplă cu sfinții. Teresa e bântuită de vedenii, suferă groaznic, nu pot să-ți spun. În ultimul an le-am simțit și eu.

DANIEL: Taci! Nu-mi spune nimic! Nu sunt duhovnic! Fratele meu zice mereu că sunt un activist social fără salariu. Adică sunteți căsătoriți, locuiți în același apartament și nu dormiți în același pat?

EFIM: Așa am hotărât de la început… Pe Teresa au alungat-o din mânăstire, era disperată. La mine a fost invers, nu m-au primit la mânăstire, nu m-au putut face preot fiindcă nu eram însurat… Lucrurile au fost complicate… Ne-am căsătorit ca să fiu făcut preot.

DANIEL: Așa deci, este o căsătorie fictivă. De ce atâtea complicații? Du-te și culcă-te cu nevasta! Câți ani ai?

EFIM: Patruzeci și unu.

DANIEL: Și Teresa?

EFIM: Patruzeci și unu.

DANIEL: Du-te, grăbește-te! De la o vârstă femeile nu mai pot avea copii. Faceți copii, o să vezi că n-o să mai ai probleme spirituale.

EFIM: Nu înțeleg. Tu, călugăr, îmi spui asemenea lucruri?

DANIEL: Ce dacă sunt călugăr? Asta-i treaba mea. Viața mi-a fost dată-n dar, m-am legat s-o dăruiesc la rândul meu. Asta-i tot. Ești evreu, evreii n-au știut niciodată ce-i aceea călugărie. Până și printre esenieni erau oameni însurați, nu erau toți celibatari. Sirienii și grecii au inventat călugăria. Au inventat multe care n-au nimic cu noi. Du-te la nevastă. Ai nevoie de un duhovnic? Vrei ca alții să hotărască pentru tine? Foarte bine. Iau asta asupra mea. Du-te și culcă-te cu nevasta…

41. 1983, Kfar Saba
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Scumpă Valentina! Scrisorile dumneavoastră sunt mare sprijin pentru mine, iar ce-mi scrieți despre călătoria în Lituania, la părintele S., mă umple de tristețe. Cât de multe am pierdut! Dar cât de multe am câștigat! Nu pot să zic că viața mea de acum e mai rea decât cea din trecut, schimbarea e atât de mare, încât nu suferă comparație. Avem în sfârșit în jurul nostru câțiva oameni care gândesc ca noi, sunt dintre enoriașii lui Daniel. Nu-i același lucru cu ce eram obișnuiți acasă, e adevărat, aici totul e diferit, până și oamenii – vin din diverse țări și orașe, chiar și rusa o vorbește fiecare în felul lui.

Efim se simte, bineînțeles, singur, dar când suntem împreună, singurătatea nu mai e așa de apăsătoare. În ce privește slujirea Bisericii, nu ne-am găsit încă rostul și suferim din cauza asta. Nu suntem mulțumiți cu ce avem. Efim se duce la Biserica Rusă din afara frontierelor – nu s-a înțeles deloc cu cei de la biserica „roșie”. Mergem uneori la catolici – e parohia sui-generis a lui Daniel, ține slujba în ivrit. Am făcut progrese în ivrit, pot să leg câteva cuvinte într-o conversație. N-am însă pe nimeni cu care să discut despre lucrurile cele mai importante și mai apropiate sufletului meu doar cu dumneavoastră pot vorbi despre viața mea personală.

Scumpă Valentina, ați fost căsătorită douăzeci de ani, ați făcut legământul abia după moartea soțului – e lucrul cel mai bun pe care-l poate face o văduvă. Experiența dumneavoastră e diferită de a mea, dar o să mă-nțelegeți mai bine decât oricine fiindcă ați cunoscut ambele situații – și cea de femeie măritată, și cea de călugăriță. Să fii călugăriță-n lume și s-o faci pe ascuns e ceva foarte special, totuși mulți oameni cu experiența

vieții socotesc că e o situație mult mai complicată. Cred că dumneavoastră sunteți un exemplu de femeie care-și trăiește viața slujindu-i pe alții – se mărită, e soție credincioasă, naște un copil și, odată ce rămâne văduvă, se face călugăriță.

Cât privește traducerile din textele evanghelice în limba rusă contemporană, descoperirea atâtor sensuri și nuanțe noi, făcute toate numai la îndemnul inimii – nu înseamnă oare munca unei adevărate călugărițe aflate în slujba celorlalți? În ce mă privește, mare ispravă n-am făcut la mănăstire, doar m-am disciplinat. Nu s-a produs împlinirea aceea spirituală care e, de altfel, rostul vieții monahale. Îndrăznesc chiar să spun că, odată cu plecarea de la mânăstire, viața mea spirituală s-a îmbogățit, iar suferințele pe care le îndur sunt o adevărată școală.

Mi-e mult mai ușor, nu știu de ce, dragă Valentina, să vă scriu despre lucrurile intime pe care nu le-aș putea spune cu voce tare niciodată. Căsătoria cu Efim, gândită ca o legătură spirituală, n-a rămas așa, ba a căpătat o nouă dimensiune. Bineînțeles că decizia n-am luat-o de capul nostru, nici n-am putea s-o facem, suntem prea timizi pentru o faptă atât de îndrăzneață, dar ne-a ajutat fratele Daniel. Pe el nu-l poți bănui nicicum de timiditate: a luptat, a lucrat printre nemți, a făcut fapte de eroism.

Viața noastră conjugală, începută cu binecuvântarea lui Daniel, e umbrită de un obstacol. Poate că e groaza din copilărie și dezgustul pentru contactul fizic dintre bărbat și femeie și, din pricina asta, ușa mea e bine zăvorâtă, iar apropierea noastră e neîmplinită. Sunt tare mâhnită, anii sunt cei mai critici, dacă nu putem să ne facem principala datorie de oameni căsătoriți aducând pe lume un copil, nu era mai bine să rămânem în situația dinainte?

Efim mă consolează, tandrețea lui n-are limite, nu-mi dă drumul din brațe, nu mă lasă singură, am

scăpat de vizitele dușmanului care m-au chinuit anii trecuți.

Din când în când, gândul că mi-am renegat credința mă umple de tristețe – mi-am încălcat legământul, iar singurul lucru de care mă agăț e posibilitatea de a avea urmași, asta poate să justifice încălcarea jurământului.

Ca întotdeauna, vă cer să vă rugați pentru mine. În afară de asta, mă gândesc că puteți să-mi dați un sfat practic. Virginitatea mea de neînvins, în toate sensurile, îi dă de furcă soțului meu, se luptă cu ea, bietul de el, mă imploră să nu mă las pradă tristeții, spune că e pe deplin fericit, mă tem însă c-o face din milă. Vă cer iertare că vă încarc cu problemele mele chinuitoare. Voiam de mult să vă scriu, dar mi-a fost greu. N-am pe altcineva la care să apelez.

A dumneavoastră Teresa, care vă iubește

42. 1983, Moscova
Valentina Ferdinandovna către Teresa

Draga mea fetiță! Relațiile noastre au devenit atât de strânse în ultimii ani, încât am impresia că nu mai e vorba de o simplă corespondență, ci de o legătură care valorează nespus de mult. M-a alarmat teribil ultima ta scrisoare. E o mare greșeală, dragă Teresa, să crezi că am o experiență de viață atât de bogată. Căsătoria mea cu Arkadii Aristarhovici n-a fost fericită, și mă tem că singura mea experiență ca nevastă a fost experiența răbdării. Arkadii n-a fost pe placul părinților mei, nu mi-au dat binecuvântarea, am insistat impunându-mi punctul de vedere, și am pus pe seama situației ăsteia toate dificultățile prin care am trecut în căsnicia mea. Eram îndrăgostită la nebunie, nu vedeam și nu auzeam nimic. El chiar era un om strălucitor, mult mai în vârstă decât mine, fapt care mă atrăgea în mod special. Chiar în primul an, când eram însărcinată cu Kirill, a apărut o amantă, lucrul ăsta m-a zguduit teribil. Am împărțit viața cu el douăzeci de ani, am fost nevoită să trăiesc după vrerea lui, după cum înțelegea el căsnicia: avea libertate deplină în ce privește relațiile sexuale, în timp ce mie nu-mi era deloc gândul la așa ceva. Marea mea amărăciune a fost faptul că, pe măsură ce-a crescut, Kirill a înclinat către logica de viață a tatălui său și m-a condamnat să-l slujesc smerită, fără să am vreun cuvânt de spus. Era un fel de desconsiderare a mea, dacă nu chiar dispreț.

În ultimul an de viață al lui Arkadii, când se îmbolnăvise grav, prietena lui venea la noi tot timpul, îmi smulgea din mâini oala lui de noapte – așa s-a întâmplat cum îți spun – și trebuia să accept asta cu umilință. Chiar și la înmormântarea lui, această Mariana Nikolaevna a stat lângă sicriu alături de mine, în mare doliu. Îți scriu toate astea,

dragă Teresa, ca să-nțelegi cât de grea și chinuitoare a fost căsnicia mea, deși am dus-o până la capăt, fără să divorțez. N-am vrut să mi se destrame familia, cu toate că Arkadii mi-a cerut-o mulți ani la rând.

Părinții mi-au murit de mult, și-mi pare că nu mai are nicio importanță că m-am măritat fără binecuvântarea lor. Acum pot să spun că numai în viața monahală mi-am găsit locul potrivit: munca pe care o fac de bunăvoie și care se deosebește prea puțin de munca de rob – știi prea bine cât mă costă truda mea noaptea –, deci munca asta îmi procură o adevărată plăcere, e singurul lucru pe care-l fac pentru Dumnezeu și numai așa mă simt fericită.

Traiul cu familia nu-i deloc simplu. E cu totul altceva decât viața dusă cu Arkadii. E mult timp de când apartamentul a devenit strâmt pentru noi. Când s-au născut nepoții, m-am mutat într-o cămăruță mică; acum, când s-au căsătorit și fac copii la rândul lor, cămăruța e un adevărat răsfăț. Kirill s-a îndepărtat complet de mine, de nevasta lui n-am fost apropiată niciodată. Îți scriu despre experiența mea de viață ca să te fac să-nțelegi cât de important e să-ți urmezi calea hărăzită ție. Poate că eram mai fericită dacă ascultam de cuvântul părinților și nu mă aruncam în viața de familie cu implicațiile ei chinuitoare, și mă duceam de tânără la mănăstire.

Îți spun asta ca să te gândești dacă în starea ta ciudată nu există cumva vreun semn lămuritor? Și care anume? Nu există printre cei din cercul vostru vreun om cu experiență, care să te ajute să rezolvi situația asta dureroasă? Lucrurile spirituale și cele materiale sunt strâns împletite în viața noastră cea de toate zilele, ele nu există independent unele de altele.

M-am gândit mult timp cum să te ajut, până la urmă am vorbit cu o veche prietenă, medic ginecolog, i-am povestit ce problemă ai numai din

punct de vedere medical, fără să dau nume, se-nțelege. Mi-a spus următoarele: tulburarea de care suferi e destul de frecventă, se numește vaginism și se întâlnește de obicei la femeile cu traume sexuale în copilărie sau adolescență. Poate fi și o altă cauză – o îngroșare a himenului; în cazul ăsta, himenul e îndepărtat chirurgical. O a treia cauză, și cea mai rară, este existența unei tumori. Doctorița n-a întâlnit decât un singur caz în practica ei de patruzeci de ani. M-a ascultat cu mare atenție, mi-a pus că de aici, de la Moscova, n-are cum să te ajute, după ce a aflat însă că locuiești în străinătate, m-a convins că-ți trebuie un sexolog. La noi e o profesie rară, dar în străinătate sunt cu siguranță cabinete la care să te adresezi.

În orice caz, mi-a spus că n-are ce să-ți facă rău dacă iei niște antispastice (de tipul No Spa) și un sedativ ușor. Trebuie doar să afli cum se numesc medicamentele astea în farmaciile voastre.

Scumpă Teresa! Mă întorc iar de unde am pornit, de la lucrul cel mai important: orice întorsătură ar lua viața noastră, nu trebuie să ne lăsăm pradă deznădejdii. Faptul că ți-ai încălcat legământul aproape că m-a șocat la început. Pe urmă însă am înțeles că încercarea ta de a duce viață de mirean nu e o capitulare, ci o nouă și rodnică etapă. Să dea Dumnezeu să vă aranjați viața, să aveți urmași, căci ei sunt sensul și justificarea a toate.

Curaj, dragă Teresa. Îți trimit rugile mele cele mai fierbinți.

A ta, Valentina

43. 1984, Haifa
Hilda către mama sa

Dragă mamă! De ce nu te hotărăști să vii odată și odată? Săptămâna trecută Daniel a condus un grup de nemți la Sinai, am fost și eu cu ei. Tot drumul m-am gândit: ce păcat că tu nu ești aici. N-am cuvinte să-ți descriu ce plăcut a fost, și asta chiar de la început. O adevărată sărbătoare! A mers totul ca pe roate – în primul rând, cu microbuzul – n-am avut nicio pană. De obicei ceva care se strică. Daniel n-a rătăcit drumul nici măcar o dată. Am dat de cunoscuți de-ai lui peste tot, n-am fost reținuți nicăieri, nici măcar la graniță, când ne-au controlat actele. Până și vameșii au fost amabili!

Iar Daniel este cel mai bun ghid din lume pentru Israel. Cum ne-a arătat și ne-a povestit totul! Patru zile a vorbit, iar noi am căscat ochii. Am fost puternic emoționată – ca și cum în patru zile am trăit toată istoria de la facerea lumii până-n seara asta. Țara noastră e foarte mică (am uitat să-ți scriu că luna trecută am primit cetățenia israeliană, de aceea spun „a noastră”). Poți să-ți inchipui că-n bucățica asta de uscat – de la Sinai la Chineret – a încăput totul: fântâna lângă care Avraam i-a primit pe vizitatorii misterioși, fântâna lui Iacov, locul unde el s-a bătut toată noaptea cu adversarul nevăzut, fântâna în care frații lui Iosif l-au aruncat, după care l-au scos și l-au vândut negustorilor, rugul aprins din care o voce i-a vorbit lui Moise… apoi Sinaiul, unde am urcat noaptea, am văzut revărsatul zorilor și am coborât muntele pe aceeași cărare pe care a coborât Moise cu Tablele Legii, și multe altele la fel, știute de toți din Scriptură. Dar, când le citești, ți se par istorie abstractă, tradiție, legendă; când te urci însă în mașină și cutreieri locurile cu ochii pe ceas, îți dai seama că nu mai e vorba de istorie, ci de geografie – s-a întâmplat aici, acolo, toate se adeveresc. Știi de unde vine

senzația asta? De la martorii vii – munți, peșteri. Daniel ne-a arătat peștera unde s-a ascuns tânărul David cu fluierul lui ca să scape de împăratul Saul, care înnebunise. Saul a intrat, s-a așezat pe vine să-și facă nevoile, iar David s-a apropiat de el tiptil și i-a tăiat o bucată din poala hainei, apoi i-a arătat-o spunându-i: vezi, ești fără apărare, puteam să te ucid, n-am făcut-o fiindcă nu-ți sunt dușman… Peștera asta e martoră, și plantele, și animalele de aici, aceleași ca atunci, tot martori sunt. Ne-am rugat la fiecare loc, totul avea o semnificație atât de profundă, că nici nu pot să-ți descriu. În general, e greu de spus în cuvinte, sunt sărace și aproximative.

Ah, dacă erai cu mine, când Daniel a ținut slujba chiar aproape de culmea muntelui Sinai! Răsărea soarele, mai mult decât orice voiam să mor pe loc, simțeam că dacă o să trăiesc mult, totul o să se șteargă, o să se decoloreze, o să devină tulbure de la tot felul de mizerii, dar în clipa aceea totul era atât de transparent și unit cu lumea! N-am cuvinte să-ți descriu. În orice caz, n-avea nicio legătură cu credința, căci ar fi însemnat să existe ceva nevăzut, ar fi însemnat să fac un efort să așez în prim-plan ceva ce nu văd și nu pot să ating, să renunț la lucrurile care se văd pentru cele nevăzute. În locurile astea credința se sfârșește, aici nu trebuie să faci nu nici cel mai mic efort – stai pur și simplu și ești fericit, și ești plin până sus nu de credință, ci de încredere. Iartă-mă, te rog, pentru avalanșa de cuvinte, îți scriu ca să nu explodez. Poate n-o să-ți trimit scrisoarea. Uite cum o să fac: o recitesc de dimineață, am timp să mă mai gândesc!

Măicuță! Anul ăsta vin eu la tine în concediu, dar anul viitor vii tu aici neapărat. Îmi promiți? Știu, am bănuit de mult timp de ce nu vrei să vii. Dacă ai ști că jumătate dintre nemții din grupul nostru sunt copiii celor care au luptat cu arma-n mână, copiii SS-iștilor și alții de felul lor! Nu suntem singurii urmași ai celor pentru care-ți vine

greu să te rogi. Măicuță, știu că nu-i iubești pe evrei, că ți-e rușine pentru asta, și, chiar așa fiind, tot n-o să-i iubești. Te rog, vino! Nici eu, nici Daniel, ci pământul ăsta o să-ți spună multe pe care nu le știi, o să-ți povestească despre iubire, despre istorie, o să mergem să facem turul Chineretului, apoi urcăm la Țfad, o să vezi de acolo cât de mic e Chineretul, cât o picătură lunguiață, înconjurată de sate: Kfar Nahum e totuna cu Capernaum, Magdala, Cana, Gherasa. Și rații toată istoria biblică dintr-odată, dintr-o singură privire. Ar fi bine să vii primăvara când totul e verde și acoperit cu flori de câmp – maci, irișii sălbatici și muștar sălbatic.

Ah, și acum să-ți povestesc, ca să nu uit, evenimentul cel mai uimitor din călătoria noastră. Închipuie-ți că eram pe drumul de întoarcere, treceam pe lângă Zihron Iakov, nu departe de Haifa, Daniel încetinește brusc, întoarce și, fără să scoată o vorbă, ne duce în orășelul ăsta – are vile frumoase, sunt și blocuri cu patru etaje în care locuiesc repatriații.

Daniel oprește într-o piațetă mică, rotundă, lângă o cafenea și zice: „E timpul să beți o cafea! O să lipsesc o jumătate de oră!”

Și pleacă, dispare pur și simplu printre vilele care seamănă grozav între ele. Stăm o vreme, îl așteptăm. Nu apare după o jumătate de oră. Îi place să spună că amândoi suntem foarte punctuali, eu ca nemții, el ca evreii. Îl întreb: și care-i deosebirea? El răspunde: neamțul vine la timp, evreul vine când trebuie!

Pe scurt, a venit nu după o jumătate de oră, ci după o oră. Era foarte mulțumit. N-a scos un cuvânt tot drumul. E adevărat că răgușise, putea vorbi numai în șoaptă.

Am ajuns la Haifa, i-am depus pe toți pe la locurile lor, ne-am dus la casa comunității. Pun ceainicul, Daniel se așază și-mi zice: „Ca să vezi, Hilda, ce zi mare. Acum cinci ani am primit o

scrisoare de la o evreică bătrână, cum că vrea să se boteze. I-au operat băiatul, inima i s-a oprit în timpul operației. Bătrâna e convinsă că Isus i-a salvat copilul fiindcă nora ei, rusoaica Vera, s-a rugat cu atâta ardoare, că era cât pe ce să zboare acoperișul de pe casă. M-am dus la ea. Acolo e un întreg cvartal cu evrei din Rusia. Se urmăresc între ei, aproape că-mi vine să spun că scriu denunțuri. Nu chiar toți, dar sunt și dintr-ăștia… În sensul ăsta, ce mi-e sovietici, ce mi-e polonezi, tot pe acolo – tot comuniști, se uită la tine să te-nghită, nu alta, sunt cu ochii-n patru ca nu cumva să primească unul mai mult. Toți știu că Vera noastră e creștină și-i cam fac zile fripte. Și bătrânei îi e o frică de moarte de vecini, deși se bizuie pe credința ei. Îmi zice:

— Puteți să mă botezați în așa fel încât niciun suflet să nu afle?

Bătrâna e o fărâmă de om, un pic mai mare decât o pisică, dar e o fire deschisă. Încovoiată până la pământ aproape, abia își trage picioarele. A pregătit ba una, ba alta, plăcinte…

Mă uit la ea și-i zic:

— Ce v-a venit să vă botezați, Olga Isaakovna?

— Băiețelul meu, îmi zice, e-n viață, îi sunt atât de recunoscătoare lui Cristos, atât de recunoscătoare! El m-a chemat, și ce bucurie pe mine, ca-n copilărie! Oare am dat în mintea copiilor? Când a spus „vino-ncoace”, ce altceva să fi avut în vedere? M-am gândit și am ajuns la concluzia că nu poate fi vorba decât de botez. Dar în secret! Altfel vecinii dau sfoară-n țară cu telefoanele, și băiatul meu își pierde serviciul.

Bătrâna e o ruină, dar e atât de veselă, de radioasă! O asemenea bătrânică veselă e pe placul oricărui Dumnezeu – coace plăcinte, își iubește nora.

Îi zic:

— Bine! Te botez! Până atunci pregătește-te, citește Evangheliile cu nora dumitale, bucură-te și

mulțumește lui Dumnezeu, iar eu te botez înainte să mori. Nu acum. Poate că te răzgândești și începi să suferi că l-ai trădat pe Avraam.

I-am lăsat numărul de telefon, i-am spus că, dacă o să cadă bolnavă rău, să mă sune nora și eu o să vin.

Am uitat de bătrână. Până-n momentul când am trecut pe lângă Zihron Iakov. Am trecut, am simțit ca și cum m-a lovit în moalele capului, uitasem de bătrână!

M-am dus la ei cât timp v-ați băut cafeaua. Îmi deschide nora, e înaltă, mare cât ușa, își lovește uimită palmele uriașe.

— Sunăm de trei zile la mănăstire, de acolo ne spun că sunteți plecat. Bine că v-au anunțat. Olga Isaakovna e foarte rău.

N-am stat să le explic că m-a anunțat îngerul din ceruri când am simțit lovitura în moalele capului. Olga Isaakovna e lucidă, respiră însă greu. Ochii-i strălucesc. Mă vede și-mi zice moale:

— Mă faci să-ntârzii. Am obosit de când te aștept.

Nora strălucește de bucurie. În spatele ei stă soțul David, are barbă, e uriaș, mai sunt și doi băieți, copiii lor, tot uriași. N-am nimic cu mine, nici crucea măcar. Nora își scoate crucea de la gât – luați-o. O botez pe Olga Isaakovna.”

Noua creștină Olga a murit în aceeași noapte. A adormit după botez și a murit în somn.

A doua zi dimineață, când ne-au anunțat, Daniel mi-a declarat că și-a zis în gând – uite muncitorul din „ceasul al doisprezecelea”.

Avea în vedere povestea cu muncitorii angajați la lucru. Primul angajat, care a muncit de dimineață până seara, este plătit la fel cu ultimul venit, care a muncit doar o oră.

Măicuță! Să nu cumva să te îmbolnăvești, să te ții sănătoasă. Vreau să cutreierăm pământul ăsta împreună, nu vreau să-l vedem doar din fuga

mașinii. Vino în Israel, te rog! Îmbrățișează-i pe toți.

Hilda

44. 1984
Referat

Către Patriarhatul Latin al Ierusalimului,
Monseniorului Rafael Aşkuri, secretarul patriarhului,
din partea lui Eldar Halil

Vă informez că la data de 16, luna trecută, fr. D. a făcut o excursie la Sinai cu un grup de studenți la teologie din Germania și, pe drum, la izvorul Tabha, a ținut o slujbă în aer liber, și-a permis să facă modificări: în loc să spună Crezul, a spus rugăciuni neconforme în ivrit. N-am putut să recunosc rugăciunile pentru că erau în ivrit, dar a urmat o discuție în timpul mesei pregătită chiar de fratele Daniel, nici pe aceasta n-am înțeles-o pentru că era în germană. Totuși, asistenta fratelui Daniel mi-a spus că, în esență, el nu este de acord cu dogma Sfintei Treimi și își întemeiază spusele pe faptul că Isus Cristos Însuși n-a vorbit niciodată de Treime, că lucrul acesta a fost inventat de greci. I-am cerut Hildei, asistenta lui, textul slujbei pe care a ținut-o, numind-o mesă, și ea mi-a promis că mi-l dă. Vi-l trimit imediat ce intru în posesia lui.

Anexez și înregistrarea discuției pe care fr. D. a avut-o la casa parohială, cu puțin timp înainte de această slujbă, și a fost vorba tot despre Treime.

În legătură cu lucrările de renovare a casei mele din Haifa, în urmtătoarea jumătate de an nu voi putea întocmi referate până în luna octombrie.

În ce privește renovarea, vă rog să-mi acordați subvenția, ca să duc lucrarea la bun sfârșit.

45. 1984
Către starețul mănăstirii Stella Maris din partea secretarului Patriarhatului Ierusalimului

Părinte stareț! Vă rog să-l invitați la mine pe fratele Daniel, parohul mănăstirii Voastre, să am o discuție cu el.

Monsenior Rafael Aşkuri,
secretarul Patriarhatului Latin al Ierusalimului

Către Provincialul Ordinului Carmeliților din partea
Patriarhului Ierusalimului

Înalt Preacucernicia Voastră! Vă rog să analizați cazul fratelui Daniel, membru al Ordinului Vostru. Din informațiile pe care le avem, el încalcă grosolan regulile în desfășurarea slujbei. La cererea mea de a se prezenta la o discuție, a răspuns cu un refuz, ceea ce reprezintă pentru mine o abatere de la disciplina Bisericii. Având în vedere, totuși, că fratele Daniel Stein aparține Ordinului Vostru, vă rog să faceți o anchetă și să aveți o discuție cu el.

Patriarhul Ierusalimului

46. 1984
Către Cardinalul Rokhaus, Prefectul Sfintei Congregații pentru Doctrina Credinței, din partea preotului Laurenis, general al Ordinului Carmeliților Desculți

Înalt Preasfinția Voastră! Cu regret Vă aduc la cunoștință că în Ordinul care mi-a fost încredințat s-a produs un diferend de natură dogmatică, în legătură cu activitatea unuia dintre călugării noștri, părintele Daniel Stein. Am primit un raport de la Provincialul Ordinului privind predicile acestui preot, care se deosebea în câteva puncte de doctrina și tradițiile Bisericii. Nu avem mulți preoți printre membrii ordinului nostru care să lucreze în parohii, și tocmai fratele Daniel Stein este unul dintre cei puțini, are o parohie la Haifa. Datorită implicării lui active și eforturilor enoriașilor a fost reconstruită biserica unde el își îndeplinește funcția de preot de cincisprezece ani.

Conform legislației Israelului, misionariatul este interzis în rândul evreilor; între timp, am primit de mai multe ori de la Ministerul Cultelor notificări în care eram avertizați că D. Stein botează evrei.

În 1981 am avut cu el o discuție pe această temă – m-a asigurat că a botezat câțiva copii ai căror părinți evrei sunt credincioși catolici și că nu avea dreptul să le refuze botezul. În alte două cazuri despre care mi-a relatat, era vorba de oameni în pragul morții, și nu putea să nu-și facă datoria de preot și creștin. Într-unul din aceste cazuri era vorba de o femeie din Rusia care îl rugase ani la rând s-o boteze, el îi promisese că îi va îndeplini rugămintea când ea va fi pe patul de moarte. Așa a și făcut înainte ca ea să-și dea sfârșitul. Trebuie să fiți de acord că, în asemenea împrejurări, eu nu pot să-l învinuiesc că a încălcat legea. Am încercat

totuși să-i fac câteva observații și să-i dau îndrumările necesare.

La sfârșitul anului trecut am primit o nouă scrisoare de la Provincialul Ordinului privind predicile părintelui Daniel Stein. Am primit în același timp o scrisoare oficială de la Patriarhul Ierusalimului în legătură cu activitatea lui Daniel Stein. De data aceasta e vorba de o situație mult mai complicată, întrucât ea privește nerecunoașterea de către Stein a supremației Sfântului Scaun în lumea catolică și, în plus, ideea absurdă că întâietatea trebuie să-i revină Bisericii de la Ierusalim. În acest caz, el are în vedere nu Patriarhatul Ierusalimului, ci Biserica lui Iacov, fratele Domnului, a cărei existență a luat sfârșit la începutul secolului al II-lea.

Încredințat de dreptatea sa, preotul Daniel Stein își ține slujbele în ivrit. Având în vedere faptul că din vremea celui de-al II-lea Conciliu de la Vatican este permisă oficierea slujbei în bisericile locale în limbile locului, acest lucru nu mă poate determina nici să-l condamn, nici să-i interzic să oficieze. Mi se par discutabile și ideile lui despre creștinismul multicultural, dar aș prefera să aveți Dumneavoastră o discuție personală cu părintele Stein în această problemă.

În cursul întrevederii noastre, bazându-mă pe informații confidențiale, l-am întrebat dacă nu cumva omite Crezul din ritualul slujbei. A recunoscut că în ultimii ani n-a mai considerat necesar să spună textul, pentru că nu este de acord cu anumite poziții. De data aceasta este vorba despre doctrina fundamentală a Sfintei Biserici despre Treime. Ideile lui mi se par de-a dreptul eretice, încât nici nu îndrăznesc să le repet, este și acesta un argument care justifică o întrevedere a Voastră cu el.

Opiniile părintelui Daniel diferă atât de mult de tradițiile acceptate de Sfânta Biserică și sunt atât de numeroase, încât i-am interzis să slujească o

vreme și las în grija înalt Preasfinției Voastre să luați o hotărâre definitivă.

Conducerea Ordinului este pregătită să-l trimită pe părintele Daniel Stein la Roma, la orice dată considerată convenabilă pentru Înalt Preasfinția Voastră.

Al Vostru devotat întru Cristos,
Generalul Ordinului Carmeliților Desculți,
părintele Laurenis.

47. 1984, Haifa
Din discuția lui Daniel cu Hilda

Ascultă-mă cu atenție și încearcă să nu mă-ntrerupi! Știi doar că nu m-am așteptat la nimic bun de la călătoria mea la Roma, eram pregătit pentru orice. De fapt, răul cel mai mare era deja făcut – superiorii mei mi-au interzis să țin slujba; deși e o interdicție temporară, n-am sperat că o să reușesc s-o ridic. Cu atât mai mult cu cât Prefectul Congregației pentru Doctrina Credinței, persoana la care m-au trimis, este un om cu vederi conservatoare. Cu Papa de acum, Prefectul formează o pereche aflată într-un echilibru fragil, se împiedică reciproc să meargă prea departe, să cadă în extreme, dacă mă pot exprima așa. Papa e capabil să se emoționeze, îl prețuiesc mult pentru asta, în timp ce Prefectul e rece, n-are emoții, e rațional și extrem de cultivat. Are o duzină de diplome, vorbește o duzină de limbi, e foarte dur – cel puțin așa mi s-a părut mie. Și la înfățișare e la fel. Atâta doar că e prea îmbujorat pentru un om care-și petrece viața în birou. Asta în treacăt fie spus!

Am ajuns la Roma cu trei zile înainte de vizită. Nu-s pentru prima oară la Roma, o știu destul de bine și nu-mi place, în ciuda farmecului ei. M-am plimbat prin oraș și, de data asta, inima mea i-a strigat: nu și nu! Sunt un om de la țară, măreția orașului mă înspăimântă. M-a înspăimântat întotdeauna. Toți vor la oraș, parcă li se întunecă mintea. Roma e Orașul Orașelor – degajă și cruzime, și măreție imperială. Chiar și ultima Romă istorică, Roma lui Mussolini, vorbește despre același lucru – puterea forței asupra oamenilor slabi. Treaba asta se simte și mai acut la Vatican.

În ajunul audienței am umblat o zi întreagă prin catacombele Romei – e altceva acolo. O lume

ascunsă, mică, misterioasă, care vrea să scape de forța asta urbană, să existe independent de ea. Așa ceva nu-i reușește nimănui niciodată. Deși lucrul ăsta te mișcă până-n adâncul inimii. Simți că e multă credință, naivitate și curaj în refuzul de a accepta măreția și forța. Am ieșit foarte liniștit din catacombe, am încetat să am emoții în privința audienței din ziua următoare.

Am înțeles într-o clipă că mă duc să-mi mărturisesc credința, că sunt pregătit să spun tot ce gândesc, să nu ascund nimic, să nu trec nimic sub tăcere. Fie ce-o fi. Deși știam că judecătorul meu n-o să mă întrebe în vecii vecilor, ca Pilat din Pont, „ce este Adevărul?”. El știe exact ce este Adevărul.

Prima oară l-am văzut pe Prefect la întâlnirea cu preoții din Europa de Est, l-am mai întâlnit pe urmă de două ori. Dar nu așa de aproape. E mare, vreau să spun înalt de statură. Știi prea bine, Hilda, că ești singura dintre oamenii înalți care nu-mi strică buna dispoziție. Cei foarte mari și cei foarte mici sunt de soiuri diferite. Bun. În general, mă simt mai bine în preajma oamenilor mici. Pe tine nu te pun la socoteală, bineînțeles.

Cum intru, el îmi spune că a citit multe despre mine, că-mi știe trecutul din vremea războiului, că Biserica îi prețuiește în mod deosebit pe preoții care au trecut prin război. Îmi trece prin minte pentru o clipă că discuția nu va duce la nimic bun, că n-are niciun sens să m-apuc acum să-i spun ce înseamnă cu adevărat experiența războiului. Mă gândesc că n-are cum să știe ce face războiul din om, că-l înrăiește, îl desfigurează și-l distruge. Dar e un interlocutor abil, imediat îmi simte reacția și schimbă subiectul:

— Țineți slujba în ivrit?

Îi explic ce fel de creștini sunt în parohia mea, că pentru ei ivritul e de cele mai multe ori singura limbă comună, că e, de exemplu, o pereche, ea olandeză, el spaniol, care vorbesc între ei în ivrit. Și ca ei sunt mulți. Îi spun că-n trecut am ținut

slujba în polonă, că acum a crescut o nouă generație, copiii catolicilor polonezi aproape că nu mai știu polonă. Ivritul e limba lor maternă. Mai sunt și evreii botezați, veniți din alte țări.

Mă-ntreabă de traduceri, îi spun că există câteva, că pe unele le-am făcut singuri, dar că, în ce privește psalmii, de exemplu, îi luăm din surse evreiești.

Îmi dau seama perfect că a primit un denunț că nu spun Crezul, altele scrise acolo pot doar să le ghicesc.

Pe neașteptate, Prefectul îmi face pe plac: creștinismul, îmi zice, a fost multicultural; nucleul, miezul, trebuie să fie același pentru toți, învelișul poate fi diferit. Latino-americanul nu seamănă deloc cu polonezul sau irlandezul.

Mă bucur grozav, nici prin gând nu-mi trecea că pot găsi în el un aliat: îi relatez discuția cu episcopul african, care-mi spunea cu amărăciune că-și făcuse studiile în Grecia, că slujise la Roma, că-și însușise forma europeană a creștinismului, dar că nu poate să le ceară enoriașilor lui africani să devină europeni.

„Tradițiile noastre sunt mai vechi, și Biserica africană e foarte veche, iar oamenii mei dansează în biserică și cântă ca regele David. Când mi se spune că asta-i o necuviință, pot să răspund doar atât: nu suntem nici greci, nici irlandezi!” – asta-mi zicea el. Îi spun Prefectului că nici eu nu-nțeleg de ce africanii trebuie să țină slujba în greacă sau latină ca să priceapă ce-a zis un rabin din Nazaret!

— Totuși, Mântuitorul nostru nu era doar un rabin din Nazaret! remarcă Prefectul.

— Da, nu era doar atât. Pentru mine, ca și pentru apostolul Pavel, este al doilea Adam, este Domnul, Izbăvitorul, Mântuitorul! În tot ce credeți voi, cred și eu. Dar în toate Evangheliile El este „Rabi”. Așa-l numesc învățăceii săi, așa-l numește poporul său. Să nu mi-l luați pe rabi al meu. Pentru că și el este tot Cristos! Și eu vreau să-L întreb ce e

mai important pentru mine în evreiește, în limba lui!

Înțelegi, Hilda? Și atunci îmi vine ideea: da, Prefectul are dreptate. Preoții care au trecut prin război sunt altfel. De pildă, eu nu mă tem să spun ce cred. Dacă-mi interzice să slujesc, o să slujesc în peșteră. Aici, la Roma, a existat o mare biserică evreiască în niște grote. Și-i zic:

— Nu vreau să spun Crezul fiindcă are termeni grecești. Sunt cuvinte grecești, poezie greacă, metafore care-mi sunt străine. Nu-nțeleg ce spun grecii despre Treime! Un triunghi echilateral așa mi-a explicat un grec, adică toate laturile lui sunt egale, și, dacă *filioque* nu e folosit cum trebuie, înseamnă că triunghiul nu va mai fi echilateral?… Numiți-mă cum vreți, nestorian, eretic, dar până-n secolul al IV-lea nu s-a vorbit despre Treime, un cuvânt nu scrie despre asta în Evanghelii! Grecii au inventat-o, fiindcă-i interesează teoriile filozofice, nu Dumnezeul Unic, și fiindcă sunt politeiști! Și chiar trebuie să le mulțumim pentru că n-au livrat trei dumnezei, ci doar trei persoane! Care persoană? Ce-i aceea persoană?

El se încruntă și zice:

— Sfântul Augustin a scris…

Îl întrerup:

— Îmi plac grozav textele midraș. Parabolele. Este una cu Augustin, îmi place mult, mult mai mult decât cele cincisprezece tomuri ale lui despre Treime: legenda spune că odată, pe când Augustin se plimba pe malul mării, meditând la misterul Sfintei Treimi, a zărit un băiat care săpa o gropiță în nisip și o umplea cu apa luată într-o scoică din mare. Sfântul Augustin l-a întrebat de ce face asta. Băiatul i-a răspuns:

— Vreau să isprăvesc cu marea asta, s-o iau pe toată și s-o deșert în groapa asta.

Augustin a zâmbit și i-a spus că așa ceva nu se poate. La care băiatul i-a spus:

— Dar tu, cu mintea ta, cum poți să epuizezi misterul inepuizabil al lui Dumnezeu?

Și băiatul a dispărut imediat. Asta nu l-a împiedicat pe Augustin să scrie cele cincisprezece tomuri.

Știi bine, Hilda, că încerc mereu să-mi țin limba legată, dar acolo m-a luat gura pe dinainte! În general, cum să-ți vină să trăncănești despre așa ceva? Flecăreala asta plină de înțelepciune înaltă pune sub semnul îndoielii misterul de nepătruns al Creatorului! Ei deja au pătruns înțelesul, au ajuns la concluzia că sunt trei persoane! Ei nu știu din ce-i făcută electricitatea, dar cum e cu Dumnezeu, asta știu! Și evreii au cercetători de felul ăsta, Cabala cu asta se ocupă! Pe mine însă nu mă interesează. Domnul spune: „Ia-ți crucea și urmează-mă!” Și omul spune „da”. Asta înțeleg.

— Domnule Prefect, ați spus adineauri că miezul trebuie să fie același pentru toți. Miezul credinței noastre este însuși Cristos. El ne este „necesar și suficient”. Văd în el pe Fiul Domnului, pe Mântuitorul și Învățătorul nostru, dar nu vreau să văd în El o parte din triunghiul divin. Cine vrea triunghi, n-are decât să se închine triunghiului. Prea multe nu știm despre El, dar știm cu siguranță că era un învățător evreu. Lăsați-ni-L să ne fie învățător!

Toate astea le-am spus urlând, Hilda. Și numai ce văd că el zâmbește.

— Câți enoriași ai? mă întreabă.

— Cincizeci, șaizeci. O sută, poate…

Dă din cap, își dă seama că nu m-a înfrânt. Și că am puțini auditori…

Am mai flecărit de una, de alta un ceas, a fost interesant. E un om profund și foarte instruit. Ca să zic așa, ne-am despărțit împăcați.

Ies de la Congregație. Intru în Catedrala Sfântul Petru, îngenunchez și spun în ivrit: „Bucură-te, Petre, suntem din nou aici. Am lipsit vreme îndelungată, dar iată-ne!”

Cred că aveam dreptul să spun: mica noastră biserică evreiască și creștină. Nu-i așa?

Ies de la Petru, mă așez pe trepte, la soare, și văd că vine direct la mine părintele Stanislav, secretarul Papei. Ultima oară, acum trei ani, am vrut să mă duc în audiență la Papa, și el nu m-a lăsat. Poate că nu-i drept ce spun, că nu m-a lăsat, așa mi s-a părut atunci… Acum vine chiar el la mine și-mi zice:

— Sanctitatea Sa și-a adus aminte de tine nu demult. Așteaptă-mă aici, mă întorc imediat.

Aștept. Curioasă istorie. După cincisprezece minute vine alergând părintele Stanislav. Mă invită la masă. Poimâine.

M-am plimbat două zile prin Roma. Știi că-mi place să merg pe jos. E un oraș mare, îl știu destul de bine, am fost de patru ori. Mergeam și mă gândeam că trebuie să-i spun Papei ce nu-i spune nimeni, că altă ocazie n-o să mai am. Să nu-mi scape niciuna din problemele importante. Mă simțeam ca un elev înaintea examenului.

Ploua întruna – când mărunt, când tare. Pe urmă a început să plouă torențial. Eram ud leoarcă, simțeam cum îmi curg picăturile pe spinare. Mergeam pe o stradă pustie, foarte largă, în stânga și în dreapta garduri și copaci muiați de ploaie, se întuneca deja, când văd în zare scheletul Colosseumului. E bine, îmi zic, ajung la Colosseum și iau autobuzul. Mă trezesc deodată în dreptul unei cabine telefonice. Ușa se întredeschide, și o fată udă leoarcă îmi strigă în engleză:

— Padre, vino aici, la noi!

Mă uit în cabină – erau doi hippy foarte tineri, un băiat și o fată, aveau agățate pe ei coliere și brățări din scoici și pietricele colorate. Tare simpatici copii. Mâncau. Într-un colț – o sticlă mare cu apă, aveau în mâini bucăți de baghetă și câteva roșii. Mă strecor înăuntru – loc destul pentru trei persoane.

Erau din Birmingham. Fata semăna bine cu tine. Și băiatul. Mă întreabă de unde vin, le spun că din Israel. Îi văd că se bucură grozav și mă întreabă dacă pot veni în vizită. Îi invit. Călătoresc făcând autostopul. Când le spun că nu pot face autostopul până-n Israel, că trebuie să înoate în mare, mă iau în râs – și dacă mergem prin Balcani, Bulgaria, Turcia, Siria? Așa că așteaptă-te, draga mea, să vină dintr-un moment în altul. Pe fată o cheamă Patricia, pe băiat… am uitat.

Mâncăm pâine cu roșii, pălăvrăgim de una, de alta, îi las în cabină și mă duc la autobuz. În căminul mânăstirii unde stăteam era umezeală și frig, hainele nu mi s-au uscat peste noapte, m-am dus la întrevederea cu Karol proaspăt spălat, dar bine înmuiat.

Mă întâmpină Stanislav tot pe treptele unde dăduse peste mine în ajun, mă invită în apartamentele Papei, lângă Catedrală. O ușă se deschide, mă conduce de-a lungul unui culoar până-ntr-o cameră. Așteaptă, îmi zice. Mă uit în jur – etajere cu cărți, o bibliotecă. O masă lungă. Cam lugubru. Se deschide o ușă laterală, intră Papa. E îmbrăcat simplu – sutană albă, în picioare pantofi de piele moi, cu găurele. Mă uit, sunt din Cracovia, se vede asta. Șosetele sunt albe, groase. Mă îmbrățișează și-mi dă un pumn destul de tare-n burtă:

— Ia te uită, ai făcut burtă! Te hrănesc bine?

— Nu rău. Veniți la noi Sanctitatea Voastră, vă ospătăm cu mâncare din Orientul Mijlociu!

— Frate Daniel, îmi zice, ne cunoaștem de mai bine de patruzeci de ani, ne tutuiam pe atunci, îmi spuneai altfel.

— Sigur, Lolek, pe atunci toți aveam un alt nume.

— Așa-i, Dieter.

Îl văd că zâmbește, era ca un permis de întoarcere în trecut, ca o invitație la o discuție sinceră. M-am bucurat nespus pentru el, Hilda, mi-

a plăcut și mai mult acum. Când omul se urcă sus de tot, pierde din vedere multe lucruri. Nu e cazul lui Lolek.

Exact cum îți spun. De ce ai rămas cu gura deschisă, Hilda? Mă cunosc cu Papa din 1945! E din Cracovia! Acolo mi-am făcut noviciatul și studiile. Am fost preoți la aceeași eparhie. Am fost prieteni. Ne duceam mereu să ținem predici, pe atunci nu-i plăcea să călătorească, îi țineam locul uneori. Așa au stat lucrurile.

Secretarul e lângă noi, dar ca și cum n-ar fi. Ne-am dus la capelă – o capelă mică, băncile au perne ca să-ngenunchezi.

— Perne de catifea? nu se abținu Hilda.

— De catifea, cu însemnele papalității.

Multe uși. Printr-o ușă laterală intră un diacon, aduce icoana Maicii Domnului din Kazan. Îngenunchem. Ne rugăm în tăcere. Pe urmă Papa se ridică și mă conduce la sala unde se mănâncă.

O masă lungă, pentru douăsprezece persoane, trei tacâmuri. Și eu care mă gândeam că o să fie un prânz cu o sută de persoane dar nu era nimeni!

Mai departe îmi spune că voia de mult timp să stea de vorbă cu mine, că știe cât de complicat e-n vremea noastră să fii preot catolic și călugăr pe Pământul Sfânt – în momentul ăla cam înfuriat.

— În Israel, îi zic.

El, om deștept, pricepe imediat încotro bat: Vaticanul nu recunoaște existența statului Israel! Conduce discuția cu mare precauție. Dar fără să umble cu vicleșuguri.

— Bineînțeles, îi zic, în general, situația creștinismului e complicată, n-a fost simplă niciodată! Nici situația evreului nu e foarte simplă, Petru e martor. Dar care-i situația evreului creștin în Israel, în secolul XX? Nu-i deloc simplă! Dar sunt și asemenea oameni, și mă bucur pentru asta, fiindcă nu-i atât de important câți sunt în Biserica evreiască – zece, o sută sau o mie –, important e că sunt, asta înseamnă că evreii l-au acceptat pe

Cristos. Este o Biserică a Israelului. Dar Vaticanul nu recunoaște Israelul.

— Știu, Daniel. Avem acolo și arabi creștini, suntem ostatici într-un anumit sens. Politica trebuie ținută-n cumpănă ca să nu-i irităm pe arabi – atât pe musulmani, cât și pe frații noștri creștini. Motivele nu-s teologice, sunt politice… Înțelegi asta mai bine decât mine – o spune ca și cum ar aștepta să-l aprob, dar eu nu pot, chiar nu pot…

— Nu vreau să fiu în locul tău, îi zic. Politica merge mână-n mână cu dezonoarea.

— Stai puțin. Nu te grăbi. Și așa ne mișcăm foarte repede. Oamenii nu reușesc să țină pasul… Ideile se schimbă greu.

— Dacă tu nu reușești s-o faci, altul n-o să vrea s-o facă.

Îi spun tot ce gândesc.

În momentul acela vine diaconul cu mâncarea. E mâncare poloneză, nu italiană – cu aperitive, brânză, salam din Cracovia, *Matka Boska!* N-am mai mâncat asemenea salam de la plecarea mea din Polonia. Mai erau o sticlă cu apă și o carafă cu vin. Felurile de mâncare tot poloneze – supă, apoi *bigos* – nu-mi dau seama dacă sunt în cinstea mea, sau Pontiful a rămas la vechile obiceiuri.

— Când erai preot la țară, Daniel, îți aduceau mâncare? Tot dintr-asta? mă-ntreabă și zâmbește.

Întocmai, Hilda, îmi aduceau mâncare. Era foarte greu în Polonia după război. E adevărat, bătrânele îmi aduceau ouă, plăcinte, smântână. Ah, Polonia mea, Polonia mea…

Atâția ani am adunat în mine tot ce trebuie să-i spun chiar acum, între supă și *bigos,* și nu găsesc primul cuvânt, dar începe el discuția, și se vede clar că e gata să mă asculte. Zice:

— Vezi tu, Daniel, e greu să-ntorci corabia asta mare. Există obișnuința de a gândi într-un anume fel despre evrei și despre multe altele… Trebuie schimbată direcția, dar fără să se răstoarne corabia.

— Corabia ta a aruncat evreii peste bord, asta-i problema, îi zic.

Stătea așezat în fața mea, ei da, un pic oblic, avea mâini mari, și inelul cu piatra prețioasă era mare, pe cap avea o tichie albă – ca o chipa – și mă asculta atent. Atunci i-am spus tot ce gândesc de câțiva ani, gânduri care nu-mi dau pace: Biserica i-a exclus pe evrei. Așa gândesc eu, dar nu contează ce gândesc eu, important e ce gândea Pavel! Pentru el Biserica evreilor și neevreilor la un loc era Biserica „unică, sfântă, catolică și apostolică". El nu și-a imaginat niciodată Biserica fără evrei. Ea, Biserica circumciziei, avea dreptul să decidă cine aparține acestei „catolicități". Pavel a venit la Ierusalim nu numai ca să se plece, pur și simplu, în fața apostolilor Petru, Iacov și Ioan. El era trimisul Bisericii-fiice, al bisericii „păgânilor". A venit să găsească Biserica-mamă, creștinismul originar, iudeo-creștinismul, fiindcă vedea în el izvorul existenței bisericii. Pe urmă, în secolul al IV-lea, după Constantin, Biserica- fiică s-a substituit Bisericii-mamă. De atunci, Ierusalimul n-a mai fost „strămoșul" bisericilor, iar „catolicitatea" înseamnă acum nu, „unitate", „ecumenism", „universalitate", ci numai „loialitate față de Roma". Lumea greco-romană și-a întors fața de la izvorul ei, de la creștinismul originar care a moștenit de la iudaism orientarea către „ortopraxie", adică respectarea poruncilor și conduita demnă. Azi, să fii creștin înseamnă, înainte de toate, să recunoști „doctrina" care vine de la Centru. Și, din acest moment, Biserica nu mai este legământul veșnic al evreilor cu Dumnezeu, reînnoit în Isus Cristos ca legământ cu Dumnezeu al tuturor popoarelor care-L urmează pe Cristos, confirmând prin aceasta fidelitatea fața de Legea lui Moise. Popoarele creștine nu sunt deloc un Nou Israel, ci Israelul lărgit. Noi, toți împreună, circumciși și necircumciși, am devenit Noul Israel, nu în sensul că l-am exclus pe cel

Vechi, ci în sensul că Israel a cuprins toată lumea. Și nu e vorba de o doctrină, ci numai de un mod de viață.

În Evanghelii găsim întrebarea evreului: Rabi, ce să fac ca să obțin izbăvirea? Și Învățătorul nu-i spune: crede așa sau altminteri! El spune: mergi și fă asta și asta! Adică trăiește urmând poruncile lui Moise! Iar tânărul acesta așa și face! Nici prin cap nu-i trece să încalce poruncile! Și atunci Învățătorul spune: faci ce trebuie! Dar, dacă vrei să atingi desăvârșirea, împarte tot ce ai și urmează-Mă! Iată, acesta e creștinismul – să dai tot Domnului, nu a zecea parte, nu o jumătate, ci tot! Dar, pentru început, învață să dai, ca evreul, a zecea parte… Moise a învățat omul să-și îndeplinească obligațiile față de Dumnezeu, iar Isus l-a învățat să și le îndeplinească nu din datorie, ci din iubire.

De ce Roma să fie Biserica-mamă? Ea este Biserica-soră! Nu sunt împotriva Romei, dar nu sunt la ordinele Romei! Ce înseamnă Noul Israel? Ce face el, îl desființează pe cel Vechi?

Pavel își dădea seama că popoarele păgâne sunt ramuri sălbatice grefate pe măslinul nealtoit, lăsat așa de la natură (trimitere la Romani, 9, 14)! Israelul s-a deschis ca să primească noile popoare. Acesta nu e Noul Israel rupt de cel Vechi, acesta e Israelul Lărgit. Pavel nu-și putea imagina că va fi o Biserică fără evrei!

Aici Papa mă întrerupe și zice:

— Am greșit, îți cer scuze. Mă bucur s-o spun.

A zis asta, Hilda, pentru că e un mare om, mai mare decât îți închipui!

El s-a exprimat așa: da, am greșit și vreau să îndrept greșeala – spui bine când spui Israelul Lărgit!

Eu însă nu mă pot opri, nu știu dacă o să-l mai văd vreodată și simt că trebuie să-i spun totul!

— La iudei, ca și la creștini, omul stă în centru, nu Dumnezeu. Pe Dumnezeu nu l-a văzut nimeni.

În om trebuie văzut Dumnezeu. În Cristos, omul, trebuie văzut Dumnezeu. La greci, în centru stă Adevărul. Principiul Adevărului. Și în numele acestui principiu se poate desființa omul. Mai mult decât atât, acela care desființează omul, îl desființează și pe Dumnezeu. Biserica e vinovată față de evrei. La Emsk ne-au împușcat în piața mare, între două biserici – catolică și ortodoxă! Biserica i-a izgonit și i-a afurisit pe evrei, și a plătit pentru asta cu toate dezbinările care au urmat, cu toate schismele. Și toate despărțirile astea au umplut biserica de rușine până-n ziua de azi. Unde e catolicitatea? Unde e universalitatea?

— Știu, Daniel. Știu, îmi zice.

— Nu-mi ajunge c-o știi tu, îi zic.

— Ai răbdare, nu te grăbi. Corabia e mare!

Uite așa a spus. Imediat după asta a intrat diaconul și a adus *chisel*[7].

— Ce-a adus? întrebă Hilda.

— *Chisel.* E un fel de desert. Din vișine. Cam cum e *Grutze* la nemți. Mi-am adus aminte, Hilda, pe băiat îl cheamă Jonathan.

— Care băiat? întrebă uimită Hilda.

— Știi doar, cei doi hippy din cabina telefonică. Fata e Patricia, băiatul Jonathan. Are buză de iepure, e cusută destul de îngrijit. Ai să-i recunoști.

48.
Din biografia Papei Ioan Paul II

1981. La 13 mai, în Piața Sfântul Petru, teroristul turc Ali Ağca atentează la viața Suveranului Pontif și-l rănește grav.

1986. La 13 aprilie, pentru prima dată din timpurile apostolice, Papa vizitează sinagoga (din Roma) și-i salută pe iudei numindu-i „frații noștri iubiți și, putem spune, frații noștri mai mari”.

1986. La 27 octombrie, din inițiativa lui Ioan Paul II, în orașul Assisi are loc întâlnirea reprezentanților celor 47 de biserici creștine și a celor 13 reprezentanți ai religiilor necreștine, întâlnire urmată de o rugăciune comună.

1992. La 12 iulie Papa Ioan Paul II îi anunță pe credincioși că va fi spitalizat pentru operarea unei tumori la intestine.

1993. La 30 noiembrie se stabilesc relațiile diplomatice între statul Vatican și statul Israel.

1994. La 28 aprilie Ioan Paul II alunecă ieșind de la duș și își fracturează colul femural. Specialiștii independenți consideră că acesta e momentul când el începe să sufere de boala Parkinson.

2000. La 12 martie, în timpul rugăciunii de duminică din Catedrala Sfântul Petru, Papa cere iertare și recunoaște vina Bisericii pentru păcatele ei – persecutarea evreilor, dezbinările și războaiele religioase din sânul Bisericii, cruciadele și justificarea războaielor duse în numele dogmelor teologice, disprețul față de minorități și săraci, justificarea sclaviei. El se pocăiește (mea culpa) pentru păcatele fiilor Bisericii.

2001. La 4 mai, la Atena, Papa cere iertare, în numele Bisericii, pentru distrugerea Constantinopolului.

2001. La 6 mai Suveranul Pontif vizitează o moschee pentru prima dată de când există Biserica.

2004. La 29 iunie are loc vizita oficială la Vatican a Patriarhului Constantinopolului, Bartolomeu I.

49. 1984, Haifa
Din jurnalul Hildei

M-am dus să-l întâmpin pe Daniel la aeroportul Lod. A venit cu avionul de la Vatican. S-a întâlnit cu Papa. Mi-a povestit totul. Mă simt de parcă aș sta lângă rugul aprins. Mi se face frică.

50. 1996, Haifa, Nof A-Galil, Galileea
Din discuția Ewei cu Avigdor

Caseta a patra

Daniel a împlinit șaizeci de ani la 18 martie 1984. A căzut exact de Purim. Am hotărât să-l serbăm în familie. S-a nimerit să fie o zi frumoasă, era cald, parcă înadins, totul era verde. Tu știi că Milka mea vine din ghetoul din Varșovia. Orice femeie care a cunoscut foamea face o ușoară fixație pentru mâncare. Când pregătește o masă festivă, multiplică totul de zece ori. Dacă sunt douăzeci de invitați, gătește pentru două sute. Ei bine, și de data asta s-a agitat ca pentru o nuntă mare. Știi că de Purim obiceiul e să pui pe masă tot soiul de dulciuri, așa că și-a petrecut două zile lângă cuptor pregătind plăcinte cu miere, cu nuci, cu mac. Ginerele nostru, Adin, a adus portbagajul plin cu carne și a început să se ocupe de frigărui cu noaptea-n cap – a dat foc cărbunilor, a pus carnea la marinat. Bineînțeles că Daniel n-avea cum să bănuiască ce i se pregătește. Nici nepoții noștri – aveam pe atunci trei băieți și două fete n-au stat degeaba, au pregătit un spectacol. Casa noastră mare – patru camere și două terase – gemea, întocmai ca stupul plin de albine, de droaia de copii și de munții de mâncare. Totul duduia, zumzăia și păcănea încontinuu. Îmi dăduseră să joc rolul lui Aman, încă de dimineață îmi vopsiseră toată fața și-mi lipiseră niște sprâncene roșcate care-mi spânzurau peste ochi. Copiilor le place grozav sărbătoarea de Purim, se umflă cu dulciuri și urlă din răsputeri. Moșe, al doilea ginere al nostru, făcea pe regizorul. Își pusese o perucă din câlți peste chipa, era îmbrăcat într-un sac, iar în mâini mănuși de cauciuc roșii, dintr-acelea de grădinar – făcea pe călăul.

Îi făcuserăm toți, toată familia adică, un cadou lui Daniel – lipiserăm pe fundul unui scaun vechi

figuri din plastilină reprezentând viața lui. Toată lumea pusese umărul la treaba asta. Rut mai mult decât toți, bineînțeles. În mijloc stă Daniel din plastilină, cu o bâtă de păstor, lângă el trei oi, iar în jurul lui întreaga familie, unii semănând chiar foarte bine – Rut sculptează figuri aducând bine cu modelul, iar Aron, băiatul ei cel mare – îi spunem Betsalel, desenează minunat, s-a făcut pictor. Deci, în centru e Daniel – pe margini o procesiune de mici personaje – evrei cu șaluri de rugăciune, arabi cu *keffieh*-uri, tot niște șaluri de rugăciune, etiopieni, nemți cu căști îngrozitoare, aveau și zvastică pe mânecă, și o mulțime de căței și măgăruși. Când fuseseră deja așezați toți pe locurile destinate lor, Milka zice: uitați-vă, Hilda nu-i. Aron o modelează și pe Hilda, seamănă bine, e lungă, mai înaltă decât toți.

Daniel promisese că ajunge la ora șapte, dar a întârziat foarte mult. Milka era furioasă, spunea că i se răcește mâncarea, Daniel însă tot nu apărea. Și-a făcut apariția abia la zece, era întuneric beznă, copiii atârnaseră felinare peste tot în grădină și aprinseseră făclii. Să fi văzut tu cum l-au primit – cu huruit de moriști, cu țiuituri, cu bubuit de tobă. Pe urmă l-au dus la masă, acolo trona în mijloc cadoul nostru acoperit cu o pânză de mătase. Daniel a ridicat-o, s-a bucurat grozav, a râs cu poftă, pe urmă și-a petrecut toată seara examinând și descoperind mici detalii caraghioase – pe spinarea lui Șlomo stă încălecat David cu o pisică pe cap. Milka ține în mână o lingură și o cratiță, iar în cratiță e o găină. Totul era minuscul, Daniel a fost nevoit să-și pună ochelarii.

Nepoții îl adorau, se cățărau pe el ca într-un copac.

Noaptea târziu, după ce Milka a strâns tot – Daniel a ajutat-o să spele vasele fără să țină seama de protestele ei – am rămas noi doi, mi-a spus că-l cheamă la Roma Prefectul Congregației în legătură cu doctrina credinței.

— Inchiziția? E înlocuitorul lui Loyola pe pământ? încerc eu să glumesc.

Lui Daniel nu-i arde însă de glumă, se uită mirat și dă din cap.

— Nu, Loyola a fost primul general al Ordinului Iezuiților, a pus bazele Inchiziției, dar n-a condus-o niciodată. Sper să nu mă trimită pe rug, dar ceva neplăceri o să am.

Nu-l văzusem niciodată atât de amărât. Voiam să-l ajut cumva, îi zic:

— Nu te necăji, în cel mai rău caz îți găsim ceva de lucru la noi în *moshav.* Nu ținem oi, e adevărat, n-o să fii păstor, dai te punem grădinar.

— Nu, poftim, nu mă duc. Nu mă duc și gata.

Peste trei săptămâni vine la noi; îl întreb:

— Ce faci, nu te duci la Roma?

— Da, trebuie, dar amân cât pot. La toamnă. N-am nevoie de ceartă, îmi trebuie înțelegere… îmi zice oftând.

A plecat la Roma toamna târziu. S-a întors foarte mulțumit. Îl întreb:

— Cum a fost, nu te-au trimis pe rug?

— Nu. Dimpotrivă. Am fost la Roma, m-am văzut cu vechi prieteni. Polonezi. Am băut hidromel și m-au ospătat cu salam făcut la Cracovia.

— Și ce-i cu asta? De ce să te duci pentru atâta lucru așa de departe? Polonezi sunt mulți și-n Israel. Caută-i printre enoriașii tăi! îi spun.

— Că bine zici, dar, oricum, e o mare plăcere să te întâlnești cu un prieten din trecut.

— Ești prieten cu jumătate din lume, Daniel.

El râde:

— Chiar așa, jumătate din lume. Numai că nu prima jumătate, ci a doua.

După mult timp Hilda mi-a spus cu ce fel de prieten s-a întâlnit.

SFÂRȘITUL PĂRȚII A TREIA

8 iunie, 2006, Moscova
Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici

Dragă Lialia! M-am intoxicat cu vreo porcărie. Am zăcut o zi și jumătate. Am trecut prin tot spectrul emoțiilor: la început am fost nedumerită – doar mănânc orice și nu mi se întâmplă nimic –, pe urmă m-am înfuriat pe mine: de ce înghit orice-mi pică? doar țin bine minte că sucul de tomate a stat nu știu câte zile pe bufet, iar eu l-am băut la masă fără să mă sinchisesc dacă-i bun sau nu. Îmi amintesc precis că l-am cumpărat săptămâna trecută ca să fac un Bloody Mary, băutura preferată a unuia dintre oaspeții mei… Apoi am încetat să-mi fac reproșuri, fiindcă m-am simțit foarte rău – nu eram în stare să înghit nicio pastilă, la fiecare jumătate de oră simțeam cum mi se-ntoarce stomacul pe dos, dădeam afară și mațele din mine. Și acum mă ustură gâtul, mă dor coastele și mușchii stomacului, dacă poți să-ți închipui una ca asta.

Mi-au venit în minte pe urmă toți ai mei, prieteni și rude, care până să moară au suferit mult, s-au chinuit – dar au răbdat! – și mi-am dat seama pentru a nu știu câta oară că rugăciunea să ai parte de o moarte „creștinească”, să „mori liniștit, împăcat cu toate, fără rușine și fără durere” este cea mai importantă dintre rugămințile adresate lui Dumnezeu. Mă gândeam la toate astea în timp ce beam litri de ceai cu lămâie, pe urmă apă cu bicarbonat de sodiu, pe urmă apă simplă, fiindcă nu eram în stare să aprind ceainicul electric. Cum încetam să beau, cum mă apucau crampele și

greața insuportabilă. Toate neplăcerile astea se produceau numai în partea de sus a organismului.

Apoi a venit Andrei și a vrut să cheme de urgență Salvarea. N-aș putea să spun de ce, dar simțeam că pasul ăsta nu trebuie să-l fac. Uite ce idee mi-a trecut prin minte, Lialia: vomasem deja tot sucul de roșii, sunt sigură de asta, mi-am dat seama că se întâmplă ceva cu mine, că dau afară toate lecturile de coșmar devorate de mine în ultimele luni – lecturi obsedante, chinuitoare, toate cărțile astea despre exterminarea evreilor în al Doilea Război Mondial, despre istoria Evului Mediu, inclusiv istoria cruciadelor și a primelor concilii ale Bisericii, despre părinții Bisericii de la Sfântul Augustin până la Ioan Gură de Aur, despre tratatele abtisemite scrise de oameni sfinți, dintre cei mai învățați, am vomat toate enciclopediile evreiești și neevreiești citite de mine în ultimul timp, toată problema evreiască cu care m-am intoxicat mai ceva decât cu sucul de roșii.

Lialiecika! Urăsc problema evreiască, cu ea m-am intoxicat, nu cu sucul de roșii. E cea mai odioasă problemă a istoriei civilizației noastre. Trebuie declarată nulă și neavenită, falsă, inexistentă. De ce toate problemele umanitare, culturale și filozofice – nemaivorbind de cele pur religioase – se-nvârt mereu în jurul evreilor? Dumnezeu își bate joc de Poporul Lui Ales mai dihai decât de toți ceilalți? Doar știe că omul nu-L poate iubi pe Dumnezeu mai mult decât se iubește pe sine. Asta le reușește doar celor câțiva aleși. Daniel era unul dintre ei. Mai sunt câțiva. Pentru oamenii ăștia problema evreiască nu există. Ea trebuie abolită, anulată, desființată!

La patru și jumătate dimineața am încetat să vomit. La ora două după-masă m-am ridicat din pat cum am putut și m-am apucat de cartea mea.

Îți trimit partea a treia. Nu-mi rămâne mare lucru de făcut.

Te îmbrățișez, Liusia

PARTEA A PATRA

1. 1984, Kfar Saba
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Scumpă și dragă Valentina! Hotărât lucru, a dat norocul peste noi când ne așteptam mai puțin! Tocmai când pierdusem orice speranță că Efim va putea sluji ca preot, ca prin farmec, totul a luat-o pe alt făgaș, și, oricât ar fi de surprinzător, Daniel e cel care a mișcat lucrurile din loc. A fost în audiență la Ministerul Afacerilor Religioase. Închipuiți-vă că ministru e o femeie. Nu cunosc motivul întrevederii, nu știu nici măcar dacă l-au chemat cei de la minister sau a vrut el să se ducă în audiență, dar știu că au discutat despre bisericile creștine din Israel și că ministrul a spus: știu că iubiți Israelul, noi avem nevoie de o Biserică creștină care să nu ne sape din umbră. Daniel a spus că iubește pământul ăsta, că face excursii prin tot Israelul, că pune umărul la construirea lui, chiar dacă doamna ministru nu-i de acord, poate, cu lucrul ăsta. E destul de tânără și, cum spune Daniel, e foarte perspicace și chiar plină de spirit. Cu cât construcția creștină merge mai departe, a remarcat ea, cu atât mai mult o face să se gândească la Turnul Babel, și a mai spus că noi, israelienii, am vrea să ne cultivăm mica noastră grădină în umbra marelui turn, dar la o distanță considerabilă, ca în cazul în care turnul se prăbușește, să nu acopere răzoarele noastre modeste cu dărâmăturile lui.

Creștinismul, i-a răspuns Daniel, construiește relația omului cu Dumnezeu, și i-a mai spus că agresivitatea civilizației din ziua de azi se manifestă independent de confesiune, în vreme ce orice dialog al omului cu Dumnezeu pune stavilă agresivității și împacă lumea.

Ea a râs și a zis că societatea israeliană răstoarnă toată teoria lui, fiindcă în nicio țară din lume nu există atâta încrâncenare religioasă ca-n Israel.

Daniel a adăugat că la asta n-are ce să spună. Atunci ea l-a întrebat dacă poate să recomande preoți care iubesc Israelul așa cum îl iubește el, sau măcar pe unii care să nu-l urască, așa cum fac cei mai mulți dintre preoții pe care-i cunoaște ea. Adică preoți care să împace lumea, nu să pună paie pe foc și să stârnească tot felul de conflicte religioase. Atunci Daniel a vorbit de Efim! Nu știu cum funcționează tot mecanismul ăsta, dar, după un timp, Efim a fost invitat la misiunea rusă și s-a prezentat la Mănăstirea Sfânta Treime. Se aștepta să-l primească arhimandritul, dar l-a luat în primire un oarecare Nikolai Ivanovici, cu care a avut o discuție. Nikolai Ivanovici ăsta e un fel de șef de cadre, presupun că scrisoarea starețului din Vilnius a însemnat ceva până la urmă. Efim așteaptă numirea într-o parohie.

Acum o săptămână am făcut o excursie de vis la Marea Moartă, am petrecut două zile la o pensiune într-unul dintre cele mai vechi kibbutzuri din Israel. Au o grădină botanică minunată, casele sunt vechi, construite de primii colonești, au și o clădire nouă unde închiriază camere pentru vizitatorii în trecere. Totul e foarte curat, foarte frumos, sunt plante rar întâlnite, au chiar și un baobab. Kibbutzul e așezat pe munte. Pe o parte se vede Marea Moartă, și când vremea e frumoasă, când nu-i ceață, se vede Iordania. Pe partea cealaltă se vede un defileu, primăvara curge pe fundul lui un râuleț, care apoi seacă. În defileul ăsta stâncos sunt o groază de peșteri, ne-au arătat una în care, potrivit legendei, s-a ascuns tânărul David ca să scape de împăratul Saul, care-l prigonea.

Exact după călătoria asta, care, într-un anumit sens, a fost o călătorie de nuntă, căsnicia noastră s-a împlinit, ca să spun așa. Știu că trebuie să vă mulțumesc pentru sfaturile dumneavoastră, trebuie să-i mulțumesc medicului la care ne-am dus pentru consultație, dar mai ales lui Dumnezeu, care ne-a unit în marea lui milostenie. Și eu, și David

suntem foarte fericiți și plini de speranță. Nu mai suntem tineri, desigur, dar acum ne rugăm să ne dăruiască Domnul urmași și întărim rugăciunile neapărat prin fapte.

Mai am încă o veste importantă și îmbucurătoare: editura i-a propus lui Efim să redacteze un ciclu de conferințe private intitulat *Lecturi despre lectură* ținute de părintele Mihail, pe care-l cunoașteți bine. Nu-s mulți bani, dar sunt aproape sigură că editorii îl apreciază și-i vor da de lucru și de acum înainte. Sper ca el să reușească până la urmă să-și publice *Reflecțiile despre liturghie.* Cred că părintele Mihail e deja la curent cu toate astea; dacă nu, vă rog să-i comunicați dumneavoastră vestea bună. Cartea va apărea la sfârșitul acestui an sau la începutul anului viitor.

Cum se coc veștile noastre, cum vă dăm de știre.

Cu dragoste,
Teresa

1984, Beersheba

Din scrisoarea Teresei către Valentina Ferdinandovna

…zăpușeală mare, uscăciune turbată. Vântul vine din deșertul Negev. Acum știu pe pielea mea că-n iad ard limbi de foc, că nu-i loc înghețat. E vânt fierbinte, te năucește, îți arde creierii, te golește de gânduri, îți usucă inima cu tot cu simțirea, și aștepți noaptea, când nu-i așa arșiță, dar speranțele-ți sunt înșelate, căci bate khamsinul, care te preface în stană de piatră, în morman de pietre sau într-o mână de nisip. Torni în tine apă la fiecare cinci minute, dacă nu bei apă, în două ore te transformi într-o plantă uscată. Aici oamenii nu transpiră, căci sudoarea abia apucă să iasă din piele, că-ntr-o clipă se și evaporă, și toată apa băută se volatilizează. Aproape că nu mănânc nimic. Uneori, noaptea, rod un măr sau ceva biscuiți sărați cu ceai dulce.

Efim spune-n glumă că scrumbia cu ceai dulce e un adevărat regal pentru evrei. Suntem de două luni aici, până acum n-am putut să scriu nicio scrisoare, n-am fost în stare să mă scol din pat și să țin stiloul în mână. Am slăbit în așa hal, încât hainele flutură pe mine de parcă ar sta atârnate în cuier. Cred că am dat jos vreo zece kilograme. Efim a slăbit și el, dar suportă arșița mai bine decât mine.

Bisericuța e minunată, e mică, construită din piatră, de mult timp n-a mai slujit în ea nimeni, ultimul preot, un călugăr grec, s-a prăpădit, și enoriașii, puțini la număr, s-au împrăștiat care încotro. Mare i-a fost mirarea lui Efim când a descoperit printre noii enoriași câțiva evrei din Rusia; în plus, o pereche de la universitatea de aici, profesori amândoi. Au mai venit două familii numeroase de beduini, câțiva greci și un japonez însurat cu o evreică rusoaică.

Japonezul a fost luteran și a trecut la ortodoxie. Ce s-a petrecut în capul lui, doar dr… cul poate să dezlege! Efim mi-a povestit că a discutat cu el despre etică, adică așa cum o vede un japon, șintoist, convertit acum la creștinism.

Japonezul a fost în tinerețe șintoist, dar a trecut la luteranism pe când era încă în Japonia. A venit încoace acum douăzeci de ani în excursie, cu un grup de protestanți, a întâlnit în Orașul Vechi un călugăr ortodox în care a văzut un învățător spiritual și l-a urmat la o mănăstire ortodoxă de lângă Ierusalim, unde a stat trei ani. Șintoistul ăsta sionist se hotărâse să stea aici doar o vreme, dar a rămas pentru totdeauna. E arhitect, lucrează la o mare firmă de arhitectură. S-a însurat cu o rusoaică tânără care învăța la universitatea unde el era profesor. E apărător zelos al ortodoxiei, în privința asta s-au găsit cum nu se poate mai bine, el și Efim.

Mai e un enoriaș, singurul care știe mersul slujbei, știe să cânte, așa că face pe dirijorul și

înlocuiește corul. E medic, a venit din Leningrad, îl cheamă Andrei Iosifovici, e tată a patru sau cinci copii, familie mare nu alta. Efim mi l-a adus acasă, mi-a dat niște medicamente homeopatice care să zicem că mă ajută cât de cât. Deci așa arată cei câțiva ortodocși, o mână de oameni. Le e greu tuturor. Și moral, și material. Nici situația noastră nu s-a îmbunătățit, ba mai degrabă s-a înrăutățit. Efim nu mai primește alocație, îi vin doar ceva bani din când în când de la Patriarhie, aceasta nu dă salarii, dar se trezește pe nepusă masă cu bani „pentru nevoile lui". Nikolai Ivanovici – cel despre care v-am vorbit – hotărăște totul, și nu arhimandritul, cum credeam. Postul lui Nikolai Ivanovici la Patriarhie este de șofer!

Din când în când mă încearcă o greață groaznică, iar arșița asta nu se dă dusă trei luni de zile. Cum o să supraviețuiesc? Pe urmă tot cald o să fie, dar nu așa de înspăimântător…

Azi-noapte am avut un vis tare ciudat, foarte neplăcut. Se făcea că mi se desface burta ca o floare care se deschide, se împarte în petale și din mijloc își ia zborul un dragon. Era el dragon, dar era frumos foc, cu aripi de mătase colorate în verde și roz, zboară-n cer și face tumbe grozave, și-mi dau seama că nu zboară așa, pur și simplu, ci scrie ceva în aer cu corpul lui lung, și observ că am în mână un fir de ață care-l conduce, și ce scrie nu scrie el, ci eu, în timp ce-i dirijez zborul. Nu știu ce scriu, dar îmi dau seama că, dacă m-aș concentra, aș înțelege… Mi s-a făcut frică. I-am povestit visul lui Efim – s-a speriat și l-a cuprins neliniștea, căci știindu-mi visele și nălucirile, de obicei le lua ba ca pe o lucrare a diavolului, ba ca pe boală psihică – și mi-a spus că a visat și el ceva asemănător, că s-a tulburat atât de tare, încât hotărâse să nu-mi spună nimic. Acum însă mi l-a povestit: a visat că i s-a desfăcut burta în patru părți și de acolo a ieșit o bășică mare, colorată, ca un balon de săpun, dar mult mai compact și tot așa,

s-a desprins le el și s-a dus în cer… Același vis, nu-i așa?

1984, Beersheba

Din scrisoarea Teresei către Valentina Ferdinandovna

…Andrei Iosifovici a venit a doua oară, m-a consultat și m-a întrebat când am avut ciclu ultima dată. N-am reușit să-mi amintesc. Așa de prost m-am simțit în ultimul timp, atât de tare am slăbit, încât am uitat… Într-adevăr, de cel puțin două luni, poate și mai mult. Mi-a spus să mă duc să mă vadă un ginecolog. Valecika! N-am fost în viața mea la ginecolog – acum câteva luni, la recomandarea dumneavoastră, am fost cu Efim la un sexolog, dar nu m-am lăsat examinată nici în ruptul capului. Am simțit ca mai bine mor decât…

Sexologul n-a insistat, a spus că reacția de respingere e normală, dată fiind anomalia mea, și ne-a dat o serie de exerciții pe care le-am și făcut. Am rezolvat problema. Dar ideea că trebuie să mă duc la ginecolog să mă consulte m-a înspăimântat de-a dreptul.

l-am spus asta lui Andrei Iosifovici, și atunci el mi-a spus că bănuiește că sunt însărcinată. Am plâns de groază două zile. Apoi m-am dus la medic. Dragă Valentina! Totul se confirmă. Din fericire, am nimerit la o doctoriță. Aflând că am patruzeci și doi de ani și că e prima sarcină, mi-a dat o trimitere într-un loc special, unde se fac analize genetice și încă ceva, n-am înțeles ce. Când i-am spus lui Efim, el a tăcut. A tăcut preț de două zile, pe urmă mi-a spus că s-a simțit exact ca Zaharia: că dinăuntru i-a venit să nu scoată niciun cuvânt, s-a temut să nu gonească minunea cu vorba. L-am înțeles. Rugați-vă pentru noi, dragă Valentina Ferdinandovna! Să nu vă îngrijorați dacă n-o să primiți scrisori un timp.

2. Februarie 1985, Beersheba
Telegramă trimisă de Efim Dovitas
Valentinei Ferdinandovna

BĂIEȚEL MINUNAT 2.350 GR. 46 CM. EFIM

3. Martie 1985, Beersheba
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Dragă Valentina! Am ieșit cu micuțul din spital. E mic cât o gămălie de ac, e tare frumușel, suntem în al nouălea cer. I-am pus numele Isaac – cum să-l fi numit altfel pe copilașul nostru, dăruit la anii noștri și-n asemenea împrejurări? Trăim evenimentul ca pe un miracol venit de la Dumnezeu. Băiețelul nu-i un copil obișnuit, are sindromul Down, ne-au avertizat pe la jumătatea sarcinii. Pe baza diagnosticului, doctorii au propus să ne scape de el. Noi n-am stat pe gânduri, am refuzat, și acum băiețelul nostru e cu noi. E foarte liniștit, foarte drăguț, are ochi de asiatic. Seamănă cu un japonez. Nu prea știe să sugă, am mult lapte, mă mulg lui timpul, și, cum nu știe să sugă la sân, îi dau laptele meu cu biberonul. Să fim trei e o senzație uluitoare. Efim a hotărât să-l circumcidă înainte de botez. A chemat un rabin pe care-l cunoaște, acesta a venit cu un specialist care avea un cuțit de piatră ca în vremurile vechi. Am tremurat de frică, dar totul a decurs fără complicații, și, când rana s-a vindecat, l-am botezat pe micuț în biserica noastră. Daniel l-a botezat. Pot spune că fiul nostru s-a născut cu binecuvântarea lui! Daniel a venit cu o grămadă de cadouri, a adus și un cărucior. Nu-i dă drumul lui Isaac din brațe, n-am pomenit așa ceva, un om în toată firea care să se moaie ca o cârpă când vede un copilaș. Micuțul e foc de dulce, poate că din cauza asta. Azi au botezat-o și pe fetița lui Andrei Iosifovici. E al cincilea copil al lor. S-a născut la trei zile după al nostru. Pe Andrei Iosifovici l-am rugat să fie naș de botez. În comparație cu băiețelul nostru, fetița lui e uriașă. Un fel de Brunhilda. Părinții ei sunt foarte voinici.

Vremea e minunată – primăvara scurtă nu s-a sfârșit, arșița n-a venit încă. Mi-am făcut o nouă

prietenă, mă invită să mă mut la ea pe vară, stă lângă Tel Aviv; acolo, la mare, nu-i așa de cald, dar noi am hotărât să nu ne despărțim, deocamdată nu-i mare urgență. Ne-am împrumutat la bancă și am cumpărat un aparat de aer condiționat. Mănâncă mult curent electric, dar cum-necum o scoatem la capăt – important pentru noi e să nu ne separăm. Isaac are dreptul la o alocație specială, asta ne ajută să plătim rata pentru aparat. Ne bucurăm de fiecare minut petrecut cu micuțul nostru – el a dat un sens nou vieții noastre. A trecut puțin mai mult de o lună de când s-a născut, iar noi nu ne putem imagina cum de am fost în stare să trăim fără el. Voi continua să vă scriu.

Vă îmbrățișez,
Teresa

Ah, da, am uitat să vă scriu că maica Ioana a pictat o icoană pentru Isaac -*Akeda,* Sacrificiul lui Isaac. Pe altar stă culcat un prunc, lângă el stă-n picioare Avraam cu-n cuțit în mână, iar din tufișuri se ițește botul alb, surâzător al unui berbec cu coarnele răsucite vârtos. Cum mă uit la icoană, cum mă năpădesc lacrimile. Maica Ioana a venit la botez cu icoana, într-o mașină a mănăstirii, și, între altele, a lăsat un plic cu bani, dacă vă puteți închipui așa ceva – exact valoarea aparatului de aer condiționat. Asta-i pur și simplu un miracol…

P.S. Am uitat să vă spun că a ieșit de sub tipar cartea părintelui Mihail, sub pseudonim, bineînțeles – i-au trimis-o lui Efim să-i facă un dosar de presă. Cea mai bună critică vine dintr-o revistă rusească apărută-n străinătate. Cea mai rea vine tot dintr-o revistă rusească din străinătate. Efim a făcut o copie xerox, o anexez la scrisoare. Sper să ajungă. Niciun fel de ecouri din Rusia, cred că n-a ajuns cartea la ei.

4. 1985
Din revista *Russkii Put'* ed. Paris-New York, „Lecturi despre Lectură", Andrei Belov, ed. Poisk, Munster

…Principiul de la care pleacă autorul în analiza Bibliei este acela că, înainte de toate, avem de-a face cu un monument istoric și literar așa cum este *Divina Comedie* sau *Cântecul oastei lui Igor.* Conformându-se acestui principiu, autorul atribuie un rol hotărâtor în studiul Bibliei cunoașterii științifice – filologiei, istoriei, arheologiei. Autorul numește tot complexul de științe „critică biblică", și lectura sa este determinată de poziția pe care o are în această privință. Și, culmea, consideră posibilă propagarea unui punct de vedere straniu, total opus poziției Bisericii. Conform doctrinei ortodoxe, Biblia este Cuvântul lui Dumnezeu adică e singura carte din lume al cărei autor este însuși Dumnezeu. Rolul celui care a scris textul – proroc sau apostol reduce numai la aceea că a reprodus în limba oamenilor revelația divină transmisă prin Sfântul Duh. Dar Andrei Belov are propriul lui punct de vedere.

Există în ortodoxie o disciplină a spiritului clar precizată, funcționând după regula fundamentală care stabilește că Sfânta Scriptură poate fi interpretată numai conform sfintei tradiții a Bisericii, în acord cu concepția Sfinților Părinți. A nouăsprezecea lege a celui de-al șaselea Conciliu ecumenic stipulează: „Reprezentanții bisericilor trebuie […] să învețe clerul și poporul în adevărata credință, să aleagă din Sfânta Scriptură gândurile și judecățile adevărate și să nu încalce limitele deja instituite și tradiția Sfinților Părinți; și cuvântul din Scriptură să fie interpretat nu altfel, ci numai cum l-au înfățișat corifeii și învățătorii Bisericii în scrierile lor … ca să nu se abată de la limitele cuvenite."

Asta nu-i „îngustime de vederi” și nici „despotism”, ci e principiul inspirației divine al Sfintei Scripturi. Acesta-i motivul pentru care studiile nerecunoscute de Biserică sunt nefundamentate și păgubitoare.

Andrei Belov, autorul acestei cărți îndoielnice, are alte surse. Ca să interpreteze textele biblice, pe lângă Sfinții Părinți, Ioan Gură de Aur și Grigorie de Nyssa, recurge la ereticii condamnați de Biserică, la unii ca Teodor de Mopsuestia și Pelagius, și chiar la liber-cugetătorii filozofi până la protoiereul S. Bulgakov, la N. Berdiaev, la V. Soloviov, a cărui autoritate nu poate fi nicidecum comparată cu autoritatea Părinților Bisericii. Autorul merge însă și mai departe: recurge la argumentele teologilor catolici și protestanți, ba uneori face apel și la oamenii de știință – fizicieni, biologi și alții.

Cărțile de felul acesteia sunt periculoase, distrug gândirea ortodoxă, și numai dușmanii adevăratei Ortodoxii pot să le întâmpine cu brațele deschise. Orice om care dă crezare ideilor lui Andrei Belov cade în brațele anticreștinilor, ceea ce e un lucru rău, mai rău decât ateismul „pur și dur”.

Arhimandrit Konstantin (Antiminsov)

5. 1985, Ierusalim
Maica Ioana către p. Mihail la Tișkino

Dragă Mișenka! Mi-au trimis cărticica ta *Lecturi despre lectură.* Ceva nu merge cu titlul. Am început s-o citesc, n-o fac cu grabă, citesc cu lupa, ochii-mi sunt neputincioși. E interesant ce citesc. Îmi amintesc de starețul nostru – că bine le mai zicea: cui nu-i e dat să fie înțelept, să n-o facă pe deșteptul și să se mulțumească doar cu cititul, iar cui i-e dată înțelepciunea, acela să judece tot ce citește. Biblia n-o poți cuprinde, are multă adâncime, fiecare își trage din ea după puteri. Starețul, care la bătrânețe se făcuse mai smerit și se muiase, atât cât se putea, la tinerețe fusese om învățat, avea părerile și judecățile lui. Mi-l amintesc înconjurat de filozofi și teologi, știa să se întrețină cu lumea și să țină piept minților celor mai luminate ale vremii.

Cartea ta adâncește și lărgește ce știm noi din Biblie, e îndrăzneață, chiar necuviincioasă pe alocuri. Sunt înconjurată aici de oameni, mare parte din ei puțin instruiți, sunt plini de smerenie, sunt călugări, și, cum îmi pare mie, în ziua de azi treaba călugărilor e rugăciunea, și nu învățătura. Nu mai există învățători așa cum socotea Biserica din Evul Mediu că trebuie să fie. Pe vremea aia erau învățați teologi, unii care descurcau un text și-l comentau, traducători, acum sunt mai mult arhivari. Și, dacă puterea de acum din Rusia n-a nimicit de tot Ortodoxia, ăsta nu e meritul învățaților teologi, ci al bătrânelor fără dram de carte și al preoților devotați care l-au mărturisit pe Cristos chiar cu prețul vieții lor. Doar știm prea bine câtă armată de credincioși a pierit în bătălia asta.

Poate că vremurile s-or schimba, și trebuie să ne gândim de pe acum nu numai să păstrăm credința, ci și să-i pătrundem tâlcul.

Criticile tale la adresa patriarhilor, felul cum le judeci faptele după morala de azi mă neliniștesc mult. Gândul tău despre evoluția ideii de Dumnezeu în istorie – de unde ți-a venit, nu cumva ai ajuns la el de unul singur? – mi se pare și ademenitor, și cu putere să te farmece.

Mai scrii, și pui un citat, că-n ultimul timp a început „o neînfrânare nemaivăzută, aceea a omului în legătură cu materia.” De unde-i citatul? Nu arăți în carte. Dar ideea-n sine e cât se poate de profundă, toți roboții ăștia, toate mașinile astea făcute să țină în viață omul când el e deja mort, organele artificiale și zămislirea – pare-mi-se că urmează în curând – în eprubete, ce greu e să le găsești sensul și să le cântărești din punctul de vedere al creștinismului! Dar, ce să zic, nici mintea nu-mi mai e așa limpede ca-n tinerețe. Apoi mi s-a părut că bibliografia nu-i alcătuită cum trebuie, sau nu mai văd eu bine, e chin curat să citești cu lupa.

Cartea are mult miez. Chiar mă mir cum de poți să-ți mențiii un nivel bun acolo, în satul tău. Între altele fie spus, știm noi prea bine ce și cum: să stăm acolo unde ne e locul, și tot ce ne e de trebuință vine de la sine.

Salutări din inimă întregii tale familii. N-am să-ți trimit icoana – nu-s în stare să lucrez deloc. Să vă binecuvânteze Dumnezeu.

Cu toată dragostea,
Ioana

6. Aprilie 1985
Notă adresată de Efim Dovitas lui Nikolai Ivanovici Laiko

Stimate Nikolai Ivanovici! Conform înțelegerii noastre, vă aduc la cunoștință că am celebrat patru ceremonii de botez de la Anul Nou și până acum. Cei botezați sunt: fiul meu nou-născut Isaac, fiica nou-născută a doctorului Andrei Iosifovici Rubin, verișoara primară a enoriașei noastre Raisa Semionovna Rapaport, în vârstă de patruzeci de ani, și un tânăr japonez, student la universitatea din localitate (Iahiro Sumato).

Numărul de enoriași din parohia noastră crește nu numai pe seama nou-născuților și adulților botezați, ci și din cauza noilor familii strămutate aici – familia Lukovici din Bielorusia, o familie tânără din Leningrad, cu numele Kajdan. Soția e evreică botezată, soțul e nebotezat, dar e dispus să se convertească la ortodoxie. Tot sporul acesta de oameni nu face decât să mă bucure și să-mi dea motive de speranță că parohia noastră din Beersheba crește și se întărește.

Greutăți sunt, bineînțeles. Și, amintindu-mi de discuția noastră, aș vrea să vă rog să găsiți fondurile necesare pentru repararea acoperișului. În locurile astea nu plouă, din contră, cantitatea de precipitații pe an e mai mică decât cea căzută în total în restul țării, dar și o singură aversă poate să strice zugrăveala și frescele modeste. După estimările făcute de Andrei Iosifovici Rubin, omul cel mai bine informat dintre enoriași, costă totul în jur de cinci mii de shekeli. La fel de necesară e și reparația pridvorului. L-am dres în parte cu forțele noastre, ale enoriașilor, dar unul din piloni trebuie înlocuit, și asta n-o putem face noi singuri.

Anexez lista cu cheltuielile noastre. Din suma trimisă am luat 1.200 de shekeli pentru nevoi personale. Dacă ați reuși să găsiți o modalitate să-

mi asiguraţi un salariu minim, asta mi-ar uşura situaţia, cu atât mai mult cu cât creşterea numărului membrilor familiei mele antrenează cheltuieli suplimentare şi o împiedică pe soţia mea să-şi găsească ceva de lucru.

Vă invităm pe Preasfinţia Voastră să participaţi la slujba noastră săptămânală, care are loc de obicei duminica, la ora 18:30.

Pr. Efim (Dovitas)

7. 1 Aprilie 1985
Document 107-M

DIN DOSARUL CU MENȚIUNEA „SECRET”

Ministerul Afacerilor Religioase

Conform acordului, vă trimit raportul trimestrial cu lista cetățenilor israelieni care au fost botezați în perioada 1.01–25.03.1985 în bisericile din Patriarhatul Moscovei.

Anișcenko Piotr Akimovici, născut 1930, Mănăstirea Sfânta Treime, Ierusalim

Lvovskaia Natalia Aaronovna, născută 1949, Ein Karem Mănăstirea Gorni

Ruhadze Gheorghii Noevici, născut 1958, Mănăstirea Sfânta Cruce, Ierusalim

Rubina Eva, născută 1985, părinții Rubin Andrei Iosifovici și Rubina Elena Antonovna (născută Kondakova) – biserica Sf. Ioan Războinicul, Beersheba

Rapoport Larisa Semionovna, născută 1938, biserica Sf. Ioan Războinicul, Beersheba

Dovitas Isaac, născut 1985, biserica Sf. Ioan Războinicul Beersheba

Au fost botezate în total 11 persoane, dintre care 6 (din lista de mai sus) sunt cetățeni israelieni.

Vă rog să aveți în vedere că superiorii mei așteaptă să primească același lucru privind persoanele din categoria TT. Sperăm să avem informațiile corespunzătoare până la 15.04.1985.

N. Laiko

Document 11/345-E

DIN DOSARUL CU MENȚIUNEA „STRICT SECRET”

Pentru N.I. Laiko 23–34–98112450 IYR UKL-11

Ir. Al. – Kadomțeva Irina Alekseevna, cetățean francez, editura Put

Autor – Mihail Kuleșov, pseudonim Aleksandr Belov

Informator,
Ef. D.

8. 1984, Hebron
Din scrisoarea lui Gershon Shimes adresată mamei, Zinaida Henrikovna

…amănunte. Am fost convocat la *miluim,* este un antrenament de șase zile pentru rezerviști. Debora a rămas singură acasă cu copiii, dar știam că „echipa” noastră e foarte sudată, așa că nu-mi făceam probleme, știam că ei o vor ajuta. Debora are așa o fire, că nu suportă să roage pe nimeni. Tot ce poate face singură, face întotdeauna fără să ceară ajutorul cuiva. Trebuia mers la bancă să aranjăm treaba cu creditul. Ea a îmbarcat copiii în mașină și a plecat la Ierusalim. De la noi autobuzul 160 ajunge la Ierusalim într-o oră, e blindat și cu pază, dar ea a hotărât să meargă cu mașina. Nu ardea țara, putea foarte bine să mai întârzie cu hârtiile, avea de plătit o penalizare mică. Copiii stăteau în spate. Cea mică dormea în coș, băieții țineau coșul din ambele părți. La întoarcere, foarte aproape de casă, la intersecție, când s-o ia spre casa noastră, la treizeci de metri de postul de pază, au tras în mașină. Debora a auzit că geamul din spate s-a spart, a mărit viteza și-n cinci minute a ajuns acasă. A ieșit din mașină, s-a uitat pe bancheta din spate și l-a văzut pe Veniamin amuțit, plin de sânge, cu ochii cât cepele. Dar nu era sângele lui, era al lui Arieh. Glonțul îl nimerise în gât. Ori a fost un *sniper,* ori așa a vrut soarta. Debora crede că sunt muncitorii arabi care se răzbună după ce i-am dat afară când ne construiam casa. Două luni n-am fost în stare să-ți scriu. Debora e însărcinată. Tace tot timpul, o vorbă nu scoate. Au venit părinții ei din Brooklyn. Au plecat deja. Asta-i. Ne-am îngropat băiatul în vechiul cimitir evreiesc unde a fost înmormântat Iesei, tatăl regelui David, și străbunica lui, Rut. Nici pomeneală de arabi pe atunci. Pe urmă au stăpânit ei pământurile șapte secole, le-au umplut de

murdărie, le-au pângărit. Acum 180 de ani evreii le-au răscumpărat, și din nou arabii i-au căsăpit pe toți – asta se întâmpla în 1929. Și uite că acum s-a restaurat ceva din cimitir. Unui cunoscut de-al nostru, pictor din Moscova, i-a murit un copil abia născut și l-a îngropat în cimitir, fără știrea autorităților, bineînțeles. Asta s-a întâmplat acum zece ani. Și Debora a hotărât să ne înmormântăm băiatul în locul ăsta atât de vechi. De aici se vede toată Iudeea. Tot Hebronul a venit la înmormântarea lui Arieh al nostru. Îl îndrăgeau toți, era tot timpul cu zâmbetul pe buze, și primul cuvânt pe care l-a spus a fost *lovely.* Debora încearcă să vorbească în ivrit cu copiii, dar nu știu cum se face că o dă mereu pe engleză…

La puțină vreme după evenimentul ăsta cumplit, rabinul de aici, Eliahu, cu care suntem buni prieteni, ne-a propus să ne mutăm aproape de cimitir, ne-am vândut casa nouă, și-n locul vechiului cartier evreiesc Admot Ieseu am așezat o caravană de șapte rulote cu șapte familii. Nu vreau să m-apuc să restaurez o casă veche, vreau să-mi construiesc una nouă, am acum experiență. Și nu plecăm de pe pământul ăsta decât înfășurați în giulgiu. Să nu-ți fie frică, mamă, sper să avem viață lungă și să facem alți copii, dar de aici n-o să plecăm în vecii vecilor – orice ai încerca să-mi spui. Puțin îmi pasă de mormintele înaintașilor noștri. Dinspre partea mea, puteau foarte bine să fie înmormântați aici Adam și Eva, Avram și Sara, și Isaac, și Iacov. Pe mine și pe Debora ne ține aici mormântul fiului nostru, și trebuie să fii de acord că mormintele copiilor nu-s același lucru cu cele ale strămoșilor, vechi de mii de ani.

Dar fântâna lui Avram e chiar în rând cu casa noastră. Îți trimit ultima fotografie a lui Arieh și o fotografie a rulotei noastre așezată pe pământul pe care n-o să-l părăsim niciodată…

Scris pe fotografie. Căsuța noastră, în spate e grădina plantată de noi. Debora stă cu spatele, nu i

se vede burta imensă.

9. 1984, Moscova
Zinaida Henrikovna către fiul ei, Gershon

Micul meu băiețel! De o săptămână plângem uitându-ne la fotografia lui Arieh, pe care nu l-am cunoscut. Știi și tu prin câte am trecut, pe câți am pierdut. A murit fratele tău mai mare, la zece ani, din cauza unei greșeli înfiorătoare a medicilor, mi-am pierdut soțul iubit, nu avea nici cincizeci de ani. Istoria familiei noastre e cumplită: tineri și bătrâni uciși, femei și bărbați. Aproape nimeni n-a murit de bătrânețe, în patul său. Dar ce s-a întâmplat la voi depășește puterea mea de înțelegere. Știind că nu-ți place vorba multă, n-am să stau acum să-ți descriu stările prin care am trecut și gândurile noastre în legătură cu drama voastră, îți comunic numai atât: noi, eu și Svetocika, am hotărât să plecăm în Israel. N-o să fie nici azi, nici mâine, fiindcă Sveta, deși a plecat de două luni de la Serghei și stă cu Anecika acasă, o să trebuiască să se ocupe o vreme de divorț, și mie îmi trebuie ceva timp să-mi termin treburile, să duc clasa până la examenele de sfârșit de an și să mă ocup de pensie. Ce panică o să stârnesc în școală când o să anunț că plec! Lecțiile de literatură din clasele mari cad în sarcina mea, mai e o profesoară, dar e tare slabă. Nu-mi închipui cum o s-o scoată la capăt cu literatura secolului al XIX-lea nulitatea asta, Tamara Nikolaevna. E complet incultă. Pe de altă parte, tu ocupă-te să afli ce acte ne sunt necesare aici, iar actele care trebuie să vină din Israel, pe astea să le pregătești tu.

Mă gândesc tot timpul la ce-ar fi spus răposatul Mișa în situația asta, și simt că ar fi fost de acord cu decizia noastră. Nu mă uit că tu cu tatăl tău v-ați contrazis tot timpul, v-ați împuns și v-ați certat, și că ai plecat de acasă când n-aveai încă optsprezece ani, atâta știu, că te iubea cel mai

mult. Cred că-i plăcea din firea ta exact ce nu avea el.

Tu spuneai că e laș, dar, de fapt, el își iubea familia fără limite, cu aceeași măsură pentru noi toți. Era gata să facă orice ca să apere viața copiilor lui. Când a murit Vitenka de apendicita aia banală, Mișa mi-a zis – o singură dată-n viață și-a permis să pronunțe cuvintele astea! – ce blestem cumplit s-a abătut asupra familiei noastre: bunicul lui și-a îngropat fiul, și acum a venit rândul lui. Cine să-și închipuie că blestemul s-a abătut a treia oară?

1984, Moscova
Zinaida Henrikovna către fiul său, Gershon

Dragă Grișenka! Vă felicit pe tine și pe Debora cu ocazia nașterii fiului vostru! Cât de mult vreau să-ți cunosc copilașii – așa o familie mare, și tu cap de familie! Bineînțeles că nu ne-a trecut prin minte nici mie, nici tatălui tău că o să-ți aranjezi viața în felul ăsta. Mă bucur din toată inima. Îmi închipui ce greu e să crești atâția copii deodată. Pe vremea tinereții mele toți prietenii noștri aveau unu-doi copii, să ai doi era un act de curaj. Cred că singura familie cu mulți copii era familia portarului nostru, Rustam. Cred că ți-i amintești – băiatul lui, Ahmed, era în aceeași clasă cu tine la școala primară, iar Raia învăța cu Svetocika. Și câți mai erau, nu pot să mi-i amintesc pe toți. Abia acum, la bătrânețe, încep să-mi dau seama ce fericire și ce bogăție e să ai mulți copii.

Svetlana și Serghei au divorțat, dar, din păcate, el a refuzat categoric să-i permită Anecikăi să plece. Sveta a încercat să-i explice că fetița o să aibă alte posibilități să învețe și să trăiască, dar el i-a spus categoric că n-o să-i dea drumul niciodată să plece și să nu conteze pe el în privința asta. Sveta e într-o stare foarte proastă, tace și plânge, e foarte greu să discuți cu ea. Cred că n-am dreptul

moral să plec fără ea. E tare neajutorată: deși are un suflet minunat, se descurcă greu în viața de zi cu zi. Am fost plecată trei zile la Leningrad, la ziua de naștere a lui Aleksandr Aleksandrovici, a împlinit șaptezeci de ani; când m-am întors am descoperit că se spărsese o țeavă îndată ce plecasem, și, după trei zile, când am revenit, apa mai băltea încă prin colțuri. Trebuie făcut ceva cu podeaua – parchetul s-a umflat, să-l schimb e foarte scump, trebuie pus linoleum deasupra. Să fi strâns apa imediat, să nu m-aștepte pe mine. Dar ea ce crezi că făcea? Plângea… Spune și tu, pot să plec și s-o las așa neajutorată?

Deocamdată trebuie să mai așteptăm, Grișenka. Nu pot să înaintez actele fără ea. În plus, sper că atunci când Serghei o să aibă alți copii – s-a însurat cu o colegă de serviciu – o să-i dea totuși voie Anecikăi să plece.

Te rog să ne trimiți fotografii – sunt bucuria vieții mele, stau și mă uit la fețișoarele minunate ale copiilor voștri. Toți sunt atât de frumoși!

Să nu fii furios pe mine că nu mă pot hotărî să plec de una singură. Înțeleg prea bine că locul meu e lângă nepoți, că aș putea s-o ajut pe Debora, să-i învăț pe copii limba și literatura rusă. I-aș învăța să citească din Pușkin și Tolstoi. Ăsta-i lucrul pe care știu să-l fac bine! Mă întristează mult că nu vorbesc rusește copiii tăi. Dacă ai ști cât de mintoasă și talentată e nepoțica ta! Scrie și versuri!

Te îmbrățișez, dragul meu Grișenka. Aștept cu mare nerăbdare scrisorile tale. De când ai plecat tu, cutia poștală ocupă un loc foarte important în viața mea, așa cum sunt iubiți cățeii și pisicile în alte familii.

Mama

10. 1985, Hebron
Gershon Shimes către Zinaida Henrikovna

Scris pe fotografie: Mama! O mică sărbătoare la noi în familie – anul ăsta am strâns prima recoltă din grădina de zarzavaturi de lângă casă. Copiii, sârguincioși, și-au făcut de lucru. Pe lângă ai noștri, mai sunt doi ai rabinului Eliahu și o fată ceva mai mare, e fiica vecinului nostru.

11. 1987, Moscova
Zinaida Henrikovna către fiul său, Gershon

Dragă Grișenka! Vă felicit pe tine și pe Debora cu ocazia nașterii fiului vostru! Tare aș vrea să-ți cunosc copilașii – familia ta sporește, asta-i mare bucurie. Mi-e greu totuși să mi te-nchipui în rol de patriarh!

Mulțumește-i Deborei pentru fotografii – ce copii minunați! Sunteți așa o pereche frumoasă! Svetocika a observat imediat că toți băieții au moștenit părul roșu al mamei, iar fata seamănă cu tine. Cum se spune la ruși, în popor, dacă fata seamănă cu tatăl, asta-i va aduce noroc. Anecika a dus fotografiile verilor ei la școală. Se mândrește cu ei. E o fată tare bună, e premiantă. I-am luat o profesoară de engleză, pe Liubov Sergheevna – poate că-ți mai amintești de ea, a lucrat cu mine la aceeași școală în anii șaptezeci, pe urmă a plecat în altă parte.

Dau și eu lecții particulare, așa că ne ajungem foarte bine cu banii. Îmi iubesc mult profesia, dar trebuie să recunosc că munca de meditator nu-mi procură atâta satisfacție cât îmi procură orele pe care le fac la școală. Deși am rezultate bune, bineînțeles. Anul trecut am avut opt elevi, toți au avut note excelente și au fost trimiși în învățământul superior. Cât de tare mă întristează că nepoții mei nu știu limba rusă!

Zilele astea au anunțat la radio că au fost tulburări în Hebron. Pur și simplu tremur pentru viața voastră. Spune-mi, dragă Grișenka, n-ați putea oare să vă mutați într-un loc mai ferit? Dacă ai fi de unul singur, hai, mai treacă-meargă, dar ai familie care a trecut printr-așa o tragedie, cum puteți rămâne într-un loc atât de periculos? Tu singur spuneai despre evreii germani că n-au avut pic de minte când au refuzat să părăsească

Germania cu Hitler venit la putere. Te-nțeleg prea bine când spui că erau cuceriți de cultura germană, că au făcut o alegere greșită și au plătit pentru asta cu viața lor și a copiilor lor. De ce ții morțiș să nu pleci din locul ăla, când vezi cât e de periculos să trăiești acolo?

Știu că ai părerile și argumentele tale, dar sunt unele situații mai convingătoare decât argumentele noastre, și viața ne obligă uneori să facem compromisuri. Să nu te superi pe mine că-ți vorbesc așa, dar îmi fac atâtea griji pentru tine și pentru copiii tăi.

Te îmbrățișez,
Mama

12. 1987, Hebron
Shimes Gershon către Zinaida Henrikovna

Dragă mamă! Cum de n-ai înțeles până acum că-i vorba despre viață, și nu despre alegerea unui domiciliu? Viața evreului poate fi împlinită numai pe pământul Israelului. Și nu-i vorbi de întregirea familiilor, ci de refacerea destinului și istoriei în sensul cel mai înalt. Chiar nu pricepi de ce suntem aici?

Acum douăzeci de ani Șlomo Goren, generalul și rabinul Armatei israeliene, a intrat în peștera Macpela cu sulul Torei și s-a rugat pentru prima dată aici după șapte sute de ani. Din anul 1226 li s-a interzis evreilor și creștinilor să intre în locul ăsta sfânt. Rabinul Șlomo Goren și-a făcut intrarea în Hebron într-un jeep cu un singur șofer, în fruntea întregii armate. Eu de aici nu plec.

Aici trăim și aici vom continua să trăim. Te rog, fără bocete, n-am nevoie de ele, altfel îmi pierd și bruma de dragoste pe care o port rudelor apropiate. Bâiguiala ta neghioabă în legătură cu Svetocika și cu problemele ei cu fostul soț mă face să râd. Eu cred că tu trebuia să vii aici, ca nepoțica ta să poată trăi pe pământul ăsta. După legea evreiască, copilul născut din mamă evreică este evreu. Am stat în lagăr cinci ani ca să pot ajunge aici. S-a zis cu viitorul vostru dacă rămâneți în Rusia.

Spui c-o să-mi înveți copiii să vorbească rusește, chiar mi se pare caraghios. Ei știu două limbi – ivrit și engleză. Debora socotește că engleza le e necesară, n-o contrazic. Toți copiii mei primesc sau o să primească educație religioasă. Rabinul Eliahu se ocupă de ei, în orășelul nostru sunt de cinci ori mai mulți copii decât adulți. S-au născut toți în preajma mormintelor strămoșilor noștri și mă-ndoiesc că au nevoie de limba lui Pușkin și a lui Tolstoi, cum zici tu. Când vor sărbători Bar

Mițvá la treisprezece ani, vor citi Tora în ivrit. Și, crede-mă, băiatul cel mare a făcut progrese mari la învățătură. Generația asta trebuie să știe la fel de bine să citească Tora și să mânuiască automatul. Ultimului născut i-am pus numele Iehuda.

Dacă vrei să-ți răspund la scrisori, te rog să nu-mi scrii tâmpenii și să nu-mi dai sfaturi. O ai pe Svetocika pentru asta.

Al tău fiu,
Gershon

13. 1989, Moscova
Zinaida Henrikovna către fiul său, Gershon

Dragul meu Grișenka! Nu știu dacă vestea asta o să te bucure sau, dimpotrivă, o să te scoată din sărite. Svetocika se mărită. Pe de o parte, mă bucur pentru ea, pe de altă parte însă, treaba asta îmi schimbă din nou planurile. Trebuie să-l ții minte pe alesul inimii ei – colegul ei de clasă Slava Kazakov. Era îndrăgostit de ea încă din clasa a șasea, dar ea nu-i dădea nicio atenție. Închipuie-ți că au avut o petrecere la școală, s-au reîntâlnit și lui i s-au aprins din nou călcâiele. S-a mutat deja la noi. Svetocika a înflorit pur și simplu – e foarte grijuliu cu ea, n-am mai văzut așa om, e foarte atent. În plus, se poartă minunat cu Anecika. Știi și tu ce greu se trăiește aici – stau la cozi de dimineață până la prânz ca să cumpăr ceva alimente, după-masă nu rămâne nimic în magazine. Sveta primește din când în când la serviciu pachete cu produse alimentare, asta-i grozav! Sora lui Slava lucrează și ea la magazinul universal, e șefă la depozitul de mărfuri, îi cunoaște pe șefii de la magazinele alimentare, așa că Slava cară acasă o dată pe săptămână sacoșe pline cu carne, brânză, hrișcă. Asta mă scutește în mare măsură de alergătura de dimineață.

Au primit-o pe Anecika la școala de balet, din septembrie o duc la lecții. E tare pasionată, tot timpul dansează și ascultă muzică. A reieșit că-i foarte muzicală. Mi-ai scris că Șoșan al vostru se ocupă de muzică. Asta-i precis moștenire de la bunicul. Mișa era foarte talentat, învăța să cânte rapid la orice instrument, învățase să cânte până și la armonică.

Îți trimit fotografia Anecikăi, ca să știe copiii tăi cum arată verișoara lor de la Moscova.

Mătușii tale, Rimma, de care nu-ntrebi niciodată, i-au găsit cancer la sân, au internat-o, au operat-o, acum face chimioterapie. Lumea spune că-n Israel se face o medicină grozavă, că doctorii fac pur și simplu minuni. Dacă am putea s-o trimitem la tratament acolo! Mi-ai scris că ai un prieten chirurg în orășelul vostru. Poți să-l întrebi dacă au cum s-o ajute cu ceva pe Rimmocika? E mai tânără decât mine cu zece ani, a fost întotdeauna o femeie atât de sănătoasă.

Te sărut, dragul meu băiețel.

Mama ta

PS: A primit Debora jucăriile pe care i le-am trimis acum mai bine de două luni?

14. 1990, Hebron
Gershon către Zinaida Henrikovna la Moscova

Ce-mi tot povestești, mamă? Ca să-ți spun drept, nici nu vreau s-aud! Îmi amintesc de Slava ăsta, nu-i nimic de capul lui, seamănă cu surioara mea la prostie. Balet, armonică, pachete cu alimente, biata Rimmocika zici, pui de lele, asta a fost toată viața, când m-au închis, îi era frică să vă dea telefon – prostii, nu mai au importanță! Trăiți pe altă planetă, care nu mă interesează câtuși de puțin. La noi totu-i în deplină ordine. Debora îți trimite fotografii cu cea de-a doua fetiță a noastră. S-a născut acum două săptămâni.

Fiți sănătoși,
Gershon.

15. Decembrie 1987, Haifa
Din jurnalul Hildei

Moussa a venit după slujbă. Să discute cu Daniel. Palid, încruntat. Nu l-am mai văzut așa. Brusc mi-am dat seama că a îmbătrânit, pur și simplu. Părul i-a albit, tenul e întunecat, nu de la soare, ci din cauza vârstei. Până și gura, întotdeauna roșie, și-a pierdut culoarea și s-a făcut moale. Am simțit un junghi în inimă – am îmbătrânit amândoi, și ne-am înăbușit iubirea, sărmana… Când lumea s-a împrăștiat, Moussa și Daniel s-au instalat în cămăruța noastră, iar eu am pregătit ceaiul. Moussa a refuzat să bea. Am vrut să plec, Daniel mi-a cerut să rămân. Mi s-a părut că Moussa vrea să discute cu el între patru ochi. Bun, am rămas. Moussa scoate din buzunar un ziar arăbesc, i-l întinde lui Daniel. Daniel se uită și-i spune: citește tu, citesc prost în arabă…

Moussa citește extrase din cuvântarea lui Arafat: „O, fii-eroi ai Gazei! O, fii mândri de pe malul de vest! O, fii curajoși ai Galileii! O, fii dârzi ai Negevului! Flacăra revoluției aprinsă împotriva cotropitorilor sioniști nu se va stinge până când pământul nostru nu va fi eliberat de ocupanții lacomi! Oricărui om care-și pune-n gând să oprească Intifada, înainte ca ea să-și atingă țelul final, o să-i înfig zece gloanțe-n inimă…”

Moussa lasă din mână ziarul și zice: mai rău nici că se poate.

Lui Daniel i se lungește fața. Dă din cap, își acoperă ochii cu mâinile.

— Trebuie să plecăm de aici. Unchiul e-n California. Poate-mi găsește ceva de lucru sau mă ia la el, zice Moussa.

— Ești israelian.

— Sunt arab. Ce pot să fac?

— Ești creștin.

— Sunt numai piele și os, și am patru copii.

— Roagă-te și muncește, zice Daniel abia auzit.

— Frații mei musulmani se roagă de cinci ori pe zi, începe să strige Moussa. De cinci ori spun rugăciunile *namaz!* N-am cum să-i întrec în rugăciuni! Și mă-nchin aceluiași Dumnezeu! Unuia singur!

— Nu striga Moussa! Pune-te în situația Lui: evreii se roagă unuia și aceluiași Dumnezeu să fie nimiciți arabii, arabii să fie nimiciți evreii, iar El ce să facă?

Moussa izbucnește-n râs:

— Da, n-ar trebui să aibă de-a face cu proștii!

— El n-are alte popoare, de unde să le ia? Toate-s așa… Nu pot să-ți spun: rămâi aici, Moussa. În toți anii ăștia, jumătate din enoriașii mei au plecat din Israel. Mă gândesc și-mi zic: Dumnezeu nu cunoaște înfrângerea. Dar, ce se petrece azi, asta-i curată victorie a urii unora împotriva altora.

Moussa pleacă. Îl conduc până la ușă. Mă mângâie pe cap și-mi spune:

— Aș vrea să mai avem o viață…

Mașina lui Daniel e la reparat, mă roagă să-l duc până la fratele Roman, starețul bisericii arabe unde-i îngăduiseră lui Daniel să slujească la începutul anilor șaizeci. Sunt mirată: știu că se certase cu Roman și că, din momentul când starețul pusese lacăt nou la poarta cimitirului, Daniel nu mai vorbise cu el. Îl duc la casa lui Roman. Văd cum se îmbrățișează în ușă. Roman e tare bucuros. Daniel aflase că Patriarhul avusese de gând să ne lase fără biserica Sf. Ilie la Izvor, Roman se dusese la Patriarh și-i spusese că niciuna din comunitățile arabilor creștini din Haifa nu va ocupa biserica asta. Patriarhul își desfăcuse brațele a nedumerire și spusese „Asta-i bună! E o neînțelegere la mijloc, să rămână totul așa cum este.” Daniel nu-i mulțumise atunci lui Roman că intervenise pentru el, dar știu că se bucurase grozav. Acum se întâlnesc după atâția ani…

Intru în casă gândindu-mă: dacă începe măcelul ca-n 1929, plec în Germania. N-o să-mi duc viața aici, într-o baie de sânge, și s-o fac de bunăvoie și nesilită de nimeni. E adevărat că Daniel zice că omul se obișnuiește cu orice oroare: cu prizonieratul, cu lagărul, cu închisoarea… Dar chiar trebuie să se obișnuiască? Moussa are dreptate, trebuie să plece de aici, să nu cumva să capete copiii obiceiul ăsta.

Dar eu?

16. 1988, Haifa
Din jurnalul Hildei

Nu credeam c-am să mai calc vreodată prin cimitirul ăsta. Ieri i-au îngropat pe Moussa, pe fratele lui, pe tatăl lui și pe soția lui. Și pe alte câteva rude. Vremea era mohorâtă, ploua. Ce loc groaznic e Israelul – aici războiul face ravagii în sufletul omului, n-are nici reguli, nici limite, nici sens, nici justificare. Nici urmă de speranță să se termine vreodată. Moussa abia împlinise cincizeci de ani. Își făcuse actele să plece la muncă-n America. Unchiul îi trimisese fotografia căsuței cu grădină unde urma să stea împreună cu familia. Îl angajaseră grădinar la unul dintre cei mai bogați oameni din lume. Acum va trebui să se mulțumească omul ăsta cu alt grădinar.

Au închis coșciugul. Nu i-am văzut nici fața, nici mâinile. N-am nicio fotografie a lui. N-am familie, nici copii, nici patrie, nici limbă maternă – nu mai știu de mult care limbă mi-e mai maternă – ivritul sau germana. Ne-am iubit aproape douăzeci de ani, pe urmă s-a terminat. Nu pentru că am încetat să-l iubesc, ci pentru că inima mi-a spus: ajunge. Și el a înțeles. În ultimii ani ne-am văzut numai la biserică, stăteam uneori unul lângă altul, știam amândoi că n-avem pe nimeni mai aproape în lumea asta, și a rămas căldura, dar ne-am îngropat adânc dorința. Mi-a rămas în minte așa cum l-am văzut ultima oară, cu trei săptămâni în urmă – cu chipul întunecat, încărunțit, îmbătrânit înainte de vreme, cu dintele de aur strălucind când zâmbea.

Atunci nu mi-a spus că mă conduce acasă și a făcut bine. M-am întors, i-am făcut cu mâna, s-a uitat după mine, am plecat cu inima ușoară, simțeam că-ncep o altă viață, o viață eliberată de nebunia iubirii cu care ne luptaserăm rușinați amândoi fără surle și trâmbițe, fără s-o putem

învinge, dar care ne sleise pur și simplu de puteri, ne obosise de moarte, încât am depus armele până la urmă. Am simțit golul din sufletul meu, locul de acolo era liber, mi-a venit un gând în minte: s-a făcut puțin loc în inima mea, Slavă Domnului! Lasă să nu mai fie iubire omenească, acaparatoare și lacomă, să vină alta, dezinteresată, care să nu știe ce-i lăcomia. Și-am simțit cum eul mi se face mic de tot.

Daniel a rămas la praznic. Eu am plecat. Mirosul de pui fript, care plutea deasupra meselor, m-a dezgustat.

Azi de dimineață am fost cu Daniel la un supermarket ieftin să cumpărăm farfurii de unică folosință, pamperși pentru bătrânii noștri și alte câteva lucruri, le-am încărcat pe toate în mașină și, când să pornească motorul, îmi zice:

— E mare lucru când eul ți se face cât un ghem, când te faci mic de tot, așa ocupi mai puțin loc, și atunci rămâne mai mult loc în inima ta pentru Dumnezeu. În general, ăsta-i un lucru bun, că, pe măsură ce îmbătrânește, omul ocupă mai puțin loc. Nu vorbesc despre mine, eu nu fac decât să mă-ngraș odată cu trecerea anilor.

După ce am descărcat toate lucrurile și le-am așezat pe polițe, în cămară, îmi zice iar:

— Nu cumva te bate gândul că poți pleca de aici? Înseamnă că fugi de pe câmpul de luptă într-un moment decisiv. E același lucru.

— Crezi că acum e momentul decisiv? îl întreb destul de iritată, fiindcă mă frământa gândul să plec.

— Fata mea, asta înseamnă alegerea creștinească – să te afli tot timpul într-un moment decisiv, chiar în inima vieții, să te-ncerce durerea și bucuria în același timp. Te iubesc foarte mult. Ți-am spus-o vreodată?

Și-n momentul acela am simțit exact lucrul despre care-mi vorbea: o durere sfâșietoare-n inimă și o bucurie la fel de puternică.

17. 1991, Berkeley
Ewa Manukian către Esther Hantman

Dragă Esther! După ce ai plecat, ți-am simțit și mai mult lipsa. Am vrut să ți-o spun, dar m-am jenat. Pe urmă mi-am zis că oricum tu știi asta. Am suferit toată viața că n-am o mamă, mi-am dorit-o cu ardoare, și atunci când ea nu era lângă mine, și când își făcea apariția. Dorința nu mi-a fost îndeplinită niciodată. Cred că lucrurile sunt atât de complicate în viața mea tocmai pentru n-am avut-o pe mama lângă mine. Îmi ești mai mamă decât Rita. Ești singura cu care mi-am făurit o legătură trainică din care mă hrănesc și-mi iau putere și înțelepciune.

Imediat după ce ai plecat, Enrique s-a instalat la noi. L-ai văzut – e unul dintre cei doi prieteni ai lui Alex cu care și-a petrecut tot anul trecut. Alex m-a întrebat cum mă aranjează mai bine dacă-și iau un apartament cu chirie sau stau la noi acasă. I-am spus: acasă. Acum vin la micul dejun împreună – sunt veseli, frumoși. E ca și cum aș avea doi băieți. Le zâmbesc și pun de cafea. E adevărat că numai sâmbăta și duminica, în zilele de lucru plec înaintea tuturor. Enrique e un băiat de ispravă. E săritor și amabil, n-are nici urmă de agresivitate. Deși e mai mare cu cinci ani decât Alex, par de aceeași vârstă. Sunt de aceeași talie, adoră să-și schimbi hainele între ei. Enrique a părăsit Mexicul acum patru ani, a avut ceva probleme cu părinții. A făcut o aluzie în trecere, ca să-nțeleg că mă laudă pentru cât de tolerantă sunt. Termină un curs de design, l-au invitat deja să lucreze la o firmă cunoscută. Alex s-a fixat definitiv pentru sociologie, dar îl interesează numai problema homosexualității.

Grișa se-nțelege de minune cu ei – de fiecare dată când mă-ntorc de la lucru, aud hohotele lor de râs în living. Le zâmbesc și-i rog să mă primească

să le țin companie. Sunt exact așa cum vor să mă vadă fiul și soțul meu: binevoitoare și TOLERANTĂ, ÎNGROZITOR DE TOLERANTĂ! – le îngădui orice, fiului meu să se culce cu un băiat, soțului meu să se culce cu o fată tânără. Am suflet mare, sunt mărinimia întruchipată. Toți mă adoră, Grișa e atent și tandru cum n-a mai fost niciodată. Îmi e foarte recunoscător că nu spun o vorbă despre Lisa. Îmbrățișările lui sunt la fel de înfocate ca și până acum, iar când am încetat să mă duc la petrecerile lor de la universitate, a fost pur și simplu încântat de delicatețea mea: i-am cedat Lisei locul, să stea ea lângă el când e vorba de viața socială. Au rămas două perechi de universitari la care mă duc, ca și înainte, împreună cu Grișa. E o situație ambiguă, relațiile nu-s la lumina zilei, dar sunt acceptate de comun acord. Cred că-n curând o să mergem în vizită toți trei. Asta și vrea Grișa, deși n-o arată. Dar gata cu toleranța mea, până aici. Trebuie să-ți mărturisesc, în sfârșit, că tremur să nu mă părăsească. Sunt de acord cu orice fel de relație, numai să rămână lângă mine. Îți dau voie să-ți retragi considerația pe care o ai pentru mine.

Bun, acum gata cu subiectul ăsta, ce-am avut de zis am zis. A, să-ți spun o noutate! Am vorbit cu Rita la telefon. Are un plan grandios. Anul viitor se împlinesc cincizeci de ani de când a fugit din ghetoul din Emsk. (Între altele, după două luni și jumătate de la data fugii, voi împlini cincizeci de ani!) Cei care mai sunt în viață au hotărât să organizeze o întâlnire la Emsk, și mama mea are de gând să se ducă, dacă poți să-ți închipui una ca asta. Idee uluitoare, dar, ce să vezi, e pe puterile mamei. Să plece în scaunul de invalid cu trei mijloace de transport – de la Haifa la Odessa cu vaporul, de acolo cu avionul la Minsk, iar de Minsk cu trenul la Emsk. La început m-am înfuriat rău: mii de draci! Nu poate să stea liniștită locului! Pe urmă am realizat că asta are legătură tot cu

eroismul ei stupid: nu vrea să țină seama de nimic, și cu atât mai puțin de starea în care se găsește ea însăși. Am ordin să vin la Haifa și să fac împreună cu ea toată călătoria asta.

Da, vreau să mă duc! Mi-am dat seama că vreau să văd totul cu ochii mei, o să fie mai eficace decât o ședință de psihoterapie pe canapea, decât să mă uit ca Freud în patul părinților în momentul zămislirii mele, o să fie un contact pe viu cu trecutul familiei mele și al poporului meu. Iartă-mi patosul. Să-mi spui dacă ai primit invitația pentru întâlnire. Vii? Nu știu de ce, dar numai ideea că o să fii acolo crește importanța și interesul pe care-l acord călătoriei.

Dacă ai ști cum trăiesc! Ca pe un câmp minat: ocolesc locurile periculoase – cu asta să nu-mi frământ mintea, despre asta să nu scot o vorbă, la asta să nu fac nicio aluzie… Și-n general să gândesc mai puțin! Numai cu tine pot discuta fără să-mi fie teamă că distrug echilibrul fragil din viața mea stupidă.

Te îmbrățișez,
Ewa

18. Decembrie 1991, Haifa
Rita Kowacz către Pawel Kociński

Dragă Pawel! Am trăit o viață cu tine alături, umăr la umăr, am avut aceleași idealuri, aceiași camarazi. Dar s-a întâmplat ca spre sfârșitul vieții să-l descopăr pe Dumnezeu și acum nu mai vreau decât un singur lucru – să-mi împart bucuria cu toți apropiații mei. Când omul face un pas către Dumnezeu, Dumnezeu face doi. Trebuie să faci doar un singur lucru – să recunoști că fără Dumnezeu omul nu poate nimic. Mă doare sufletul când mă gândesc câtă energie, cât suflet și cât eroism am consumat nu de dragul lui Dumnezeu, ci de dragul omului și al idealurilor sale. Nu te mai chem la Haifa, știu cât de greu ți-e s-o lași singură pe biata Mirka, dar îți propun să faci un mic voiaj în Bielorusia. Treaba stă așa: am primit o invitație de la un bătrân imbecil cu care am fost în ghetou și împreună cu care am evadat, și, cum îți spun, ei organizează o întâlnire a celor care au scăpat cu viață, o să fie și preotul evreu care ne-a ajutat să facem rost de arme. O să fie interesant să-l întâlnim. Îți propun să vii la Emsk, o să ne vedem cu siguranță pentru ultima oară. Pe mine mă aduce Ewa, e posibil să vină și Agnes, prietena mea englezoaică. N-o să mă duc de acolo nici la Łódź, nici la Varșovia, tu poți s-o faci, doar mergi pe picioarele tale.

În plus, nu-ți ascund, Pawel, că țin FOARTE mult să-ți împărtășesc ce mi-a fost dat să capăt la bătrânețe. Regret că ÎNTÂLNIREA a avut loc atât de târziu, dar, cât timp omul e-n viață, nu-i niciodată PREA TÂRZIU. Mă rog fierbinte ca întâlnirea să aibă loc – a mea cu tine, a ta cu Dumnezeu. Domnul să te binecuvânteze pe tine și pe toți ai tăi.

Vechea ta prietenă,
Margarita (Rita) Kowacz.

19. Ianuarie 1992, Ierusalim
Ewa Manukian către Esther Hantman

Scumpă Esther! N-am reușit să-ți telefonez de acasă, totul s-a petrecut fulgerător. M-au sunat din Haifa pe 5 ianuarie dimineață și mi-au spus că Rita murise în noaptea aceea. Grișa m-a dus valvârtej la aeroport. Am ajuns la Haifa după o călătorie mizerabilă, cu două escale și opt ore de așteptare la Frankfurt, iar în ziua următoare au înmormântat-o. M-au uimit multe lucruri, m-au mișcat și chiar m-au zguduit. Acum e noapte, cu toate emoțiile îngrămădite-n mine nu reușesc să adorm, mai e și decalajul ăsta orar. Și m-am hotărât să-ți scriu. Mama avea un chip frumos. L-a meritat la sfârșitul vieții. Expresia aceea crispată și suspicioasă, proprie ei de-o viață, a fost înlocuită cu împăcare senină și adâncă mulțumire.

Se tunsese nu mult înainte de a muri, avea părul alb și un breton des în locul cocului de profesoară pe care-l purtase toată viața. Poate să pară ridicol, dar îi stătea bine.

I s-a făcut o mare cinste pentru slujba de înmormântare – coșciugul cu trupul neînsuflețit a fost transportat la misiunea anglicană de la Ierusalim, și m-am trezit într-un loc a cărui existență nici măcar n-o bănuiam.

Până să înceapă slujba, un evreu cu chipa și tales, al cărui chip nu lăsa nicio îndoială că-i evreu, a intrat în clădirea austeră a misiunii anglicane și a spus rugăciunile evreiești de pomenire a morților deasupra coșciugului închis.

Am stat pe bancă alături de Agnes. Am vrut s-o descos, pe urmă m-am răzgândit – să las lucrurile să-și urmeze cursul lor.

Apoi a venit pastorul și a ținut slujba de înmormântare.

Am ieșit în grădină și am văzut cât de minunată este – lămâii erau înfloriți, ca-n Sicilia la vremea

asta. Câțiva pomi fructiferi erau golași, unul avea rodii și n-avea nicio frunză. Dar toată grădina era verde – arbuști care seamănă cu ienuperii, palmieri și chiparoși. Soarele era strălucitor și rece, totul era calm, orbitor.

— Acum mergem la cimitir, a spus Agnes și m-a dus la un gard.

Dincolo de gard am văzut o stâncă din șisturi, foarte erodată cu o formă foarte sugestivă.

— Noi credem că așa arată Golgota. Un craniu. Nu-i așa că seamănă?

Agnes a zâmbit, și-a dezvelit dinții lungi de englezoaică. N-am priceput. Atunci mi-a explicat:

— E o alternativă la Golgota. La sfârșitul secolului trecut au dezgropat aici o cisternă de apă și au dat peste urmele unei vechi grădini. Grădina pe care o vezi e tânără, a fost plantată de curând. Au găsit cisterna și au descoperit Golgota, deși nu stătea ascunsă, era în văzul lumii. Stânca era aici dintotdeauna, dar nimeni nu-i dădea atenție. Pe urmă au găsit și mormântul din peșteră. Se spune că e mormântul pregătit de Iosif din Arimateea pentru el și pentru rudele sale.

Abia atunci mi-am dat seama că stânca e aidoma unui craniu de om cu orbitele-peșteri goale și cu nasul zdrobit.

Agnes m-a dus pe cărarea aflată într-o parte a stâncii, până la o deschizătură nu foarte mare făcută în ea – era o ușă. Sus era străpunsă o mică fereastră. În fața intrării, pe pământ, era o piatră lungă, cu un jgheab cioplit, semăna cu o șină. Puțin mai încolo se afla o piatră rotundă.

— Piatra asta e din alt loc, e ceva mai mică decât cea care închidea intrarea și care a dispărut acum două mii de ani. Dacă piatra rotundă care închide intrarea e pusă pe șina de piatră, ea poate fi ușor mișcată. Se rostogolește pur și simplu. Dar femeilor le e oricum greu s-o care. Au chemat un grădinar să le ajute. Hai, intră, uită-te!

Intru ca-ntr-un vis. Fusesem la Sfântul Mormânt, și nu doar o dată. Intrasem în edificiul enorm în care era mare învălmășeală, biserică lângă biserică, lipite una de alta, totul era dezarticulat, haotic, o mulțime de femei în negru, turiști, funcționari… Și o capelă mică la locul unde e mormântul. Se stătea la coadă ca să intri în peșteră. Turiștii țăcăneau aparatele de fotografiat. Ghizii ciripeau în toate limbile. Și nimic din tot ce auzeam și vedeam nu vorbea sufletului meu.

Aici însă nu e nimeni, mă încearcă deodată un sentiment extrem de puternic c-o să văd lințoliul abandonat acolo. Peștera e împărțită în două cripte, iar în cea din fund e o nișă din piatră. Mi se face pielea de găină, mă trec frigurile mele dintotdeauna.

Agnes stă afară, zâmbește:

— Seamănă, nu-i așa?

Așa-i, seamănă grozav.

Două femei cu fuste lungi stau pe o bancă sub un smochin. Își țin mâinile mari, în cruciș, pe genunchi. Una scoate din traistă o prescură, o rupe și-i dă jumătate vecinei ei. Aceasta face semnul crucii în dreptul gurii și mușcă din prescură.

Patru bărbați au purtat coșciugul mamei până la autobuz și am plecat la cimitirul anglican. Nici urmă de flori. Nu apucasem să cumpăr, iar cei din asistență, frații anglicani, puseseră pietre albe la capătul mormântului, după obiceiul evreiesc.

După înmormântare a venit la mine pastorul, semăna cu Agnes, cu dinți lungi și ochi spălăciți (frate și soră, am crezut, a reieșit pe urmă că erau soț și soție). Mi-a strâns mâna și mi-a întins două hârtii, pe una erau scrise cuvintele rugăciunii și un portativ cu un roi de note negre, cealaltă atesta slujba de înmormântare.

Poate că Rita e pe deplin mulțumită, își ținea întotdeauna actele și hârtiile într-o ordine desăvârșită.

Esther dragă! S-a întâmplat ceva ce n-am sperat niciodată – m-am împăcat de tot cu ea.

Acum îmi rămâne o groază de timp pentru remușcări, ca să mă simt vinovată că n-am suflet, că sunt neîndurătoare. Te îmbrățișez. Noapte bună. Aici se face ziuă.

A ta,
Ewa

20. Noiembrie 1991, Ierusalim
Ruvim Lakisz către Daniel Stein

Dragă Daniel! Te-am căutat de două ori la tine, la mânăstire, dar n-au catadicsit să te cheme. A doua oară ți-am lăsat scris numărul meu de telefon, dar nu m-ai sunat. Călugării tăi sunt atât de binevoitori, încât nu-s sigur că ți-au dat biletul cu numărul de telefon. Știi că întrețin o vastă corespondență cu cei scăpați cu viață de la Czarna Puszscza? Au rămas puțini dintre ai noștri, adică dintre cei care au ieșit din ghetou la 11 august 1942 și au supraviețuit până la eliberare. Și sunt din ce în ce mai puțini cu fiecare an care trece. M-am întâlnit cu David, el locuiește la Așkelon, și ne-am gândit că ar fi bine să organizăm o întâlnire la împlinirea a cincizeci de ani de când, datorită ție, lucrurile au luat o altă întorsătură. Coresponda cu Berl Kalmanovici din New York, cu Iakov Svirski din Ohio și cu câțiva foști partizani. Sunt foarte puțini evrei în Bielorusia. La Emsk, din câte știu, n-a rămas nimeni, au rămas doar oasele părinților noștri, ale rudelor noastre. Mi-au murit acolo două surori cu nepoții, știi asta? Mă ocup de toată organizarea. Trebuie să-nțelegi că tu ești figura centrală, vei sta în capul mesei, vei prezida reuniunea. Vom bea și vom evoca trecutul.

Acum să trecem la lucruri practice: cu cine te-ai întâlnit, cu cine ai ținut legătura dintre cei care au fost la partizani? Trimite-mi adresele lor. Am discutat cu David, ne-am zis că ar fi bine să vină cu copiii, să vadă și ei cum se trăia pe atunci. Mă gândesc să mă duc acolo din timp, să văd dacă a rămas măcar o piatră de mormânt. Tu nu ești din locurile alea, n-ai de unde să știi ce cimitir evreiesc bogat a fost acolo – ce stele funerare din marmură, din granit! S-au păstrat toate astea? Nu cred. Ce n-au distrus nemții a avut grijă puterea sovietică să distrugă. Trebuie strânși bani și făcut un

monument pentru toți. Ca să fiu scurt, sună-mă sau scrie-mi.

În numele Asociației Foștilor Cetățeni ai Emskului,
Ruvim Lakisz.

21. 1984, Ierusalim
Inodor Krivțov către părintele Mihail la Tișkino

Scumpe părinte Mihail! Am trecut pe la maica Ioana să-i urez toate cele bune de ziua numelui și mi-a dat o scrisoare de la tine. M-am bucurat. Ea îmi zice: scrie-i.

Uite că Dumnezeu m-a adus în locul pe care l-am pomenit în rugăciunile mele. Am dat peste un stareț adevărat. Trăiește într-o peșteră cum trăiau altădată sirienii. Nu știu cu ce se hrănește. E un izvor de apă – ca s-o aducă, urcă muntele; tânăr să fii, ți-e peste puteri să te cațeri sus. El răzbește până acolo, Dumnezeu știe cum, aduce apa într-o tigvă de bostan. Se spală acolo sus cu apa din tigvă, apoi o umple și coboară de pe munte ca șopârla. Iarbă nu-i de niciun fel, nici piciorul-caprei, nici altceva, doar pietre. I-o aduce corbul de mâncare, l-o hrăni îngerul – n-am de unde să știu. Șade în peștera asta de mult timp, nici nu se mai știe de când, mi-a spus un grec că are o sută de ani. Îl cred. Sau m-o păcăli? Pe lumină citește, când vine întunericul se roagă. Nici pat n-are – are o piatră ca un scaun, acolo doarme. Mult timp nu m-a lăsat să mă apropii, un cuvânt nu mi-a spus. I-am adus o dată o lipie – n-a ieșit din locul lui. I-am lăsat-o la gura peșterii. Am venit a doua zi – lipia ia-o de unde nu-i. Or fi mâncat-o fiarele? I se zice Abun, e o poreclă, înseamnă „părinte”, nimeni nu-i știe numele adevărat. Lângă peșteră e o mică platformă cu o piatră în chip de masă, își ține cartea pe ea și stă-n genunchi în fața cărții. Citește în greacă. Când urc să-l văd pe stânca lui, simt cum mi se înalță sufletul, și locul ăsta aspru și neprimitor mi se pare că e paradisul. Tătucă Mihail! Dacă m-o primi la el și mi-o îngădui să-mi duc traiul lângă el, plec sută la sută din lume, fiindcă, așa cum spunea starețul Paisie de la Athos,

doar un procent mă ține-n lume, iar aici nu-i nici urmă de unu la sută. Vreau să rămân aici, în preajma lui Abun, pentru totdeauna. Acum că am văzut-o pe maica Ioana, mă întorc pe stâncă și, dacă mă primește, rămân. Te îmbrățișez frățește.

Robul lui Dumnezeu Fiodor

22. 1988, Ierusalim
Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino

Dragă părinte Mihail! Îți doresc toate cele bune cu ocazia sărbătorii! Gândeai că-i timpul să-mi treci numele în pomelnic, așa-i? Și iată-mă, sunt vie. Tocmai eram pregătită cu toate să mă duc pe drum neîntors, mi se făcuse maslu, mă unseseră cu mir, mă împărtășisem, dar ce să vezi, fata nouă care împarte chilia cu mine, Nadenka, m-a dus la spital. Acolo m-au așezat pe masă, m-au tăiat cu cuțitele și mi-au scos tumoarea, era foarte mare, dar benignă. La drept vorbind, mi-e bine după operație – mă simt ușoară, e tare bine cu golul din burtă. Înainte parcă duceam o povară, mă sleia de puteri. E voia Domnului în toate, îmi zic, voia Lui chiar și pentru medici. Nadenka, ce să vezi, are acum putere asupra mea, o ține una și bună să mă operez de cataractă, fata e din generația nouă, are studii superioare, a primit educație laică. Săptămâna ce vine mă duce la Hadas, un mare spital de pe aici, la secția de oftalmologie. Întâi un ochi, apoi al doilea.

Stă la mine pe șevalet *Cristos în slavă,* e acoperit cu un cearșaf nu l-am sfârșit de pictat. Nadia îmi zice: uite, măicuță, Dumnezeu vrea s-o termini de pictat. De trei ani de zile și mai bine zăresc doar fereastra, nu văd deloc ce-i dincolo de ea. Zău că nu știu ce să-ți spun. Până o să-ți ajungă scrisoarea, sau îmi recapăt vederea sau rămân în întuneric până la sfârșitul zilelor.

Băiete drag! Ți-am trimis binecuvântarea mea, ți-o mai trimit o dată. Anii sunt cum sunt, sfârșitul vine în orice clipă. Am avut-o aici pe maica Visarionia, dăduse de tot în mintea copiilor. N-o asculta capul, chit că picioarele îi erau zdravene. Of, n-aș vrea să pățesc așa! Lumina minții te încălzește mai mult decât lumina zilei. Cum

spunea Pușkin: „Nu-mi da, Doamne, nebunie, mai bine-n sapă de lemn și-n pușcărie, mai bine trudă și foame…” O prostie și asta! Truda-i un lucru bun, e de felul ei bucurie.

Dacă fac ei cumva și operația e reușită, îți scriu cu mâna mea, scrisoarea de acum e, după cum vezi, scrisă cu mână străină. Nadia o scrie. Dumnezeu cu tine. Le binecuvântez pe Ninocika și pe micuțele Ecaterina, Vera și Anastasia.

Ioana

23. 1988
Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino

Scumpul meu prieten Mișenka! Îți scriu cu mâna mea! Mâzgălesc litere nedeslușite. Mâna mi s-a dezvățat, ochiul însă vede. Au spus c-o să-mi pună ochelari și o să fie bine de tot atunci. Doctorul e rus, om vesel, mi-a lăudat cataracta, zice că s-a dezlipit ca hârtia de pe bomboană. A promis să facă și al doilea ochi peste două luni.

Am fost duminică la biserică – totul strălucește! E plin de lumină. Mi se pare că-i totul de aur – și iconostasul, și ferestrele. Of, ce trist e să trăiești fără soare!

Ce fericită sunt, copilașul meu, că familia ta s-a mărit. Știu că bărbații vor băieți, că-s puțin bucuroși de fete. Uite că ai ajuns să ai un băiat! Slavă Domnului! Nu mi-ai spus, cum i-ați pus numele? Ai uitat? Sau zici – ia ghicește! Nu cumva Serafim? Înainte mulți puneau numele ăsta în cinstea lui Serafim din Sarov, acum, pare-mi-se, nu mai e la modă. N-am timp să mai adaug ceva, sună să mă duc la liturghie.

Dumnezeu cu tine.
Ioana

24. 1 august 1992, Ierusalim
Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino

Te felicit, Mișenka! Am primit și scrisoarea ta, și *Buletinul informativ al bisericii.* Douăzeci și cinci de ani de preoție – nu-i de colo! Trimite o fotografie, să văd cum te-au cinstit. Te pomenești c-a venit la Tișkino Vlădica în persoană, oare așa-i? Oh, teme-te și cutremură-te! Știi cum se spune – hula și lauda primește-le cu aceeași inimă!

Cum s-au schimbat toate, Mișenka! Cine s-ar fi gândit! Și puterii, arză-o-ar focul, i s-au isprăvit zilele, și ți-au atârnat decorații dintr-acelea bisericești pe piept! Am citit aici că noul guvern s-a făcut frate cu Biserica, însă eu n-am încredere – nicio mărime n-am avut la inimă de când mă știu. Dar nu lua seama la ce-ți spune o femeie bătrână. Uite că mă fălesc și eu puțin: m-au cinstit și pe mine, și-a amintit careva, nu știu cine, că am dreptul la onoruri, mie-mi zburase din cap, am împlinit nouăzeci de ani – vârstă rotundă. Ce crezi c-am început să-nșir în minte? Aniversările zilei mele de naștere – ce bine mi s-au întipărit în memorie! Mai ales cea de la nouă ani. N-am plecat în vara aceea la moșia noastră de la Gridnevo. Mama îl născuse greu pe fratele Volodia, îi făcuseră operație, abia putuseră s-o salveze. Era încă bolnavă, plecarea s-a tot amânat, am plecat după 11 iulie, ziua mea de naștere. Oaspeți nu erau mulți – toți părăsiseră orașul, îmi amintesc. Eram îngrijorată că o să primesc daruri puține. Părinții nu ne alintau, dar în anul acela mama mi-a făcut cadou o păpușă franțuzească, închidea ochii, avea bucle, era îmbrăcată în costum de marinar, purta ghetuțe de piele cu năsturași. Erau ultimii ani fericiți, pe urmă a venit războiul. Tata a fost amiral. Nu știai așa-i? Uite că m-am luat cu

povești vechi ca bătrânii, n-are cine să-mi spună să mă opresc.

Pe lângă felicitări, mai vreau să-ți vorbesc despre prietenul tău, Fiodor Krivțov. Și-a găsit un stareț pe voia lui și s-a făcut nevăzut – sunt asemenea oameni fericiți care caută și tot caută fără istov pe cineva căruia să i se dăruiască. A dat peste un pustnic, n-aș ști să-ți spun ce hram poartă – aici sunt mulți, nu le poți ține socoteala, și de toate culorile: și unii care se lipsesc de mâncare, și stâlpnici, și vindecători, și făcători de miracole. Șarlatani și nebuni cu duiumul. Omul sfânt e ființă tăcută, liniștită neluată-n seamă de nimeni, doarme sub scară, hainele lui nu bat la ochi. Trebuie să-l cauți mult ca să dai de el. Bun, gata cu asta. Ieri a venit Fiodor. La Ierusalim nimic nu te miră: când am ajuns aici, m-am plimbat prin Orașul Sfânt – am văzut și leproși, și turbați, și mascați gătiți cu tot soiul de zorzoane. Dar Fiodor mi-a răscolit sufletul. Îmbrăcat în niște zdrențe murdare, uscat ca scheletul, ochii-i ard cu flacăra nebuniei și nu văd nimic, barba îi atârnă până la brâu, capul cu pecingine, curățit de păr. Și-l ține acoperit cu o tichie, e adevărat.

Starețul a închis ochii pentru totdeauna! Îi trebuie un preot să-i țină prohodul. Îl știu pe Kirill al nostru, nu pornește el pe munte, orice ar fi – a prins osânză multă, se înăbușă. Ar mai fi al doilea, Nikodim, e sprinten, uscat ca scândura, poate s-ar cocoța până sus, dar e dus de aici, umblă pe Sinai.

Îi zic lui Fiodor: du-te la greci, au mulți preoți. El își clatină capul: nu, starețul era în mare sfadă cu grecii. Îi zic: du-te la sirieni, la copți. Iar dă din cap – îl refuzaseră deja. Mi-am amintit pe loc de fratele Daniel. Îi zic: știu un carmelit, nu refuză pe nimeni, doar că n-o să-ți convină poate. Și a plecat bietul Fedia. A, da, înainte să plece, mi-a spus că starețul Abun era episcop al Adevăratei Biserici a lui Cristos, era patriarhul ei. Biserica asta-i însemnată? îl întreb. Înainte vreme erau trei

oameni, îmi zice, asta-i Biserica – Abun, înaintea lui încă unul, învățătorul lui Abun, și Fiodor al nostru. A rămas singur Fiodor acum. Noi, toți ăștilalți, vasăzică nu suntem adevărați… Ai auzit ceva de biserica asta, Mișenka? L-am trimis cu Dumnezeu la Daniel, la Haifa. Ăsta o să-l primească, nici vorbă. Înmormântează și pe patriarh, și pe omul pribeag. Duce trai neînsemnat, așa-l socotim, își face veacul sub scară. Gata, m-am luat cu vorba, Dumnezeu cu tine, dragul meu prieten Mișenka.

25. 1992, Ierusalim
Telegrama trimisă de Nadejda Krivoșeinaia părintelui Mihail la Tișkino

MAICA IOANA SUMAROKOVA S-A STINS DIN VIAȚĂ LA 2 AUGUST LA NOUĂZECI ȘI UNU DE ANI. NADEJDA KRIVOȘEINAIA

26. Ianuarie 1992, Ierusalim
Lakisz către toți participanții

Drag(ă)…!

Comitetul însărcinat cu pregătirea întâlnirii supraviețuitorilor din ghetoul din Emsk vă informează următoarele:

1. Întâlnirea va avea loc pe 9 august anul curent în orașul Emsk. Există un acord cu administrația orașului. Având în vedere că hotelurile din oraș („Răsăritul” și „Octombrie”) pot primi nu mai mult de 60 de persoane, iar pe lista noastră sunt înscriși până acum 82 de participanți (le urăm sănătate!), municipalitatea ne pune la dispoziție căminul Institutului Pedagogic Tehnic, unde pot fi cazate până la 120 de persoane.

2. Au fost invitați să participe la întâlnirea comemorativă reprezentanții organizațiilor evreiești din lumea întreagă, reprezentanți ai guvernelor din Rusia, Bielorusia, Polonia și Germania. Câțiva au răspuns deja. Putem spune că avem certitudinea că vor veni jurnaliștii germani cu echipamentele de filmat. Autorizația de filmare n-am primit-o încă, dar sunt în contact cu organizațiile responsabile.

3. La cererea mea privind ridicarea unui monument în memoria evreilor morți din ghetou, autoritățile din orașul Emsk mi-au comunicat că există deja un monument închinat celor morți în timpul eliberării Bielorusiei de către soldații sovietici și că nu e nevoie de un al doilea monument. Pare că e posibilă amplasarea monumentului în vechiul cimitir evreiesc care a rămas intact, nu se știe prin ce minune. Așa încât banii adunați îi vom folosi în acest scop.

4. Va fi un discurs al primarului și un concert de amatori oferit de autoritățile orașului.

5. Vă voi comunica, pe măsură ce apar, toate amănuntele în legătură cu biletele, vizele și

deplasările, dar fiecare poate să nu adreseze întrebări.

Ruvim Lakisz

27. 4 August 1992, Haifa
Din jurnalul Hildei

Am plecat la patru dimineața și-n două ore, după ce am mers cu viteză mare pe drumul pustiu, am ajuns la cotitura care duce spre Qumran. Tot drumul Daniel mi-a povestit despre un fragment dintr-un manuscris publicat recent. Îmi pare că arheologul i-a vorbit despre manuscris, el e cel care a descoperit lucrul ăsta uimitor. În peștera nr. 4, au dat peste un manuscris nou care datează – te trec fiorii! – din secolul unu înainte de era noastră, în care autorul scrie la persoana întâi, își spune Mesia și declară că a cunoscut suferința și durerea, dar că acum s-a înălțat mai sus decât îngerii, șade instalat pe tronul celest și e mai aproape de Cel de Sus decât orice înger… Se poate presupune din text că e vorba de o scrisoare trimisă de pe lumea cealaltă tovarășilor de idei rămași pe pământ.

— Mi se pare mie, îmi zice Daniel, că o să-l vedem pe unul dintre cei cocoțați mai sus de îngeri…

Am izbucnit în râs; Daniel însă nu glumea deloc, mi-a spus cât se poate de serios că auzise de mult timp vorbindu-se despre starețul ăsta, despre tot felul de miracole pe care le făcuse cândva, după care încetase să le facă.

În clipa aceea am văzut mergând pe drum o siluetă lungă. La început am crezut că e un beduin. Înfășurat în zdrențe. Pe urmă îi văd tichia pe cap. Înseamnă că-i chiar Fiodor acela. Am oprit mașina și am coborât. Ne salută. Daniel îi întinde mâna, el se trage brusc îndărăt.

— Ești preot? întreabă.

Daniel îi zice:

— Fără îndoială, frate, de peste treizeci de ani. Nu mă crezi?

Deschide servieta și scoate scapularul de călugăr.

— Mă crezi acum? Am și cruce. Nu-i așa de mare ca a ta, e adevărat, îi zice Daniel zâmbind.

Nici urmă de zâmbet pe fața celuilalt. Pe piept îi atârnă într-adevăr o cruce foarte mare, de lemn.

Trecem pe lângă intrarea în rezervația naturală, la stânga e un cimitir vechi, pornim să urcăm muntele. Vestitele peșteri de la Qumran rămân în urma noastră pe partea dreaptă, mergem destul de mult, până se termină cărarea. Aici, Fiodor ne spune că trebuie să-l urmăm îndeaproape, să punem piciorul exact unde-l pune el, să ne prindem cu mâinile de ieșiturile de care se ține el. Adevărată escaladă, bună pentru alpiniști: câteva pietre cedează sub picioare, altele stau bine înfipte, Fiodor le cunoaște pe toate. Se vede treaba că se cațără des până aici. Așa urcăm și noi târâș-grăpiș până dăm de un loc plat, așezat nu pe culme, ci într-o parte, la umbră. Cel puțin dimineața. La amiază totul e-n bătaia soarelui. Văd o mică deschizătură în peșteră – Daniel abia poate să se strecoare. Vreau să arunc o privire înăuntru – Fiodor nu-mi dă voie. Reușesc să văd că arde o candelă.

Daniel și Fiodor se pun de acord cum să țină slujba de înmormântare – cine și ce citește. Fiodor vrea ca Daniel să țină liturghia deasupra trupului mortului cum se face la moaștele sfinților. Daniel acceptă. Își pune crucea, se roagă. Se strecoară în peșteră. Fiodor îl urmează. N-am loc acolo, stau afară. Trebuie să cânt, o să le țin isonul, numai să știu cântecele.

Peisajul e aspru, pământul sterp, ți se taie răsuflarea. Jos, Marea Moartă strălucește ca argintul-viu. Iordania nu se zărește – s-a lăsat un văl de ceață. Cum a putut un om să trăiască aici, în singurătate atâta amar de vreme? Fiodor zice că optzeci de ani. Nu se poate, bineînțeles. Fiodor îl roagă pe Daniel să slujească în arabă. Slujea cu fratele Roman de multe ori, dar mă rugase să iau textul cu mine. I-l dau prin deschizătura peșterii.

Mă uit înăuntru – pe piatra goală stă culcată o mumie înfășurată într-un cearșaf alb, are capul acoperit. Pe piatră arde candela. Daniel stă în genunchi în fața pietrei, nu-i loc de stat în picioare, nici măcar el nu poate. Alături stă Fiodor chircit tare. Aș putea să mă strecor acolo doar în patru labe. Daniel îmi cere să citesc din Evanghelia după Matei. Rămân afară în picioare, și încep să citesc cu glas scăzut.

Mă apucă deodată frisoanele – n-am avut în viața mea asemenea frisoane. E amiaza zilei. Sunt patruzeci de grade. Îmi clănțăne dinții. Mi se face rău. Simt că și lui Daniel îi e rău. Am la mine sticla cu apă, vreau să i-o dau lui Daniel, dar Fiodor nu se întoarce. Beau o înghițitură – trebuie să bei tot timpul pe o asemenea temperatură – încerc încă o dată să-i dau sticla lui Daniel. Fiodor n-o ia. Soarele năvălește în locul plat unde ne aflăm, au atâta putere, încât pare un foc aprins care arde cu vâlvătăi. Frisoanele nu se lasă duse.

Încep din nou să citesc. Îl termin pe Matei. Încep cu Marcu. Din peșteră se aud rugăciuni în arabă și cuvinte din texte citite în slavonă. Citesc ca-ntr-o stare de leșin. De fapt, conștiința mi-e trează, dar tulbure, seamănă cumva cu delirul ciumaților. Ceva se întâmplă cu timpul – nu mai curge, se strânge ghem, mă-nvăluie și încremenește. Apoi totul se termină, mai întâi iese Fiodor, apoi Daniel. Văd un morman de bolovani lângă intrarea în peșteră. Fiodor se apucă să astupe intrarea. Peștera devine mormânt. Vrem să-l ajutăm, Fiodor refuză. Îl așteptăm să termine de astupat. Apoi o luăm în jos. E mult mai greu de coborât decât de urcat. Nu știu drumul, nu l-aș găsi de una singură în vecii vecilor.

Am coborât la mașină, Daniel i-a propus lui Fiodor să meargă cu noi, dar el i-a zis că trebuie să se întoarcă. Am pornit, l-am văzut alergând în direcția muntelui. Fugea mâncând pământul. Am

mers în tăcere patruzeci de kilometri, până la urmă am întrebat: ce-a fost asta?

Daniel a zis:

— Nu știu. Dar am auzit șerpii colcăind în peșteră. Sau poate mi s-a părut?

28. Iulie 1992, Berkeley
Ewa Manukian către Esther Hantman

Dragă Esther! Oricât de surprinzător pare, treaba merge ca pe roate! Aterizez la Boston vineri seară, ziua de sâmbătă o petrecem împreună, te ajut să-ți faci bagajul, duminică dimineață zburăm la Frankfurt, unde facem escală ca să luăm avionul pentru Minsk. Îl așteptăm trei ore – e cea mai simplă variantă și singura, pentru că avioanele zboară pe ruta Frankfurt-Minsk de două ori pe săptămână, pentru orice altă variantă trebuie să faci două escale. Înnoptăm la Minsk, la hotel, iar de dimineață mergem cu un autobuz special la Emsk. Îți jur că niciun punct de pe hartă nu-mi produce atâtea emoții cum îmi produce Emskul ăsta uitat de Dumnezeu. Din păcate, Pawel nu poate veni – soția lui e grav bolnavă, de doi ani de zile n-o mai lasă să stea singură. Rita îi făcea mereu reproșuri că are prea multă slăbiciune pentru sexul femeiesc. Se pare că a călcat pe de lături de nenumărate ori, dar, de când Mirka e grav bolnavă, nu mai ai ce să-i reproșezi. Îmi pare rău că n-am cum să vă fac cunoștință. Te rog să nu-ți faci probleme, să nu te gândești că ești cea mai bătrână dintre participanții la întâlnire. Organizatorii mi-au trimis lista, am câteva indicii că o să te numeri printre participanții tineri. E un evreu care s-a născut în anul 1899! Fă și tu socoteala! Te îmbrățișez. Nu-ți mai scriu. Pe curând.

29. Septembrie, Haifa
Avizierul din casa parohială

RAPORT DESPRE CĂLĂTORIE ÎNTOCMIT DE RUVIM LAKISZ

La 9 august 1992, 44 de persoane din 9 țări, oameni care au reușit să fugă din ghetoul din Emsk acum cincizeci de ani, în 1942, au participat la călătoria întreprinsă în orașul Emsk.

Din cele 300 de persoane evadate din ghetou, 124 au supraviețuit până la sfârșitul războiului. Multe dintre acestea au murit după război, dar 44 au venit să comemoreze evenimentul. Mulțumim lui Dumnezeu că ne-a lăsat să trăim. Îi plângem pe cei omorâți în chinuri cumplite de mâna fasciștilor. S-a aflat printre noi și omul căruia îi datorăm viața. Și-a riscat viața proprie organizând evadarea din ghetou. E vorba de confratele nostru Daniel Stein, astăzi preot al Bisericii Catolice.

Am ajuns în orașul Emsk pe 9 august, la amiază, și am pornit imediat să vizităm orașul. Castelul e la locul lui așa cum era și înainte – distrus pe jumătate, cum era și când ne-au mutat în el, la sfârșitul lui 1941. Au venit oameni din partea locului, dat au rămas puțini dintre cei care-și amintesc de evenimentele de atunci. Tinerii – atât cât ne-am putut da seama – nu știu ce s-a petrecut aici acum cincizeci de ani.

În schimb, a urmat întâlnirea care ne-a emoționat profund. Printre cei veniți din America se numără Esther Hantman, care a lucrat la Emsk ca medic dentist până să înceapă războiul, iar după fuga din ghetou a ajuns într-un detașament de partizani unde l-a asistat pe soțul său, Isaac, la intervențiile chirurgicale. Isaac a murit, fie-i țărâna ușoară. La Esther a venit un bătrân localnic bielorus, a întrebat-o dacă-și amintește de el. A reieșit că are încă dinții puși de ea înainte de război. Își pierduse trei dinți din față într-o

încăierare, ea îi pusese alții atât de bine încât toți ceilalți îi căzuseră, iar cei trei rămăseseră la locul lor.

Toată lumea a fost profund copleșită: unora le fuseseră omorâți părinții și rudele, toți aveau prieteni și vecini uciși. Locuitorii ghetoului nu fuseseră împușcați în castel, ci la doi kilometri de oraș, într-o râpă. Am mers acolo. Muncitorii instalau piatra adusă de noi. Locul nu e prea bun, e plin de gunoaie. Dar n-am vrut să așezăm piatra pe terenul Castelului din Emsk: în primul rând, pentru că acolo nu odihnește nimeni dintre ai noștri, în al doilea rând, pentru că autoritățile vor avea nevoie, poate, de castel într-o bună zi și se descotorosesc de piatra noastră. Iar peste râpă nu se va construi nimic niciodată.

Eroul nostru principal, Daniel Stein, a sosit seara, a luat avionul până la Moscova, și de acolo trenul. Tot seara au sosit jurnaliștii și cameramanii germani. I-au luat în primire urgent pe Daniei și pe asistenta lui nemțoaică, au rămas în holul hotelului până noaptea târziu ca să le pună o sumedenie de întrebări.

A doua zi, 10 august, a fost organizat în piața Lenin un miting la care au luat cuvântul primarul orașului, Rîmkevici, și noul-partizan Sava Nikolaicik. Discursul lui Rîmkevici ne-a făcut tot atâta plăcere câtă plăcere ne face să citim ziarele sovietice – ne lecuiește de tot să mai simpatizăm cu socialismul. E adevărat că printre noi s-a găsit un oarecare Leib Rafalski din Tel Aviv, căruia Stalin nu-i mai e drag, dar care n-a renunțat încă să-i iubească pe Lenin și pe Karl Marx. Pe urmă a luat cuvântul Sava, îl țin minte de la Czarna Puszscza, era șeful unui detașament aflat mai la vest de noi, ai noștri păstraseră legătura cu el. E țăran, om de treabă, a luptat pe urmă pe front, și-a pierdut o mână, dar în momentul acela le avea pe amândouă. Și mai ales avea minte.

Apoi am luat cuvântul eu, Ruvim Lakisz, cetățean al Israelului, am adresat mulțumiri autorităților orașului și localnicilor că au păstrat în bună stare jumătate din cimitirul evreiesc, iar pe cealaltă jumătate au construit un foarte frumos stadion. După discurs, s-au depus flori la monumentul eroilor-eliberatori ai Bielorusiei și ai Emskului de cotropitorii fasciști germani.

Pe urmă, tot aici, în piață, a avut loc un concert de amatori, un grup de elevi au cântat cântece și au jucat dansuri populare Bieloruse, cântăreții de la Filarmonica din Minsk au interpretat, sub cerul liber, câteva arii din operele lui Verdi, apoi câțiva actori au recitat versuri din Pușkin, Lermontov și din poemele despre război ale lui Konstantin Simonov și Mihail Isakovski. Ansamblul de instrumente populare de la Casa de Cultură a interpretat cântece folclorice, foarte frumoase și acestea.

La sfârșit, unul dintre participanți, Noel Schatz a cântat *Lomir ale ineinem* și *Tum balalaike,* și toată lumea a cântat odată cu el.

Am luat masa la restaurantul „Valul"; am fost toți foarte mișcați, căci asemenea cartofi gustoși ca-n Bielorusia nu cresc nici în Israel, nici în Canada.

În ziua următoare a avut loc evenimentul cel mai important – inaugurarea monumentului. S-a citit lista celor morți, mai mult de cinci sute de oameni, numindu-i pe fiecare în parte. Și aici a fost nevoie de multă muncă pentru întocmirea listelor, ca să nu fie nimeni uitat.

Am spus și eu câteva cuvinte, pe urmă a luat cuvântul Elizaveta Fominicina Kutikova, o femeie din partea locului – ea a ascuns-o, cât a ținut războiul, pe Raia Ravikovici cu fetița ei Verocika, le-a salvat viața amândurora. Verocika e acum bunică. Ele s-au îmbrățișat ca niște rude apropiate. Raia, mama Verocikăi, a murit anul trecut în Israel. Am plâns toți, bineînțeles. La muzeul-memorial

Yad Vashem din Ierusalim, au fost plantați pomi în cinstea celor drepți între popoare, care au salvat evrei. Un pom pentru fiecare persoană. Dar pentru Elizaveta nu s-a plantat niciun pom. Fără îndoială că Raia e vinovată pentru asta. E adevărat că ea i-a trimis bani Elizavetei Fominicina, dar femeii nu i s-a arătat cinstea cuvenită. Cum-necum, s-a întâmplat că a mai apărut un drept între popoare. Totul se va aranja, bineînțeles, când ne vom întoarce acasă, o invităm pe această Elizaveta, plantăm un pom, îi facem o primire frumoasă, îi arătăm totul. Pe toți cei care au salvat evrei în timpul războiului îi considerăm drepți în lume, numai pe ea am uitat-o.

De data aceasta, Rîmkevici a trimis-o în locul său pe adjunctă, frumoasă femeie, a spus și ea câteva cuvinte. La urmă de tot a luat cuvântul Haim Zusmanovici, fiul lui Ben Zusmanovici – și el a fugit din ghetou, dar n-a trăit până acum, a murit în anul 1985.

Haim s-a născut în Israel, în 1952. A rostit la începui un discurs, apoi a citit kadișul.

A mai fost un eveniment – o slujbă la biserica catolică, dar acolo nu m-am dus, nu frecventez locuri dintr-astea. Vă vor povesti alții cum a fost.

N-am cuvinte să descriu sentimentul ăsta de durere amestecată cu recunoștință. Au omorât șase milioane, ce durere! Nu mai există evreime europeană care să vorbească idiș. Copiii noștri vorbesc ivrit, alți evrei vorbesc engleză și rusă și tot felul de alte limbi. Din toți cei cinci mii de evrei care trăiau în Emsk înainte de război n-a rămas decât o singură femeie. Nu voi vorbi despre ea, vă va spune ea ce are de spus.

Suntem recunoscători sorții, sau lui Dumnezeu, sau nu știu cum să spun mai bine, că 44 de oameni am rămas în viață, că am dat naștere unui mare număr de copii și nepoți. Am făcut socoteala, a ieșit că mai mult de patru sute de suflete sunt urmașii celor care au fost salvați la Emsk, ai celor

care au fugit din ghetou. Și mai este un om căruia îi suntem recunoscători – Daniel Stein. Îi mulțumim că ne-a scos din nenorocire, ca Moise.

August 1992
Discursul rabinului Haim Zusmanovici

Știți că azi, 9 Av[8], este cea mai mare zi de doliu pentru evrei? Într-un mod cu totul și cu totul de neînțeles, ziua tristei noastre comemorări a căzut exact pe 9 Av. Este ziua fugii din ghetou, este ziua când aici au murit sute de rude ale noastre și apropiați de-ai noștri. Este zi de post, în această zi nu se mănâncă, nu se bea, nu se poartă încălțăminte de piele. Postul începe în seara zilei de 8 Av, cu câteva minute înainte de apusul soarelui, și se termină pe 9 Av, seara, după ce apar stelele pe cer.

Inițial postul de pe 9 Av a fost legat de „păcatul iscoadelor": când Moise i-a dus pe evrei la granițele Pământului Făgăduinței, aceștia s-au temut să pună piciorul pe el și au încercat să-l înduplece pe Moise să trimită niște iscoade care, la întoarcere, să le descrie țara ce se găsește în fața lor. Deși rugămintea era ea însăși o dovadă că poporul pune la îndoială cuvântul lui Dumnezeu, totuși Moise a acceptat să trimită oameni să iscodească țara. La întoarcerea lor, după patruzeci de zile, iscoadele au declarat că țara e „întărită până-n cer" și e populată de uriași, pe lângă care evreii sunt „mici ca niște lăcuste". Doar două dintre iscoade au spus că Pământul Făgăduinței e minunat, dar n-au fost crezute. Toată noaptea din 8 spre 9 Av, evreii au plâns zicând că Dumnezeu i-a trimis acolo ca să-i piardă, că mai bine mureau în pustiu… Atunci Dumnezeu s-a mâniat și a spus că evreii au plâns degeaba, dar că vor avea multe motive de plâns în noaptea aceea. Ca pedeapsă pentru păcatul necredinței.

Prima pedeapsă a fost aceea că generației care a plecat din Egipt nu i-a fost dat să calce pe

Pământul Sfânt. Patruzeci de ani au pribegit prin pustiu – un an pentru fiecare zi petrecută să iscodească țara –, și au murit în pustiu, așa cum au cerut într-un moment de descurajare.

A doua pedeapsă a fost dată fiindcă evreii s-au speriat de popoarele care populau Canaanul și au refuzat să între în Israel în timpul indicat de Dumnezeu, ei fiind nevoiți acum să ducă războaie grele pentru pământul acesta mulți ani de zile, deși, dacă-L ascultau pe Dumnezeu, îl puteau obține în mod miraculos – fără niciun fel de efort.

Chiar și atunci când au intrat pe Pământul Făgăduinței, evreii au continuat să păcătuiască. Tot n-au crezut în Dumnezeul Adevărat, le-au trebuit chipuri cioplite și idoli – lucruri materiale.

Prorocul Ieremia, martorul distrugerii Primului Templu, spunea că Templul însuși devenise obiect de venerație. Oamenii credeau că Templul e acela care-i mântuiește, și nu Dumnezeu, că Templul le iartă orice crimă. Din cauza asta a fost distrus Templul: Dumnezeu a înlăturat această ispită.

Dumnezeu așteaptă de la evrei credință, și, atâta timp cât ei nu se vor căi pentru păcatul necredinței, pedeapsa îi va însoți și vor avea noi motive să plângă în această zi.

Iată șirul evenimentelor triste care au avut loc de-a lungul veacurilor în ziua de 9 Av:

9 Av anul 2449 de la Facerea Lumii (anul 1313 înaintea erei noastre). Cel de Sus a dat sentința condamnând generația care a plecat din Egipt să pribegească în pustiu timp de 40 de ani și să moară fără să vadă Țara Israelului.

9 Av anul 3338 de la Facerea Lumii (anul 422 înaintea erei noastre). Nabucodonosor, regele Babilonului, a incendiat și a distrus Primul Templu construit de Solomon în secolul al IX-lea înaintea erei noastre.

9 Av anul 3828 de la Facerea Lumii (anul 68 înaintea erei noastre). Al Doilea Templu, construit în secolul al IV-lea înaintea erei noastre, a fost

distrus de generalul roman, Titus Vespasianus (devenit ulterior împărat).

9 Av anul 135 al erei noastre. A căzut ultimul bastion al insurgenților evrei, iar conducătorul răscoalei, Shimon Bar-Kokhba, a fost ucis. Conform mărturiilor istoricului roman Dio Cassius, au murit în luptele duse pe tot timpul războiului cinci sute optzeci de mii de evrei, au fost distruse cincizeci de orașe fortificate și nouă sute optzeci și cinci de așezări; aproape toată Iudeea s-a transformat într-un deșert de cenușă.

La 9 Av, la câțiva ani după înfrângerea lui Bar-Kokhba, guvernatorul roman Turnus Rufus a arat terenul pe care se afla templul și pământul dimprejur. S-au împlinit spusele prorocului: „Din cauza voastră, Sionul va fi arat cu plugul ca o țarină, și Ierusalimul va fi prefăcut într-un morman de ruine, și muntele templului va ajunge o înălțime acoperită cu pădure!” (Miheia, 3:12). Invadatorii le-au interzis evreilor să trăiască în Ierusalim. Cine încălca interdicția era amenințat cu pedeapsa cu moartea. Ierusalimul a devenit un oraș păgân cu numele de Aelia Capitolina.

9 Av anul 1095. Papa Urban II a anunțat începutul primei Cruciade, în cursul căreia „soldații lui Dumnezeu” au ucis zeci de mii de evrei și au distrus un mare număr de comunități evreiești.

9 Av anul 1290. A început expulzarea masivă a evreilor din Anglia, iar la 9 Av anul 1306, expulzarea lor din Franța.

9 Av anul 1348. Evreii europeni au fost învinuiți că au provocat una dintre cele mai importante epidemii de ciumă („Moartea neagră”). Acuzația aceasta a dus la un val cumplit de pogromuri și asasinate.

9 Av anul 1492. Regele Spaniei, Ferdinand al II-lea de Aragon, și regina Isabela I de Castilia au promulgat edictul de expulzare a evreilor din Spania.

9 Av anul 1555. Cartierele din Roma în care trăiau evreii, au fost înconjurate de ziduri și transformate în ghetouri, iar doi ani mai târziu, tot la 9 Av, au fost mutați în ghetouri restul evreilor din Italia.

9 Av anul 1648. Au fost masacrați zeci, apoi sute de mii de evrei din Polonia, Ucraina și Basarabia. Masacrul a fost pus la cale de Hmelnițki și tovarășii săi de luptă.

9 Av anul 1882. În Rusia au început pogromurile comunităților evreiești în zonele locuite de aceștia.

9 Av anul 1914. A început Primul Război Mondial.

9 Av anul 1942. A început deportarea evreilor din ghetoul din Varșovia; în aceeași zi a început să funcționeze lagărul morții de la Treblinka și, tot în aceeași zi, în orașul Emsk, au fost împușcați cinci sute de rude și apropiați de-ai noștri.

Dar în aceeași zi trei sute de oameni au ieșit din ghetou și au scăpat cu viață.

9 Av este cea mai tristă zi din calendarul evreiesc. Cu toate acestea, evreii sunt încredințați că va veni un timp când ziua aceasta va deveni cea mai mare sărbătoare a lor: când toți evreii își vor recunoaște păcatele și se vor întoarce către Dumnezeu, în ziua aceea se va naște Mesia.

INTERVIU CU LEA SPIELMAN

— Spuneți-mi, vă rog, Lea Spielman, cum s-a întâmplat că sunteți singura evreică din orașul Emsk?

— După război, câteva zeci de evrei au scos capul din locurile pe unde stăteau ascunși. Toți erau oameni săraci, nu le rămăsese nimic: nici casă, nici alte bunuri. Unele arseseră, altele le fuseseră luate. La noi, evreii nu trăiau numai în oraș, mulți trăiau în cătune, în gospodării individuale. Aceștia au fost masacrați aproape toți.

Fratele meu a fost împușcat în 1942 împreună cu toată familia. Evreii din oraș, cei mai mulți dintre ei, erau în ghetou. Eu nu m-am dus. Înainte de revoluție, aveam o servitoare la noi acasă, o chema Nastenka, iar ea avea o fată de vârsta mea, Sima. Eram prietene la toartă încă din copilărie. Când a început războiul și nemții s-au înființat în oraș, Nastenka m-a luat cu ea în satul său. Aveam unsprezece ani. Nastia m-a tuns și mi-a cerut să port o basma care să-mi acopere capul, fiindcă aveam păr de evreică, dar, tuns și acoperit, nu atrăgea atenția. La vremea aceea mulți copii aveau părul tuns din cauza păduchilor. Nici măcar gaz nu era ca să-ți dai pe cap.

— Cum se face că acum sunteți singura evreică?

— V-am spus, au fost la început câteva zeci, s-a întors verișoara primară a mamei, a vrut să mă ia cu ea, dar n-am vrut să mă despart de Nastenka și de Sima. Eram o sălbatică, mi-era frică de toți. Ceva nu-i în ordine cu psihicul meu, așa cred. Așa spune și fata mea: mama s-a scrântit la cap. A venit pe urmă de pe front băiatul Nastenkăi, Tolia, invalid, cum altfel. M-am măritat cu el, dar nu după mult timp a murit. Mi-am crescut fata. A plecat în America în șaptezeci. Toți au plecat care încotro – unii în vest, alții în est, în nord, în sud. La început, mulți au plecat din Bielorusia în Rusia, un inginer a plecat la șantierul din Norilsk. Ei da, au plecat în Israel și-n America, cum să nu. Fata mea a plecat să învețe la Minsk, a cunoscut un băiat tânăr, evreu, și au hotărât să emigreze împreună. Dar noi, eu și Sima, am rămas aici. Fata ne cheamă: veniți, veniți. Și, mă rog, de ce? Avem de toate aici, casă, grădină de zarzavat. Sima nu-i măritată, e fată bătrână. Pe Nastenka am îngropat-o de mult, mormintele mele sunt toate aici – măicuța, tăicuțu, opt frați și surori, bunicul și bunica, toți au fost omorâți într-o singură zi. Uite că am rămas singură.

— De ce nu vrei, Lea Peisahovna, să te muți la fata dumitale?

— Nici vorbă de așa ceva. De ce să mă mut în America asta a lor, ce treabă am eu cu ea? Lilecika e încântată, să fie la ea acolo. Mie nu-mi place defel. Mi-a adus data trecută un costum, și uite că nu l-am îmbrăcat niciodată. Cu așa un guler… și verde, pe deasupra! Și pantofi atât de moi, că piciorul mi se duce într-o parte și-ntr-alta. Ei, zic și eu așa, ca să fac haz. Aici sunt toate mormintele, mă duc în fiecare zi acolo, strâng, fac ordine, țin locul curat. Casa e a mea și a Simei. Nastenka ne-a lăsat-o prin testament. Sima are crize, cum să plec?

— În vizită la fată, în America, ai fost, Lea Peisahovna? În ce oraș locuiește?

— N-am fost. E foarte departe. M-aș fi dus, dacă ar fi fost mai aproape. Gândiți-vă și dumneavoastră, n-am fost la Minsk niciodată, mai departe de Grodno n-am mers, și să mă duc acolo, de câte ori trebuie să schimb! Să mă trambalez cu lucrurile! Nu, nu-mi cereți așa ceva, nu mă duc acolo pentru nimic în lume. Dacă-i e dor de mine, să vină ea în vizită. Orașul se numește Austin, seamănă cu un nume de la noi.

— Dumneata zici că te duci la morminte, Lea Peisahovna, știi care pe unde e-ngropat? Ni s-a spus că au fost împușcați cinci sute de oameni.

— Dar ce credeți dumneavoastră, că mă duc la râpă? În niciun caz. Nu, ați încurcat lucrurile, în partea aia nu mă duc niciodată. Numai la vechiul cimitir evreiesc mă duc, în partea care s-a păstrat. Bineînțeles că multe morminte sunt distruse. Eu însă curăț aleile, grilajele, acolo unde ele mai există, țin să fie locul curat, smulg buruienile. Treaba e că orașul nostru nu-i un oraș oarecare, erau aici mulți savanți și rabini, exista și o ieșiva, fratele bunicului meu era și el om cu carte. Astea-s mormintele pe care le îngrijesc. Din limba evreiască țin minte prea puține vorbe, foarte puține, literele însă le știu, descifrez numele și știu

cine, unde se odihnește. Nici vorbă să înțeleg cifrele, care-s anii după calendarul nostru.

— Nu simți lipsa compatrioților dumitale?

— De ce să le simt lipsa, toți ai mei sunt aici – unii odihnesc în pământ, alții se mișcă, umblă pe drum. Se poartă frumos cu mine, deși sunt evreică. Niciodată nu aduc vorba despre asta. Mă bucur, bineînțeles, că au venit ai noștri. Dar printre ei nu-s cunoștințe și rude de-ale mele. Toți oamenii pe care-i cunosc sunt aici. Și morți, și vii. Veniți la mine acasă, vă fac cunoștință cu Sima. Îmi e mai mult decât o soră.

— Dar material cum o duceți?

— Foarte bine. Avem două pensii, grădină de zarzavat, găini și atâtea haine, că nu apucăm să le rupem. Toți cei din capătul străzii vin să se îmbrace la noi. Am avut și o capră, dar nu mai ținem acum.

— Ni s-a spus că-n Bielorusia populația i-a ajutat pe nemți în timpul războiului. Dumneata ce părere ai?

— Oamenii-s de toate felurile. Unii i-au ajutat împotriva evreilor, de bună seamă. Dar uite că alții nu. Nu-i iubesc pe evrei. Pe noi, adică pe mine Nastenka m-a salvat, asta-i. A avut o soră, Niura – cât a ținut războiul, a venit la ea și a bătut-o la cap: o denunț, o denunț eu pe jidovcuța ta. Iar Nastenka îi zice: du-te, n-ai decât să te duci, o să ne omoare pe mine și pe Sima, or să te înhațe și pe tine cu ocazia asta, și o să le zic că bărbatul tău a intrat în Armata Roșie. Îi îndeasă în traistă ceva de-ale gurii sau ceva de îmbrăcat, și Niura pleacă. Lumea a trăit întotdeauna prost în Bielorusia, mai ales în timpul războiului. Cine dădea un evreu pe mâna nemților primea 20 de mărci și hainele evreului. Am avut un vecin, Mihei, l-a denunțat pe Nuhman, croitorul, pentru un cojoc. Umblau și după polonezi, dar mai puțin.

De-ar fi toți oamenii buni, n-ar mai fi război, vă zic eu. La revedere.

RELATAREA LUI DANIEL STEIN DESPRE SLUJBA ȚINUTĂ LA EMSK

N-a fost prevăzută nicio slujbă religioasă catolică. Toți foștii captivi în ghetoul din Emsk sunt evrei, creștinismul le e complet. străin. S-a început cu o slujbă de pomenire, s-a spus kadișul lângă piatra pe care am așezat-o la locul unde sunt îngropați frații noștri. Am plecat pe urmă toți în oraș, am vrut să le arăt prietenilor mei creștini din Germania biserica catolică. Biserica e înconjurată de un zid de piatră, dar poarta e deschisă. Intrăm. Vedem că e un adevărat șantier. Schele peste tot, curtea plină de materiale de construcție. Până și aici e perestroika! Pe dalele de piatră stau femei, spun că așteaptă preotul, slujba e programată pentru ora cinci seara. Am vrut să intru, să văd, să țin poate slujba împreună cu preotul, dar mă întâmpină diaconul și-mi spune că nu se ține nicio slujbă, că a sunat preotul și a zis că e bolnav și nu poate veni.

Îi spun că ultima oară am fost în biserica asta în timpul războiului. Că am scăpat cu viață, am devenit preot catolic și aș vrea să țin o slujbă aici. Diaconul deschide biserica, intrăm toți. Înăuntru tot schele, doar într-o singură capelă se poate sluji. Îmi pun etola. Încep slujba – citesc din prorocul Naum. Nu mă lasă inima să nu citesc textul din Naum, se potrivește cum nu se poate mai bine cu ziua asta:

„Iată că pe munți sunt picioarele celui ce binevestește, ale celui ce vestește pacea! Prăznuiește, Iuda, sărbătorile tale, împlinește făgăduințele tale, că nu va mai trece pe la tine dușmanul cel înverșunat! El este cu totul pierdut!… Căci Domnul a sădit din nou vis lui Iacov – slava lui Israel – pe care furii au prădat-o și i-au stricat vițele… Vai de cetatea cea vărsătoare

de sânge, plină de minciună și de silnicie, din care nu se mai curmă jaful! Pocnet de bici, duruit cutremurător de roți, cai în galop, care de război care zdruncină pământul; călăreți care se avântă, sclipiri de sabie, scăpărări de lance, mulțime de răniți, grămezi de cadavre, leșuri fără de sfârșit, hoituri care stau în cale!”

Am făcut slujba, iar pe urmă am ținut predica. Hilda a înregistrat-o pe magnetofon. Iat-o:

„Frați și surori! Acum cincizeci de ani am stat aici pe bancă în timp ce oamenii se spovedeau, nu m-am grăbit să mă ridic, mi-era teamă că preotul își va da seama că nu-s catolic. Lucrurile se complicaseră în așa măsură, încât am fost nevoit să fug din oraș, dar m-am întors și am găsit adăpost la călugărițe. Ele m-au ascuns timp de cincisprezece luni. La câteva zile după ce m-au primit, m-am botezat.

Astăzi vreau să-I mulțumesc lui Dumnezeu pentru trei lucruri: pentru că a salvat viața oamenilor fugiți din ghetou și pe a mea deopotrivă, pentru cei cincizeci de ani trăiți de mine în credința creștină și pentru cei treizeci și trei de ani de muncă în Galileea, țara în care s-a născut și și-a împlinit misiunea Isus căci era galileean și vorbea limba evreilor. Azi avem din nou în Israel biserică evreiască.

Nu eu am fost acela care a ales textele pentru predică. Dacă ați ascultat atent, este descrierea a ce s-a întâmplat aici în anul 1942.

Am venit azi din Israel ca să-i evocăm pe cei dispăruți dintre noi. Sângele lor vărsat aici a făcut să renască viața, așa cum se spune în cartea prorociei lui Naum: «Căci Domnul așază iarăși slava lui Iacov și o face iarăși ca slava de odinioară a lui Israel…»

Aici, între cele două biserici, în noiembrie 1941, înainte să ajung eu în Emsk, au fost uciși o mie cinci sute de evrei. Sângele lor este aici. În august 1942, nu departe de aici, într-o râpă, au fost

împușcați alți cinci sute de evrei – bătrâni și copii, cei care n-au îndrăznit să fugă din ghetou. Tot aici a curs și sângele fraților noștri polonezi și bieloruși, ruși și nemți. Îi pomenesc în sufletul meu pe toți cei care au fost buni cu mine, mă rog pentru fiecare în parte – pentru familia poloneză Walewicz, pentru neamțul Reinhold, pentru bieloruții Harkevici și Lebeda.

Vreau să vă mulțumesc tuturor pentru că surorile-călugărițe care m-au ascuns fac parte tot din comunitatea voastră. Dumnezeu să vă răsplătească pentru tot ce-ați făcut pentru mine și pentru concetățenii mei.”

Hilda a cântat cu vocea ei subțire cuvintele rostite de patriarhul Iacov la Betel: „Domnul este cu adevărat în locul acesta, și eu n-am știut.” A urmat încheierea slujbei:

„Întăriți cu hrana Ta, o, Doamne, Te rugăm ca slujitorii Tăi, frații și surorile noastre care au plecat din lume în chinuri, în orașul acesta, eliberați de orice vină, să învie odată cu noi toți pentru viața veșnică. Amin.”

Apoi ies din biserică, și vine la mine o bătrână plângând amarnic. Le țin bine minte pe bătrânele bieloruse – cu broboadă pe cap, cu pâslari în miezul verii, cu toiag și traistă.

Îmi vâră-n mână un măr mare, verde – ia, părinte, mărul nostru otrăvit…

Nu pricep dintr-odată. Îmi împinge mărul în mână, îngenunchează și zice:

— Spune-i Dumnezeului tău să ne ierte și să nu se mai mânie pe noi. Pentru evreii ăia care au dat de nenorocire fără să aibă vină, El ne-a trimis Steaua Pelin.

Chiar că nu-nțeleg, dar un ziarist neamț îmi spune că-n popor avaria la centrala nucleară de la Cernobîl e asociată cu prezicerea din Apocalipsă despre Steaua Pelin care o să cadă pe pământ și o să-l otrăvească.

— Nu plânge, măicuță, îi zic, Dumnezeu nu ține dușmănie pentru copiii Lui.

Bătrâna se apleacă spre mâna în care țin mărul – așa-i obiceiul la ortodocși, să sărute mâna preotului. Îi întind mărul să-l sărute. Și pleacă așa cum a venit, în lacrimi.

Nu, nu pot să admit că Dumnezeu pedepsește popoarele. Fie el poporul evreu, bielorus sau oricare altul. Așa ceva nu se poate

TOATE FOTOGRAFIILE AU FOST FĂCUTE DE HILDA ENGEL

Explicații pe fotografii

1. Așa arată castelul din Emsk la cincizeci de ani după ce a servit drept ghetou. În dreapta sunt cele două autobuze cu care am venit de la Minsk.

2. Stela comemorativă pusă de cei care au fugit din ghetou în memoria celor care n-au putut să plece.

3. Grupul participanților.

4. Adunarea în piața centrală a orașului. Discursul primarului Rîmkevici.

5. Spectacolul artiștilor amatori. Corul de copii. Ansamblul de dansuri. Ansamblul instrumentiștilor de muzică populară.

6. Kadiș. În centru e rabinul Haim Zusmanovici.

7. Lea Spielman, singura evreică din orașul Emsk, cu sora sa de suflet, Serafima Lapina.

8. Piața unde a avut loc uciderea în masă a evreilor în noiembrie 1941 (o mie cinci sute de oameni, nu există o listă cu numele lor). În dreapta – biserica catolică în schele, în stânga biserica ortodoxă.

9. Ruvim Lakisz, organizatorul întâlnirii.

10. Fratele Daniel cu Ewa Manukian, născută în iarna lui 1942 la Czarna Puszscza. Mama ei, Rita Kowacz, a fugit din ghetou împreună cu toți ceilalți pe 10 august, dar după câteva luni a plecat cu copiii și a luptat împotriva fasciștilor în Gwardia Ludowa.

11. Esther Hantman, văduva lui Isaac Hantman, medicul care i-a operat pe toți cei fugiți în pădure și pe partizani. Ea e tot medic, și-a ajutat soțul la operații.

12. Tinerii născuți după război, din părinții fugiți din ghetou. Sunt copiii și nepoții lor. (Fotografiile sunt la dispoziția participanților.)

30. August 1992 În avionul Frankfurt-Boston
Din discuția Ewei cu Esther

Îmi stă mintea-n loc, Daniel habar n-avea că exist. N-o știa pe mama, nu știa că printre cei fugiți din ghetou se află o femeie însărcinată. I-am povestit tot ce știu. I-am spus și ce nu știu, dar am aflat din ce mi-a povestit Naphtali, moșneguțul vesel, venit din Israel. A ajutat-o pe mama și-l ține minte pe Vitek, fratele meu.

I-am spus lui Daniel toată povestea mea. Nu scotea o vorbă, dar din când în când îmi punea mâna pe cap, mă mângâia pe păr și ofta: fetița mea… Pentru el era un lucru important că am trecut la catolicism. I-am spus că încă din adolescență nu fac altceva decât să intru în biserică din când în când, să aprind lumânări, dar nu mă împărtășesc. I-am povestit că toată viața m-am dușmănit cu mama și că m-am împăcat cu ea așa cum se cuvine numai după ce a murit. Pe urmă m-a întrebat dacă tata trăiește. I-am spus că a rămas în ghetou cu cei care n-au fost de acord să fugă. Era electrician, credea că meseria lui o să-l ajute să supraviețuiască. Daniel și l-a amintit imediat – Bauch! M-am apucat să-l asaltez cu întrebările, dar mi-a spus că-l văzuse de câteva ori, că ultima oară îl văzuse când el, Daniel, fusese arestat. El presupune că Bauch a fost împușcat împreună cu ceilalți. Pentru o clipă am simțit o durere contrară oricărei logici – îmi fusese anunțată moartea tatălui care, de fapt, n-a existat niciodată!

După ce te-am condus la hotel, am plecat cu Daniel la biserica catolică. A slujit foarte repede și cu multă înflăcărare, o parte în poloneză, o parte în ivrit. Slujba mi s-a părut foarte frumoasă. Pe urmă l-au înconjurat toți, l-au sâcâit cu întrebările, iar Daniel mă ținea de mână ca pe un copil și nu-mi dădea drumul. Ne-am așezat pe banca pe care el

stătuse acum cincizeci de ani și m-a întrebat: de ce-ți sunt ochii triști? Mă îndoiesc că din proprie inițiativă l-aș fi asaltat mărturisindu-i totul așa, de-a dreptul… I-am spus că n-am stare din cauza lui Alex, că nu mă împac deloc cu alegerea lui sexuală. Daniel s-a întristat și mi-a spus ceva uimitor:

— Fetița mea! Chiar nu înțeleg! Femeile sunt ființe atât de minunate, atât de atrăgătoare, chiar nu pricep deloc cum poate să întoarcă spatele frumuseții ăsteia și să aleagă în loc de femeie un bărbat. Bietul băiat!

Asta mi-a spus. Niciun psiholog nu mi-a vorbit vreodată așa. Au analizat situația pe toate părțile, au făcut nu știu ce calcule, încercând să lege într-un fel homosexualitatea lui Alex de viața mea de familie și de problemele mele personale.

Daniel mi-a mai spus că-l cuprinde groaza, așa cum mă-ngrozesc și eu, și i se înează vorba-n gât când dă de meteahna asta și că nu o dată a avut ocazia să întâlnească homosexuali. A adăugat că ar fi bine ca Alex să locuiască separat, să nu mă amestece în relațiile lui amoroase. Ca să mă păzesc, să nu mă distrug. Și tot așa a oftat și s-a întristat când a aflat cum mi s-a complicat viața alături de Grișa. Apoi a închis ochii și a tăcut o vreme. Mi-a spus pe urmă că noi nu știm niciodată prin ce încercări o să mai trecem, ce boli, ce greutăți o să mai vină, că bine ar fi să învăț să mă bucur de lucruri care să n-aibă legătură cu familia și cu tot felul de relații. Să mă uit mai bine la altele: la copaci, la mare, la toată frumusețea care ne înconjoară, abia atunci legăturile distruse o să se refacă, o să mă pot reîntoarce la biserică și o să primesc ajutor de la izvorul acela care e oricând la dispoziția noastră. Să mă gândesc mai puțin la ce simt eu, și-n general, să mă gândesc mai puțin la mine. Și trebuie să fiu pregătită pentru încercări serioase. Daniel vrea să vin cândva la el în Israel. A promis să-mi arate tot ce știe și ce iubește. Mi-a

spus să-i scriu, dar să nu mă aștept să-mi răspundă sau, dacă îmi răspunde, o s-o facă în trei cuvinte. Mi-a spus că o să se roage mereu pentru mine. Mi-a recomandat să mă rog și eu – să-mi închipui că-i țin în palmele adunate-n rugăciune pe toți oamenii dragi mie și că-i înalț spre Dumnezeu. Asta-i tot.

I-am spus atunci că mi-am pierdut credința din adolescență și că nu știu acum dacă sunt catolică sau ce sunt. Mi-a zâmbit cu dragoste, și-a trecut mâna prin părul meu și a spus:

— Tu crezi, fetița mea, că Dumnezeu îi iubește numai pe catolici? Fă ce-ți spune inima, fii îndurătoare, și Dumnezeu n-o să te lase. Și roagă-te.

Cum am ajuns la hotel, am încercat să mă rog, mi-am umplut căușul palmelor cu toți cei pe care-i iubesc și cu toți cel care-i iubesc pe aceia pe care eu îi iubesc, și cu Rita, bineînțeles. I-am adunat pe toți și am zis: Doamne, nu-i uita pe ai mei… Ce zici, Esther?

31. August 1992, Berkeley
Ewa către Esther

Esther, draga mea! Se împlinește săptămâna. Grișa e tot în comă, la reanimare. Descreieratul ăla care a ieșit de pe banda opusă a murit imediat, împreună cu nevasta și soacra, ele stăteau pe locurile din spate. E pur și simplu o întâmplare că Grișa a scăpat cu viață. Într-o ciocnire dintr-asta frontală, chiar dacă ai airbaguri, nu rămâi cu zile. Cum s-a întâmplat? Am așteptat o oră la aeroport, pe urmă am luat taxiul și am ajuns acasă. Alex era acolo. Grișa se pregătea să treacă să-l ia și să plece împreună la aeroport, dar a sunat și a spus că n-are timp să ajungă acasă, că se duce singur la aeroport. I-am mulțumit lui Dumnezeu că nu l-a luat pe Alex cu el: locul de lângă șofer e cel mai periculos. Dar la asta m-am gândit pe urmă. Atunci, pe moment, mi-a trecut prin minte că Grișa n-a stat acasă cât timp am fost plecată în Bielorusia… Acum nu mai are nicio importanță.

Pronosticul medicilor e foarte prost. Totuși mi-au spus ieri că Grișa e un pic mai bine. I-au înlăturat splina, i-au operat plămânii, coastele îi perforaseră pleura, celelalte traumatisme nu-s grave. Operația cea mai grea a fost la coloana vertebrală, medicii nu se pot pronunța dacă o să se restabilească funcția motorie. Deocamdată are picioarele paralizate. Îmi amintesc mereu cuvintele lui Daniel că trebuie să fiu pregătită pentru încercări serioase. Nu-s deloc pregătită.

Nu-mi dau voie să-l văd pe Grișa, nu l-am văzut de când am venit. Sau, mai bine zis, de când am plecat.

Trăiesc ca un automat. Abia acum am realizat cât mi-e de drag, mi-am zis chiar că puțin îmi pasă că m-a lăsat și s-a dus după roșcata lui, numai să rămână-n viață. N-o să te sun deocamdată, mi-e frică să nu mă podidească plânsul. E altceva când

scriu. Mi se pare că au trecut trei ani de la călătoria noastră. Și, când colo, a trecut doar o săptămână.

Mă sâcâie mereu gândul ciudat, nu, nu-i gând, mai degrabă simt că trebuia să se întâmple ceva de genul ăsta și că tocmai faptul că am făcut o fixație pentru frământările mele sufletești mă împiedică să previn situațiile serioase. Mama mi-a spus odată despre bunica ei că era o adevărată vrăjitoare, știa totul dinainte. Într-o zi i-a rupt bunicului biletul de tren și l-a scăpat de la moarte, fiindcă trenul a avut un accident în care au murit o groază de oameni. Altă dată, înainte să înceapă epidemia de scarlatină, și-a luat cei trei copii și a plecat la țară, la o rudă. Pe strada lor din Varșovia, jumătate dintre copii au murit de scarlatină. Uite ce prostii îți scriu! Iartă-mă, te rog.

Te îmbrățișez,
Ewa

32. August 1992, Redford, Anglia
Beata Semionovici către Maria Walewicz

Draga mea Marysia! N-am cuvinte să-ți spun cât m-a întristat refuzul tău de a veni la Emsk. Ca să-ți spun drept, nu înțeleg: dacă eu, văduvă de polițai, m-am hotărât să mă duc, tu ce-ai avut de n-ai vrut? M-am întors acum două zile, de atunci mă-nvârt prin casă rumegând impresiile. Orașul n-a dat uitării familia noastră. Liceul tatei e tot la locul lui, casa noastră a fost reconstruită, acum e muzeu de istorie. Închipuie-ți că am găsit portretul tatei împreună cu unchiul și o fotografie cu familia noastră, e făcuta cu cinci ani înainte să înceapă războiul – tu în rochie scurtă, iar eu deja domnișoară. Fotografia bunicului e tot la muzeu. Aproape că nu mai sunt polonezi în oraș. La început i-au împușcat nemții, pe urmă au venit rușii, i-au aranjat pe cei rămași. Dintre cunoscuții noștri n-a rămas decât Sabina Rjewska.

Întâlnirea cea mai de seamă a fost aceea cu Dieter Stein. M-am înțeles foarte bine cu el, am stat la aceeași masă, am împărțit mâncarea cu el, m-a ajutat mult: când se îmbăta Ivan, știa cum să-l ia ca să se potolească. Când s-a descoperit însă că e evreu și partizan, m-am gândit că se poartă frumos nu din prea multă omenie, ci ca să-și ascundă adevărata față. Doar am fost prima care i-am spus lui Ivan, când l-a adus acasă, că e evreu. Și numai când l-am văzut cum se ține-n șa, m-am convins că e un adevărat polonez. Acum s-a întors roata – Dieter e un erou, iar Ivan e pentru toți un criminal de război. Noroc că a murit la timp. Era căutat: dacă-l găseau, îl condamnau. După moartea lui, au fost în Anglia câteva procese împotriva bielorușilor care au lucrat pentru nemți, unul a fost condamnat.

În ce mă privește, da, bine, ce-i eram eu lui? Nevasta unui comandant care băga spaima-n

oameni. Și sora fetei pe care el nu se mai sătura s-o privească. Dieter Stein e bătrân, cărunt, a venit îmbrăcat nu în haine de călugăr, ci în haine civile, avea pe el un pulover. Merge înconjurat de o mare de oameni. M-am dus într-una din zile la biserica unde unchiul a fost preot, intru, se fac lucrări de renovare, peste tot schele, totul e acoperit, iar într-o capelă văd că se ține slujba. Nu-mi vine să cred ochilor – e Dieter? Oare-i cu putință? Știam mai de mult din auzite că s-a făcut preot, dar e altceva să-l văd cu ochii mei. E carmelit, e preotul Daniel!

Începe să predice și zice: am fost în biserica asta acum cincizeci de ani. Și, închipuie-ți, spune numele noastre printre oamenii pe care-i pomenește… Lumea se înghesuie în jurul lui, niște femei se țin scai de el, dar găsesc un moment când rămâne singur, mă apropii și întreb:

— Mă recunoști?

— Beata, Beata, trăiești? Ce bucurie!

Se repede să mă sărute ca pe sora lui bună. Eu, bineînțeles, izbucnesc în plâns. Plânge și el.

— Mă rog mereu pentru voi toți, îmi zice, ca pentru morți, iar tu ești vie.

Îi zic:

— Și pentru Marysia te rogi?

— Cum să nu, și pentru Marysia. Am iubit-o mult. Ei, a fost odată.

— Ea trăiește, îi zic. A stat o noapte întreagă sub cadavre, a ieșit a doua zi dimineața. Și eu am crezut mult timp că a murit. Trăiește, trăiește.

— Doamne Dumnezeule! zice el în șoaptă. Cum se poate? Unde-i ea acum?

— Acolo unde ești și tu, la mănăstire.

— Unde? întreabă el.

Totul e ca-ntr-un film. Îi repet.

— Acolo unde ești și tu. În Israel. La Ierusalim. La Surorile Sionului.

— La Ein Karem? În casa lui Alphonse de Ratisbonne? mă întreabă el.

— Da, acolo, îi răspund.

— Nu pleca, Beata, nu pleca, tu și Marysia sunteți în viață, asta-i ca o înviere din morți. Exact așa o să ne regăsim părinții și apropiații noștri, îmi zice, și lacrimile îi curg pe obraji.

Nu s-a schimbat deloc, dacă poți să-ți închipui, Marysia. Aceeași față de copil, și sufletul tot de copil. Îmi zic în sinea mea, gândindu-mă cu păcat: ah, dacă v-ați căsători, ce pereche fericită ați fi. Și tocmai atunci îmi zice:

— Uite că mie și Marysiei ne-a fost dat să ne unim în Dumnezeu.

Draga mea surioară! Am simțit deodată cum mi se încălzește sufletul, deși îmi pare rău pentru voi, așa, un pic. Cred c-o să vină repede la tine, o să vă vedeți. Dar pentru tine nu înseamnă mare lucru, doar știi de mult timp că el a rămas în viață și că s-a făcut călugăr – dacă ai fi vrut, te-ai fi dus să-l găsești. Pentru el însă înseamnă săvârșirea unui miracol. Timp de cincizeci de ani te-a pomenit în rugăciunile lui pentru cei morți, iar tu erai în viață. Acum știm că-n lumea noastră totu-i posibil – și să te ascunzi, și să te regăsești.

Pe urmă l-am condus pe Daniel, a plecat în aceeași zi.

Am reîntâlnit-o pe Sabina, fata agronomului, cred că ți-o amintești, era în aceeași clasă cu mine. E printre puținii polonezi rămași în viață. Mi-a povestit cât de rău au dus-o după război. Mulți și-au găsit rude în Polonia și au plecat acolo. Pe alții i-au dus în Siberia. Polonezii erau considerați naționaliști. Chiar așa e, suntem naționaliști. Ivan avea mult respect pentru polonezi, spunea că spre deosebire de bieloruși, noi suntem un popor puternic. Pentru nemți avea și mai mult respect, asta-i adevărat. Dar ce să vorbim atât despre el, doar să ne rugăm. Vezi tu, Marysia, era om rău, crud, bețivan, dar pe mine mă iubea. E vinovat față de toți pentru păcatele lui, dar eu sunt vinovată față de el pentru păcatul de a-l fi luat de bărbat fără să-l iubesc, și nici n-am ajuns să-l îndrăgesc vreodată.

E adevărat că nu l-am înșelat. Ca să ți-o spun pe-a dreaptă, toată viața l-am iubit doar pe Czeslaw, dar soarta n-a vrut…

M-am necăjit la început că nu vrei să vii la Emsk, mă vedeam deja cutreierând cu tine prin locurile copilăriei noastre, dar acum îmi zic că e mai bine că s-a întâmplat așa. Treaba asta mi-a deschis drumul către tine. Poate că la anul o să vin din nou. O să stăm amândouă lângă grilaj, pe delușorul vostru, de unde se deschide priveliștea aia atât de frumoasă.

Și, la urma urmei, mă bucur că am fost la Emsk. A fost un fel de împăcare. Mulți ani n-am făcut decât să privesc în trecut, să-l văd pe nenorocitul de Ivan stând lângă mine cu toate crimele lui – au fost, n-au fost? Nu știu exact, dar prezența lui îmi era o povară. Acum m-am simțit liberă, parcă mi se luase o piatră de pe inimă. Oamenii m-au recunoscut. Își aduceau aminte mai degrabă că sunt fiica lui Walewicz decât nevasta lui Semionovici.

Apoi e vorba de Daniel, bineînțeles. El m-a ogoit mai mult decât toți, simt acum că se poate ieși cu sufletul bucuros și luminos din experiența asta cumplită.

Aștept o scrisoare de la tine ca să-mi spui când te aranjează să vin – la primăvară, după Paște, sau chiar de Paște?

Sora ta,
Beata

33. Septembrie 1992, Tel Aviv
Naphtali către Esther

Draga mea și stimată Esther! Îți scrie Naphtali Leizerovici, dacă îți amintești de el. Tocmai că eu îmi amintesc perfect de soțul tău, Isaac: mi-a tăiat piciorul în pădure, și a făcut-o foarte bine, pentru că începuse să se cangreneze, și uite că m-a salvat de la moarte. Anestezicele au fost numai un pahar de alcool și un băț pe care l-am ros până mi-am pierdut cunoștința din cauza durerii. Iar dumneavoastră, stimată și scumpă Esther, îi dădeați soțului instrumentele, și el mi-a retezat osul cu un simplu fierăstrău de mână, în schimb, mi-a făcut un ciot atât de minunat, încât am prăpădit o groază de proteze, dar el nu mi-a făcut figuri niciodată, e ca nou. Dumnezeu i-a dat lui Isaac, fie-i țărâna ușoară, niște mâini de aur, și dumneavoastră la fel! Acum câte ceva despre mine. Am ajuns cu un singur picior în Israel, în 1951, și pe unde n-am umblat înainte de asta – în Italia, Grecia, în Cipru. În tot felul de lagăre, ba de prizonieri de război, ba de persoane strămutate, sau pur și simplu de capul meu. În 1951 am ajuns. acasă, am dat de băieții noștri, mi-am găsit un loc de muncă în industria militară – asta-ți spun numai ție, să nu spui la nimeni. Am lucrat la un birou de construcții, acolo m-au tratat cu mult respect, deși pregătire nu aveam. M-am însurat cu o evreică unguroaică, femeie frumoasă și ce caracter, să te ferească Dumnezeu! Am avut cu ea trei copii – doi băieți și o fată minunată. Unul din băieți a mers pe urmele mele, lucrează – să nu spui nimănui – în electronică, în America, al doilea e la bancă, dar în Israel. Între altele, fata-i tot medic. Soția a murit acum nouă ani, la început am stat în cumpănă: să mă-nsor, să nu mă-nsor. Pe urmă n-am mai stat la îndoială, mi-am zis că mi-e foarte bine singur.

Pensia e bunicică, am pensie de veteran de război, de invalid și așa mai departe. Fata vine să mă vadă o dată pe săptămână, mai mult nu-mi trebuie. Ca să-ți spun sincer, la început am tot încercat să mă-nsor – o dată, de două ori, de trei ori. Dar am fost categoric, ce-mi trebuie mie însurătoare? Aveam o asistentă medicală din Holon, venea la mine pentru treaba aia, ne întâlneam, când încă trăia Juja. Așa că nu aveam nevoie de nimic.

Dragă și stimată Esther! Mi-ați plăcut atât de mult, încât m-am hotărât să mă însor urgent. În curând fac optzeci de ani, e adevărat. Dar timpul cât a mai rămas l-am putea petrece împreună. Gândiți-vă bine, dar nu foarte multă vreme. Oricum ai suci-o și ai învârti-o, mult timp de gândire n-avem, deși bunicul meu a murit la o sută trei ani. Ce mai pot să spun despre defectele mele? Sunt cam surd. Alte defecte n-am. Vă potriviți bine cu mine. Vă spun cu mâna pe inimă, mi-ați plăcut foarte mult. Avem și trecut comun, ați fost și dumneavoastră la Puszscza. Dacă vreți, puteți veni la început doar în vizită. Vă aștept la aeroport cu taxiul. Scrieți-mi pe adresa de pe plic. Aștept un răspuns pozitiv.

Naphtali Leizerovici

Da, am uitat să vă spun că am cinci nepoți și o strănepoată.

34. 1994, Beersheba
Teresa către Valentina Ferdinandovna

Dragă Valentina! E ultima scrisoare, cred. Sunați înainte de plecare ca să vă așteptăm la aeroport. Ne pregătim toată familia pentru venirea dumneavoastră. Cred că Sosik înțelege foarte bine că vă așteptăm și este emoționat. E neobișnuit de sensibil, reacțiile lui sunt fără greș. Trebuie doar să știi să le ghicești. Efim și cu mine îi citim în suflet ca într-o carte. Ore-n șir se joacă cu pietricelele. Are preferințe, pe unele le iubește, pe altele nu, și le atribuie tot felul de însușiri. Când e neliniștit sau nemulțumit, aduce pietricica galben-rozalie, cu formă neregulată, și ți-o pune delicat în mână. Pietricica neagră cu firul alb e piatra succesului și e semn bun când Sosik o bagă-n gură. În general, în felul cum se comportă se vede cât de uimitoare e legătura lui cu lumea spirituală și cu natura. E arbitrul ideal între forțe de toate felurile, să vedeți cum știe să le împace adunându-le în jurul lui. Chiar zilele astea, de exemplu, a trecut pe la noi o familie tânără, enoriași de-ai lui Efim, se certaseră de mama focului. Efim a încercat o oră și jumătate să-i înduplece, dar ei s-au întărâtat și mai rău. Numai ce i apărut Sosik, și ei s-au potolit cât ai bate din palme. A zis un cuvânt. Atât. Trebuie să vă previn, dragă Valentina, că tot ce-o să vedeți aici e ciudat, sunt lucruri ieșite din comun. Băiatul nostru vorbește, dar oamenii nu-l înțeleg. Limba lui e limba îngerilor. Îi spune florii uscate câteva cuvinte necunoscute nouă, și-n câteva zile floarea se înviorează. De la el vine o lumină extraordinară. Dar nu vorbește limba oamenilor. Deși spune „mama”, „papa”, „singur”.

De mers merge, dar n-are agilitate în mișcări. Medicii spun că trebuie să facă gimnastică, dar lui nu-i place. Noi am hotărât, de cum s-a născut, să-l creștem fără nicio constrângere, să nu-l forțăm să

facă lucruri grele sau nedorite. Din cauza asta nu-l ducem la școala specială pentru copiii cu sindromul Down, unde se ocupă de ei pedagogii și psihologii. Ne e greu să le explicăm medicilor că Sosik e o ființă superioară, și nu un infirm.

Vă dau atâtea amănunte ca să vă pregătesc pentru întâlnirea noastră. E în copilul ăsta atâta mister, sunt atâtea enigme și atâtea lucruri ascunse, încât le ținem pentru noi și nu le împărtășim nimănui. Deși ne dăm seama după reacția oamenilor că nu doar noi vedem în el pe Cel Ales. Dumneavoastră o să puteți, desigur, să împărtășiți același sentiment de venerație pe care băiețelul îl trezește în noi.

Dragă Valentina! Nu vreau să vă încarc cu rugăminți de tot felul, singurul lucru pe care vi-l cer e să-mi aduceți niște casete cu cântece pentru copii. În Rusia erau o mulțime de filme cu desene animate, aici n-ajungem să facem rost de ele. Lector de video n-avem, Efim nu socotește că e necesar să aducem în casă un televizor, lucru cu care sunt de acord, totuși aș vrea să-i dau posibilitatea lui Sosik să asculte muzică și cântece pentru copii. Am impresia că înțelege mai bine rusa decât ivritul. Ca să fiu sinceră, cu Sosik nu comunicăm prin cuvinte, mi-e greu să vă explic ce fel de limbaj folosim, dar dumneavoastră o să simțiți despre ce e vorba îndată ce-o să-l cunoașteți.

Efim s-a înțeles cu o cunoștință de-a noastră, călugăriță, care locuiește în Orașul Vechi, să vă găsească un loc la mănăstire pentru câteva zile, să stați puțin acolo, în atmosfera aceea fără seamăn.

Noi v-am făcut un program complet de excursii. Una e la Marea Moartă. Mergem toată familia, îl luăm și pe Sosik. Îi place grozav să se scalde în Marea Moartă, medicii spun că sarea e bună pentru mușchii atrofiați.

Ard de nerăbdare să vă văd, scumpă Valentina.

Cu dragoste,

Teresa

35. 1994, Moscova
Valentina Ferdinandovna către Teresa și Efim

Scumpă Teresa! Dragă Efim! M-au copleșit impresiile atât de tare, încât n-am fost în stare să vă scriu imediat ce am sosit acasă. Prin telefon nu pot să-mi exprim nicio sutime din recunoștința pe care vi-o port vouă și sorții, care m-a fericit la bătrânețe îngăduindu-mi să ajung pe Pământul Sfânt. Două săptămâni – o fărâmă de timp – au trecut ca două clipe. Acum îmi triez impresiile, însemnările și încerc să formulez ce anume m-a impresionat puternic – nu vorbesc de ce-am văzut la voi acasă, ăsta e un subiect separat.

Cred că lucrul cel mai uimitor a fost să descopăr o mare varietate de curente creștine. Eu, care am tradus toată viața literatură creștină pentru samizdat și numai în ultimii ani mi-am văzut traducerile apărute pe hârtie bună la edituri oficiale, cu numele meu în calitate de traducător, știam foarte bine, în teorie, că există o mare varietate de opinii în legătură cu oricare dintre problemele teologice. În cele două săptămâni cât am stat, m-am convins însă personal de marea diversitate a creștinilor – greci, copți, etiopieni, italieni și latino-americani, biserici mesianice, baptiști, adventiști și penticostali. Istoria tuturor dezbinărilor și schismelor a reînviat pentru mine – nu există nici învingători, nici învinși – monofiziți și arieni, farisei și saduchei, toți coexistă în același timp și în același spațiu.

Sunt fericită și tulburată deopotrivă. Cel mai mult mă tulbură felurimea de creștini care ard cum ard cărbunii încinși, aflându-și locul în inima iudaismului activ, suficient lui însuși și care pare să nu observe uriașa lume creștină. Și totul la un loc încape în spațiul islamului, pentru care Israelul este și el unul dintre centrele vitale ale credinței.

Cele trei lumi par să existe în același spațiu, aproape fără să se amestece una cu alta.

Am asistat la slujba lungă oficiată de Efim, apoi am plecat la Haifa, la Daniel. Slujba oficiată de el n-a avut nimic comun cu slujba ținută de părintele Efim. Fiindcă veni vorba, am uitat pe măsuța din cameră două foi de hârtie cu textul liturghiei oficiate de Daniel. A fost o slujbă consistentă, încărcată de frumusețe și bucurie, n-a durat decât o jumătate de oră, iar în texte n-am găsit jumătate din rugăciunile care se citesc de obicei în timpul liturghiei. Până și Crezul a lipsit!

Câtă hrană pentru minte! Cei din Moscova găsesc că sunt prea emancipată, mulți reprezentanți ai clerului ortodox mi-au spus nu o dată că sunt contaminată cu „erezie latină”. Tocmai eu, care mi-am dedicat o bună parte din forțe recuperării dimensiunii culturale a mediului ăstuia retrograd și am făcut-o cu singurul mijloc avut la îndemână – o nouă traducere în limba rusă a textelor din Noul Testament. Așa am crezut eu că pot să sprijin unitatea Bisericii, cel puțin asta mi-am dorit. După cum știți, am o situație specială – copil fiind, bunica m-a botezat în biserica ortodoxă, m-a crescut o mătușă lituaniană, catolică, am stat toată viața la această încrucișare de drumuri și, apropiindu-mă de dominicanii care-mi susțin munca de traducător, nu fac altceva decât să traduc în viață ideea ecumenică. Nu eu am ales, destinul m-a așezai în locul ăsta.

Întotdeauna mi s-a părut că multor oameni de la noi le e proprie o anumită îngustime a spiritului, pentru că în ultimii 70 de ani ai istoriei noastre statul le-a interzis accesul la schimburile intelectuale și spirituale. Dar în lumea occidentală interdicția asta n-a existat – atunci de unde vine refuzul încăpățânat de a „amesteca”, de a se accepta unii pe alții? Aș vrea să știu care e părerea lui Efim în privința asta.

Acum despre Isaac. Scumpă Teresa! Dragă Efim! Cu riscul de a vă răni și a vă stârni indignarea, nu pot să nu vă spun următoarele lucruri: băiatul vostru e o minune de copil. E înduioșător și foarte drăgălaș, dar presimțirile și speranțele voastre că el este… (nici mâna nu se încumetă să scrie cuvântul) Acela care va să vină, să-i spunem așa, mi se par a fi iluziile unor părinți însuflețiți de o dragoste adâncă.

Dacă greșesc cumva, și el are într-adevăr o „a doua natură" (iarăși nu îndrăznesc nici măcar să repet cuvintele voastre), atunci ea o să se manifeste independent de ce credeți voi despre copil. Mi se pare că ar fi mult mai bine, din toate punctele de vedere, să-l lăsați să meargă la școala specială pe care voi o respingeți categoric. Copiii cu sindromul ăsta nu-s niște înapoiați mintal, în niciun caz, nu-mi spuneați voi așa? Că sunt un gen aparte, că se dezvoltă după alte legi? Dar ei trebuie să vorbească, să citească, să comunice cu ceilalți. Ce lucru minunat e că pot, îndrumați de pedagogi special pregătiți, să joace în spectacole, să cânte, să deseneze, să facă alte activități care îi ajută să se dezvolte! Toate astea n-au cum să-i facă rău lui Sosik. Dacă el e într-adevăr acela pe care voi vi-l închipuiți că este, deprinderile astea n-au cum să-l împiedice să-și împlinească menirea pe care voi ziceți c-o are.

Dragii mei! Mă umplu de admirație eroismul și chiar spiritul vostru de sacrificiu. Drumul pe care l-ați ales merită respectul cel mai adânc. Cred, bineînțeles, că drumul fiecăruia e unic, că fiecare își croiește drumul său spre Adevăr. Dar mă-ntreb de ce atâția oameni, preocupați numai de căutarea Adevărului, o iau în direcții total opuse?

Iată un subiect de reflecție.

Dragii mei! Vă mulțumesc încă o dată că mi-ați dat prilejul să fac călătoria. Luna viitoare împlinesc 73 de ani, nu cred să mai pot veni vreodată la voi. Cu atât mai prețioasă a fost ultima

noastră întâlnire. O să mă rog mereu pentru voi. Rugați-vă pentru mine.

Valentina

36. 1995, Beersheba
Efim Dovitas către Valentina Ferdinandovna

Dragă Valentina Ferdinandovna! Am primit scrisoarea dumneavoastră, și Teresa m-a rugat să răspund. Nu vreau să discut sub nicio formă despre menirea lui Isaac. Nu-i treaba nici unei instanțe din lumea asta să-i hotărască menirea. Nouă ni se cere doar să fim atenți și să știm să ascultăm cu inima vocea care vine de sus. Să știi să deslușești vocile spiritului, ăsta e un har pe care nu-l au mulți – Teresa îl are într-o măsură considerabilă, n-am nici cea mai mică îndoială. Cât despre slabele mele puteri, nici nu vreau să pomenesc.

M-au întristat rândurile din scrisoare în care vorbiți cu atâta nechibzuință despre pluralismul care pune stăpânire tot mai mult pe Biserică. Ce vi se pare modern și important și ce numiți înțelegere mutuală este un lucru absolut imposibil. Sunt sigur că ideea asta are legătură cu situația dumneavoastră nefirească: am în vedere faptul că aparțineți ortodoxiei și, în același timp, colaborați de multă vreme cu catolicii. Sunt mai degrabă nedumerit, mi-e greu să-mi închipui că vreun episcop poate da binecuvântarea unui ortodox ca să lucreze practic pentru dominicani.

Personal, mi-am ales drumul care trece prin Orient. În tinerețe am fost fascinat de budism, mi se părea că libertatea, așa cum o înțeleg budiștii, e scopul suprem. Am practicat mult timp budismul, am ajuns destul de departe pe drumul ăsta – ce m-a oprit a fost vidul. În budism nu există Dumnezeu, și mi-am dat seama că pentru mine Dumnezeu e mai presus decât libertatea. Nu voiam să mă eliberez de El, tânjeam după un Dumnezeu personal, și iată că El mi s-a revelat în ortodoxie. Calea principală, cea mai rodnică și mai binefăcătoare, e calea conformă cu doctrina

bisericii. Nu-mi doresc un creștinism simplificat. Cei despre care vorbiți, puzderia de reformatori, sunt toți niște „simplificatori”, sunt oameni care nu-L caută pe Dumnezeu, ci caută calea comodă către El. Dar pe-o cale comodă nu ajungi nicăieri. Mi se pare ridicolă tentativa de a tipări Evangheliile în ediții bilingve – vorbesc în special de efortul depus pentru traducerea în rusă a testelor liturgice scrise în slavona bisericească. La ce bun? Ca să nu faci efortul să înveți limba asta divină, chiar dacă întru câtva artificială, dar atât de solemnă și special modelată pentru ceremonialul religios? Limba slavonă face și legătura cu tradiția aceasta realizându-se la un nivel atât de profund, la care limba rusă contemporană n-are cum să ajungă.

Nu cunoaștem canoanele mai deloc, dar tocmai prin ele se manifestă profunzimea Ortodoxiei.

Vorbiți de entuziasmul pe care vi l-a stârnit diversitatea? Valentina Ferdinandovna, nu se poate să nu înțelegeți ce fac ei! Iar o stofă de bună calitate, elegantă și foarte costisitoare, decupează din ea un peticuț și spun: ajunge cu vârf și îndesat! Exact din pricina asta am rupt definitiv relația cu părintele Daniel Stein. El caută creștinismul „restrâns”, „minimal”. Calea asta e păgubitoare. În peticul pe care l-a declarat „necesar și suficient” e doar o miime, o milionime din creștinism. N-am încercat să vă opresc când ați hotărât să asistați la slujba lui. Mi-am zis c-o să vedeți singură hoția și nimicnicia la ele acasă. Iar dumneavoastră mi-ați adus o foaie cu câteva frânturi de text pe care el îl numește liturghie. N-am văzut asemenea text niciodată și nici nu l-aș lua în seamă vreodată. Am rupt relația cu el când nu ajunsese încă la „minimalismul” ăsta, sau „populism”, sau numiți-l cum vreți. Am studiat acum textul. Daniel n-are niciun drept să se numească preot, situația asta revoltătoare e numai și numai urmarea neglijenței autorităților Bisericii.

Personal îi sunt recunoscător fiindcă a avut un rol important în viața familiei noastre, ne-a ajutat să ne căsătorim (și dumneavoastră vă suntem, eu și Teresa, la fel de recunoscători, o să vă fiu întotdeauna recunoscător în rugăciunile mele!). Și miracolul nașterii Fiului nostru s-a săvârșit tot cu binecuvântarea lui Daniel. Dar ideile lui sunt pentru mine de neacceptat.

Fiul Domnului a venit pe lume în trup (carne). În ivrit *besora* – „bunavestire” și *basar* – „carne”, „trup” sunt cuvinte înrudite. Asta și este vestea cea mai importantă – Dumnezeu este în trupul nostru. Chiar așa. În trupul fiului meu, Isaac. Băiatul ăsta ne-a unit cu Dumnezeu într-un fel special – trupul meu a primit prin el natura divină. I-am făcut circumcizie nu ca să fie iudeu, ci ca să devină Mesia.

Lupta se duce și-n cer, și pe pământ, și e din ce în ce mai înverșunată. Trebuie să rămânem în locul în care ne-au pus, nu să căutăm confort și comoditate. Numai în felul ăsta ne întoarcem la izvoarele Bisericii, la asceții ei, la esența ei.

Cel mai ușor lucru e să discuți cu reformatorii, bineînțeles. Ei sunt gata să accepte orice – avorturile, homosexualitatea, primirea harului preoțesc de către femei, și să se dispenseze de orice, chiar și de Sfânta Treime!

Dragă Valentina Ferdinandovna! Opiniile noastre sunt într-un asemenea dezacord, încât nu mai văd nicio posibilitate să continuăm relația noastră. În calitate de soț răspunzător pentru soarta soției în fața lui Dumnezeu, i-am interzis Teresei să mai comunice în vreun fel cu dumneavoastră și sper că nu trebuie să dau explicații suplimentare în privința asta.

Al dumneavoastră sincer,
preot Efim Dovitas

37. 1995, Beersheba
Efim Dovitas către Patriarhul Latin al Ierusalimului

COPIE: CĂTRE STAREȚUL MĂNĂSTIRII CARMELIȚILOR
STELLA MARIS

Înalt Preasfinția Voastră!

Împrejurări grave m-au silit să Vă adresez scrisoarea al cărei conținut mă întristează profund. Totuși, datoria de creștin m-a îndemnat s-o scriu, deoarece informația pe care o conține reclamă – personal sunt absolut convins de lucrul acesta – o analiză atentă din partea conducerii Patriarhatului Latin.

Am venit în Israel în anul 1980 și din anul 1984 sunt preot la biserica ortodoxă din Beersheba. În comunitatea pe care o conduc slujba se ține în slavona bisericească, în duhul Bisericii Ortodoxe. Cei mai mulți dintre enoriașii mei sunt ruși și rusofoni, și numai în ziua de Paști marcăm bucuria sărbătorii prin folosirea unor cuvinte din numeroasele limbi ale Bisericilor creștine.

Din cele mai vechi timpuri, în tradiția Bisericii Ortodoxe sunt admise două liturghii – liturghia lui Vasile cel Mare și liturghia lui Ioan Gură de Aur.

Fiind specialist în domeniul liturgic, cunosc bine structura slujbei catolice în varianta ei îndeobște admisă.

Se știe că în bisericile locale sunt autorizate unele deosebiri în ceea ce privește ordinea citirii psalmilor și imnurilor. Totuși, atât în bisericile de rit oriental, cât și în bisericile de rit occidental, există un canon liturgic fixat o dată pentru totdeauna.

Cu câtva timp în urmă, am avut în mână din întâmplare textul slujbei ținute la biserica Sf. Ilie la Izvor, de pe muntele Carmel, care intră în jurisdicția Dumneavoastră. Textul, întocmit de

starețul bisericii, m-a tulburat într-atât, încât am considerat că e de datoria mea să Vi-l trimit ca să luați la cunoștință. În textul trimis lipsește Crezul, e suficient și numai acest fapt ca să analizați situația cu atenție sporită.

Nu-mi pot imagina că o asemenea slujbă poate fi acceptată de Sfântul Scaun.

Efim Dovitas,
preot al Bisericii Ortodoxe Ruse

38.
Textul așa-numitei pomeniri (liturghii) a Cinei Mântuitorului, alcătuit de fratele Daniel Stein pentru comunitatea evreilor creștini din Haifa

(după aprinderea lumânărilor și rostirea binecuvântărilor)

DANIEL: Fie cu voi îndurarea și pacea lui Dumnezeu, a Tatălui nostru și a Domnului nostru Isus Cristos.

TOȚI: Amin.

(Psalmii 42 și 31 sau Rugăciune pentru iertare)

Citirea psalmilor și cântece

Predica

Braha (binecuvântare)

DANIEL: Binecuvântat fie Domnul nostru, Dumnezeul nostru, Împăratul lumii care a făcut cerul și pământul.

TOȚI: Binecuvântat fie Domnul Dumnezeu, Dumnezeul lui Israel, singurul Care face minuni. (Ps. 71:18)

DANIEL: Binecuvântat ești Tu, Doamne, Dumnezeul nostru, Împăratul lumii, care a făcut pe oameni după chipul și asemănarea Sa, a făcut cerul și pământul. (Facerea 1:27)

TOȚI: Binecuvântat fie Domnul Dumnezeu, Dumnezeul lui Israel, singurul care face minuni. (Ps. 71:18)

DANIEL: Binecuvântat ești Tu, Doamne, care ai încheiat legământ cu Avraam și urmașii săi.

TOȚI: Binecuvântat fie…

DANIEL: Binecuvântat ești Tu, Doamne, milostiv și îndurător, eliberator și salvator, care ne-ai izbăvit de robia egipteană și ai adunat azi pe fiii lui Israel după risipirea lor.

TOȚI: Binecuvântat fie…

DANIEI: Binecuvântat ești Tu, pentru Tora Ta, pe care ne-ai dat-o prin Moise, robul Tău, și prin prorocii veniți după el.

TOȚI: Binecuvântat fie…

DANIEL: Binecuvântat ești Tu, Doamne, care ne-ai trimis, când s-a împlinit timpul, pe Fiul Tău unic, Isus din Nazaret.

TOȚI: Binecuvântat fie…

DANIEL: Binecuvântat ești Tu, Doamne, că ai vrut lucru bun, să reînnoiești prin El legământul Tău cu noi și să aduni toate semințiile de pe pământ ca să se împărtășească din moștenirea fiilor Tăi.

TOȚI: Binecuvântat fie…

DANIEL: Binecuvântat ești Tu, Doamne, Tatăl Domnului nostru Isus Cristos, că în marea Ta îndurare ne-ai făcut din nou înviindu-L pe Isus din morți.

TOȚI: Binecuvântat fie…

DANIEL: Binecuvântat ești Tu, Doamne, care ai vărsat asupra noastră Duhul Tău pentru iertarea păcatelor noastre și ne-ai îndrumat pe calea împărtășirii din moștenirea fiilor Tăi.

TOȚI: Binecuvântat fie…

DANIEL: Binecuvântat ești Tu, Doamne, Dumnezeul nostru, statornic în fiecare cuvânt al Tău.

TOȚI: Binecuvântat fie Domnul, Dumnezeul nostru, Dumnezeul lui Israel! El e singurul care face minuni. Fie binecuvântat numele Lui în slavă, în vecii vecilor!

Să se umple pământul de slava Lui. Amin. Amin. Amin.

DANIEL: Dumnezeu cu voi.

TOȚI: Dumnezeu cu tine.

DANIEL: Slăviți-l cu mine pe Dumnezeu!

TOȚI: Să înălțăm numele Lui împreună. (Ps. 33:4)

DANIEL: Să mulțumim Domnului, Dumnezeului nostru.

De trei ori sfânt

TOȚI: Sfânt, sfânt, sfânt Domnul, Dumnezeul Oștirilor! Cerul și pământul sunt pline de slava Lui. Osana sus în ceruri. Binecuvântat cel ce se duce în numele Domnului. Osana sus în ceruri.

TOȚI: Ascultă, Doamne, rugăciunile noastre și trimite-ne nouă Duhul Tău Sfânt, ca să fim uniți în Isus Cristos, Fiul Lui, la ceasul acesta când sărbătorim cina legământului, cum ne-a fost prescris.

Pomenire

DANIEL: Când a venit ceasul, Isus s-a așezat la masă și, odată cu El, și ucenicii Lui. El a luat pâinea, a spus rugăciunea de mulțumire, a frânt-o, a dat-o ucenicilor Lui și a zis: „Acesta este Trupul Meu care se dă pentru voi; aceasta să faceți spre pomenirea Mea.” (Luca, 22:19)

Fie binecuvântat Domnul, Dumnezeul nostru, Împăratul lumii, care a lăsat pâinea să se facă din pământ.

TOȚI: Amin.

(Ei mănâncă pâine)

DANIEL: Și El a luat, după ce a mâncat, paharul și a zis „Acest pahar este Legea cea nouă, întru Sângele Meu, care se varsă peste voi.” (Luca 22:20) Aceasta să faceți spre pomenirea mea. Binecuvântat fie Domnul, Dumnezeul nostru, Împăratul lumii care a făcut să rodească vița de vie.

TOȚI: Amin.

(Ei beau vin)

DANIEL: De fiecare dată când mâncați din pâinea aceasta și beți vin din paharul acesta, pomeniți moartea Domnului nostru până ce El va veni.

TOȚI: Pomenim moartea Ta, și suntem martorii învierii Tale, până ce Tu vei veni. Maranata!

SAU:

DANIEL: De fiecare dată când mâncăm din pâinea aceasta și bem vin din paharul acesta,

Mesia e cu noi și noi suntem cu El.

Laudă înălțată Domnului. Ps. 22 (sau altul)

DANIEL: Cântați Domnului cântare nouă, că lucruri minunate a făcut Domnul.

TOȚI: Mântuitu-L-a pe el dreapta Lui și brațul cel sfânt al Lui. (Ps. 97:1)

DANIEL: Binecuvântat fie Domnul și Creatorul și Păzitorul a toate. Mare este Dumnezeu și vrednic de laudă – mărimea Lui e nepătrunsă.

TOȚI: Neam și neam vor lăuda lucrurile Tale, și puterea Ta o vor vesti. (Ps. 144:4)

DANIEL: Domnul este bun față de toți, și îndurările Lui se întind peste toate lucrările Lui.

TOȚI: Ochii tuturor nădăjduiesc în Tine, și Tu le dai hrana la vreme.

DANIEL: Deschizi Tu mâna Ta și de bunăvoință saturi pe toți cei vii. (Ps. 144:16)

TOȚI: Binecuvântat ești, Doamne, Dumnezeul nostru, Împăratul lumii, care ne hrănești pe toți.

Cântec de mulțumire

DANIEL: Mulțumiți Domnului, căci El este bun.

TOȚI: Că bun este Domnul; în veac este mila Lui și din neam în neam adevărul Lui. (Ps. 99:4)

DANIEL: Adusu-și-a aminte în veac de legământul Lui, de cuvântul pe care l-a poruncit pentru o mie de neamuri, pe care l-a încheiat cu Avraam și de jurământul Său lui Isaac. Și l-a pus pe el lui Iacov, spre poruncă, și lui Israel legătură veșnică. (Ps. 104:8–10)

Tu ne-ai scăpat de robie în milostenia Ta, și în pustiu Tu nu ne-ai lăsat, și ne-ai dat, Doamne, Dumnezeul nostru, mană cerească, de care nu știam noi și părinții noștri.

Te lăudăm pentru pâinea cu care ne saturi, pentru cuvântul Tău pe care ni l-ai pus în inimă, Te lăudăm, Doamne, Tatăl Învățătorului nostru Isus, Te lăudăm pe Tine care ne binecuvântezi prin El, prin Mesia, și ne umpli cu toate binecuvântările cerești.

Binecuvântat fie Domnul pentru viața veșnică pe care a cultivat-o în noi prin Isus, robul Lui. Binecuvântat fii, Doamne, Tată milostiv, care ne-ai strămutat în împărăția Fiului iubirii Sale, întru care avem răscumpărarea prin sângele Lui, adică iertarea păcatelor (Col. 1:13, 14)

TOȚI (*Cântec*): Acela care vorbește de puterea Lui, să-L cânte în slavă.

DANIEL: Fie ca Domnul, Dumnezeul nostru, să aibă milă de poporul Lui și de lucrarea Lui; întinde peste noi cortul păcii Tale și dă-le să trăiască în pace tuturor copiilor Tăi. Uită-te la comunitatea creștină și îndrum-o prin Duhul Tău și adună-ne pe noi din cele patru colțuri ale lumii în Împărăția Ta, pe care Tu ai pregătit-o copiilor Tăi. Ascultă, Doamne, rugăciunea aceasta, pomenește pe… (*Cereri personale și nume de persoane*)

TOȚI: Ascultă glasul nostru și mântuiește-ne pe noi.

DANIEL: Prin Isus ne-am numit copiii lui Dumnezeu și sp nem toți în cor: Tatăl nostru… *(În picioare, cum e prevăzut în Didahia)*

DANIEL: Să vă dea Domnul pace, pace vouă, tuturor!

(El se înclină și saluta)

DANIEL: Dumnezeu să ne miluiască și să ne binecuvânteze. Să ne lumineze cu lumina chipului Său.

TOȚI: Ca să cunoaștem pe pământ calea Ta, în toate neamurile mântuirea Ta. (Ps. 66:2)

(Toți se înclină și salută)

Binecuvântarea lui Aaron (sau Tes. 3:16 și altele)

39. Noiembrie 1990, Freiburg
Ultima discuție cu elevii

Locuiesc în Israel din 1959. Mare fericire să trăiești pe pământul ăsta. E pământul Învățătorului nostru, L-a străbătut în lung și-n lat cu piciorul. Și eu l-am cutreierat pe jos, aproape pe tot. Țara noastră nu-i mare. Nu-i deloc rău să străbați Israelul pe jos, cu toate că are orașe moderne, centre științifice, clinici medicale, centrale nucleare, chiar și tancuri și avioane – are tot ce-i trebuie unui stat modern. În Europa Centrală e aproape imposibil să faci o plimbare prin pădure: totul e îngrădit, fiecare petic de pământ e supravegheat, în schimb, în Israel, unde e mult pământ deșert, arid și accidentat în zonele de munte, poți merge în locuri sălbatice, pe cărări unde nu întâlnești picior de om. Natura nu s-a schimbat de când Învățătorul își plimba pe acolo pașii. Poate că-n asta e puterea de atracție a locurilor acelea. Mai ales a Galileii. Pământul nostru atrage și iubirea, și ura. Pe nimeni nu-l lasă indiferent. Nici chiar pe aceia care nu recunosc existența lui Dumnezeu-Creatorul. Eu am simțit de mic copil prezența unei Puteri Divine care ține-n mâinile sale universul nostru. Când sentimentul acesta slăbea, primeam dovezi și confirmări că omul nu e singur pe lume. Sunt momente când oamenii doresc fierbinte ca Dumnezeu să existe, să facă dovada existenței Lui, chiar și filozofii s-au aplecat asupra problemei. Sfântul Augustin a fost unul dintre ei, dar și Kant.

În Israel sunt asemenea locuri-martore. De exemplu, malurile mării Chineret, cunoscută în Noul Testament ca lacul Ghenezaret. Cheiul e tot acolo, cresc aceleași lăstărișuri pe maluri, aceleași pietricele la marginea apei. E locul de unde a plecat Învățătorul cu barca, e locul unde El a predicat Fericirile, e locul unde cinci mii de

oameni, aproape jumătate din populația regiunii, s-au așezat pe munte, unde s-a produs miracolul înmulțirii pâinilor… Aici pământul e martor. E uimitor cum micul lac Chineret, dintr-o provincie îndepărtată, la marginea pământurilor cunoscute ca fiind locuite, a ajuns să fie cunoscut de toată lumea. Acum două mii de ani, exact din locul ăsta a plecat vestea-n lume că toți cei răi, nesocotiți, ticăloși, proști, și de asemenea cei care nu cred deloc în Mântuitor – au fost iertați, întrucât cel mai bun dintre oameni, adevăratul Fiu al lui Dumnezeu a luat asupra Lui păcatele lor. El a spus că de azi înainte oamenii scapă de păcate, afirmând că Duhul lui Dumnezeu poate fi prezent în natura umană, dacă omul o dorește.

Cunosc câteva zeci de persoane care au venit în Israel pentru o săptămână și au rămas pentru toată viața. O cunoștință de-a mea, un japonez, a venit într-o excursie acum douăzeci de ani și a rămas pentru totdeauna. Acum e ghid pentru compatrioții săi. Știu un olandez care a scos de pe fundul lacului Chineret o barcă, arăta întocmai ca barca apostolului Petre, a lucrat la ea zece ani ca s-o restaureze, a curățat-o de nu știu ce viermi sau gândăcei care o năpădiseră, și trăiește și azi pe malul lacului, lângă barca asta. Mai știu și câțiva nemți pe care nu i-a lăsat inima să plece, atât de tare s-au atașat de țara noastră. Istoria ei este vie și continuă să se măsoare la scară biblică. Tot ce se întâmplă acum aici ar putea fi scris în Biblie.

Aici e istoria omenirii în formă concentrată. Nu întâmplător explozia care a schimbat conștiința lumii, cel puțin a celei europene și arabe, s-a produs în țara asta. De aici, din poporul ăsta mic, a apărut Marele nostru Învățător, Ieșua. Vorbea în limba pe care o înțeleg israeliții din ziua de azi. A trăit în cultura asta – purta aceleași veșminte și mânca aceeași mâncare, ținea seama de toate preceptele din religia iudaică după care își ducea viața. Primii lui ucenici au fost iudei-protestanți

într-un anumit sens. Creștinismul – primii ucenici ai lui, cei doisprezece apostoli, nu cunoșteau cuvântul ăsta – a fost la origine un iudaism reformat. Abia după o sută de ani a rupt cordonul ombilical și a ieșit în lumea greacă, romană și-n lumea Orientului Mijlociu. Comunitatea din Ierusalim a adepților lui Ieșua, în fruntea cărora se afla apostolul Iacov, a dăinuit vreme de câteva decenii. Ea este biserica-mamă a tuturor comunităților creștine care i-au urmat, în limba ei – un amestec de ebraică veche și aramaică – s-a vorbit la întâlnirea pascală a învățătorului cu ucenicii, întâlnire care în lumea creștină poartă numele de Cina cea de Taină. Pe crucea lui Ieșua stă scris INRI – Isus din Nazaret, Regele Iudeii. Inscripția a fost făcută în trei limbi, în ebraică veche, în greacă și-n latină. În primul secol, creștinii oficiau liturghia în limba ebraică veche. Și azi, în Israel, noi ținem din nou slujba în limba asta veche, prima limbă a creștinilor. În limba pe care o vorbea Învățătorul.

Odată ajuns în Israel, am găsit că lucrul cel mai important pentru mine e să mă lămuresc în ce anume credea Învățătorul. Cu cât mă adânceam mai mult în studiul acelei epoci, cu atât îmi dădeam seama mai bine că Isus a fost un adevărat iudeu, care în predicile sale îi îndemna pe oameni să urmeze poruncile lui Dumnezeu, dar pe care propovăduirea, numai ea singură, nu-l mulțumea, socotea că nu-i de ajuns doar să predici în numele lui Dumnezeu, înțelegea că trebuie să existe și altceva, mult mai important, în relația omului cu Dumnezeu, și aceasta nu poate fi decât iubirea – singurul răspuns pe care omul i-L poate da Lui. Credea că omul trebuie să se poarte în așa fel încât să nu pricinuiască rău altcuiva, să fie milos și îndurător. El spunea că iubirea trebuie să capete alte dimensiuni. N-a formulat dogme noi, noutatea învățăturii Lui constă în faptul că a pus Iubirea mai presus de Lege… Și, cu cât trăiesc mai mult pe

lumea asta, cu atât mai mult mă conving de adevărul ei.

Vă mulțumesc pentru răbdarea și atenția cu care m-ați ascultat.

Sunt gata să răspund la întrebările voastre.

ELKE RAUCH: Care este amintirea dumneavoastră cea mai cumplită din anii războiului? Dar una la care să vă gândiți cu bucurie?

DANIEL STEIN: În anii mei lungi de viață am făcut multe prostii și greșeli. Dar este una care mă face să plâng și acum. Amintirea ei mă îngrozește. Într-o zi, ne-am pomenit la comisariat cu un telefon prin care ni s-a comunicat că partizanii au atacat doi soldați nemți care verificau linia telefonică. Unul fusese împușcat, celălalt reușise să scape. În timp ce se îndepărta, neamțul a observat că oamenii care lucrează pe câmp îi arată cuiva direcția în care fuge. Neamțul s-a întors la unitate, ne-au sunat de acolo și ne-au informat despre cele întâmplate. Am primit ordin să trecem la represalii în satul cu pricina. Asta însemna să fie împușcat fiecare al zecelea om și să fie incendiat satul. Au fost mobilizate forțe importante – detașamente din armata germană și din jandarmerie, în jur de 250 de soldați și polițiști. Au înconjurat satul, au răscolit prin case, i-au gonit pe toți și i-au dus pe câmp. Din două sute de oameni urmau să aleagă douăzeci și să-i împuște.

M-am apropiat atunci de maiorul Reinhold și i-am zis:

— Domnule comandant, doar nu suntem pe front. Sunteți stăpânul absolut al regiunii ăsteia, răspundeți pentru viața și moartea civililor din zonă. De ce să omorâți oameni nevinovați? Sunt țărani, se hrănesc și ei, dar hrănesc și toată armata noastă.

Eram în relații bune cu maiorul Reinhold, îmi puteam permite să-i vorbesc așa. Îmi zice:

— Bun, du-te și găsește-i pe cei care i-au ajutat pe partizani. E suficient.

Intrasem într-o mare încurcătură. Mă duc la decanul de vârstă din sat, îi explic că un om de la ei trebuie să moară. Și, dacă găsește doi, treaba asta poate salva douăzeci de vieți. El trebuie să-i indice pe cei doi.

A priceput imediat despre ce-i vorba. A chemat un băiat de șaptesprezece ani, înapoiat mintal, oamenii îi spuneau prostul satului, și pe pădurar. Acesta denunțase, cu câteva săptămâni în urmă, pe un băiat care-i împușca pe nemți dintr-o casă aflată la o oarecare depărtare de sat. La denunțul pădurarului, nemții îl găsiseră pe băiat, dăduseră și peste ceva arme, și-l împușcaseră. Participasem la execuție, trebuia să traduc ordinul de tragere.

„În numele Marelui Reich German…”

Acum trădătorul era victima. Îmi amintesc că-n momentul acela mi-am zis: și totuși dreptatea învinge…

Pădurarul îngenunchează și începe să mă roage fierbinte:

— Spuneți-le că nu-s vinovat, domnule. Sunt gata să le spun unde-s partizanii…

Situația era groaznică și pentru el, și pentru mine. Pentru el, fiindcă țăranii auziseră că e turnător și găseau ei un prilej să se răzbune urgent. Pentru mine, fiindcă trebuia să traduc tot, iar printre soldații nemți puteau să fie și unii originari din Silezia, care înțelegeau ce spune pădurarul.

Merg la risc. Îmi dau seama că trebuie neapărat să folosesc în traducere cuvântul „partizani”. Îi zic șefului poliției:

— El spune că nu-i vinovat și că nu le-a arătat partizanilor direcția în care fuge soldatul.

Șeful poliției zice:

— Împușcați-l!

Pădurarul se apucă să-l implore pe polițist, să-i promită că-l duce chiar acum la detașamentul de partizani… Eu traduc din nou incorect.

I-au împușcat pe amândoi, pe pădurar și pe prostănac. Au incendiat casa pădurarului, dar n-au dat foc satului.

Am aflat pe urmă că pădurarul avea unsprezece copii și că prostănacul nu era vinovat defel… Amintirile astea îmi stau și azi pe suflet ca o povară. Cumplite amintiri…

Da… O amintire care să mă bucure… Iertați-mă, dar acum nu-mi vine în minte… Poate că orele petrecute cu Marysia Walewicz. Era prima mea dragoste. Mă încerca o bucurie imensă când vedeam frumusețea femeii, farmecul ei… Da, de bună seamă…

CHRISTOPH ECKE: Vă place orașul nostru?

DANIEL STEIN: În Freiburg am trăit o emoție puternică. În ziua în care am venit, mi-a atras atenția un râuleț care traversează, îmbrăcat în piatră, tot orașul. Mi-am zis că râulețul ăsta discret face ca orașul să arate frumos, că e curios cum de s-a păstrat din Evul Mediu și până azi, că e un loc demn de văzut. Am ieșit în piața mare a orașului, mi-au arătat noua sinagogă, construită în locul cele distruse în război, și mi-am dat seama că râulețul își are izvorul în fântâna din apropierea sinagogii, fântâna simbolizând lacrimile celor care-i plâng pe evreii din orașul vostru. Erau în jur de două mii, au fost duși în Franța și au murit acolo, în lagărele morții. Cred că e monumentul cel mai frumos în memoria Shoah pe care l-am văzut. Râulețul înfrumusețează tare mult orașul.

ANDREAS WIEGEL: Putem veni în Israel în vacanță ca să ne arătați locurile îndrăgite de dumneavoastră?

DANIEL STEIN: Bineînțeles. Conduc excursii în tot Israelul. A fi călugăr nu înseamnă că ai o profesie. Sunt ghid, asta-i profesia mea în momentul de față. Vă las adresa mea, îmi scrieți din vreme ca să vă putem primi cum trebuie. Neapărat din vreme. Uneori vin mulți turiști

deodată, nu-mi place să conduc grupuri mari de oameni.

ELIZABETH BAUCH: Care sunt relațiile dumneavoastră cu evreii? Vreau să spun, cum se poartă ei cu dumneavoastră?

DANIEL STEIN: Evreii sunt frații mei. E familia fratelui meu, ei s-au obișnuit de mult timp că le e rudă un preot catolic, s-au învățat cu ciudățenia asta. Nepoții îmi sunt foarte apropiați și foarte dragi, am trei nepoate și un nepot. Am prieteni printre învățați evrei și chiar printre rabini, relațiile mele cu ei sunt extrem de consistente. Când am ajuns în Israel, m-au întâmpinat ca pe un luptător împotriva fascismului. Și chiar ca pe un erou. Unii s-au împăcat cu ideea că sunt creștin. Pe alții treaba asta îi scoate din sărite. În ce mă privește, nu simt că-mi sunt dușman mie însumi, deși sunt pagini în istoria creștinismului pe care îmi vine să le fac ferfeniță. Nu se poate, din păcate… Spaima și neîncrederea evreilor în creștinism au o bază istorică, Biserica a jucat de multe ori un rol important în declanșarea pogromului împotriva evreilor…

FATIMA ADACHI: Ce gândiți despre necredincioși?

DANIEL STEIN: Dragă Fatima! Recunosc că-n viața mea n-am avut de-a face cu oameni necredincioși. Sau, mai bine spus, n-am prea avut de-a face. Cei mai mulți oameni – nu vorbesc despre cei care sunt cufundați adânc în credința pe care și-au ales-o sau au moștenit-o din familie și pe care o iau ca atare, fără să pună niciun fel de condiții –, cei mai mulți oameni au reprezentarea lor despre Puterea Supremă, despre Motorul lumii, pe care noi, credincioșii îl numim Creator. Sunt și oameni care se prosternează în fața unei idei a lor personale, o îmbracă în aură divină, o slujesc și o proslăvesc. Oameni cu idei dintr-astea sunt câți poftești: comuniștii de neclintit în convingerile lor, fasciștii. Uneori ideea e una micuță de tot, n-are

pic de grandoare în ea, de exemplu, ideea despre extratereștri, sau aceea despre vegetarianism. Oamenii sunt capabili să divinizeze orice fel de idee. Pericolul nu vine de la vegetarieni, să zicem, pericolul cel mare vine de la fasciști, de exemplu.

Printre prietenii mei s-a numărat și un medic care nega în vorbe existența lui Dumnezeu în lume, dar îi îngrijea pe bolnavi într-un mod atât de dezinteresat, încât faptul că nu-l recunoștea pe Dumnezeu nu mai are nicio importanță. Mă port la fel și cu credincioșii, și cu necredincioșii. Diferența e doar una singură: când creștinii comit crime, îmi vine să intru-n pământ de rușine.

THOMAS LUTOW: Când mai veniți în Germania? În ce oraș? Aș vrea să vă mai ascult. Am multe întrebări de pus, așa simt, dar acum, nu știu de ce, nu-mi vine niciuna în minte. A, da, știu! N-ați scris cumva o carte despre peripețiile dumneavoastră?

DANIEL STEIN: Nu știu când mai vin în Germania. Am mult de lucru acasă, mă rup cu greu de la treburile mele. E bine când omul are multe întrebări de pus. Când întrebarea se coace înăuntrul tău și începe să te neliniștească, vei primi neapărat răspunsul, într-un fel sau într-altul. Cărți n-am scris – de scris, scriu foarte prost. În plus, sunt nevoit să vorbesc atât de mult, încât n-am timp deloc să scriu. Abia apuc să răspund la scrisori.

40. 1994, Haifa
Din jurnalul Hildei

Acum câteva zile, făceam puțină ordine după lecțiile cu copiii, dezlipeam plastilina, spălam vasele, eram sigură că nu mai e nimeni în clădire. Intru în odăița căreia îi spunem pompos „cabinet” și-l zăresc în semiîntuneric pe Daniel care stă pe scaun într-un colț, cu ochii închiși, își mișcă buzele, degetele se mișcă și ele repede-repede, are niște andrele în mână! Tricotează! Sau mi se năzare? Nu m-a auzit că am intrat. Nu prea mai aude, am observat de ceva timp. Ies încet, mi-e sufletul trist. Îmi vine și să râd, parcă l-am prins făcând ceva ce nu se cade să facă.

Ieri am sărbătorit cei cincizeci de ani ai mei. Am hotărât să facem un picnic lângă biserică în amintirea vremurilor frumoase. Duminică, după slujbă – lume multă, aproape toți enoriașii. Au fost și oaspeți – câteva persoane din Ierusalim, Beba din Tveria, părintele Vsevolod, Friedman, Kopeișcikov, Nina și Sioma Zigler, mulți copii. Au mai venit „fratele mic” Julien Sommier de la Akko, scrântita de Sofia, „sora mică”, își face veacul pe dulap pentru că locuința ei mică e plină cu tot felul de oameni fără căpătâi pe care reușește să-i culeagă de oriunde, o profesoară din America, o scriitoare din Rusia și un cerșetor ungur, care și-a făcut culcușul aproape de biserica noastră.

Cred că erau cincizeci-șaizeci de persoane. Am așezat mesele.

Copiii au cântat *Happy birthday,* părintele Vsevolod a cântat cu vocea lui de bas un cântec în rusă. Au urmat darurile – o mulțime de flecuștețe, nu știu unde o să le pun pe toate. Desenele copiilor sunt darurile cele mai frumoase, și nici nu ocupă mult loc. Doctorul Friedman mi-a făcut un cadou fantastic, o carte cu arta din Ciclade, frumuseți marine, delfini, scoici. Se spune că e arta din

Atlantida dispărută. Bine ar fi să fiu pictoriță în viața viitoare. Apare și Daniel cu un pachet mare, îl desface și scoale un pulover roșu, măsură mare. Darul cel mai neașteptat. Singur îl tricotase. Îl pune pe masă, îl întinde și zice: am crezut că nu mai știu să împletesc, dar mâinile nu uită. Am tricotat multe lucruri la călugărițe, ele m-au învățat. Vindeau la piață ciorapi, pulovere. În timpul războiului, bineînțeles. Torceau lâna singure. Lână ca asta de bună nu se găsea pe atunci. Poartă-l sănătoasă, blondelor le stă bine în roșu.

Un pulover roșu, mare, cu *col roulé.*

După ce au plecat oaspeții, am examinat darurile și am dat peste un pachet nedesfăcut. În el era o oglindă rotundă încadrată într-o ramă brodată, era unul din lucrurile acelea care se găsesc la beduini, în corturi. M-am privit în oglindă – o față roșie, arsă de soare, toată numai riduri, se uita la mine. Părul era deschis la culoare, mult mai deschis ca înainte, jumătate din el era alb, și ochii mici, spălăciți, cu pleoapele roz. Buze subțiri, triste. Eram eu – în prima clipă nu m-am recunoscut.

Cum ar fi arătat ziua asta, dacă aș fi rămas acum treizeci de ani în Bavaria, într-o suburbie din München, pe malul lacului Starnberg?

SFÂRȘITUL PĂRȚII A PATRA

Iunie 2006, Moscova
Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici

Dragă Lialia! Scriu și mă îneacă plânsul. Nu sunt scriitor adevărat. Scriitorii adevărați nu plâng. Oamenii în carne și oase pe care i-am văzut în preajma lui Daniel erau altfel, ai mei sunt inventați. Și pe Daniel l-am inventat într-o oarecare măsură. Ce să mai spun despre Hilda – în locul ei era o femeie dură, autoritară, a cărei viață rămâne închisă cu șapte lacăte pentru mine.

Nici Moussa n-a existat, nici Teresa, nici Gershon. Toți sunt niște fantome. Alții erau cei pe care i-am cunoscut eu, dar n-am dreptul să mă ating de viața lor.

Cât despre nemțoaica extraordinară, personajul curat la suflet ca îngerii pe care l-am așezat lângă Daniel, aceasta și-a părăsit Germania sa natală ca să se stabilească într-o micuță comunitate creștină din Lituania. Starețul de acolo e gruzin, e înzestrat cu un talent muzical fenomenal, vin câteodată la el călugărițe din Gruzia, și împreună dau asemenea concerte de muzică sacră, că „Hilda” mea, cu sensibilitatea ei germană pentru muzică, se umple de lacrimi. Dar eu, eu ce am de plâng în hohote?

N-am să-i dezvălui adevăratul nume, dar nu pot să-mi refuz plăcerea, dragă Lialia, să-ți spun că ea – un înger din ceruri, nu om – a călătorit din Germania până-n Lituania cu un mic tractor, parcurgând cinci sute de kilometri pe drumuri de țară cu viteza de zece kilometri pe oră. O femeie cu părul deschis la culoare, încărunțită, numai

piele și os, cu un rucsac în spate, călare pe tractor. Așa ceva mi-ar fi imposibil să inventez.

Nu sunt scriitor adevărat, iar cartea asta nu e un roman, ci un colaj. Decupez cu foarfecele bucăți din viața mea, din viața altora și lipesc „fără lipici” – cezură! – „o poveste vie din frânturi de zile”.

Sunt moartă de oboseală. Intru din când în când în camera lui Andrei, de la fereastra lui se vede vârtejul frunzelor. De la etajul cinci, plopii, arțarii și mestecenii, toți în suferință, arată ceva mai bine decât de jos, din scuarul plin de copii. Mă uit la tot ce este verde, e verde crud încă, și strălucitor, și-mi vindecă ochii.

Îți trimit partea a patra. De fapt, e o cincime din întreg.

Te îmbrățișez,
L.

PARTEA A CINCEA

1. 1994, Israel
Din ziare

Evenimentul din 25 februarie 1994, din ajunul sărbătorii evreiești Purim, a zdruncinat Israelul din temelii. Multe detalii nu sunt cunoscute nici astăzi. În ajunul sărbătorii, s-a ajuns la un acord între șeihul-responsabil al moscheii de la Macpela și autoritățile orașului Hebron ca evreii să fie lăsați să se roage în sala Avraam din peștera-mormânt Macpela.

În timpul rugăciunii nocturne, un număr mare de musulmani s-au adunat în sala Isaac, aflată alături. Calendarele musulman și evreiesc au coincis, astfel încât ajunul Purimului a căzut în prima zi a Ramadanului. În ambele săli erau oameni care se rugau.

Doctorul Baruh Goldstein, un colonist evreu, american de origine, a pătruns cu forța în sala Isaac și a tras cu o armă automată asupra mulțimii de credincioși musulmani, omorând douăzeci și nouă de persoane și rănind în jur de o sută cincizeci.

Baruh Goldstein a fost ucis pe loc de arabii turbați de furie. În sală, sub covorul de rugăciune, au fost găsite rângi, cu care de altfel a fost ucis Goldstein, și un număr mare de arme albe.

Comisia guvernamentală constituită pentru investigarea incidentului a publicat un raport în care se face referire la datele provenind de la serviciile secrete despre pregătirea unui pogrom al evreilor în orașul Hebron.

Comisia are informații că masacrul comis de Baruh Goldstein în peștera Macpela este o acțiune preventivă, fiind planificată și pregătită dinainte. Au fost reținuți ca suspecți doi coloniști dintr-un cvartal din vecinătate – rabinul Eliahu Plotkin și Gershon Shimes.

Raportul cuprinde mai multe volume, comisia promite să facă publice concluziile sale peste trei luni, nu mai devreme.

Opinia publică nu este unanimă în privința crimei comise chiar și-n ceea ce privește persoana lui Goldstein, grupuri diferite de persoane au păreri diametral opuse: pentru unii este un erou național care a salvat, cu prețul vieții sale, populația evreiască din Hebron de un masacru iminent, alții îl consideră un provocator și un nebun. Din această cauză, sunt cu atât mai interesante interogatoriile celor doi apropiați ai lui Goldstein, Eliahu Plotkin și Gershon Shimes, prietenii și tovarășii lui de idei. Totuși, mărturiile lor n-au fost date publicității până-n momentul de față.

2. 25 Februarie 1994, Hebron
Din procesul-verbal al interogatoriului lui Gershon Shimes

— Tu l-ai adus pe Baruh Goldstein la peștera Macpela?

— Da.

— La ce oră?

— Dimineața, la cinci fără ceva.

— Fii mai precis!

— Am ieșit din casă la cinci fără douăzeci, îmi amintesc precis. M-am uitat la ceas…

— Cine era în mașină în afară de tine?

— Fiul meu, Veniamin. Pe urmă a urcat Baruh…

— Nu te-a mirat faptul că era în uniformă militară și cu pușcă automată?

— Ba da. A spus însă că merge la un antrenament militar.

— Când te-ai înțeles cu el să-l iei și să-l duci la Macpela?

— M-a sunat în ajun, la zece seara, atunci am stabilit.

— Ți-a spus ceva despre intențiile lui?

— Nu. N-am vorbit nimic despre așa ceva.

— Unde v-ați despărțit când ați ajuns la peșteră?

— Am intrat împreună în sala Avraam. Era ajunul Purimului, înăuntru se aflau zece persoane. Nu l-am văzut ieșind.

— Ce s-a întâmplat pe urmă?

— După zece minute am auzit o rafală de mitralieră, pe urmă încă una. Mi-am dat seama imediat că se trage în sala Isaac. Am alergat acolo, dar paza nu m-a lăsat să intru.

— Erai cu fiul tău?

— Da. Nu ne-au lăsat să intrăm.

— Ce-ai făcut pe urmă?

— Am ieșit din sală împreună cu fiul meu și ne-am dus la parcare, dar acolo totul era blocat, cu

pichet de pază. Am rămas acolo, în apropierea barajului, așteptând să fie ridicat și să plecăm.

— Ce se întâmpla acolo? Ce ați văzut?

— Scoteau morții. Erau foarte mulți. Și răniți erau mulți, îi duceau la ambulanțe.

— Ai văzut cunoscuți de-ai tăi în mulțime?

— Care cunoscuți? Acolo nu erau decât arabi și soldați de-ai noștri. La sărbătoarea Ramadanului se adună multă lume în sala Isaac. Dar nu era niciun cunoscut de-al meu.

— Bun. Acum te duci, însoțit de un ofițer, să identifici cadavrul.

— Al cui cadavru?

— Al lui Baruh Goldstein.

25 Februarie 1994, Hebron

Din procesul-verbal al interogatoriului lui Veniamin Shimes

— Ai mers în mașina tatălui tău la Macpela împreună cu Baruh Goldstein?

— Da.

— Îl cunoșteai bine?

— Sigur că da. Era medic, venea des pe la noi. Uneori ca să ne îngrijească, alteori doar în vizită. Părinții mei erau buni prieteni cu el.

— La ce oră ați plecat de acasă?

— La cinci fără ceva.

— Poți să-ți amintești mai precis?

— Nu. De fapt, nu mă trezisem de-a binelea. Tata a spus: să mergem, și m-am spălat în viteză.

— Cine era în mașină în afară de tine?

— Tatăl meu și Baruh.

— Nu te-a mirat faptul că era în uniformă militară și cu pușcă automată?

— N-am dat atenție.

— Despre ce-ați vorbit pe drum?

— N-am prea ascultat ce vorbesc. Că-l aduce tata înapoi, ceva de genul ăsta.

— Amintește-ți mai precis. Unde anume? Când?

— Că Baruh trebuie să se ducă undeva cu niște treabă și se întoarce pe urmă în sala Avraam. Cam așa ceva.

— A spus asta în mașină?

— Așa mi se pare.

— Vasăzică, ați ajuns împreună la peșteră și ați intrat împreună?

— Da.

— Baruh a spus ce intenții are?

— Nu. A mai discutat cu tata, dar n-am auzit ce. N-a vorbit despre intențiile lui.

— În ce loc v-ați despărțit după ce ați ajuns la peșteră?

— Am intrat împreună în sala Avraam. Nu l-am văzut ieșind.

— Ce s-a întâmplat pe urmă?

— După un timp am auzit o rafală de pușcă automată, pe urmă încă una. Mi-am dat seama imediat că asta vine din sala Isaac. Am alergat acolo împreună cu tata, dar totul era blocat. Atunci am ieșit în stradă și ne-am dus la parcare. Nu ne-au lăsat să trecem. Erau o grămadă de soldați, și mii de arabi. Din locul unde stăteam, vedeam cum scot morții. Sânge peste tot… Erau și mulți răniți.

— Ai văzut ceva cunoscuți în mulțime?

— Nu.

— Știi că Baruh Goldstein a intrat în sala Isaac și a împușcat mulți oameni?

— Știu.

— Știi că a fost ucis pe loc în sala Isaac?

— Știu.

— Acum trebuie să te duci să recunoști cadavrul lui Baruh Goldstein.

3. Martie 1994, Kfar Shaul
Spitalul de Psihiatrie. Din discuția Deborei Shimes cu doctorul Freudin

— Am discutat cu el, Debora. N-a prea comunicat cu noi. Fără niciun fel de contact cu el, ne e greu să-l scoatem din starea asta. Vreau să-mi povestești cum s-a comportat după toate cele întâmplate.

— Am trecut deja printr-un interogatoriu.

— Nu mă interesează ce opinii politice aveți și-n ce măsură e implicat soțul tău. De ce te uiți așa la mine? Eu tratez boli, nu opinii politice. De când ai simțit că e ceva anormal în purtarea lui Veniamin?

— Nu știu ce să consider normal sau anormal. E normal să chemi un adolescent să identifice cadavrul unui om pe care l-a văzut viu aproape în fiecare zi? Cu ce drept l-au dus acolo? Nu avea decât șaisprezece ani.

— Și eu m-aș fi împotrivit dacă mi-ar fi cerut-o. Dar nu mi-au cerut așa ceva. Acum trebuie să punem băiatul pe picioare. După câte înțeleg, a suportat greu identificarea asta, nu-i așa?

— Da. Nu mai era el. A urcat în camera lui și n-a mai vrut să vadă pe nimeni. Nici măcar pe sora lui cea mică.

— A durat mult refuzul ăsta de a comunica indiferent cu cine?

— Mult? Continuă și acum! Nu vrea să vorbească nici cu mine, nici cu tatăl lui. Nu coboară la masă. Nici măcar sâmbăta. I-am dus în cameră de mâncat și de băut. Nu l-am văzut vreodată să se atingă de mâncare. Când a slăbit mult și s-a tras la față, mi-am dat seama că aruncă mâncarea la closet.

— Tatăl lui a încercat să discute cu el?

— A încercat la început, a strigat la el, pe urmă n-a mai încercat în niciun fel. I-a propus într-o zi

să meargă împreună la mormântul lui Baruh, e înmormântat la Kiriat Arba, în parcul Kahane, dar Veniamin i-a retezat-o scurt.

— Cu tine cum se poartă?

— Nici mie nu-mi răspunde. Se-ntoarce cu fața la perete. Stă tot timpul culcat, cu fața la perete.

— De ce n-ați chemat un medic să-l vadă?

— N-am avut timp, pur și simplu. Tatăl lui spune că-i prea sensibil, că asta trebuie să-i treacă de la sine. Avem șapte copil, fiecare cu problemele lui. Tocmai atunci s-au îmbolnăvit doi cei mai mici. Pe urmă i-au descoperit o gastrită fetei celei mari. Am fost într-un du-te-vino permanent, îi duceam la spital ba pe unul, ba pe altul.

— Veniamin a mers la școală în tot timpul ăsta?

— Nu. A refuzat, noi n-am insistat. Ne-am gândit să nu-l forțăm, mai bine să piardă anul.

— Și-a exprimat vreo intenție de sinucidere?

— Ce intenție? N-a scos un cuvânt.

— A vorbit totuși cu cineva, cu oricine? Cu frații, cu prietenii?

— Când veneau prietenii să-l vadă, refuza să iasă din cameră.

— Ce s-a întâmplat în ziua în care a încercat să-și taie venele?

— Am plecat de acasă la șapte dimineața, i-am dus pe cei mici la grădiniță, pe ceilalți la școală, pe urmă m-am dus să fac cumpărături. Când m-am întors acasă, curgea apa din tavan. Avem dușul la etajul unu, golise toată apa din boiler. Am urcat într-un suflet, el stătea pe jos chircit în cabina de duș, cu venele tăiate, sânge nu era mult. Era aproape inconștient. Mai degrabă în stare de șoc decât în stare de leșin. L-am ridicat. Nu s-a împotrivit. Am chemat imediat salvarea. Asta-i tot. Acum aș vrea să-l iau acasă cât mai repede.

— Nu se poate, este într-așa o stare, încât trebuie să-l tratăm.

— Durează?

— Cred că nu mai puțin de șase săptămâni. Poate și mai mult. Nu-l putem lăsa să plece cât timp nu suntem siguri că viața lui nu mai e în pericol.

4. Concluzia psihiatrului

Diagnostic:

Depresie gravă reactivă, consecutivă unui șoc, comportament protestatar în cadrul unei crize afective legate de adolescență. Tentativă de sinucidere.

În completare:

Având în vedere atitudinea extrem de negativă față de tratamentul prescris după tentativa de sinucidere, pacientul prezintă risc serios de fugă sau de alte tentative de sinucidere. Date fiind aceste temeri, pacientul necesită supraveghere permanentă. De informat personalul.

5. Concluzia psihiatrului

Pacientul rămâne în stare defensivă. Contact extrem de dificil. Taciturn. Atitudine negativă. Preferă să nu reacționeze la întrebări, câteodată răspunde laconic, fără să se uite la interlocutor. Refuză examenele psihiatrice. Are nevoie de reechilibrare psihologică. Pentru început este judicios să se folosească psihoterapia nonverbală.

6. 1994, Kfar Shaul
Spitalul de Psihiatrie. Circulară

În legătură cu fuga din 12 aprilie a.c. a pacientului Veniamin Shimes din secția nr. 2, au primit mustrare medicul Mihail Epstein și infirmierele Taisira Badrana și Braha Iosef.

Șeful pazei, Uzi Rafaeli, a fost concediat la ordinul directorului clinicii.

Medic-șef al spitalului,
Eliezer Ganor

7. 1994, Kfar Shaul
În atenția poliției. Departamentul: Persoane Dispărute

La 12 aprilie a.c. a fugit din secția nr. 2 bolnavul Veniamin Shimes, adolescent, 16 ani. Semnalmente: înălțime 179, păr roșcat, ochi albaștri, față prelungă, dinți cu mușcătură incorectă, aparat dentar pe maxilarul superior, cicatrice mică pe antebrațul stâng. Adolescentul nu e periculos, dar poate să-și facă rău lui însuși. Cerem aviz de căutare. Fotografie anexată.

Medic-șef al spitalului Kfar Shaul,
Eliezer Ganor

8. 1995
Din jurnalul Hildei

Cu ceva timp în urmă, un adolescent ciudat a urcat la noi pe munte. E foarte slab, arată ca unul care umblă creanga, dar e frumos la chip. A întrebat în engleză dacă-l putem adăposti câteva zile. Daniel era în excursie cu un grup, de regulă nu-i cer voie ca să las pe cineva să înnopteze la noi. I-am îngăduit băiatului să doarmă în casa comunității. A fost foarte dezamăgit, voia să rămână acolo, pe munte. Totuși a coborât cu mine. L-am întrebat cum îl cheamă, mi-a spus că n-a furat nimic, dat n-a vrut să-mi spună numele. Cum am lucrat mult cu copiii, mi-am zis că e un adolescent care a fugit de acasă simțindu-se nedreptățit că părinții nu i-au dat bani de înghețată sau de un *player.* Bine, i-am zis, o să-ți spun Dr. Hyde. A râs și a spus că preferă pe Mr. Jekyll. Imediat am devenit buni prieteni.

L-am dus în cămăruța lui Daniel și i-am spus că poate să rămână acolo până se întoarce locatarul. Tocmai atunci s-a stricat pompa și a trebuit să cărăm zeci de litri de apă ca să le spălăm pe bătrânele noastre. Dr. Hyde a cărat supus apa de dimineața până seara, o vorbă n-a scos. Noaptea citea – în orice caz, nu stingea lumina. Când a venit Daniel, a treia zi, băiatul mi-a mulțumit politicos, a băut un ceai cu noi și a plecat. Daniel mi-a spus încruntat că nu trebuia să-l las să plece: nu vezi că e într-o stare rea? S-a întâmplat ceva cu băiatul ăsta.

Mi-am făcut singură reproșuri – deși băiat zdravăn, vânjos, avea aerul unui copil pierdut și fără apărare. M-am gândit la el câteva zile, pe urmă mi-a ieșit din minte.

A venit din nou după două săptămâni în niște bascheți rupți, în zdrențe și foarte murdar. Ajung dimineața la casa comunității, îl văd că stă-n

grădină – ori doarme, ori poate meditează. Îl strig: hei, Doctor Hyde!

— Mă lăsați să stau? mă-ntreabă iar.

Imediat îmi vine-n minte că poate e un drogat. Sunt în oraș oameni remarcabili care lucrează cu tinerii drogați, nu o dată m-am adresat lor când am avut necazuri cu copiii din parohie. Îl întreb și-mi răspunde: nu, n-am probleme cu drogurile. Viața mă dezgustă și fără droguri.

Fac cafeaua, ne luăm cu vorba. Nu-i mai pun întrebări. Simpatic băiețaș. Îmi zic că trebuie să fie american, vorbește fluent engleza americană.

Apare pe urmă Daniel, imediat Dr. Hyde se închide în sine. Bun, are o sămânță de nebunie, asta-i clar. Îi spun ceva ce nu-i e pe plac, încetează să-mi vorbească, tace. Dar îmi sapă toată grădina, se vede cât de colo că știe cum să lucreze cu pomii. În general, pot spune că e îndemânatic.

Trec câteva zile, Daniel îl suie în mașină și-l duce undeva, nu știu unde. Mă intrigă treaba asta, bineînțeles, dar nu întreb, mă gândesc că Daniel o să-mi spună. Deocamdată tace.

9. 1995
Scrisoarea lui Veniamin Shimes către mama sa, Debora

Dragă mamă! Iartă-mă că am fugit. N-am avut altă ieșire. Te rog să nu mă cauți. Cu mine totu-i în regulă. Nu sunt sigur că o să mă-ntorc acasă. Tata mi-a spus că a plecat de acasă la șaisprezece ani fiindcă a hotărât să-și croiască viața așa cum știe el. Am tot șaisprezece ani, dar încă nu știu cum să-mi croiesc viața. Oricum, nu după tiparul vostru, asta-i sigur. Sunteți tiranici. Vă rog să nu fiți îngrijorați, o să vă dau de știre despre ce se întâmplă cu mine când o să-mi găsesc locul.

N-am vrut să vă scriu, dar cineva m-a sfătuit să arăt că am inimă bună. Așa am și făcut.

Veniamin

10. 1994, Haifa
Discuția lui Daniel cu Hilda

DANIEL: L-am dus la Rafail. Acolo e liniște, are timp să-și adune gândurile, să-și vină-n fire. Îmi pare rău de el. Pe de altă parte, părinții… Mi-a spus că le-a scris o scrisoare, să nu se îngrijoreze. Probabil că-și ies din minți de grija lui. El spune că a fugit de la spitalul de psihiatrie. Traversează o criză. Ce zici de asta?

HILDA: Răspunzi pentru el din moment ce ai hotărât să-l duci la Rafail.

DANIEL: Ce să fi făcut? Să-l fi dat afară, să se ducă unde vede cu ochii? Așa crezi?

HILDA: Nu știu. Dacă-l găsesc acolo, o să fie scandal.

DANIEL: Poate c-o să fie.

HILDA: Să-l dăm afară… în stradă?

DANIEL: Nu știu, Hilda. N-ai fugit niciodată de acasă când erai tânără?

HILDA: O singură dată. M-au găsit în aceeași seară, tatăl vitreg m-a bătut măr. Tu?

DANIEL: Când aveam aproape vârsta lui, am fugit de acasă cu toată familia – se apropiau nemții…

HILDA: Hai să-l luăm de la Rafail și să-l plasăm într-o familie cumsecade. La Adam sau la Iosef?

DANIEL: Trebuie să vorbim cu ei.

11. 1994
Convorbire telefonică

— Familia Shimes? Aici Comisariatul de poliție. L-am reținut pe fiul dumneavoastră. Nu face niciun fel de declarație, nu putem scoate niciun cuvânt de la el. Nu avem nicio bază să-l reținem fără avizul dumneavoastră. Nu noi decidem plasarea lui într-un spital de psihiatrie. Am chemat un psihiatru și un funcționar din Ministerul Educației. Veniți cât mai repede cu putință.

12. 1995
Panoul cu anunțuri din casa parohială

URA! PLECĂM!

SĂ VINĂ TOȚI CEI CARE POT, CU COPIII, PLECĂM DOUĂ ZILE LA CHINERET!

MISIUNEA GERMANĂ NE ÎNGĂDUIE SĂ ÎNTINDEM CORTURILE PE TERITORIUL SĂU.

VOM FACE BAIE. NU UITAȚI COSTUMELE DE BAIE.

ADUNĂM BANI PENTRU MÂNCARE. SĂ DEA FIECARE CÂT POATE. HILDA, JANA ȘI ANASTASIA NIKOLAEVNA VOR FACE CUMPĂRĂTURILE.

VOR FI ORGANIZATE JOCURI ȘI ÎNTRECERI PENTRU COPII.

SLUJBA SE VA FACE LA APUSUL SOARELUI, VA URMA MASA COMUNĂ ÎN JURUL FOCULUI.

A DOUA ZI DIMINEAȚA SE VOR FACE BOTEZUL MICULUI SIMEON ȘI AL TATĂLUI SĂU, NIKOLAI.

PETRECEM ZIUA SĂRBĂTORIND EVENIMENTUL ȘI DISTRÂNDU-NE.

ÎNAINTE DE PLECARE, STRÂNGEM TOT, NU LĂSĂM NIMIC ÎN URMA NOASTRĂ.

DOUĂ AUTOCARE VĂ VOR AȘTEPTA LA 8 DIMINEAȚA ÎN FAȚA CASEI PAROHIALE. NU ÎNTÂRZIAȚI MAI MULT DE ZECE MINUTE. ÎN CAZ EXTREM, UN SFERT DE ORĂ.

HILDA

13. 1996, Galileea, Nof A-Galil
Din discuția lui Avigdor Stein cu Ewa Manukian

Ca să-ți spun drept, am participat la sărbătoarea lor pentru prima dată-n viață. Milka era plecată în America, la Rut. Noemi îmi adusese pe cei doi nepoți să-i iau cu mine. Își termina doctoratul, voia să stea liniștită trei zile, să lucreze. Bun. În al doilea rând, Daniel era organizatorul excursiei, or, tot Israelul vorbea că e un ghid ca nimeni altul. Să-mi las nepoții să asculte ce spune unchiul lor, îmi zic. Am încredere în el – n-o să spună lucruri rele. Și, pe urmă, cât timp o să-și fluture crucifixul, o să mă duc cu ei să joc fotbal sau o să luăm o barcă să ne plimbăm. La urma urmei, el vine în fiecare an la noi de Paște, și nu se întâmplă nimic, citește Hagada și o face mai bine decât noi toți. Oricum, e fratele mai mare. Doar știi, Ewa, că toate lucrurile astea ce țin de religie nu m-au interesat deloc. Cum să-ți zic, când eram tânăr, mă interesa totul, dar mai mult din cauza lui Daniel. Odată devenit adult, tractoarele mi s-au părut mult mai interesante. La drept vorbind, nu duceam lipsă de idei – dacă aveam timp și bani, puteam să inventez un mic tractor pe roți care să fie vândut în toată lumea. Bun, o să mă reapuc când o să am mai mult timp liber.

Într-un cuvânt, ne-am urcat în autobuz și am plecat la Chineret.

N-am mers pe drumul scurt, am luat-o pe valea Iezreel până la Afula, acolo am luat o femeie, Irina, cu trei fetițe, am ocolit muntele Gilboa, muntele Tabor, apoi ne-am continuat drumul spre Tveria. Ce pot să-ți zic? Aveam senzația că văd locurile astea pentru prima oară. Daniel ne povestea istoria fiecărei așezări, al fiecărui arbust, a fiecărui măgar întâlnit în cale. Să-l fi auzit ce lecție ne-a ținut despre măgari! Nu glumesc deloc.

Știa totul despre măgarii și măgărițele din Israel. Cum îi mai ridica-n slăvi, în special pe măgărița care a recunoscut îngerul, în vreme ce stăpânul ei, Balaam, nu l-a recunoscut. Câte povești știa despre măgarii dispăruți, despre cei care duc în spate comori, nu mai spun despre măgărița pe care Ieșua a intrat călare în Ierusalim. Într-un cuvânt, copiii erau numai ochi și urechi, și cei mici, și cei mari. O tolbă plină cu povești. Cum scormonești, dai de una. Daniel putea să povestească și o oră. Le-a spus ceva despre șerpi, dar am adormit și am pierdut ce era mai interesant.

Ne-am oprit la Tveria, dar ne-a spus că nu rămânem mult aici. Am fost acolo de câteva ori, dar el ne-a dus prin niște locuri pe care nu le văzuserăm și iar ne-a povestit lucruri interesante. De unde le scotea pe toate? Nu știu. Stau de-o viață aici și nu știu nimic. A zis, între altele, că are dubii în legătură cu ruinele sinagogii de acolo. Crede că e vorba de o biserică romană dintr-o epocă târzie – a argumentat pur și simplu ca un arhitect. De unde știa? Nepoții mei iar l-au ascultat cu gura căscată. Apoi am ajuns la Tabha. E acolo un râuleț, au piscină și o grădină minunată, toate pe malul Chineretului. A venit un neamț să ne spună unde să ne așezam corturile și ne-a dat câteva camere pentru femeile în vârstă. Ne-am dus pe malul lacului, la chei. Daniel se întoarce spre noi și zice chiar din locul ăsta, Petru și fratele lui au plecat cu barca să pescuiască. L-am crezut, Ewa. E adevărul gol-goluț, chiar din locul ala pleacă pescarii.

Așa de bine a organizat totul! Am stat pe iarbă, am băut, am îmbucat ceva, pe urmă ei au plecat pe malul apei cu treburile lor – au crucifix, o masă din piatră, acolo țin slujba. Am plecat imediat cu copiii pe chei, le-am făcut bărcuțe, le-au dat drumul pe apă. După ce și-au terminat ceilalți rugăciunile, ne-am așezat la o masă mare – cu pâine, vin, pui fripți. Toți erau încântați. Aveau tot

timpul zâmbetul pe buze, se vedea cât de colo că țin unul la altul. Ăsta-i talentul fratelui meu. Ar fi fost un excelent pedagog – ar fi putut preda istoria sau botanica. Și tradiția iudaică, de altfel, o știa de-a fir a păr.

A doua zi a venit o familie din Rusia să-și boteze copilul pe Pământul Sfânt. Cred că-i o idee plină de bun-simț: dacă tot au hotărât să-l boteze, atunci mai bine aici decât acolo. Fiindcă tot veni vorba, în Rusia, înainte vreme, oamenii erau persecutați, puteau fi dați afară din serviciu pentru botezul copilului lor, iar acum, poftim, fac ce poftesc. Dacă ai ști, Ewa, cât m-a durut inima când le-au făcut circumcizie nepoților mei! Au plâns, în special Iacov. O poți face simbolic, de ce să tai? În sensul ăsta, botezul e mai bun – nu doare deloc. Copilașul botezat arăta foarte mulțumit. Trebuie să spun că Daniel a fost foarte îndemânatic, mie mi-ar fi fost frică să nu-mi scape din mâini.

Apoi toată lumea a sărbătorit evenimentul, dar a fost o sărbătoare obișnuită, nimic special care să arate cu tot dinadinsul că-i creștină. S-au organizat concursuri, unii au lansat pietricele în așa fel încât o piatră să nimerească piatra-țintă, alții le-au făcut să sară pe suprafața apei de mai multe ori. La asta n-am egal, nu m-a întrecut nimeni.

Să-l vezi pe Daniel, Ewa, cum se ocupa de toată lumea, și de adulți, și de copii, ca un adevărat bunic. Ce bună treabă face, mi-am zis în gândul meu. Noi, evreii, n-avem nevoie de așa ceva, dar celorlalți le prinde foarte bine să aibă așa un învățător, și un ghid, și un sfătuitor bun ca el. Și mi-a venit atunci ideea că Daniel al nostru e omul lui Dumnezeu. Nu face rău nimănui, numai bine face, nu vorbește de rău pe nimeni, n-are nevoie de nimic. De absolut nimic. Dacă toți creștinii ar fi ca el, evreii n-ar avea ce să mai spună. Mă doare sufletul, Ewa, că nu i-am spus nimic din toate câte le-am gândit. A fost ultima dată când l-am văzut în viață.

Ce-i cu tine, fetița mea, de ce plângi? E adevărat, putea să trăiască, să tot trăiască.

14. 1995, Hebron
Comisariatul de poliție

Audierea Deborei Shimes după sinuciderea lui Veniamin

— Îți înțeleg durerea, dar te rog să nu mai țipi. E vorba de o formalitate, trebuie neapărat completat procesul-verbal. Crezi că-mi face plăcere să te interoghez? Nu mai țipa, te rog, altfel o să nești aici.

— Nu-i problema ta.

— Bine, gata. Nu-i problema mea, e adevărat. Spune-mi, cine l-a găsit pe Veniamin în podul casei?

— Sara, fiica noastră.

— Când?

— Azi-dimineață.

— La ce oră?

— La șase și jumătate. Am făcut cafeaua și am rugat-o pe Sara să-i ducă o ceașcă lui Veniamin.

— Nu țipa, te rog. Te rog mult. Terminăm imediat. Mergi rapid. Dă-mi mai multe amănunte.

— Sara a intrat în camera lui. Ușa era deschisă, de obicei o încuia cu cheia. El nu era acolo. Fata a pus ceașca pe masă și a urcat în pod, fiindcă el stătea acolo câteodată.

— Și?

— A venit să-mi spună că Veniamin are picioarele reci.

— Uite, bea puțină apă.

— N-am înțeles. Trec zece minute până să-mi spună că trebuie să-l dăm jos de acolo, că stă atârnat și nu vorbește. În timpul ăsta intră Gershon, era în curte, urcă-n pod. Veniamin era mort. Făcuse treaba asta în timpul nopții. Era deja prea târziu.

— Noi știm că băiatul era bolnav, Debora. Spune-mi, s-a certat cu tine sau cu tatăl lui?

— Da. A vrut să plece, dar tatăl lui nu l-a lăsat.

— Voia să vă părăsească?

— Nu. Voia să plece la bunica lui, în Rusia. Noi aveam de gând să-l trimitem în America, la părinții și frații mei, dar el voia să plece în Rusia. Tatăl lui nu l-a lăsat. Din cauza asta s-au certat.

— Când a avut loc cearta?

— Cearta era la ordinea zilei.

— Tatăl lui îl bătea?

— Lasă-mă-n pace…

— Debora! Ți-e rău? Să chem medicul?

— Da, cheamă-l. Cheamă-l. M-au apucat durerile…

15. 1995, Hebron
Comisariatul de poliție

Audierea lui Gershon Shimes după sinuciderea lui Veniamin

— Îți înțeleg durerea, dar trebuie completat procesul-verbal.

— Hai, întreabă-mă.

— Cine l-a găsit pe Veniamin în pod?

— Fiica mea, Sara.

— Mai departe.

— Eram în curte, intru în casă, ea-mi spune că trebuie să-l dăm jos pe Veniamin, că el nu vrea să se dea jos singur. Urc într-o fugă în pod. S-a spânzurat în singurul loc unde o putea face, a agățat o funie de căpriori…

— De ce l-ai coborât de acolo? Era mort, regula e să anunți poliția.

— Nu m-am gândit pe moment la regulile poliției.

— Aici sunt niște lucruri – un șort, un lanț de argint cu un breloc în forma literei *șin* și niște mătănii din lână. Sunt lucrurile lui?

— Da.

— De ce avea mătăniile-n mână?

— Aș vrea să știu și eu. Asta mă preocupă cel mai mult. În aprilie, după prima tentativă de sinucidere, el a fugit din spital și s-a ascuns două luni până l-a găsit poliția. N-a spus unde s-a ascuns. Cred că e vorba de o sectă creștină, l-au ținut cu forța.

— Ce te face să crezi asta? Ai ceva informații?

— Nu. El n-a spus nimic. O să aflu acum tot. Dacă nu se amestecau ei, Veniamin era acum în viață.

— Ești sigur?

— Absolut sigur. Cu asta ar trebui să se ocupe poliția, nu eu.

— Ați dat o declarație la poliție?

— M-au ținut atunci în arest fără să existe vreun capăt de acuzare. N-am avut posibilitatea să dau vreo declarație.

— Știu. Ai fost reținut în dosarul Baruh Goldstein.

— Da. M-au închis fără niciun fel de probe.

— Acum te confrunți cu altă problemă. Te-ai certat cu fiul tău?

— Da. Numai că eu nu-l consider nebun. Adică era nebun, dar nu în sensul ăla.

— Problemele medicale nu mă privesc. Te-ai certat cu el cu puțin timp înainte de sinucidere?

— Da. Ne-am certat la cuțite, dar a obținut ce-a vrut – i-am dat voie să plece în Rusia, la bunică-sa. N-am nimic de ascuns. Înainte de asta i-am lipit o palmă.

— Are un hematom proaspăt pe buză. E urma palmei tale?

— Cred că da. N-am de ce să ascund. E fiul meu, astea-s relațiile între noi, ele nu privesc pe nimeni.

— N-au privit, Gershon. Acum trebuie să semnezi procesul-verbal. Trebuie să-nțelegi că într-un caz ca ăsta poliția trebuie să excludă posibilitatea asasinatului.

— Ce? Cum îndrăznești să-mi vorbești așa? Mie, tatălui său! Mă bănuiești că mi-am omorât fiul? Dar eu…

— Stai calm. Ține-ți pumnii… Nu te iau drept criminal. O să scriu despre asta cum trebuie.

— Bandă de copoi! (*Urmează cuvinte grosolane.)* Sunteți aceiași peste tot!… *(Cuvinte grosolane.)* Mai bine i-ați căuta pe cei care mi-au ținut băiatul prizonier, care i-au băgat în cap să se împotrivească părinților! Poliția voastră (*cuvinte grosolane)* se gândește numai cum să-i menajeze pe arabi! La ai voștri nu vă gândiți deloc, pe compatrioții voștri nu-i apărați! Vă păziți numai fundu' vostru! Ați face mai bine să-i căutați pe urâții ăia care i-au împuiat capul băiatului meu cu

prostiile lor! Aici nu vă arătați niciodată! Mai duceți-vă-n… (*cuvinte grosolane).* Dau eu de ei! Mă răzbun eu!… guvernul tău… Rabinul tău…

(Ultima parte e vorbită în rusă. Traduce V. Țîpkin.)

16. Noiembrie 1995, Haifa
Din scrisoarea Hildei către mama sa

Dragă mamă! Ai auzit, desigur, că l-au omorât pe Yitzak Rabin. Numai despre asta se vorbește – în ziare, la televizor, în magazine și chiar în biserică. Daniel e și el întors pe dos. E convins că numai un stat iudeo-arab are șanse reale să existe ca stat, că e imposibilă crearea a două state independente, fiindcă granițele nu trec pe pământ, ele există în străfundul conștiinței omului. Și că numai vindecându-ne conștiința asta putem să supraviețuim. Eu privesc situația din afară. Mai precis, din punctul meu de vedere: nu sunt nici evreică și nici palestiniancă. Oricât de mult aș iubi Israelul, mi se înmoaie inima când mă gândesc la arabi, la oamenii obișnuiți, pașnici, la situația lor care devine din an în an tot mai grea. Eu sunt lucrător independent, pot oricând să mă-ntorc în Germania, să fac ce fac și aici: să îngrijesc bătrâni bolnavi, să mă ocup de copiii în dificultate, să împart ajutoare.

Nu-mi amintesc să-ți fi spus că psihiatrii de aici au introdus un nou termen, „sindromul Ierusalimului”. Asta însemnând o formă de nebunie cu bază religioasă. De când cu istoria lui Baruh Goldstein, toată țara e-n faza acută a bolii: oamenii de dreapta și coloniștii s-au năpustit asupra stângii. Unii, înfierbântați, vor pace cu orice preț, alții, la fel de înfierbântați, vor victoria asupra dușmanilor.

Atmosfera e încinsă și groaznic de încordată.

Mă pregătesc de concediu. M-am înțeles cu Daniel să petrec două săptămâni în Germania, la începutul lui decembrie. Fac în așa fel încât să mă pot întoarce acasă de Crăciun, să fiu cu câteva zile înainte, să am timp pentru pregătirea sărbătorii. Te sun de îndată ce știu precis data plecării…

17. 1 Decembrie 1995, Ierusalim
Din ziarul *Hadașot Ha-Ariv*

Conform informației apărute în presă, cu patru luni înainte de asasinarea lui Yitzak Rabin, în ziua de 22 iunie 1995, în cimitirul Rosh Pină din Galileea s-a desfășurat un vechi ritual de blestem cu moartea *Pulsa de Nura.* Douăzeci de extremiști de dreapta – toți bărbați cu barbă, trecuți de patruzeci de ani, nici divorțați, nici văduvi –, conduși de un rabin, s-au rugat ca „îngerii exterminatori" să-l ucidă pe „păcătosul de Yitzak Rabin".

Blestemul ritualic a fost rostit la mormântul lui Shlomo ben Iosef, membru al mișcării ultranaționaliste Betar. Ben Iosef a fost spânzurat în anul 1938, în Palestina, pentru că a încercat să arunce în aer un autobuz arab.

Zvonuri despre acest ritual au ajuns în presă înainte de asasinat, dar au trezit interesul opiniei publice numai după tragicul eveniment.

Corespondentul nostru a întâlnit câteva persoane mult mai informate decât majoritatea cititorilor noștri. El a reușit să-i pună câteva întrebări rabinului Meir Daian, care a condus ceremonia. Acesta a declarat că blestemul *Pulsa de Nura,* căruia i se spune „blestemul rabinilor", este pus în aplicare numai în situații excepționale, în cazul persoanelor care reprezintă un pericol pentru integritatea Torei, și nu poate fi îndreptat decât împotriva evreilor. De aceea bănuielile că înțelepții evrei și-au îndreptat blestemul împotriva lui Hitler sunt total neîntemeiate. În secolul XX, din câte se știe, *Pulsa de Nura* a fost folosit doar de două ori – împotriva lui Troțki și împotriva lui Yitzak Rabin.

În cazul lui Yitzak Rabin, lucrul acesta mai poate fi înțeles cât de cât. În ce-l privește pe Troțki, explicația dată de participanții la ritual este de-a dreptul ridicolă: ei sunt de părere că Troțki a

adus un prejudiciu imens poporului evreu, înlocuind cultul pentru Tora cu adorarea unui idol, care-n mintea lor e revoluția socială.

Rabinul Eliahu Lurie, o autoritate în materie de iudaism, urmașul unui mare rabin și cabalist, a fost în privința asta categoric și laconic – dacă ritualul a fost într-adevăr săvârșit, atunci aici e mâna unor militanți inculți.

În timp ce opinia publică dezbate cu pasiune dacă asasinarea atroce a lui Yitzak Rabin are legătură cu ritualul străvechi al blestemului sau sunt două evenimente fără vreo legătură între ele, am primit o altă informație, potrivit căreia o nouă întâlnire nocturnă a avut loc în cimitirul Rosh Pina. Un grup de evrei cu barbă, îmbrăcați în negru, și conducătorul ceremoniei, îmbrăcat în alb, s-au întâlnit din nou la mormântul lui Ben Iosef.

Paznicul cimitirului, martor fără voie al întâlnirii de taină, l-a informat pe șeful lui, dar a cerut să nu i se facă public numele. Deși se afla în apropierea locului de desfășurare a ritualului, paznicul n-a considerat necesar să dea publicității numele celui împotriva căruia a fost rostit blestemul. A fost înregistrat numărul microbuzului care i-a adus pe vizitatorii nocturni la Rosh Pina. Corespondentul nostru, Adik Shapiro, a făcut minuni, folosindu-și toată iscusința ca să descopere în cele din urmă că mașina e înregistrată în Hebron, iar proprietarul ei este Gershon Shimes, colonistul extremist destul de cunoscut, implicat în cazul Baruh Goldstein.

Cabaliștii își reprezintă blestemul ca pe o lovitură de suliță în flăcări pe care sunt înșirate inele de foc.

Am vrea să știm: asupra cui se va abate următoarea lovitură a „suliței în flăcări”?

18. 1996, Haifa
Din discuția Hildei cu Ewa Manukian

La întoarcere ne-am oprit la Tabor. Daniel a oficiat acolo un Tedeum. Eram obosiți toți, mi-am zis în sinea mea că exagerează puțin. A rostit un Tedeum scurt, și la sfârșit a zis:

— Să ne privim unii pe alții! Vedeți ce chipuri obișnuite avem – nu toți suntem frumoși, nici tineri, unii dintre noi n-au o mină prea bună. Ei bine, imaginați-vă că va veni o zi când Frumusețea Divină ne va lumina tuturor chipurile, așa cum a plănuit Dumnezeu. Priviți-l pe micul Simeon, toți vom fi la fel de curați la suflet și de frumoși ca pruncii, poate chiar mai mult.

Nikolai, tatăl micului Simeon, care fusese botezat în aceeași zi, l-a bombardat tot drumul pe Daniel cu întrebări din teologie despre căderea în păcat, despre păcatul originar. N-am înțeles prea bine, fiindcă o dădeau din când în când pe rusește. Am observat însă că Daniel tot încerca să-i vorbească despre Bunavestire și despre Schimbarea la Față, strălucea de fericire, era tot numai zâmbet, în timp ce pisălogul ăla o ținea una și bună cu păcatul originar și cu iadul. Știu prea bine că Daniel nu crede-n infern. Când e întrebat, ridică din umeri zicând:

— Cristos a înviat, ce iad mai vreți? Nu-l faceți cu mâna voastră, și o să vedeți că n-o să fie nici urmă de iad.

În noaptea aceea însă, o nenorocire îngrozitoare s-a abătut asupra noastră.

Iunie 2006
Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici

Dragă Lialia! Mai am puțin și, cu ajutorul lui Dumnezeu, ajung la capătul poveștii – ea a început în august 1992, când Daniel Rufeisen a venit la mine acasă. Ți-am povestit despre asta? Nu mai știu. Era în trecere prin Moscova, în drum spre Minsk. S-a așezat pe scaun, abia-i ajungeau picioarele la podea, era încălțat în sandale. Foarte amabil, foarte simplu, nimic extraordinar. Totuși simt că se întâmplă ceva – ori acoperișul își ia zborul, ori un glob de foc plutește pe tavan. Abia pe urmă îmi dau seama că e un om care și-a trăit toată viața în prezența lui Dumnezeu și că prezența asta e atât de puternică, încât o simt și alții.

Mâncăm, bem, vorbim de una, de alta. I se pun întrebări, el răspunde. Din fericire, cineva dă drumul la magnetofon, pot să ascult pe urmă toată discuția. Parte din ea am folosit-o în carte. În general, am folosit destul de multe informații extrase din cărțile scrise despre el: cartea americancei Nechama Tec *În cușca leilor,* cartea neamțului Dieter Corbach și altele. Mi s-a părut că tot ce s-a scris despre el e prea puțin pentru cât merită de fapt. Am încercat să scriu eu câte ceva, m-am dus în Israel, Daniel nu mai era în viață la vremea aceea, m-am întâlnit cu fratele lui și cu multe persoane care i-au stat în preajmă. După cum știi, n-a ieșit nimic din proiectul meu.

Aveam pe atunci multe pretenții, nu atât de la Biserică, cât de la Dumnezeu însuși. Toate descoperirile făcute cândva demult, care erau la mare preț pentru mine, mi s-au părut dintr-odată răsuflate, niște vechituri plictisitoare la culme. E aer sufocant și apăsător în creștinism, poate să-ți facă greață.

Ce bine e de voi, ateii. Aveți o singură unitate de măsură pentru tot – propria conștiință. În Italia voastră catolică Biserica e întotdeauna victorioasă. Și apoi în Occident, Biserica înseamnă cultură, în Rusia înseamnă incultură, n-am ce să fac, asta e. Dar uite un lucru de tot hazul: ateii italieni cultivați, ca Umberto Eco, încă alți vreo zece și cu tine, care te-ai autodeclarat italiancă, pe voi toți catolicismul modern vă dezgustă, îl disprețuiți, deși înțelegeți prea bine că dacă-l scazi din cultura voastră uluitoare, nu rămâne nimic din ea. În Rusia legătura dintre Biserică și cultură e mult mai slabă, Biserica e mai strâns legată de păgânismul primitiv. Antropologii sunt înfuriați pe mine: cum de îndrăznesc să nesocotesc lumea păgână! Totuși e interesant de văzut ce ar rămâne în Rusia din creștinism, dacă am scoate din el păgânismul, tot prin metoda scăderii…

Săracul creștinism! El nu poate fi decât sărac: Biserica triumfătoare, oricare ar fi ea, fie cea apuseană, fie cea răsăriteană, îl respinge complet pe Cristos. Și n-ai ce să faci, oriunde te duci, tot de asta dai. Crezi oare că Fiul Omului, în încălțări rupte și straie ponosite, ar primi să-i stea aproape clica asta bizantină de curteni lacomi și cinici care reprezintă azi *establishment*-ul Bisericii? El ar avea rezerve chiar de-ar fi vorba despre un fariseu onest! Dar de ce au nevoie de El? Aruncă anatema unii asupra altora, se excomunică unii pe alții, se învinuiesc că nu „profesează” corect credința. În ce-l privește pe Daniel, o singură idee i-a fost călăuza toată viața – credeți cum vreți, vă privește, e alegerea voastră personală, dar urmați poruncile, nu le încălcați, și purtați-vă demn. De altfel, nu trebuie să fii neapărat creștin ca să te porți bine. Poți chiar să nu fii nimic. Poți să fii ultimul agnostic, sau un ateu fără aripi, cel mai neînsemnat ateu. Dar alegerea lui Daniel a fost Isus, a crezut că El deschide inimile, că oamenii se eliberează, în numele Lui, de ură și răutate.

În Rusia, în timpul puterii sovietice, Biserica s-a dezvățat să fie triumfătoare. I se potrivește mai bine să fie prigonită și înjosită. Doar că uite, odată cu schimbarea puterii, Biserica noastră face temenele statului și se pisicește: iubiți-ne, c-o să vă iubim și noi. O să furăm, o să împărțim… Și poporul credincios a înghițit-o bucuros și pe asta. Eu însă sunt dezgustată. Dacă ai ști câți creștini minunați am cunoscut în tinerețea mea, oameni dintr-o generație astăzi dispărută, emigranți repatriați, neatinși de putreziciunea de aici – părintele Andrei Serghienko, Elena Iakovlevna Vedernikova, Maria Mihailovna Muraviova, Nina Bruni, dar și bătrânicile de aici, întărite în credință, punându-se de-a curmezișul vremurilor – o altă Maria Mihailovna deloc aristocrată, Kukușkina, femeie simplă, modestă, care avea grijă de băieții mei, Petia și Alioșa, în timp ce eu mă iubeam într-o veselie cu Andrei în atelierul lui, liftiera Anastasia Vasilievna, care ne-a dăruit ilustrațiile ei înduioșătoare cu câini și cocoși… În sfârșit, părintele Aleksandr Men, părintele Serghei Jeludkov, Anatoli Emanuilovici Krasnov-Levitin, Vedernikovii… Oamenii aceștia au fost pentru mine Biserica.

Uite, îmi dau seama chiar acum că revăd în minte chipurile minunate ale preoților de azi – Aleksandr, Vladimir, Gheorghi, Viktor (Mamontov). Aș putea găsi încă zece. Cine a spus că trebuie să fie mulți oameni drepți, fără prihană? Poate treizeci și șase? Ajung pentru salvarea lumii?

Daniel era om fără prihană. În plan uman el a fost înfrânt – după moartea lui parohia s-a destrămat, biserica lui Iacov nu mai există, ca și cum n-a existat vreodată. Într-un anumit sens, Isus a fost și el înfrânt – neînțeles de poporul lui și neprimit, apoi primit de multe alte popoare, dar neînțeles. Să zicem c-a fost înțeles – atunci unde

este omul nou, istoria nouă, noile relații între oameni?

N-am găsit răspuns la niciuna din întrebările mele. Mai mult decât atât, m-am trezit azvârlită definitiv din schemele comode de care m-am folosit în viață.

Daniel însă e aici, stă pe scaun, chipul îi strălucește, și problemele dispar.

În special problema evreiască. Daniel a acoperit cu trupul său prăpastia de netrecut dintre iudaism și creștinism, și, cât a trăit, în spațiul vieții sale totul a fost indisolubil legat, rana sângerândă s-a vindecat prin strădania lui. N-a durat mult. Atât cât a durat viața lui.

M-am gândit mult în anii ăștia, am priceput câteva lucruri cărora altădată nu le dădeam de capăt. Că nu-i obligatoriu să emiți judecăți. Că nu trebuie neapărat să ai opinii în legătură cu toate problemele. Că nu-i o mișcare bună să ai o reacție, să-ți exprimi opinia. Că, de exemplu, de la iudaism creștinismul a moștenit tensiunea relației omului cu Dumnezeu. Imaginea cea mai relevantă a acestei relații este lupta lui Iacov cu îngerul. Acel Dumnezeu moștenit de la iudaism îl provoacă pe om – luptă-te, hai, luptă! El se joacă cu omul ca un tată protector cu fiul lui adolescent, îndemnându-l să-și încordeze puterile, antrenându-i sufletul Și, bineînțeles, zâmbește-n barba-i metafizică.

Totuși nu-mi este clar pe seama cui să pun cei cinci sute de bătrâni și copii omorâți noaptea la Czarna Puszscza, în timp ce Daniel, în vârstă de optsprezece ani, se ascundea în pădure… Și alte câteva milioane…

Când ajung în Israel, îmi sucesc capul în toate părțile, mă mir, mă îngrozesc, mă bucur, mă indignez, mă entuziasmez. Am mereu senzația că mă pișcă nasul și mă-nțeapă ochii – senzație tipic evreiască: să simți gustul acru-dulce al vieții. E greu de trăit aici – totul e prea concentrat, aerul e prea dens, pasiunile sunt încinse, e prea mult patos

și strigăt. Dar nu poți să te rupi: micul stat provincial târgul ăsta evreiesc cu guvernul autoproclamat rămâne și azi modelul lumii.

Ce vrea Domnul? Supunere? Colaborare? Autodistrugerea popoarelor? Am renunțat să formulez judecăți de valoare, să dau note: nu mă pricep. Simt că am trăit în preajma lui Daniel o importantă lecție de viață, iar când încerc să clarific ce-a fost important în lecția asta, aflu că totul se reduce la faptul că n-are absolut nicio importanță în ce crezi, ceea ce contează e modul cum te comporți. O să-mi zici: mare filozofie! Daniel însă mi-a înfipt-o drept în inimă.

Mi-ai fost de mare ajutor în tot timpul ăsta, dragă Lialecika. Nu știu cum ieșeam basma curată din întreprinderea asta. Probabil că aș fi scos-o cumva la capăt, dar cartea n-ar mai fi fost aceeași. E o prostie să-ți mulțumesc, e ca și cum ai mulțumi pentru o iubită împărtășită.

Cărțile astea groase, când le termini, simți că au smuls din tine jumătate din suflet, mergi abia ținându-te pe picioare. Și-n același timp, se-ntâmplă lucruri uimitoare: personajele, în parte inventate fac niște lucruri de neimaginat. Comunitatea lui Daniel Rufeisen s-a destrămat.

Comunitatea lui Daniel Stein, a eroului meu din carte, amestec de ficțiune și amintiri, s-a destrămat și ea – biserica Sf. Ilie la Izvor e-n ruină, casa parohială are lacăt la ușă, în curând cineva o să pună mâna pe ea, e-n stare bună, și grădina e minunată. Adăpostul pentru bătrâni e închis. Păstorul a plecat, oițele s-au împrăștiat. Biserica lui Iacov a comunității evreilor creștini din Ierusalim nu mai există. Dar Lumina, ea încă arde.

Îți trimit, Lialecika, ultimele capitole. Iată-le. Sunt frântă de oboseală, m-au secătuit atâtea scrisori, documente, enciclopedii și îndreptare. Dacă ai vedea ce munți de cărți se îngrămădesc la mine în odaie! Urmează textul.

L.

19. Decembrie 1995, Ierusalim, Haifa

Motorul nu pornește nici la prima cheie, nici la a doua.

Daniel scoate cheia din contact, stă cu ochii închiși. Spune o scurtă rugăciune ca să ajungă până acasă, gândindu-se în același timp că în ziua următoare trebuie să treacă pe la Ahmed, mecanicul, în Orașul de Jos. Și-i trece prin minte, undeva, departe, gândul că mașina are optsprezece ani, că e timpul să se odihnească-n pace. Apoi mai întoarce o dată cheia, și mașina o ia din loc. Bun, nu merge ea ca gândul și ca vântul, important e să nu se înece motorul. E ora nouă seara, șaptesprezece decembrie.

Neuhaus trage să moară în zilele următoare, poate chiar azi. Ce treabă frumoasă și generoasă să-și ia rămas-bun de la prietenii lui! Și el, Daniel, are onoarea asta – fiul profesorului a sunat de dimineață, i-a spus că tatăl lui se simte rău și că vrea să-și ia rămas-bun de la Daniel.

Daniel se urcă în mașină și vine la Ierusalim. Fiul profesorului, cu o chipa împletită pe cap și cu un veston lustruit în coate de atâta purtare, îl conduce în biroul tatălui.

— Vreau să vă previn: acum câțiva ani i-au pus un stimulator cardiac, au ezitat o vreme, inima era uzată și riscul era mare. Tata le-a spus – dați-i drumul! Sunt nouă ani de atunci. Acum stimulatorul s-a oprit, a început aritmia, nu poate fi nicicum oprită. Azi-noapte am chemat salvarea, tata a întrebat cât mai are de trăit, i-au spus că puțin. A refuzat să meargă la reanimare. Are dureri, îl lasă din când în când, se liniștește și cere să vadă pe câte cineva.

Daniel așteaptă de patruzeci de minute până vine să-l cheme soția profesorului, Gerda. Arată ca o păpușă, o fărâmă de om, la sfârșitul anilor douăzeci era considerată cea mai frumoasă fată din

Viena, atunci când nimeni nu știa că frumusețea femeii începe de la un metru optzeci.

— Cinci minute, spune ea în șoaptă, și Daniel dă din cap în semn de aprobare.

Bătrânul stă lungit în pat, cu spinarea sprijinită pe niște perne mari, albe. Are părul mai alb decât pernele.

— Ai făcut bine că ai venit. Gerda mi-a spus că ai vorbit la o emisiune de televiziune. A uitat însă despre ce era vorba.

— M-au întrebat despre război, ce-am făcut ca traducător la nemți, spune Daniel.

— Chiar așa, voiam să te întreb și eu: te-ai spălat împreună cu ei la baie?

— Doar o dată. Era baie cu aburi. Abur din belșug. Nu m-au văzut. Dar mă așteptam să fiu dat în vileag, recunoaște Daniel.

— Da… Vreau să-mi iau rămas-bun de la tine. Vezi tu, mă duc… Pe fața inteligentă, cu nasul mare, apare un zâmbet, închide ochii. Mă duc la Învățătorul meu, la Dumnezeul tău.

În ușă stă fiul profesorului. Gerda, întoarsă spre fereastră, fixează cu privirea un salcâm înalt. Apoi îl conduce pe Daniel, îi mulțumește și-i strânge mâna.

Se spune că atunci când Neuhaus și-a cunoscut nevasta, acesteia i-a apărut un nimb auriu deasupra capului, și a înțeles că ea îi este destinată.

Se spune că la un moment dat, cei doi copii ai lor – o fată și un băiat – s-au îmbolnăvit de meningită și era cât pe ce să moară. Atunci Neuhaus s-a înțeles cu Dumnezeu să-i lase copiii să trăiască. Ei au supraviețuit, dar n-au putut să aibă la rândul lor copii. Și lucrează amândoi de-o viață cu copiii altora: fiul lor e directorul unei școli pentru copiii retardați mintal, și fiica lor îi învață să vorbească pe copiii surdo-muți.

Se spune că atunci când l-au operat de inimă pe Neuhaus, un prieten al lui bogat a făcut legământ

că, dacă bolnavul scapă, el împarte toată averea săracilor. Neuhaus l-a ruinat.

Se spune că-n timpul unui curs, Neuhaus și-a scos chipaua, a agitat-o deasupra capului și a pus-o pe catedră:

— E material textil! Pricepeți? Textil! N-are nicio legătură cu problema credinței. Dacă ați venit la mine să vă învăț credința, ați greșit ușa. Eu pot să vă învăț să gândiți. Dar nu pe toți!

Se spuneau tot felul de istorii și anecdote despre el, ca despre rabinul Iohan ben Zakkai.

Păcat că Hilda n-a fost decât două semestre la cursul lui. Ceva a împiedicat-o… Da, organizaseră o grădiniță pentru copiii din comunitate, și nu putea să meargă prea des la Ierusalim.

Motorul toarce ușurel, fără opinteli. Mașina lui Daniel trece pe lângă Latrun. Era fără îndoială aceeași oră, după masa de seară se întuneca repede, când doi călători se nimeriseră cândva aici și împărțiseră masa cu un al treilea, necunoscut lor. Vorbiseră cu ei și nu-l recunoscuseră. A fost o vreme când locul s-a numit Emmaus, acum e o mică mânăstire, cresc aici măslini și viță-de-vie, și pe etichetele din producția mănăstirii scrie Emmaus.

Se face noapte, Latrun rămâne la stânga, iar Daniel merge pe drumul spre Tel Aviv. Are bine întipărit în minte traseul – depășesc Tel Avivul, cu zece kilometri înainte de Haifa întorc spre kibbutzul Beit Oren. Sunt niște locuri minunate, cele mai frumoase peisaje muntoase din Israel. Sunt deja la Carmel. Încă douăzeci de kilometri și e mânăstirea. Rugăciunea de seară. Patru ore de somn. Neuhaus o să fie-n viață mâine-dimineață? Sau se duce la „Învățătorul meu și Dumnezeul tău”… așa a spus. Ce frumos pleacă – înconjurat de familie, de prieteni și discipoli. Ce nevastă îi trimiseseră… Am văzut eu vreun nimb auriu deasupra, capului Marysiei? Bineînțeles că am văzut. Nu era un nimb, era flacăra iubirii mele. Și

Hilda strălucea așa, câtă feminitate și nevinovăție… Câte femei am cunoscut, femei minunate, și niciuna nu mi-a fost hărăzită. Nu erau pentru mine, nici Marysia nici Hilda, nici Gerda… Părul strâns în coadă, sau în coc, sau în bucle curgând pe umeri, ce gât, degete, sâni, pântece… Ce bine e să ai o femeie lângă tine, să fii un singur tot, cum e profesorul Neuhaus cu Gerda lui… chiar și nebunii de Efim și Teresa își dau putere unul altuia… Eu sunt cu tine, Doamne, slavă Ție…

Drumul e aproape pustiu – e zi de lucru, oamenii se întorc acasă, ghirlandele de lumini de pe margine alternează cu întunericul brăzdat din când în când de firele săltărețe, strălucitoare ale farurilor.

Experiența morții e fără sfârșit. Câți oameni au murit sau au fost omorâți sub ochii mei. Nu pot să-i număr. Am săpat morminte, am închis ochii morților, am adunat bucăți din trupuri sfârtecate de explozii, am spovedit și am împărtășit, am ținut de mână, am îmbrățișat și am consolat familiile, am cântat prohodul, iar și iar… Mii de morți.

Sunt două morți care nu m-au părăsit niciodată, stau la dreapta și la stânga mea: pădurarul înalt, slab, și băietanul cu mintea dusă, i-am trimis la moarte în 1942… Am spus: uitați-i, ăștia sunt. Martor mincinos, asta am fost. Și douăzeci de bărbați tineri, zdraveni, au scăpat cu viață, iar trădătorul a fost împușcat, și prostul satului odată cu el – nu era vinovat cu nimic… Ce-am făcut? Ce-am făcut? Încă un sfânt pentru Dumnezeu, asta am făcut…

Ce despărțire de Neuhaus, ce ușor a fost – așa de simplu, de natural, ca doi prieteni care se despart pentru un timp, ca să se reîntâlnească în curând. Marele Neuhaus! Nu o dată a râs de ideea Mântuirii. Zicea că mai întâi trebuie să te antrenezi aici, pe pământ, să înveți să scapi de micile neplăceri: de țânțari, de durerile de burtă, de furia șefului, de gura nevestei, de mofturile copiilor, de

muzica tare de la vecini, și, dacă reușești aici, înseamnă că sunt speranțe să-ți reușească și acolo.

Cu cine mă lupt de-o viață? Pentru ce? Împotriva cui? Cred că am pus multă pasiune, am dat tot din mine. Sunt un apărător prea zelos. De bună seamă… Poate că sunt prea evreu. Știu mai mult decât știu alții? Nu, nu… Nu-i asta! Pur și simplu văd exact unde ești Tu, și unde nu ești. Doamne miluiește, Doamne miluiește, Doamne…

Cât de armonios se îmbină toate – mormăitul uniform al motorului, murmurul atât de familiar al rugăciunii, licăririle intermitente ale luminilor de pe marginea drumului venind în întâmpinarea luminii farurilor, și chiar alternanța de lumină și întuneric. E un ritm minunat în toate astea, în acord cu restul sunetelor, zgomotelor, mișcărilor, chiar și bătăile inimii lui se înscriu în partitura atotcuprinzătoare. Cu siguranță că asta simt jocheii, piloții de mașini și de avioane când sunt una cu o creatură diferită de ei.

Din nou îi vine-n minte Neuhaus: lumea întreagă e atât de armonios acordată, numai inima lui se opintește uitând de ordinea sfântă – sistolă-diastolă, un conductor invizibil se-ncurcă în nodul sinusal, valul nu mai gonește în cadență de la auricul la ventricul și nu mai are loc ce-a avut loc ani în șir, clipă de clipa, în cea mai mare taină pentru cel care poartă inima-n piept și care nu-i preocupat deloc de bătăile ei neîntrerupte atât timp cât durează viața…

Tel Avivul rămâne mult în urmă, Daniel întoarce brusc pe drumul care urcă la Beit Oren. Drumul e îngust, are o singură bandă de mers, el micșorează viteza deși nu vin din față alte mașini. Din cauza manevrei făcute, se rupe puțin ritmul de mers al mașinii, motorul mormăie pe note mult mai joase. Se opintește pe urcușul în pantă, tușește și e cât pe ce să se oprească. Totuși nu se oprește și pornește anevoie mai departe. Mica trecătoare e chiar acolo, la doi pași, și dintr-odată apare întinderea imensă,

întunecată, cu lumini în depărtare și cu fâșia litoralului încadrat între două șiruri de felinare. Drumul coboară lin în pantă, dar are cotituri. Daniel reduce viteza și frânează ușor, simte că frâna nu-l mai ascultă, apasă pedala cât se poate de tare. Urmează o cotitură, el reușește să vireze cum trebuie. Deși pune mașina în viteza întâi, aceasta gonește din ce în ce mai tare și nu mai reușește să se înscrie în următorul viraj… Se lovește de parapet ca de o surcică și zboară zece metri în jos, izbindu-se cu zgomot de panta de piatră. Focul izbucnește, țâșnesc două flăcări mari, mașina se răsucește încet, găsește o spărtură între două șiruri de pietre și pornește-n jos într-un zgomot asurzitor cu o trenă roșie fluturându-i în spate. Din locul unde mașina atinge pământul pornesc flăcări care înaintează spre drum – iarba uscată arde și într-o clipă focul ajunge la drum, o ia de-a lungul lui. Drumul e singurul obstacol ce-i stă în cale, dincolo de el e un povârniș fără pic de iarbă… Focul o ia în josul drumului și se răspândește de ambele părți. Spectacolul e frumos și înspăimântător.

Hilda se trezește în miezul nopții ca la auzul ceasului deșteptător: e timpul să se scoale. Se uită la oră, e unu și jumătate. I-a fugit somnul. Iese în curte și se așază într-un fotoliu de grădină. Are senzația ciudată că așteaptă să se-ntâmple ceva groaznic și grandios. Cineva a uitat niște chibrituri pe masa de plastic. Aprinde unul, se uită la conul albăstrui al flăcării, și-n clipa aceea regretă că nu e fumătoare. Chibritul se stinge în momentul când flacăra îi atinge degetele. Starea de agitație nu se lasă dusă, dar de întâmplat nu se-ntâmplă nimic.

Hilda se apropie de gărduleț care împrejmuiește mica grădină și simte că i se taie răsuflarea: în depărtare arde Carmelul. O limbă de foc coboară panta muntelui. Focul e roșu-sângeriu, strălucitor și viu. Ea se întoarce în casă, sună la pompieri. E ocupat, își zice că a sunat cineva înaintea ei și își dă seama că incendiul e cel care a

trezit-o din somn. Se culcă-n patul ei de campanie îngust și adoarme imediat.

20. Decembrie 1995, Haifa
Biserica Sf. Ilie la Izvor

Din corespondența trimisă pe numele fratelui Daniel Stein

5 decembrie 1995

CĂTRE PĂRINTELE DANIEL STEIN DIN PARTEA GENERALULUI ORDINULUI CARMELIȚILOR DESCULȚI

Conform deciziei Generalului Ordinului Carmeliților Desculți, părintelui Daniel Stein, membru al Ordinului, I SE INTERZICE să oficieze slujba religioasă. Toată documentația privind arenda și exploatarea bisericii Sf. Ilie la Izvor trebuie remisă până la 31 decembrie a.c. comisiei alcătuită din: reprezentanți ai Ordinului Carmeliților, reprezentantul Curiei Romane și reprezentantul Patriarhatului din Ierusalim.

Generalul Ordinului Carmeliților Desculți

Destinatarul n-a primit scrisoarea pentru că aceasta a ajuns după moartea lui în tragicul accident de mașină din 17 decembrie 1995.

21. 14 Decembrie 1995
Împrejurimile Dumranului – biserica Sf. Ilie la Izvor

Fiodor scrijelește o cruce mică deasupra intrării în peștera astupată, sub cruce scrijelește cu litere ebraice, de la stânga la dreapta, numele ABUN, iar dedesubt face un „F” micuț. Cu chirilice.

Se simte cu inima ușoară. Senzația că e ușor și plutește e semnul că a făcut bine ce-a făcut. Își ia rămas-bun de la mormânt și părăsește muntele.

Merge de-a lungul drumului. Când mașinile se opresc să-l ia, părăsește drumul și apucă, acolo unde poate, calea muntelui. Când poteca se-ntrerupe sau se abate într-o parte sau alta, el se-ntoarce la drum umblat. Merge spre nord până la Ierihon. Urmează un timp valea Iordanului și-n apropiere de Jiftlik întoarce spre apus. Spre Samaria. Traversează Samaria fără să iuțească pasul și iese la mare, aproape de Netania. Îi place să meargă pe jos. Înnoptează unde se nimerește: ba pe un morman de frunze uscate, ba pe o bancă într-un scuar dintr-o așezare necunoscută. O dată i-au dat de mâncare niște tineri chercheliți într-o cafenea, altă dată, un negustor arab i-a dat o lipie. La câmpie s-a pricopsit, a trăit mâncând struguri.

E învățat de multă vreme să mănânce puțin, foamea nu-l încearcă aproape niciodată. Sutana neagră îi e albită de soare, în spate duce o traistă cu trei cărți și o sticlă cu apă. Mai are acolo o cădelniță și o mică provizie de tămâie. Strânge-n mâinile uscate niște mătănii lungi, de lână.

De la Netania se-ndreaptă spre Haifa, pe drumul cruciaților și pelerinilor.

Adevărul e că-nțelege acum cât de mare e înșelătoria. Evreii au tras pe sfoară lumea întreagă, i-au azvârlit să-nghită un fleac de creștinism fără miez, au păstrat pentru ei marea taină și adevărata credință. Nu-i alt Dumnezeu în lume decât cel al

evreilor. O să-l păstreze pentru ei în vecii vecilor, dacă n-o să li se smulgă secretul cu forța. Și evreul ăla mic, care se preface că-i creștin, și el știe secretul. Abun zicea că au o știință secretă, că ei sunt stăpânii lui Dumnezeu, Dumnezeu ascultă de ei. Și important nu-i că sunt stăpâni pe știința secretă, nu, ci furăciunea de sine. L-au furat pe Dumnezeul nostru, au lăsat lumii o nimica toată – poze colorate, asta ne-au lăsat, o poveste de adormit copiii cu Fecioara, niște calendare bisericești și mii de cărți aiurite, greu de descâlcit, dar pe Dumnezeu l-au păstrat pentru ei!

Fiodor se împiedică, cureaua sandalei i se desprinde de talpă, aruncă sandaua ruptă și merge încălțat doar cu una. Vine o adiere dinspre mare, țărmul nu se compară cu cel de la Athos, ăsta-i plat, n-are niciun Dumnezeu, iar marea n-are mirosul puternic și înțepător, cum îl are în Grecia. Își petrece noaptea și jumătate din zi printre ruinele din Cezarea. Dimineața i se face lene, rămâne culcat la umbra unui vechi zid și picotește până la amiază. Pornește iarăși. În a treia zi ajunge la Haifa. De aici nu mai e mult…

Spre seară ajunge la biserica Sf. Ilie la Izvor. Nu-i nimeni în afară de paznic, un arab angajat de Hilda cu opt ani în urmă. E o rudă îndepărtată a lui Moussa, tot grădinar. E surd, Daniel spunea-n glumă că Hilda are darul de-a găsi numai profesioniști: paznicul e surd, curierul e șchiop, cât despre spălatul vaselor, mai bine o face singur, altfel Hilda o să angajeze unul fără o mână…

Fiodor se culcă-n spatele umbrarului și adoarme. Se trezește la amurg și se-ndreaptă spre biserică. Să caute neapărat în cărțile de acolo, poate dă de alea secrete. Biserica e închisă cu lacăt, Fiodor se duce la fereastră, își scoate sutana, o împăturește-n patru și sparge cu grijă geamul. Își îmbracă sutana fără grabă. Intră, se uită-n jurul lui, găsește o lumânare și o aprinde. Simte imediat geometria locului, se-ndreaptă spre sacristie.

Împinge ușa, e deschisă. Biroul și dulapul sunt închise.

Cuțitul îl are la brâu, tot drumul i-a simțit în pântece teaca dură. Scoate cuțitul arăbesc cu mânerul negru în formă de corn, cu o încrustație între corn și lamă. Nu-i cuțit de tăiat vite.

Dulapul se deschide la prima atingere. Fiodor scoate cărțile, le așază cu grijă în vrafuri și se apucă să le răsfoiască una după alta.

Prost mai sunt, își zice cu necaz, în timp ce le examinează cotoarele. Întâi îi sare-n ochi o carte de rugăciuni în greacă, apoi o psaltire în slavonă și câteva cărți în polonă. Restul sunt în limbi necunoscute lui: ivrit, latină, italiană.

Chiar de-i scris secretul aici, negru pe alb, tot nu-l pot descifra…

Împinge cărțile la o parte și își face de lucru la birou. Sertarul din mijloc e încuiat de două ori, și broasca nu cedează. O forțează cu cuțitul, încearcă s-o scoată cu totul. Nu aude când intră Iusuf. Paznicul a văzut lumină la fereastră, a crezut că Daniel sau Hilda au intrat acolo, iar el nu i-a observat. Când dă cu ochii de tâlhar scoate un strigăt și se aruncă asupra lui. Fiodor se întoarce brusc. Are cuțitul în mână. Fără să stea pe gânduri, i-l înfige paznicului în gât. Sângele țâșnește cu putere. Se aude un gâlgâit ciudat.

În aceeași clipă Fiodor își dă seama că totul e pierdut. Nu-l mai poate forța pe Daniel să-i dezvăluie taina evreilor. Avea nevoie de cuțit ca să afle marele secret, nu ca să ucidă. Paznicul prăbușit într-o baltă prea mare de sânge a stricat totul, a dus totul de râpă. Acum nu mai poate afla blestemata aia de taină. Niciodată. Îl apucă o furie cumplită. Împrăștie cărțile peste tot, intră-n biserică și distruge tot ce-i cade-n mână. Nebunia îi ațâță puterea într-atât, încât dărâmă altarul construit de niște flăcăi zdraveni din dale mari de piatră, distruge băncile și pupitrele din strane, face praf și pulbere cutia milelor de la intrare, lovește

cu pumnul ultima icoană a măicuței Ioana, care așteaptă în biserica Sf. Ilie la Izvor să fie mutată definitiv la Moscova, așa cum a lăsat cu limbă de moarte pictorița.

Apoi Fiodor își găsește tihna, se ghemuiește pe vine afară, lângă zidul bisericii.

Nimeni n-a intrat în biserică în ziua aceea, toți erau la slujba de înmormântare a lui Daniel în biserica arabă, unde el a slujit cândva, iar acum slujește părintele Roman, cu care s-a certat în anii trecuți pentru niște locuri din cimitir.

Abia a doua zi s-a aflat despre evenimentul cumplit, când Hilda a venit la biserică dimineața devreme. Fiodor era tot acolo, ghemuit pe vine lângă zid. A chemat poliția și salvarea psihiatriei.

„Sindromul Ierusalimului", și-a zis ea.

Pe Iusuf l-au înmormântat în rând cu Daniel.

Hilda n-a atins nimic până să vină poliția, era doar un om din Occident, disciplinat.

A făcut un singur lucru, a pus icoana în mașina ei. Subiectul era minunat – *Dumnezeu în slavă.* Măicuța pictase, în felul ei jucăuș și liber de canoane, un Adam cu barbă și mustăți, o Evă cu părul împletit într-o cosiță lungă și iepuri, veverițe, păsări, șerpi, tot felul de făpturi care stătuseră cândva la o coadă lungă, ca să se îmbarce pe arca lui Noe, iar acum țopăie bucuroasă slăvindu-L pe Dumnezeu. Flori și frunze strălucesc în lumină, palmieri și sălcii își agită crengile. Un trenuleț de jucărie merge pe pământ, un strop de fum se ridică vesel din coșul locomotivei, pe cer zboară un avion și o dâră albă, subțire, rămâne-n urma lui. Bătrâna a fost un adevărat geniu: a ghicit că toate câte există o să-L slăvească pe Dumnezeu – pietrele, plantele, animalele, chiar și obiectele din metal, făcute de mâna omului.

SFÂRȘITUL PĂRȚII A CINCEA

Iulie 2006, Moscova
Ludmila Ulițkaia către Elena Kostiukovici

Dragă Lialia! Azi am avut un vis ciudat, mare cât cuprinde, a durat mult, mult de tot. O grămadă de timp, a fost mai lung de-o noapte și, cum se-ntâmplă adesea în astfel de cazuri, n-am reușit să aduc totul la lumina zilei. Multe au rămas de netradus, de neexprimat.

Era un fel de construcție cu multe încăperi, nu înșirate, ci o structură mult mai complexă, avea logica ei, dar eu nu puteam să-i dau de capăt. Oameni nu erau, dar erau o mulțime de neoameni, făpturi nu prea mari, cu înfățișare atrăgătoare, greu de descris natura lor, un fel de hibrizi între îngeri și animale. Fiecare dintre ei era purtătorul unui gând, al unei idei sau principiu – aici nu-mi ajung cuvintele. Și-n mulțimea asta de făpturi și încăperi căutam pe cineva anume, singurul care putea să-mi răspundă la întrebare. Dar nu eram în stare să-mi formulez întrebarea și-mi era teamă că n-o s-o recunosc printre atâtea creaturi care semănau între ele pe aceea de care aveam atâta nevoie. Două făpturi dintr-astea, necunoscute mie, mă obligau să rătăcesc dintr-o încăpere într-alta în căutări deșarte…

Încăperile aveau contururi destul de nesigure, dar destinația lor era bine precizată – nu erau făcute să mănânci în ele, nici pentru reuniuni, nici pentru slujbe religioase (îmi dădeam seama de asta pe măsură ce le cutreieram), erau încăperi pentru studiu. Ca să studiezi ce? Totul. Lumea cunoașterii. Are haz, sună ca numele unei librării. Știi bine că la noi e ceva obișnuit ca magazinele să se numească „Lumea articolelor de încălțăminte”,

„Lumea articolelor din piele”, chiar și „Lumea ușilor”.

Avem obiceiul să considerăm cunoașterea, procesul de însușire a cunoștințelor ca pe un domeniu aflat în afara legilor morale. Cunoștințele și morala sunt coordonatele unor sisteme de valori diferite, asta știm, dar se vede treaba că nu-i chiar așa cunoașterea concentrată în obiecte, idei, fenomene e contaminată de morală, are potențial moral. În sfârșit, nu-i chiar bine spus. Uite încă un caz când cuvintele nu-s de ajuns. Mai bine zis, e vorba nu de un potențial moral, ci de un potențial creator. Dar actul creator se însoțește cu morala pozitivă.

Îmi cer iertare, draga mea, că sunt atât de confuză, că scriu atât de neclar, dar nu mă pot exprima mai limpede fiindcă aici se merge pe pipăite, prin tatonări, prin intuiții, cu ajutorul unul fel de GPS interior. Dacă e să simplific lucrurile, chiar cu riscul să le denaturez, ajungând chiar să scandalizez, aș spune că puterea în opoziție a „științei” și „religiei”, teza noastră învechită, este o prostie fără margini. Aici, în spațiul ăsta, faptul că știința și religia cresc din aceeași rădăcină nu lasă loc îndoielii.

Pe scurt, rătăcesc prin încăperile astea, nu știu pe cine caut, dar caut cu ardoare, am nevoie de el, mor fără el. Și el vine așa cum vine câinele, se vâră-n mine, și-ntr-o clipă îmi dau seama – este el. Și dintr-odată făptura asta mică de tot, compactă și fără putere, crește, ia amploare, se dilată, se transformă-n ceva enorm, și întregul edificiu împreună cu toate celelalte dispar, și-mi dau seama că el e mai mare decât toate încăperile – cuprinde-n el întreg universul, și eu sunt cuprinsă-n universul ăsta. Conținutul lui este Victoria. În sensul de garanție pe termen lung. Să-i spunem mai bine Biruință.

Ghicesc imediat întrebarea care m-a chinuit atât de mult și mai ghicesc de ce l-am căutat pe Îngerul

Biruinței. Am crezul că dragul meu Daniel a fost un om învins. Pentru că nu i-a reușit proiectul concret privind renașterea bisericii lui Iacov pe Pământul Sfânt. Biserica nu mai există, de parcă nici n-a existat vreodată. Ea a rezistat câțiva ani, cât timp el a trăit acolo, a slujit ca preot. L-a slăvit pe Ieșua în limba lui maternă, a propovăduit un creștinism „minimalist", personal, o religie a milei și iubirii de Dumnezeu și de semeni, și nu o religie a dogmelor și a puterii, a superiorităților absolute și a totalitarismului. Când a murit, s-a văzut că singura punte de legătură între iudaism și creștinism a fost el, cu corpul lui cel viu. Acum, că e mort, nu mai e niciun fel de punte. Am simțit asta ca pe o pierdere regretabilă.

Făptura care s-a transformat într-un întreg univers avea și sabie, și ochi, și flacără, în universul ăsta a fost cuprins și Daniel cu totul, n-a fost înghițit cum a fost înghițit Iona de balenă, ci a fost cuprins în alcătuirea lui. Port în mine zâmbetul lui Daniel, îl simt, chiar și câteva trăsături ale feței – bărbia mică, privirea mirată de copil care te măsoară de jos în sus și te întreabă simplu ceva de genul: Cum merge treaba, Liusia?

M-am trezit în clipa în care am înțeles că a murit neînvins.

Era deja dimineață, destul de târziu, de seara de ieri mă despărțeau nu opt ore de somn, ci o groază de timp, cât să ajung la o descoperire total nemeritată. Care anume? Nu știu exact. Ceva-ceva știu acum despre victorie și înfrângere, ceva ce n-am știut înainte. Despre cât de relative, vremelnice și schimbătoare sunt amândouă. Despre cât de incapabili suntem să stabilim un lucru atât de simplu – cine a învins.

M-am dus atunci să răsfoiesc în notițele făcute în timpul ultimei mele călătorii în Israel. Prietenii mei, Lika Nutkevici și Serioja Ruzer, m-au dus să fac un tur al Chineretului, am trecut pe lângă kibbutzul Haon, acolo e o fermă de struți. Pe

ambele părți ale drumului cresc maci și rapiță, Lika îi spune muștar sălbatic. Am trecut prin Gherasa, Kursit în arabă. La Capernaum am dat peste o mânăstire cu un singur călugăr. Preotul vine să slujească o dată la două săptămâni, sâmbăta. Aici s-a produs miracolul cu paraliticul. Tot aici a avut loc înmulțirea pâinilor și peștilor.

Ne-am dus să vedem Biserica Apostolilor. Se renova câte ceva, se refăcea debarcaderul. Lucrau la el un grec și un sârb. Biserica era închisă. A venit un călugăr grec, a deschis ușa, ne-a povestit de una, de alta. Vorbea rusește destul de fluent. Slujba se ține în limba rusă, vin acolo mulți ruși din Tveria. Nu-i place când se amestecă în aceeași slujbă ivritul cu alte limbi, așa cum se face peste tot acum. E convins că la următoarea generație slujba o să se țină în ivrit, întrucât copiii o să crească și o să uite rusa.

Am schimbat priviri între noi, Lika, Serioja și cu mine: iat-o, e chiar ea, biserica lui Iacov. Ortodocșii, catolicii o să vorbească în ivrit cu Dumnezeu. Printre ei o să fie evrei? La asta visa Daniel. Sau poate că n-are importanță?

Apoi călugărul a spus că era avantajos pentru Israel dacă-i creștina pe arabi, pentru că te-nțelegi mult mai bine cu arabii creștini decât cu arabii musulmani. Ei nu pricep treaba asta! a adăugat cu regret călugărul. Deocamdată guvernul face tot ce poate ca să le pună bețe-n roate creștinilor cu vizele, cu sejurul, cu naturalizarea, cu asigurările… A mai spus că evreii nu vor pace, arabii nici atât, asta-i adevărat.

Pe urmă a venit vorba despre vânzarea terenurilor Bisericii, subiect foarte complicat. Mai departe nu-mi mai amintesc, o singură minte nu-i în stare să cuprindă toate câte mi-a fost dat să aflu în ultima vreme.

Gata. Te îmbrățișez, Liusia.

SFÂRȘIT

Postfață

În afara personajelor inventate de mine, sunt încă în viață câțiva protagoniști, martori, copii spirituali și prieteni ai adevăratului Daniel: părintele Mihail Aksenov-Meerson este preot la New York, soția sa Olga Shnitke predă literatura rusă la Universitatea din Georgetown, strălucitul Henri Volohonski a lucrat înainte la laboratorul de limnologie de la Chineret, acum trăiește la Tübingen, se pare că studiază textele evreiești. Pe alții nu-i citez, ca să nu le aduc vreun prejudiciu. Unul a devenit rabin, altul inginer, altul s-a dus la mănăstire. Pe toți oamenii aceștia minunați îi salut cu afecțiune.

Mulțumesc tuturor prietenilor mei, apropiați și depărtați, care au participat, m-au susținut și m-au ajutat de la început și până la sfârșit: Elena Kostiukovici, Aleksandr Borisov, Pavel Men, Sașa Haviger, Sașa Bondariov, Pavel Pinkas Kojeț, Mihail Gorelik, Hugh Baran, Aleksei Iudin, Iura Freidin și Elena Smorgunova, Tania Safarova, Judith Kornblatt, Natalia Trauberg, Mark Smirnov, Ilia Râbakov, Daniela Schulz.

Le sunt deosebit de recunoscătoare prietenilor mei din Israel Serghei Ruzer și Lika Nutkevici, Moshe Navon, Alik Ciaciko, Sandrik și Liuba Kaminski, Sașa Okun, Igor Kogan, Marina Ghenkina, care mi-au dat toate informațiile de care am avut nevoie, m-au însoțit și m-au îndrumat în peregrinările mele prin Israel.

Mulțumesc lui Arieh Rufeisen și lui Elisheva Hemker și altoi eroi anonimi ai acestei istorii

pentru discuțiile lungi și amănunțite pe care le-am avut cu ei.

Mulțumesc Natașei Gorbanevskaia pentru ajutorul eroic pe care mi l-a dat în pregătirea textului pentru tipar.

Sunt deosebit de recunoscătoare profesorului Nechama Tec de la Universitatea din Connecticut și profesorului Dieter Korbach, ale căror lucrări au ocupat un loc important în pregătirea textului cărții.

Îi rog să mă ierte pe toți aceia care se vor simți dezamăgiți, supărați sau ofensați de opiniile mele categorice. Sper ca lucrarea mea să nu ducă pe nimeni în ispită, ci să îndemne la asumarea răspunderii în fața vieții și a credinței.

Singura mea justificare este dorința sinceră și gândul nebunesc de a spune adevărul așa cum îl înțeleg eu.

Ludmila Ulițkaia

Ludmila Uliţkaia s-a născut într-un sat din Urali în 1943. După ce îşi ia masteratul în biologie la Universitatea din Moscova, lucrează în cadrul Institutului de Genetică din capitala Rusiei. La sfârşitul anilor '70 se angajează consilier la Teatrul Evreiesc din Moscova şi scrie scenarii de film. Primul său roman, *Soniecika* (1995; Humanitas, 2004), i-a adus instantaneu notorietatea, fiind nominalizat pe lista scurtă la Premiul Booker pentru Literatura Rusă şi încununat cu premiile Médicis Étranger (1996) şi Giuseppe Acerbi (1998). Următorul roman, *Medeea şi copiii ei* (1996), îi aduce o nouă nominalizare la Premiul Booker, pe care şi-l adjudecă în 2002 pentru romanul *Cazul Kukoţki* (2001). *Înmormântare veselă* (1997; Humanitas, 2005), unul dintre cele mai apreciate romane ale autoarei, este tradus în douăzeci şi cinci de ţări şi urmează a fi ecranizat. De acelaşi succes se bucură şi romanele *Minciunile femeilor* (2003; Humanitas, 2005) şi *Al dumneavoastră sincer, Şurik* (2003; Humanitas Fiction, 2008). Acesta din urmă a fost tradus în peste douăzeci de limbi, fiind desemnat „Romanul anului" în Rusia (2004) şi primind numeroase premii, dintre care menţionăm Premiul Naţional pentru Literatură în China (2005) şi Grinzane Cavour în Italia (2008). *Daniel Stein, traducător* (2006) a fost distins cu Premiul Naţional pentru Literatură BIG BOOK (Rusia), clasându-se al doilea în topul celor mai vândute cărţi în Rusia (devansat fiind doar de romanele popularului Boris Akunin), precum şi Premiul Părintele Alexander Men (Germania – Rusia, 2008), Premiul Bauer-Ca'Foscari (Italia, 2010) şi Premiul Simone de Beauvoir (Franţa, 2011). Cel mai recent roman al Ludmilei Uliţkaia, *Imago*, a apărut în 2010. Este autoarea a treisprezece cărţi de ficţiune, a trei volume de poveşti şi a şase piese de teatru. Cărţile sale s-au tradus până în prezent în peste treizeci şi cinci de ţări şi i-au adus un număr impresionant de premii şi distincţii literare.

Ludmila Uliţkaia este una dintre cele mai importante şi apreciate voci ale literaturii contemporane. Romanul *Daniel Stein, traducător* s-a vândut în peste două milioane şi jumătate de exemplare numai în Rusia. Apariţia lui a fost un eveniment în cele aproape douăzeci de ţări unde a fost tradus. Dovadă stau premiile literare decernate autoarei: Premiul Naţional pentru Literatură BIG BOOK (Rusia, 2007), Premiul Părintele Alexander Men (Germania – Rusia, 2008), Premiul Bauer-Ca'Foscari (Italia, 2010), Premiul Simone de Beauvoir (Franţa, 2011).

În extraordinarul său roman polifonic, Ludmila Uliţkaia oferă cititorilor o imagine caleidoscopică a lumii de azi, o lume apăsată deopotrivă de povara trecutului şi de dilemele prezentului, o lume în care până şi elanul generos al lui Daniel Stein este sortit înfrângerii în lupta cu mărginirea oamenilor şi instituţiilor.

„Un triumf al iubirii şi toleranţei."

Washington Post

„Ludmila Uliţkaia apare aici ca un artist de o mare inteligenţă, cu o imensă forţă de evocare."

The Philadelphia Inquirer

„În chip acut paradoxal, romanul acesta despre un «traducător» de geniu subliniază mai presus de orice deosebirile care dăinuie între diferitele modalităţi de a percepe identitatea, precum şi capcanele traducerii culturale."

Times Literary

LIBRI
39.90

ISBN 978-973-689-437-4
9 789736 894374

Pe copertă:
Georges de La Tour
Sfântul Ieronim citind o scrisoare
(detaliu)

{1} Şcoală elementară evreiască în care se învaţă citirea Torei şi a altor scrieri. (N.tr.)

{2} Un fel de colţunaşi (idiş). (N.tr.)

{3} Mâncare tradițională în Polonia, Lituania și Bielorusia, făcută în principal din carne și varză acră. (n.tr.)

{4} Un fel de clătite din cartof ras, făină, ou și ceapă, specifice bucătăriei bieloruse. (n.tr.)

{5} Aluzie la uciderea lui Lev Troțki în Mexic, la ordinul lui Stalin (n.tr.)

{6} Renăscută (în engleză, în original). (n.tr.)

{7} Un fel de jeleu, de obicei din fructe. (n.tr.)

{8} Lună în calendarul evreiesc, corespunzătoare perioadei iulie-august. (N. tr.)

Table of Contents

PARTEA ÎNTÂI 14

1. Decembrie 1985, Boston Ewa Manukian 15
2. Ianuarie 1986, Boston Esther Hantman 26
3. 1959-1983, Boston Din însemnările lui Isaac Hantman 29
4. Ianuarie 1946, Wroclaw Ephraim Tsvik către Avigdor Stein 36
5. 1959, Napoli, Port Mergellina Daniel Stein către Władysław Klech 39
6. 1959, Napoli Lui Avigdor Stein din partea lui Daniel Stein 42
7. Pliant turistic Vizitați Haifa 43
8. 1996, Galileea, moshav Nof A-Galil Din discuția Ewei Manukian cu Avigdor Stein 46
9. 1981, Haifa Daniel către Alon 61
10. Noiembrie, 1990 Din discuțiile fratelui Daniel Stein cu elevii din orașul Freiburg 66
11. August 1986, Paris Pawel Kociński către Ewa Manukian 73
12. 1986, Boston Din jurnalul Ewei Manukian 77
13. Ianuarie 1986, Haifa Scrisoarea Ritei Kowacz către Pawel Kociński 85
14. Iunie 1986, Paris Scrisoarea lui Pawel Kociński către Ewa Manukian 89
15. Aprilie 1986, Santorini Scrisoarea Ewei Manukian către Esther Hantman 93
16. 1960, Akko Din jurnalul lui Julien Sommier 96
17. 1963, Haifa Scrisoarea lui Daniel Stein către Władysław Klech 98
18. 1959-1983, Boston Din însemnările lui Isaac Hantman 101
19. Februarie 1964, Ierusalim Scrisoarea Hildei Engel către preotul Daniel Stein 104
20. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii 109
21. Iunie 1965, Haifa Avizierul aflat în parohia arabă a bisericii catolice Adormirea Maicii Domnului din Haifa 122

22. 1964, Haifa Scrisoarea lui Daniel Stein către Władysław Klech 124
23. Ianuarie 1964 Materiale din ziarele israeliene 128
24. Iulie 1964, Haifa Scrisoare de pe muntele Carmel către Superiorul Ordinului Fraților Desculți ai Preasfintei Fecioare Maria din Provincia Liban 132
25. 1996, Galileea, moshav Nof A-Galil Înregistrarea pe bandă de magnetofon a convorbirii Ewei Manukian cu Avigdor Stein 135
26. August 1965, Haifa Daniel Stein către Władysław Klech 142
2006, 3.01. Moscova Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici 144
PARTEA A DOUA 146
1. Septembrie 1965, Haifa Scrisoarea Hildei Engel către mama sa 147
2. 1961, Kfar Tabor Grażyna către Viktoria 152
3. Aprilie 1965, Haifa Daniel Stein către Władysław Klech 159
4. Decembrie 1965, Cracovia Din scrisoarea lui Władysław Klech către Daniel Stein 164
5. Septembrie 1966, Haifa Din scrisoarea Hildei către mama ei 166
6. Septembrie 1966, Haifa Biletul găsit de Hilda în aceeași seară în geanta ei 170
7. 1996, Haifa Din discuția Ewei Manukian cu Hilda 171
8. Decembrie 1966 Înregistrarea discuției cu fratele Daniel la biserica Sf. Ilie la Izvor 181
9. Decembrie 1966 Notă informativă 185
10. Iunie 1967 Din scrisoarea Hildei către mama ei 186
11. 1967, Ierusalim Însemnările Hildei 188
12. 1967, Haifa Scrisoarea lui Daniel Stein către Władysław Klech 195
13. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii 199
14. 1987, Redford, Anglia Scrisoarea Beatei Semionovici către Marysia Walewicz 209
15. Decembrie 1987, Boston Din jurnalul Ewei Manukian 212
16. Aprilie 1988, Haifa Scrisoarea Ewei Manukian către Esther Hantman 217

17. Aprilie 1988, Boston Din scrisoarea Estherei Hantman către Ewa Manukian 221
18. Aprilie 1988, Haifa De la Ewa Manukian către Esther Hantman 222
19. 1988, Haifa Caseta trimisă de Rita Kowacz lui Pawel Kociński 225
20. 1988, Haifa Rita Kowacz către Pawel Kociński 227
21. Mai, 1988 Din jurnalul Ewei Manukian 228
22. 1996, Galileea Avigdor Stein către Ewa Manukian 230
23. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii 234
24. 1967, Haifa Din jurnalul Hildei 241
25. Mai 1969, Haifa Moussa către Hilda 242
26. 1969, Haifa Din jurnalul Hildei 244
27. 1959-1983, Boston Din însemnările lui Isaac Hantman 248
28. Mai 1969, Înălțimile Golan Daniel Stein către Władysław Klech 254
29. Mai 1969, Haifa Hilda către mama ei 257
30. Iunie 1969, Haifa Predica fratelui Daniel la sărbătoarea Cincizecimii 259
31. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel cu elevii 261
31. 1972 Din jurnalul Hildei 267
33. 1972, Dubravlag-Moscova Din corespondența purtată de Gershon Shimes cu mama lui, Zinaida Henrikovna Shimes 270
Iunie, 2006 Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici 278
PARTEA A TREIA 280
1. 1976, Vilnius Dosar din arhiva secției raionale a KGB 281
2. Ianuarie 1978, Vilnius Din scrisoarea Teresei Benda către Valentina Ferdinandovna Lintse 287
3. Mai 1978, Vilnius Din scrisoarea Teresei către Valentina Ferdinandovna 289
4. 1978, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna 291
1978, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna 295
6. 1978, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna 297

7. 1978, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna 300
8. 1979, Vilnius Teresa către Valentina Ferdinandovna 302
9. 1984, Haifa Extrase din ziarul Yedioth Haifa Rubrica „Scrisori de la cititori” 304
10. Noiembrie 1990, Freiburg Din discuțiile lui Daniel Stein cu elevii 307
11. 1970 Din jurnalul Hildei 316
12. 1970, Haifa Scrisoarea Hildei adresată mamei sale 319
13. 1972, Haifa Hilda către mama ei 322
14. 1973, Haifa Hilda către mama sa 329
15. 1972, Haifa Enoriașa Kasia Kohen din parohia bisericii Sf. Ilie la Izvor către soțul Ethan din SUA 331
16. 1973, Haifa Daniel Stein către Emmanuel Leroux din Toulouse 334
17. 1973, Toulouse Emmanuel Leroux către Daniel Stein 335
18. 1973, Haifa Panoul cu anunțuri la biserica Sf. Ilie la Izvor 336
17. 1973, Toulouse Kasia Kohen către Ethan Kohen 337
20. 1976, Rio de Janeiro Dina către Daniel Stein 340
21. 1978, Zihron Iakov Scrisoarea Olgăi Isaakovna către Daniel Stein 343
22. Martie 1989, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman 345
23. 1989, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman 350
24. 1989, Berkeley Alex către Ewa Manukian 351
25. 1989, Ierusalim Restauratorul Iosif către Esther Hantman 355
26. 1959-1983, Boston Din însemnările lui Isaac Hantman 356
27. 1972, Ierusalim Prof. Neuhaus către prof. Hantman 358
28. Martie 1990, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman 363
29. Ianuarie 1990, Haifa Rita Kowacz către Ewa Manukian 365
30. 1990, Haifa Rita Kowacz 367
31. 1990, Haifa Din scrisoarea Ritei Kowacz către Agnes Widow la Ierusalim 369
32. 1970, Haifa Scrisoarea lui Daniel Stein către nepoata sa Ruth 371
33. 1981, Kfar Saba Teresa către Valentina Ferdinandovna 373
34. 1980, Ierusalim Maica Ioana către preotul Mihail la Tișkino 377
35. 1981 Teresa către Valentina Ferdinandovna 378

36. Aprilie 1982, Ierusalim Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino 381
37. 1982, satul Tișkino Părintele Mihail către maica Ioana 384
38. 1983, Ierusalim Fiodor Krivțov către părintele Mihail din Tișkino 387
37. 1982, Kfar Saba Teresa către Valentina Ferdinandovna 391
40. 1982, Haifa Conversația dintre Daniel și Efim Dovitas 394
41. 1983, Kfar Saba Teresa către Valentina Ferdinandovna 397
42. 1983, Moscova Valentina Ferdinandovna către Teresa 400
43. 1984, Haifa Hilda către mama sa 403
44. 1984 Referat 409
45. 1984 Către starețul mănăstirii Stella Maris din partea secretarului Patriarhatului Ierusalimului 410
46. 1984 Către Cardinalul Rokhaus, Prefectul Sfintei Congregații pentru Doctrina Credinței, din partea preotului Laurenis, general al Ordinului Carmeliților Desculți 411
47. 1984, Haifa Din discuția lui Daniel cu Hilda 414
48. Din biografia Papei Ioan Paul II 426
49. 1984, Haifa Din jurnalul Hildei 428
50. 1996, Haifa, Nof A-Galil, Galileea Din discuția Ewei cu Avigdor 429
8 iunie, 2006, Moscova Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici 432
PARTEA A PATRA 435
1. 1984, Kfar Saba Teresa către Valentina Ferdinandovna 436
2. Februarie 1985, Beersheba Telegramă trimisă de Efim Dovitas Valentinei Ferdinandovna 442
3. Martie 1985, Beersheba Teresa către Valentina Ferdinandovna 443
4. 1985 Din revista Russkii Put' ed. Paris-New York, „Lecturi despre Lectură", Andrei Belov, ed. Poisk, Munster 445
5. 1985, Ierusalim Maica Ioana către p. Mihail la Tișkino 447
6. Aprilie 1985 Notă adresată de Efim Dovitas lui Nikolai Ivanovici Laiko 449
7. 1 Aprilie 1985 Document 107-M 451

8. 1984, Hebron Din scrisoarea lui Gershon Shimes adresată mamei, Zinaida Henrikovna 453
9. 1984, Moscova Zinaida Henrikovna către fiul ei, Gershon 456
10. 1985, Hebron Gershon Shimes către Zinaida Henrikovna 459
11. 1987, Moscova Zinaida Henrikovna către fiul său, Gershon 460
12. 1987, Hebron Shimes Gershon către Zinaida Henrikovna 462
13. 1989, Moscova Zinaida Henrikovna către fiul său, Gershon 464
14. 1990, Hebron Gershon către Zinaida Henrikovna la Moscova 466
15. Decembrie 1987, Haifa Din jurnalul Hildei 467
16. 1988, Haifa Din jurnalul Hildei 470
17. 1991, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman 472
18. Decembrie 1991, Haifa Rita Kowacz către Pawel Kociński 475
19. Ianuarie 1992, Ierusalim Ewa Manukian către Esther Hantman 476
20. Noiembrie 1991, Ierusalim Ruvim Lakisz către Daniel Stein 480
21. 1984, Ierusalim Inodor Krivțov către părintele Mihail la Tișkino 482
22. 1988, Ierusalim Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino 484
23. 1988 Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino 486
24. 1 august 1992, Ierusalim Maica Ioana către părintele Mihail la Tișkino 487
25. 1992, Ierusalim Telegrama trimisă de Nadejda Krivoșeinaia părintelui Mihail la Tișkino 490
26. Ianuarie 1992, Ierusalim Lakisz către toți participanții 491
27. 4 August 1992, Haifa Din jurnalul Hildei 493
28. Iulie 1992, Berkeley Ewa Manukian către Esther Hantman 497
29. Septembrie, Haifa Avizierul din casa parohială 498
30. August 1992 În avionul Frankfurt-Boston Din discuția Ewei cu Esther 514
31. August 1992, Berkeley Ewa către Esther 517
32. August 1992, Redford, Anglia Beata Semionovici către Maria Walewicz 519
33. Septembrie 1992, Tel Aviv Naphtali către Esther 523
34. 1994, Beersheba Teresa către Valentina Ferdinandovna 525

35. 1994, Moscova Valentina Ferdinandovna către Teresa și Efim 528
36. 1995, Beersheba Efim Dovitas către Valentina Ferdinandovna 532
37. 1995, Beersheba Efim Dovitas către Patriarhul Latin al Ierusalimului 535
38. Textul așa-numitei pomeniri (liturghii) a Cinei Mântuitorului, alcătuit de fratele Daniel Stein pentru comunitatea evreilor creștini din Haifa 537
39. Noiembrie 1990, Freiburg Ultima discuție cu elevii 542
40. 1994, Haifa Din jurnalul Hildei 550
Iunie 2006, Moscova Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici 552
PARTEA A CINCEA 554
1. 1994, Israel Din ziare 555
2. 25 Februarie 1994, Hebron Din procesul-verbal al interogatoriului lui Gershon Shimes 557
3. Martie 1994, Kfar Shaul Spitalul de Psihiatrie. Din discuția Deborei Shimes cu doctorul Freudin 560
4. Concluzia psihiatrului 563
5. Concluzia psihiatrului 564
6. 1994, Kfar Shaul Spitalul de Psihiatrie. Circulară 565
7. 1994, Kfar Shaul În atenția poliției. Departamentul: Persoane Dispărute 566
8. 1995 Din jurnalul Hildei 567
9. 1995 Scrisoarea lui Veniamin Shimes către mama sa, Debora 569
10. 1994, Haifa Discuția lui Daniel cu Hilda 570
11. 1994 Convorbire telefonică 571
12. 1995 Panoul cu anunțuri din casa parohială 572
13. 1996, Galileea, Nof A-Galil Din discuția lui Avigdor Stein cu Ewa Manukian 573
14. 1995, Hebron Comisariatul de poliție 577
15. 1995, Hebron Comisariatul de poliție 579
16. Noiembrie 1995, Haifa Din scrisoarea Hildei către mama sa 582
17. 1 Decembrie 1995, Ierusalim Din ziarul Hadașot Ha-Ariv 583

18. 1996, Haifa Din discuția Hildei cu Ewa Manukian 585
Iunie 2006 Scrisoarea Ludmilei Ulițkaia către Elena Kostiukovici 586
19. Decembrie 1995, Ierusalim, Haifa 591
20. Decembrie 1995, Haifa Biserica Sf. Ilie la Izvor 598
21. 14 Decembrie 1995 Împrejurimile Dumranului - biserica Sf. Ilie la Izvor 599
Iulie 2006, Moscova Ludmila Ulițkaia către Elena Kostiukovici 603
Postfață 608